Karl Pajusalu Tiit Hennoste Ellen Niit Peeter Päll Jüri Viikberg

EESTI MURDED *ja* KOHANIMED

3., kohendatud ja täiendatud trükk

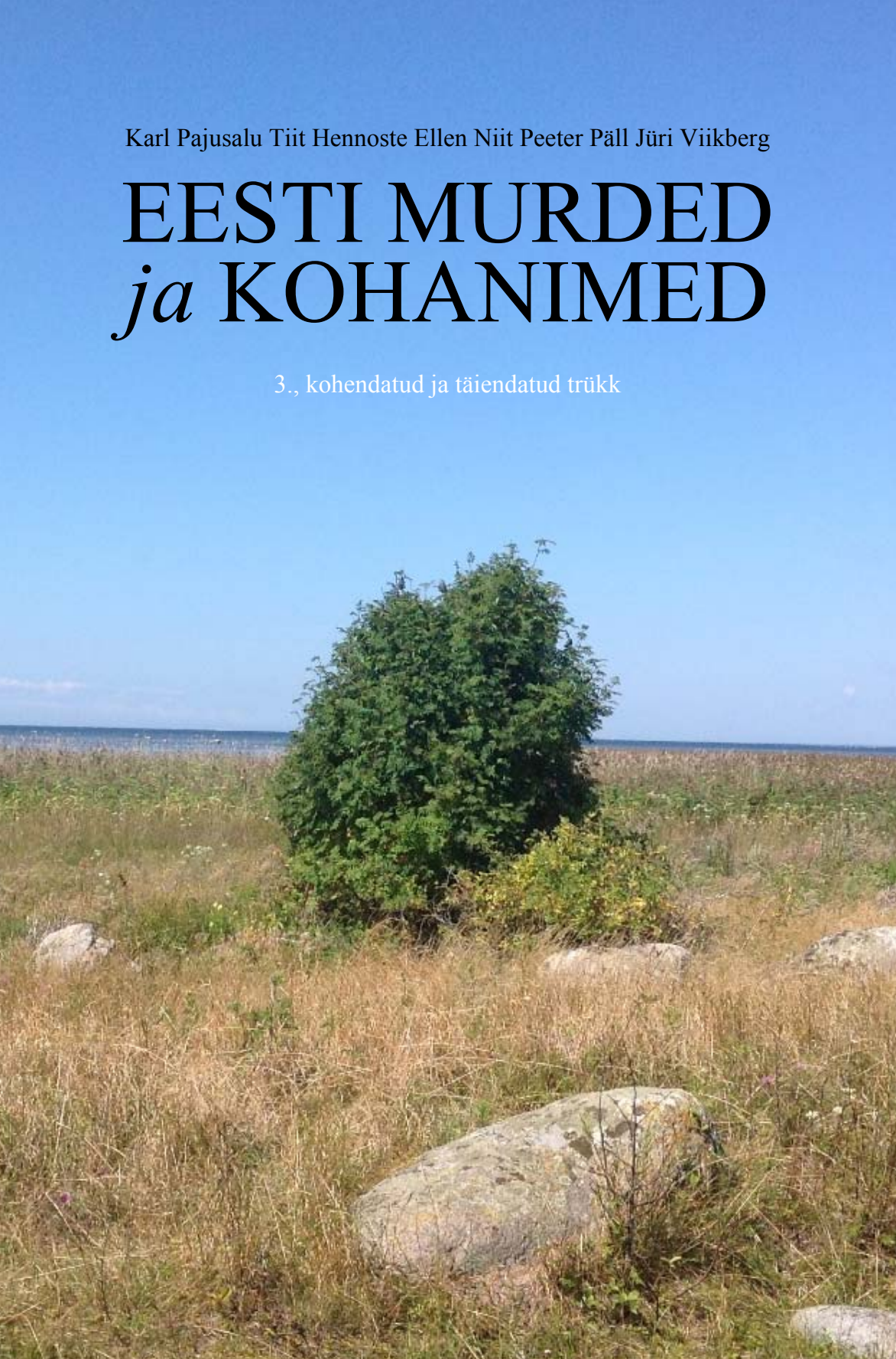

Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit,
Peeter Päll, Jüri Viikberg

Eesti murded ja kohanimed

3., kohendatud ja täiendatud trükk

Toimetaja Tiit Hennoste

Tartu 2018

Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg
Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk
Toimetaja Tiit Hennoste

Selle raamatu esmatrüki väljaandmist on toetanud Haridusministeerium
ja Euroopa keelteaasta (2001) korraldamise Eesti komitee.
Raamatu kolmanda trüki väljaandmist on toetanud Emakeele Selts.

Retsensent Tiit-Rein Viitso
Keeletoimetamine ja korrektuur Ellen Uuspõld
Murdetranskriptsiooni toimetamine ja korrektuur Mari-Liis Kalvik
Kaartide toimetamine Tiit Hennoste, Juhan Oskar Hennoste
Kujundus, tehniline toimetamine ja kaas Roosmarii Kurvits, Tiit Hennoste

Sisukord

Saateks **13**
3. trüki saateks **14**

EESTI MURDED **15**

I. Murdeuurimine ja murdeliigendused **17**

1. Dialektoloogia põhimõisted ja uurimisala **19**
Tiit Hennoste, Karl Pajusalu
1.1. Keel, dialekt, kohamurre ja traditsiooniline murre 19
1.2. Murdegeograafia 20
1.3. Ajalooline murdeuurimine 30
1.4. Uued suunad murdeuurimises 31
Lisalugemist 34

2. Eesti murrete uurimisloost **35**
Karl Pajusalu, Jüri Viikberg
2.1. Eesti murdeerinevuste kirjeldamine 16.–19. sajandil 35
2.2. Varane murdeteadus 36
2.3. Andrus Saareste ja süstemaatilise murdeuurimise algus 37
2.4. Murdeuurimine 20. sajandi teisel poolel 39
Lisalugemist 47

3. Eesti murdeliigendused **48**
Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit
3.1. Murdeliigenduse alused 48
3.2. Varasemad murdeliigendused 50
3.3. Murdeliigendus käesolevas raamatus 54
Lisalugemist 63

II. Eesti murrete peajooned **65**

4. Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest **67**
Tiit Hennoste, Karl Pajusalu
4.1. Murrete kujunemine 67
4.2. Murdepiiride kujunemine 69
4.3. Murrete tasandumine ja hääbumine 75
Lisalugemist 76

5. Peamurded: põhjaeesti ja lõunaeesti **77**
Karl Pajusalu
5.1. Kesksed häälikulised erijooned 78
5.2. Kesksed morfoloogilised erijooned 81
Lisalugemist 84

6. Südaeesti ja kirderanniku murderühmad **85**
Tiit Hennoste, Ellen Niit
6.1. Kesksed häälikulised erinevused 86
6.2. Kesksed morfoloogilised erinevused 88
6.3. Kirderannikumurretes tekkinud uuendid 89
Lisalugemist 90

7. Siirdealad, murdeliidud ja muud kooslused **91**
Tiit Hennoste, Karl Pajusalu
7.1. Lõunaeesti jooned põhjaeesti murretes 92
7.2. Eesti põhjapoolse ala ühisjooned 93
7.3. Lääne jooned Kesk-Eesti alal 93
7.4. Ida-Eesti ühisjooned 95
7.5. Kesklõunaeesti murdeliit 98
Lisalugemist 99

8. Murrete sõnavaralised erijooned **100**
Tiit Hennoste, Ellen Niit, Karl Pajusalu
8.1. Sõnavarapiirkonnad 100
8.2. Põhjaeesti ja lõunaeesti sõnavara 103
8.3. Põhjaeesti murrete sõnavarapiire 105
8.4. Lõunaeesti murrete sõnavarapiire 107
8.5. Sagedased tekstisõnad 108
Lisalugemist 111

9. Murdesüntaks **112**
Tiit Hennoste
9.1. Murre kui suuline keel 112
9.2. Murrete (morfo)süntaktilised erijooned 116
Lisalugemist 122

10. Murded ja kirjakeel **123**
Tiit Hennoste, Karl Pajusalu
10.1. Kirjakeele ja murrete ühis- ja erijooned 123
10.2. Murdelaenud kirjakeeles 125
10.3. Murre ühiskeelsetes tarbetekstides 127
10.4. Murre ilukirjanduses 127
Lisalugemist 132

III. Eesti murrete erijooned **133**

Südaeesti murded **135**
Ellen Niit, Tiit Hennoste

11. Saarte murre **136**
11.1. Saarte murde tähtsamaid erijooni 136
11.2. Saarte murdeala sisemine liigendus 139
Lisalugemist 142

12. Läänemurre **143**
12.1. Läänemurde tähtsamaid erijooni 145
12.2. Läänemurde ala sisemine liigendus 146
Lisalugemist 149

13. Keskmurre **150**
13.1. Keskmurde tähtsamaid erijooni 151
13.2. Keskmurde ala sisemine liigendus 152
Lisalugemist 155

14. Idamurre **156**
14.1. Idamurde tähtsamaid erijooni 156
14.2. Idamurde siirdealad 160
Lisalugemist 161

Kirderannikumurded **162**
Tiit Hennoste, Ellen Niit, Karl Pajusalu

15. Rannamurre **163**
15.1. Rannamurde tähtsamaid erijooni 163
15.2. Rannamurde ala sisemine liigendus 165

16. Alutaguse murre **169**
Lisalugemist 172

Lõunaeesti murded **173**
Karl Pajusalu

17. Mulgi murre **175**
17.1. Mulgi murde tähtsamaid erijooni 176
17.2. Mulgi murdeala sisemine liigendus 178
Lisalugemist 180

18. Tartu murre **181**
18.1. Tartu murde tähtsamaid erijooni 182
18.2. Tartu murdeala sisemine liigendus 184
Lisalugemist 187

19. Võru murre **188**
19.1. Võru murde tähtsamaid erijooni 189
19.2. Võru murdeala sisemine liigendus 192
19.3. Setu murrakurühm 195
19.4. Keelesaared 198
Lisalugemist 202

Murdetekstid **203**
koostanud Jüri Viikberg
Saarte murre 203
Läänemurre 205
Keskmurre 207
Idamurre 208
Rannamurre 209
Alutaguse murre 211
Mulgi murre 212
Tartu murre 218
Võru murre 221
Setu murrakurühm 227

EESTI KOHANIMED **231**
Peeter Päll

I. Kohanimed üldiselt **233**

1. Kohanime mõiste ja süsteem **235**
1.1. Kohanime mõiste 235
1.2. Kohanimede liigitamine 235
1.3. Kohanimekooslused 237
Lisalugemist 240

2. Kohanimeuurimine **241**
2.1. Diakroonilised meetodid. Etümologiseerimine 241
2.2. Sünkroonilised meetodid 242
2.3. Kohanimed keele arengujärkude kajastajana 243
Lisalugemist 243

3. Kohanimede muutumine **244**
3.1. Kohanimede häälikuseaduslik areng 244
3.2. Kohanimede eriarengud 244
Lisalugemist 245

4. Eesti kohanimede allikmaterjalid, kogumine ja uurimine **246**
4.1. Kohanimede kogumine, allikmaterjalid 246
4.2. Kohanimeuurimise ajaloost 249
Lisalugemist 255

II. Eesti kohanimede struktuur **257**

5. Eesti kohanimede keeleline kuju **259**
5.1. Kohanimed ja murded 259
5.2. Kohanimede normimine 259
5.3. Muukeelsed kohanimed 263
5.4. Keelte vastastikuseid mõjustusi 265
Lisalugemist 267

6. Kohanimede struktuur **268**
6.1. Diakrooniline jaotus 268
6.2. Sünkrooniline jaotus 271
Lisalugemist 272

7. Kohanimede morfoloogia **273**
7.1. Kohanimede aluskääne 273
7.2. Mitmuslikud vormid kohanimedes 274

7.3. Kohakäänded 275
Lisalugemist 277

8. Kohanimede topoformandid 278
8.1. *la*-sufiks 278
8.2. *ste*-formant 279
8.3. *vere*-formant 280
8.4. *se*-lõpp 282
8.5. *si*-lõpp 283
8.6. Muud sufiksid, topoformandid ja nimelõpud 284
Lisalugemist 288

9. Topoformantide leviku vaatlusi 289
Lisalugemist 294

10. Apellatiivid kohanimedes, kohanimerühmad 295
10.1. Asulanimed 295
10.2. Talunimed 296
10.3. Loodusnimed 297
10.4. Tehisobjektide nimed 304
Lisalugemist 305

LISA: Transkriptsioon 306

Murdekirjandus 310
Kohanimeteemaline kirjandus 329

Joonised, tabelid ja kaardid

EESTI MURDED

Joonis 1.1. Lehekülg küsitluskavast kingsepatöö kohta 23
Joonis 3.1. Andrus Saareste 1932. a murdeliigendus 51
Joonis 3.2. Arnold Kase murdeliigendus 52
Joonis 4.1. Eesti murrete kujunemine Viitso 1985 järgi 68
Joonis 4.2. Eesti murrete areng Rätsep 1989 järgi 69

Tabel 8.1. Näiteid põhjaeesti, lõunaeesti ja soome sõnavara kohta 104
Tabel 8.2. Kolme murde sagedasimad sõnavormid
Tartu ülikooli ja EKI elektroonilise murdekorpuse põhjal 110
Tabel 9.1. Eesti keele kesksed lausemallid (%) 115
Tabel 10.1. Murdesõnu kirjakeeles 125

Kaart 1.1. Tsitaatkaart Andrus Saareste *Väikesest eesti murdeatlasest* 26
Kaart 1.2. Sümbolkaart Andrus Saareste *Väikesest eesti murdeatlasest* 27
Kaart 1.3. Põhja- ja lõunaeesti tähtsamad foneetilis-morfoloogilised
piirilõigud Andrus Saareste järgi 28
Kaart 3.1. Andrus Saareste 1932. a murdeliigendus 51
Kaart 3.2. Arnold Kase murdeliigendus 52
Kaart 3.3. Eesti murrete kaart *Eesti murrete sõnaraamatu*s 53
Kaart 3.4. Eesti murded ja murrakurühmad käesolevas raamatus 58
Kaart 3.5. Eesti murrakud (kihelkonnad) *Eesti murrete sõnaraamatus* 60
Kaart 4.1. Eesti haldusjaotus muinasaja lõpul 13. sajandi alguses 70
Kaart 4.2. Eesti haldusjaotus 19. sajandi teisel poolel 71
Kaart 4.3. Eesti murrete arvatav levik 13.–16. sajandil
Andrus Saareste järgi 73
Kaart 4.4. Eesti murded 17. sajandil Andrus Saareste järgi 73
Kaart 4.5. Eesti rahvakultuuri piirkonnad 19. sajandil 74
Kaart 5.1. Põhja- ja lõunaeesti murdepiir 78
Kaart 7.1. Mõned lõunaeesti jooned põhjaeesti murretes 92
Kaart 7.2. Mõned Eesti põhjaosale ühised murdejooned 94
Kaart 7.3. Mõned lääne jooned Kesk-Eesti alal 95
Kaart 7.4. Mõningate Ida-Eesti häälikuliste ühisjoonte levik 96
Kaart 7.5. Kesklõunaeesti murdeliit 98
Kaart 8.1. Eesti leksikaalsed murdealad 101
Kaart 8.2. Leksikaalsed murdealad ja murdepiirilõikude pingerida
Sirje Murumetsa järgi 101
Kaart 8.3. Eesti murrakute sõnavaraseosed 102

Kaart 10.1. Eesti murrete ja kirjakeele ühisosa suurus 124
Kaart 11.1. Saarte murre 137
Kaart 12.1. Läänemurre 144
Kaart 13.1. Keskmurre 151
Kaart 14.1. Idamurre 157
Kaart 15.1. Rannamurre 164
Kaart 16.1. Alutaguse murre 170
Kaart 17.0. Lõunaeesti kaheksajärguline murdejaotus Saareste kaartide alusel 174
Kaart 17.1. Mulgi murre 176
Kaart 18.1. Tartu murre 182
Kaart 19.1. Võru murre 189
Kaart 19.2. Setude asualad ja murrakurühmade piir 196
Kaart 19.3. Leivu ja Lutsi murrakualad Lätis 199
Kaart 19.4. Kraasna murrakuala Pihkvamaal 201

EESTI KOHANIMED

Joonis 4.1. Kohanimekartoteegi kaart 247

Tabel 5.1. Mõned kirjakeeles traditsiooniliseks kujunenud kohanimed ... 260
Tabel 5.2. Kirjakeelsete ja rahvapäraste nimede erinevus 262

Kaart 1.1. Tartu ümbrus 18. sajandil 238
Kaart 1.2. Tartu ümbrus tänapäeva teedeatlasest 239
Kaart 5.1. Võõrkeelsete kohanimede levik Eestis 264
Kaart 9.1. *vere*-lõpuliste kohanimede levik 290
Kaart 9.2. *la*-lõpuliste kohanimede levik 290
Kaart 9.3. *ste*-lõpuliste kohanimede levik 291
Kaart 9.4. *se-* ~ *sõ*-lõpuliste kohanimede levik 291
Kaart 9.5. *si-l*õpuliste kohanimede levik 292
Kaart 9.6. *ma(a)*-lõpuliste kohanimede levik 292
Kaart 9.7. *na-* ~ *nä*-lõpuliste kohanimede levik 293
Kaart 9.8. *va-* ~ *vä*-lõpuliste kohanimede levik 293

Saateks

Käesolev raamat on esimene omataoline eesti dialektoloogias. Ta on mõeldud eeskätt kõrgkooliõpikuks ja see määrab tema materjali mahu, valiku ja struktuuri. Siin on püütud vältida murdejoonte pikki loendeid, iga murde kohta on esitatud vaid need jooned, mida autorid on olulisemaks pidanud. Lisaks on tutvustatud murdeuurimise teoreetilist tausta, näidatud seoseid eri murdealade vahel, paigutatud murdeid ja nende muutumist ajaloo ja teiste allkeelte konteksti. Ka on püütud esitleda väheuuritud murdeuurimise alasid, nagu süntaksit ja sõnavara.

Vastavalt õpikute traditsioonile ei esitata tekstide sees viiteid allikatele. Iga peatüki lõpus on toodud soovitusnimestik, mis sisaldab kirjutajatele aluseks olnud olulisi allikaid ja pakub ka süvendavat lugemist. Kõik kasutatud allikad ja lisaks töid, mida raamatu autorid on pidanud vajalikuks huvilisele soovitada, on toodud kirjanduse loendites.

Õpiku kirjutajad on Tartu Ülikooli, Tallinna Ülikooli ning Eesti Keele Instituudi teadlased Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Jüri Viikberg ja Peeter Päll. Raamatus on muidugi hulk autorite arusaamu, eriti konkreetsete murrete kirjeldustest kõrvale minevates peatükkides. Kuid nagu kõik õpikud, kujutab ka see endast suures osas valikut, tihendust ja üldistust eesti dialektoloogide sadadest uurimustest. Neile kõigile kuulub tegijate suur ja siiras tänu, eriti neile, kelle uurimustele on siin palju toetutud: Andrus Saareste, Marja Kallasmaa, Arnold Kask, Hella Keem, Mari Must, Helmi Neetar, Salme Nigol, Valdek Pall, Salme Tanning, Aili Univere ja teised.

Samuti tänavad autorid kõiki neid, kes on raamatu tegemisel kaasa aidanud: retsensenti Tiit-Rein Viitsot, keeletoimetajaid ja korrektoreid Ellen Uuspõldu ja Mari-Liis Kalvikut, tehnilist toimetajat ja kujundajat Roosmarii Kurvitsat, transkriptsioonifontide tegijat Esko Oja, näitetekstide tegemist abistanud Mari Musta, Anu Haaki, Evi Juhkamit ja Varje Lonni. Autorite tänu kuulub ka Haridusministeeriumile, kes projekti rahastas, ja selle nõunikule Jüri Valgele, kes isiklikult raamatu valmimisele kaasa aitas.

Ja lõpuks: see raamat on pühendatud kõigile Eestimaa inimestele, kes on oma kodumurret läbi 20. sajandi hoidnud ja murdeuurijatele kõnelnud.

Autorid

3. trüki saateks

Käesolev on raamatu *Eesti murded ja kohanimed* kolmas trükk (esmatrükk 2002, teine trükk 2009). Teisest trükist möödunud kümnekonna aasta jooksul on lisandunud nii murde- kui kohanimeuurimisse uusi tulemusi. Seetõttu on täiendatud ja muudetud neid osi, kus on toimunud olulisi arenguid. Suuremaid muudatusi on tehtud peatükkides *Eesti murdeliigendused, Murdesüntaks* ning *Murded ja kirjakeel*. Täiendatud on *Eesti murrete uurimisloo* ja *Murrete sõnavaraliste erijoonte* peatükke. Lisalugemise soovitustesse peatükkide lõpus on lisatud mõnel juhul uusi soovitusi. Samuti on täiendatud vahepeal ilmunud kirjandusega *Kirjanduse loendit*.

Autorid

EESTI MURDED

I
Murdeuurimine ja murdeliigendused

1. Dialektoloogia põhimõisted ja uurimisala

Murdeid ehk rahvusvahelise nimetusega dialekte uurib murdeteadus ehk dialektoloogia. Dialektiks nimetatakse mingi inimeste rühma keelt. Dialektid jagunevad sotsiolektideks ehk sotsiaalmurreteks ning regionaalseteks dialektideks ehk kohamurreteks. Dialektoloogia käsitleb tänapäeval mõlemaid rühmakeeli. Eestis mõistetakse murdena enamasti üksnes ajaloolisi kohamurdeid. Ka selles raamatus kirjeldatud eesti murded on eesti piirkondlikud keelekujud, nagu me neid tunneme 20. sajandi algupoolelt. Järgnevas sissejuhatavas ülevaates tutvustame aga dialektide ja dialektoloogia probleemistikku keeleteaduse kogu tähendusmahus.

1.1. Keel, dialekt, kohamurre ja traditsiooniline murre

Dialekt on mõiste, mille tähendusala on üsna lai ja mitmekesine. Kõige tavalisem on ingliskeelses terminoloogias selline mõistekasutus, kus dialekt tähistab keele varianti, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ning on seotud geograafilise koha ja/või kindla sotsiaalse grupiga. Dialekti kandja on keelekasutajate rühm, mis tegutseb ühiskonnas regulaarselt kui funktsionaalne tervik (füüsilise paiknemise, abielusuhete, töösuhete vms alusel).

Lisaks kasutatakse dialekti veel:

- mingi keele allkeele sünonüümina (*subdivison, variety*);
- kohamurde sünonüümina. Selles tähenduses on täpsem termin regiolekt ehk regionaalne dialekt;
- pisikeelte kohta, millel pole kirjalikku vormi;
- keelevormide kohta, mis kalduvad kõrvale vastava keele normingutest;
- sama keelkonna keelte ajalooliste variantide kohta.

Murdest kitsam termin on traditsiooniline dialekt (*basilect, traditional dialect*; Prantsusmaal *patois*, Saksamaal *Mundart*). See märgib kohamurret:

- mis seostub põhiliselt küla ja talurahvaga, mitte linnaga, ja on madalamate sotsiaalrühmade keel,
- millel puudub kirjatraditsioon,
- mis on vähe mõjutatud normikeelest,
- mis on vananenud ega võimalda kõnelda kõigest,
- millel on madal maine ja staatus.

Eesti kohamurded on tänapäeval valdavalt traditsioonilise dialekti staatuses, välja arvatud Võru murre, millele püütakse taas luua kirjalikku traditsiooni ja oma normikeelt.

Alati on olnud probleemiks küsimus, mille poolest keel ja murre erinevad. Keele staatuses on tihti ainult normikeel (*standard language*), mida peetakse tõeliseks keeleks. Selline seisukoht on olnud tavaline ka Eestis.

Tavaline on ka arusaam, et keeled ei ole vastastikku mõistetavad, kuid murded on, st keel on kogum vastastikku arusaadavaid murdeid. Tegelikkuses ei pea see väide alati paika. Näiteks Skandinaavia keeled on vastastikku üsna hästi mõistetavad. Samas võivad kahe riigi piirialal inimesed mõista üksteist hästi, kuid sama riigi kahe kaugema serva inimesed mitte. Viimane kehtib ka Eestis: Võru murre on saarlasele üsna raskesti mõistetav ja vastupidi.

Keele ja kohamurde erinevus ei ole seega üldjuhul seotud mitte keeleliste erinevustega, vaid ajalooliste, sotsiaalsete, kultuuriliste ja poliitiliste piiridega. Rangelt võttes võime öelda, et keel pole üldse lingvistiline mõiste. On olemas ainult dialektid, mis moodustavad kontiinuume ehk ahelaid (*geographical dialect continuum*). Teisisõnu, dialektide piirid ei ole üldjuhul aredad. Kui liigume külast külla, siis leiame iga küla vahel keelelisi erinevusi, mis territoriaalselt kumuleeruvad. Külade A ja B elanikud mõistavad üksteist väga hästi, külade A ja C elanikud kehvemini ja ühel hetkel tekib mõistmises katke, külade A ja F elanikud enam üksteisest aru ei saa.

1.2. Murdegeograafia

Arusaam kohamurrete erinevusest on väga vana. Erinevusi on kirjeldatud juba nt Vana Testamendi ja Muinas-Kreeka tekstides. Prantsusmaal on murrete põhja–lõuna piir registreeritud 1284, Inglismaal lääne–ida ja põhja–lõuna piir 1387. Eesti murrete erinevusi on mainitud juba esimestes eesti keele kirjapanekutes 16. sajandil. Siiski ei olnud tegu veel murdeteadusega tänapäeva mõttes. Süstemaatiline murrete uurimine algas alles 19. sajandi keskel. Dialektoloogia eri suunad on kujunenud koostöös võrdlev-ajaloolise keeleteadusega, strukturaalse ja generatiivse keeleteadusega, sotsiolingvistikaga jms.

Dialektoloogia teadusena sündis ajal, mil teoreetilises keeleteaduses valitses võrdlev-ajalooline meetod (kitsamalt noorgrammatika), mis väitis, et keel muutub alati kindlate häälikumuutuste reeglite alusel. Kinnitamaks seda seisukohta, hakkas sakslane Georg Wenker koostama 1876. aastal saksa keeleatlast (ilmus 1881). Noorgrammatikute seisukohad kinnitust ei leidnud, Wenker sai aga üheks murdegeograafilise dialektoloogia alusepanijaks.

Murdegeograafia teoreetilise mõistestiku väljatöötaja on prantsuse lingvist Jules Gillieron, kes publitseeris koos Edmond Edmontiga 1902–1910 prantsuse keeleatlase (1920 kaarti). Eestisse tõi selle uurimissuuna juba 1920. aastate algul moodsa eesti dialektoloogia alusepanija Andrus Saareste.

Murdegeograafia põhimeetodiks on keelenähtuste territoriaalse leviku täpne kaardistamine. Ta ei tegele murrete ajaloolise arengu kirjeldamise ja analüüsiga ega ka keele olemuse teoreetilise seletamisega. Seega vastandus see meetod olemuslikult ajaloolisele murdeuurimisele ja andis tõuke sünkroonse keelevarieerumise uurimisele laiemalt. Murdegeograafia on olnud 20. sajandi dialektoloogia peasuund nii rahvusvaheliselt kui ka Eestis ja endiselt oluline ka praegu, kui on arendatud uut tarkvara murdenähtuste leviku analüüsimiseks.[1]

Murdegeograafilise keeleanalüüsi olulised eriprobleemid on seotud keeleandmete kogumisega: informantide valiku, andmete kogumise viisi ning keeleandmete esitamisega kaartidel.

Informandid ja nende taust

INFORMANTIDE VALIK. Murdegeograafias on ikka otsitud nn puhast murret (*genuine dialect*), mille all mõeldakse võimalikult vanapärast, normikeelest ja võõrmõjudest puutumata traditsioonilist kohamurret. Seega ei kirjelda murdeuuringud mitte teatava koha ja ajahetke tüüpilist keelepilti, vaid ühe sotsiaalse rühma keelekuju.

Sellise keelepruugi saamiseks on valitud küsitletavateks kindlate tunnustega murdekõnelejaid, keda eesti murdeuurimises on nimetatud *keelejuhtideks* ehk *informantideks*. Rahvusvaheliselt on peetud parimateks informantideks ühel kohal elanud vanemaid meessoost maainimesi (*nonmobile older rural males*, *NORM*). Eestis on murdegeograafia kõrgaegadel olnud enamik informante naised, kuna nemad on olnud vähem liikuvad ja vähemate sotsiaalsete kontaktidega väljaspool oma elukohta. Lisaks on püütud arvestada haridust ja leida madala haridustasemega inimesi, kes oleks koolis käinud veel enne esimest Eesti Vabariiki ja oleks selliselt eestikeelsest kooliharidusest ja kirjakeelest mõjutamata. Seetõttu on järeldused eesti murrete kohta tehtud suuresti aastatel 1880–1910 sündinud inimeste keele põhjal.

Tänapäeval ei peeta keelejuhi selliseid tunnuseid enam iseseisvaks väärtuseks. Oluline on, et tegemist oleks murde võimalikult iseloomuliku kõnelejaga, seda ka oma sotsiaalse asendi ja keelehoiakute poolest.

---

[1] Murdegeograafiat ei tohi segi ajada n-ö empiirilise murdeuurimisega, mis on olnud kõige tavalisem murretega tegelemise viis Eestiski. See on teoreetiliste suundadega vaid kaudselt seotud vanapärase rahvakeele talletamine, mis on olnud mõjutatud võrdlev-ajaloolise dialektoloogia ja murdegeograafia seisukohtadest. Empiiriline murdeuurimine on keskendunud arhailisele keelele kui omaette allkeelele, mitte niivõrd läbilõike tegemisele ühe piirkonna keeletavast. Keelenähtusi on käsitletud atomistlikult, materjal on üles kirjutatud valikuliselt jne. Neid traditsioonilise murdeuurimise erijooni peab silmas pidama, kui kasutada 19. ja 20. sajandi murdekogusid ja -kirjeldusi.

TAUSTAANDMED. Murdegeograafias märgiti andmed informandi ja lindistussituatsiooni kohta murdepäevikutesse, mis sisaldasid ainult põhiandmeid informandi kohta (vanus, tervislik seisund, vanemate elukohad, haridus, töökohad jne). Lindistussituatsioonist märgiti üles ainult toimumiskoht ja -aeg ning olulisemad lindistust häirinud asjaolud, nt müraallikad. Sellised murdepäevikud on olnud kasutusel ka Eestis. Praegune murdeuurimine kasutab helilindistusi koos intervjueeritava põhjaliku sotsiaalse tausta ja lindistussituatsiooni kirjeldusega. Põhjuseks on arusaam, et keelendite valikut mõjutavad lisaks inimese elukohale alati ka muud taustategurid.

Andmete kogumise viis

Andmete kogumisel on keelegeograafias omad erijooned küsimustike koostamisel ja uuritavate keelenähtuste valikul, aga ka materjali üleskirjutamises ja taustaandmete esitamise viisis.

KÜSIMUSTIKUD JA KEELENÄHTUSTE VALIK. Kui Georg Wenker koostas saksa keeleatlast, kasutas ta nn *tõlkemeetodit.* Ta saatis neljakümnest näidislausest koosneva teksti ligi viiekümnele tuhandele õpetajale, paludes tõlkida see kohalikku murdesse. Saadud vastused moodustasid atlase aluseks olnud andmebaasi. Hiljem on kasutatud eelkõige inimeste otsest *küsitlemist.* Nt prantsuse murdeatlase andmestiku kogus Edmond Edmont intervjueerides murdekõnelejaid silmast silma. Sama meetodit on kasutatud Andrus Saarestest peale ka eesti murdeuurimises. Äsja valminud Põhja-Ameerika inglise keele atlases on kasutatud telefoniintervjuude lindistusi.

Algusest peale on kasutatud informantide uurimiseks küsimustikke. See lubas saata välja erineva ettevalmistustasemega küsitlejaid, valida erinevaid küsitlussituatsioone ning siiski saada võrreldavaid andmeid.

Küsimustikke võib kasutada otseselt või kaudselt. Otsese küsitlemise korral on uurijal loend mingite asjade või nähtuste nimedest ning ta küsib nt *kuidas te nimetate kruusi*, või *kuidas te ütleksite viiskümmend.* Kaudse (suunava) küsitlemise puhul näidatakse nt mingit eset ja küsitakse, mis see on või püütakse juhtida juttu nii, et inimene ise vastavat eset nimetaks. Teine erinevus on selles, kas küsimused on täpselt ette kirjutatud ja ette loetavad või võib neid vabalt sõnastada.

Eesti murdegeograafiliste tööde jaoks tehti 1920.–30. aastatel sõnavaraküsimustikke Wiedemanni eesti–saksa sõnaraamatu abil, et saada teada, kas ja kus haruldasi murdesõnu tuntakse. Neid küsitluskavasid tehti mõistealade kaupa (loomad, taimed, vanad talutööd, sugulussuhted, ilm jms). Koostatud

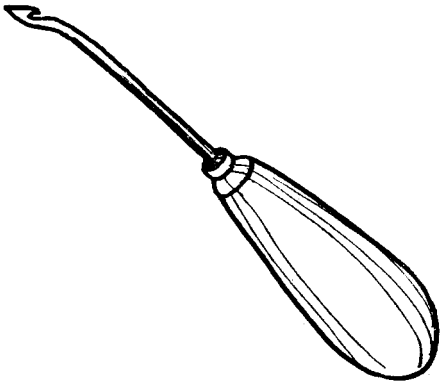

Joon. 4. Hambaga naaskel, krutšok.

Kuidas tõmmati pealsed liistule (*koorutama, painama, tsvikkima* jm.), milliseid töid võib siin eristada (*katse-, üles-, kinni-, lahtitsvikkimine* vm.) ja missuguseid vahendeid kasutati (*tsvikknaelad, -tangid, -kang* jm.; vt. joon. 3)? Kas liist oli süles või kinnitati rihmaga (*pingutus- ehk spannrihm, špander* jt.) põlvele?

Kas sisetald (*pinsol, pinsul* vm.) lõigati liistu või mudeli järgi, kuidas see ühendati pealsete ning tallaga? Kuidas paigaldati rant (*randi pistmine, sissereimine jm.)?* Millega tehti pinsolisse augud (*eelpisteaugud* vm.) randi allapanuks? Millised vahendid olid siin tarvitusel (*randipistenaaskel, sissepistetraat* jm.)?

Kuidas sai tallanahk tallaks? Kuidas nahk tagumisega tihendati (*nahk tehti plingiks*)? Mis vahe on naha *välja-* ning *kõvakskloppimisel?* Kuidas tehti kindlaks naha vajalik niiskus, miks tallanahk ei tohtinud «ära uppuda»? Kuidas jalats tallutati (eemaldati tsvikknaelad, lõigati pealsenaha ääred ära jne.), kas õmmeldi, tikutati või naelutati? Millal kasutati üht või teist moodust? Missugustele jalatsitele pandi *topelt-* või *vahetald?* Kas õmblemisel oli naaskel sirge või kõver (*kingsepanaaskel, krutšok* vm.), hambaga või ilma (vt. joon. 4)? Missugune on *põiknaaskel?* Millega tõmmati õmblust peitev vagu (*tallahuul, -pragu* jm.) talla all (*uurdenuga* vm.), kuidas

106

Joonis 1.1. Lehekülg küsitluskavast kingsepatöö kohta (Viikberg 1985: 106)

on ka grammatiliste nähtuste küsimustikke, nt sõnade muutmise kohta. Kõigi etteantud küsimustike puuduseks on olnud, et nad ei võimalda hästi tuvastada murdele ainuomaseid keelejooni ja sunnivad informandile peale formaalse vastusestiili. Seetõttu on uuemas murdeuurimises eelistatud vabu vastuseid võimaldavaid suunavaid küsimusi ja spontaanset vestlust.

Andmekogu iseloomu määrab ka see, millised keelenähtusi uurimiseks valitakse. On keelenähtusi, mille levikupiirid on aredad, eesti murretes nt *õ* esinemus või seesütleva käände vormid (*seljas, `selgas, selän, säläh*), ja on keelenähtusi, mille levikupiirid on sujuvad, liikudes edasi sõnatüüpide ja mõnikord ka üksiksõnade kaupa. Selline on nt *de-* ja *i*-mitmuse piir, *tk* > *kk* piir või pika *õ* diftongistumine, kus peaaegu igal sõnal on oma levila. Murdegeograafia, mille eesmärgiks on murdepiiride tuvastamine ja *murdeliigenduste* tegemine, valib tavaliselt võimalikult aredate levikupiiridega nähtusi.

Transkriptsioon

Murdejooned tuleb üles märkida või salvestuste puhul transkribeerida. Enne 2. maailmasõda märgiti materjali üles eelkõige käsitsi. Sajandi keskpaigast hakati tegema lindistusi ja veel hiljem ka videolindistusi. Ülesmärkimiseks on aja jooksul kasutatud mitmesuguseid transkriptsioonisüsteeme. Viimastel aastakümnetel on rahvusvaheliselt kasutatud IPAt ehk rahvusvahelist foneetilist alfabeeti, Eestis soome-ugri foneetilist transkriptsiooni.

Väljatoodavad keelenähtused ja nende esitamise detailsusaste valitakse igas transkriptsioonis vastavalt uurimiseesmärgile. Seetõttu on murdeuurimises transkribeeritud eriti detailselt häälikulisi nähtusi (häälikute moodustuskohad, häälduse erijooned, välted jms). Sõnast väljapoole jäävad keelenähtused on transkribeeritud pealiskaudselt või jäetud hoopis ära. Nt on juhuslik pauside märkimine, üldse jäetakse ära kõne planeerimisega seotud nähtused (häälitsused, poolelijäänud sõnad jms). Seetõttu võimaldavad foneetilises transkriptsioonis tekstid uurida hästi sõnavara, sõna foneetikat ja morfoloogiat, kuid halvasti nt süntaktilisi nähtusi.

Foneetilises transkriptsioonis on avaldatud teaduslikud murdetekstide kogud (sari *Eesti murded*). Muudes kogudes ja ka sõnaraamatutes on kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni. Oma transkriptsioon on nt *Eesti murrete sõnaraamatus*, kus on aluseks võetud kirjakeele ortograafia, mida on täiendatud mõnede foneetilise transkriptsiooni märkidega. Oma lihtsustatud kirjaviis on Tartu ülikooli ja Eesti Keele Instituudi (EKI) murdetekstide arvutikorpuses. Erinev, eeskätt süntaksist ja dialoogist lähtuv transkriptsioon on kasutusel Tartu ülikooli suulise kõne korpuses (kus on ka murdetekste).

Kokkuvõttes on eesti murdeainestik fikseeritud väga ebaühtlaselt, mitmekesiselt ja osalt juhuslikult. Ka transkriptsioonisüsteem ise on aja jook-

sul muutunud. Seetõttu on kogumikes ja sõnaraamatutes püütud transkriptsiooni ühtlustada.

Keelekaardid ja -atlased

Kogutud ja transkribeeritud materjal esitatakse murdegeograafias keelekaartide kujul. Kaarte on kahte põhitüüpi:

• tsitaatkaardid (*display maps*) esitavad mingi lekseemi või grammatilise vormi konkreetse sõnavormina, nagu see murdest on registreeritud (kaart 1.1);

• sümbolkaardid (*interpretative maps*) esitavad keelenähtusi üldistatud kujul sümbolitena. Siin on tegu kaardi koostaja poolt suurema tõlgendusega kui tsitaatkaardi puhul (kaart 1.2).

Eesti murdeatlased on koostanud Andrus Saareste (1938, 1941 ja 1955). Saareste eelistas tsitaatkaarte, mille puhul saab kasutaja teha rohkem omapoolseid järeldusi ja saada infot mitme keelenähtuse kohta (lekseemi esinemine, grammatiline vorm, häälikkoosseis). Lauri Kettuneni soome murdeatlase kaardid on sümbolkaardid nagu ka Mihkel Toomse lõunaeesti häälikunähtuste kaardid (1998), rahvusvahelises koostöös koostatud *Atlas Linguarum Europae* (1983–) ning *Atlas Linguarum Fennicarum* I–III (2004–2010), kus eesti murdeainest on esitatud ja kommenteeritud 28 murrakust.

Murdenähtuse leviku analüüs

Murdegeograafia keskseks eesmärgiks on kaardistada erinevate murdenähtuste levik ning määrata selliselt kindlaks mitmesugused murdepiirid. Murdepiiride määramisel on olulised kõigepealt ühe keelenähtuse leviku piiride osutamine ja seejärel paljude eri nähtuste piiride põhjal tehtavad üldistused.

ISOGLOSSID. Murdegeograafia keskne mõiste on isogloss: ühe keelelise joone esinemise piir. Ühel pool piiri vastav keeleline joon esineb ja teisel pool mitte või esineb ühel pool piiri joon ühel kujul ja teisel pool teisel kujul. See keeleline nähtus võib olla nt mingi käändevorm, aga ka konkreetse üksiksõna häältdusvariantide piir. Mõnikord tehakse vahet eri tüüpi isoglossidel, nimetades häälikunähtuste levikupiire isofoonideks, morfoloogiliste nähtuste piire isomorfideks, sõnavara piire isoleksideks.

Isoglossi esitatakse kaardil kahel viisil. Esimesel juhul tõmmatakse joon nende kohtade vahele, kust piir läheb. Teisel juhul ühendatakse piiril joontega kohad, kus kasutatakse ühte või teist vormi (nn heterogloss). Isoglossid ei pea olema pidevad jooned, neis võib olla katkestusi jms.

Murdegeograafia ei ole tegelnud kõigi keeletasanditega võrdselt. Põhiliselt on otsitud häälduse ja morfoloogia isoglosse, vähem sõnavaralisi ja peaaegu üldse mitte süntaktilisi isoglosse.

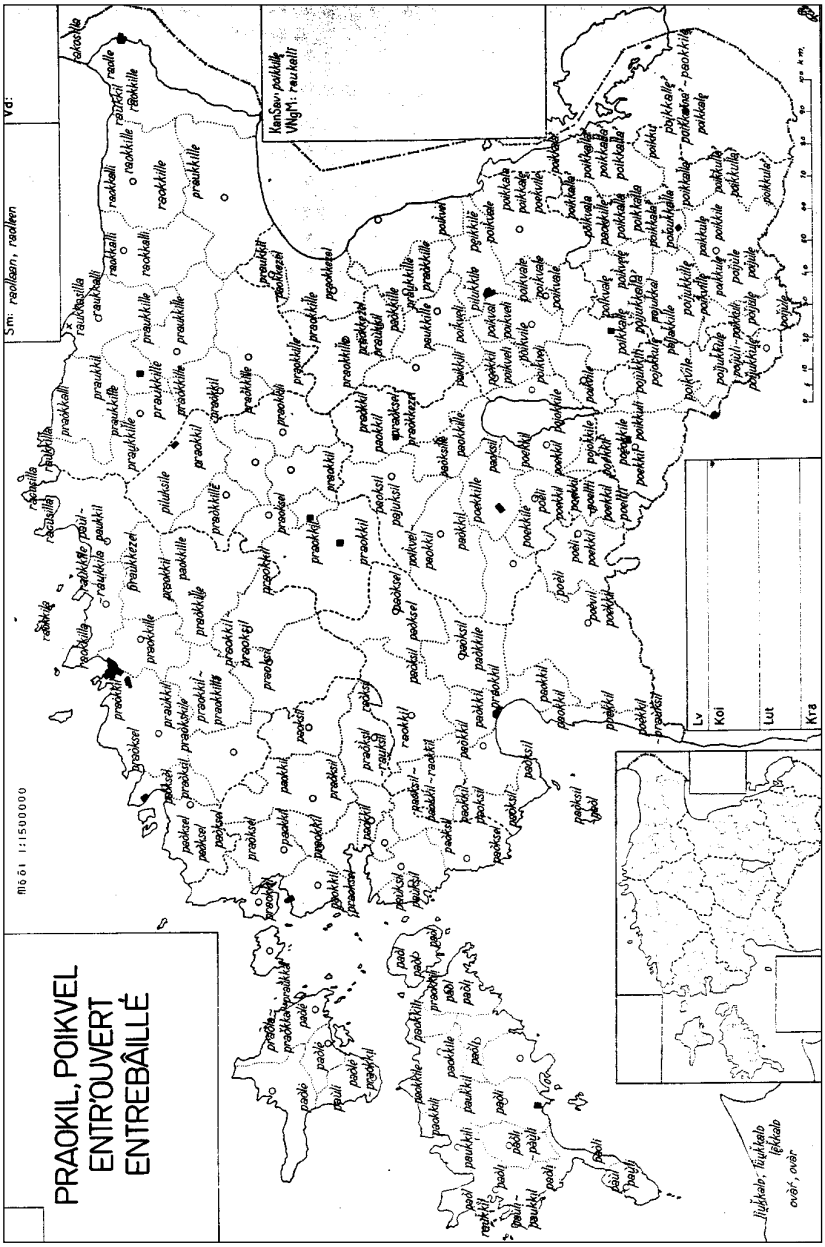

Kaart 1.1. Tsitaatkaart Andrus Saareste *Väikesest eesti murdeatlasest* (Saareste 1955)

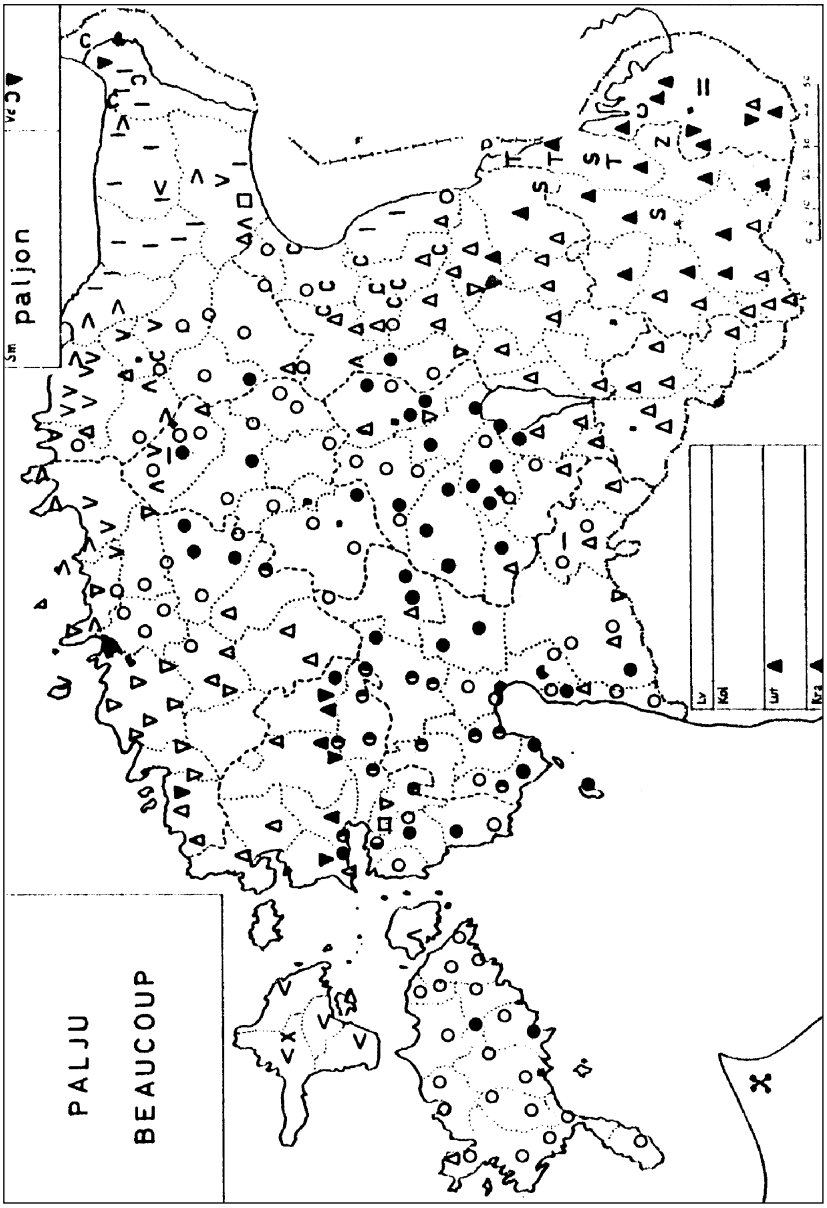

< palju
> palju
> paľju
∪ paľju
∨ paljó
(paljo
) paľjo
∩ paľjo
◁ paľlu
▷ paľlu
◀ paľlo
▶ paľlo
S paľlö
Z paľlö
○ pailu
□ pailu
◒ pailo
● paelu
◑ paelo
⊤ paľo
| paaľu
— pali, paľi
× pall
= paľno

Kaart 1.2. Sümbolkaart Andrus Saareste *Väikesest eesti murdeatlasest* (Saareste 1955)

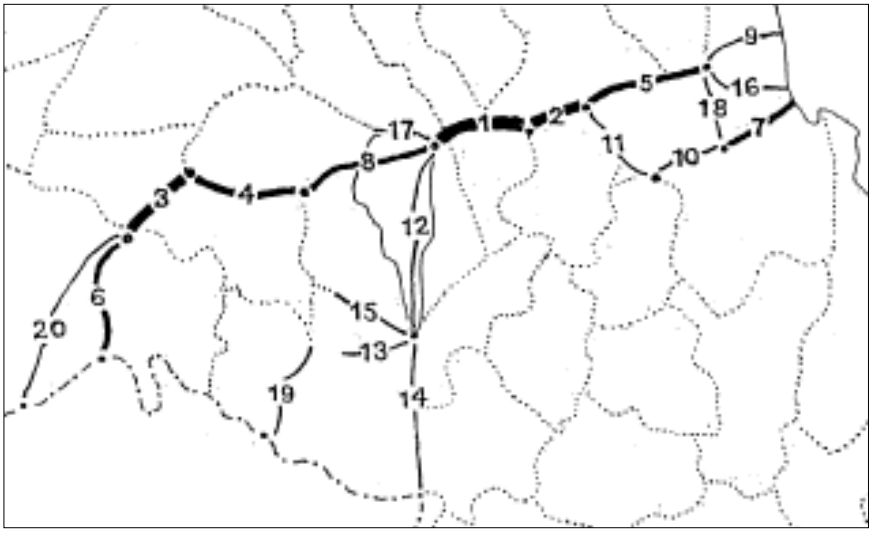

Kaart 1.3. Põhja- ja lõunaeesti tähtsamad foneetilis-morfoloogilised piirilõigud Andrus Saareste järgi (numbrid ja osalt joonte paksus märgivad nende erijoonte hulka) (Saareste 1952b)

MURDEPIIRID. Erisuguste keeleliste nähtuste isoglossid paiknevad kaardil alati veidi erinevates kohtades. Seetõttu liigendub kogu keeleala erinevate isoglossidega keerukaks võrgustikuks. Kuid isoglossid ei paikne keelealal ühtlaselt. Kõigepealt võime leida alasid, kus paljud isoglossid paiknevad üksteise lähedal või koos, koondudes suuremateks **kimpudeks** (*bundle of isoglosses,* Saarestel *parmas*). Neisse paikadesse on võimalik tõmmata **murdepiirid** (*dialect boundary*), mis eraldavad **murdealasid** (*dialect area*) nagu põhja- ja lõunaeesti murdepiir (vt kaart 1.3). Seega on murdepiirid alati üldistused ja kokkuleppelised jooned kaardil.

Murdepiirid omakorda võib jagada eri järkudesse vastavalt sellele, kui palju isoglosse antud kohta koondub. Eesti murrete eristamisel on kasutatud tavaliselt 3–5 järku piire.

Kõige suuremate kimpude koondumiskohtades paikneb peamurrete piir, mis jagab eesti keeleala põhjaeesti ja lõunaeesti peamurdeks. Sellest piirist nõrgem on murderühma piir, mis jagab põhjaeesti peamurde südaeesti ja kirderanniku murderühmaks. Kolmanda järgu piirid jagavad peamurded ja murderühmad murreteks. Murdesisesed piirid eristavad kõigepealt murrakurühmi, mis omakorda võivad jaguneda murrakuteks jne. Kesksetena vaadeldakse sealjuures murdepiire.

Eri tugevusega piirid sisaldavad tavaliselt eri liiki isoglosse. Eesti keeles on peamurretel nii häälduslikud, morfoloogilised kui ka sõnavaralised piirid.

Murderühmade piirid on eelkõige häälduslikud ja morfoloogilised. Murrete piirid on juba tugevamalt häälduskesksed, morfoloogilisi erijooni on seal vähe. Murrakurühmade piirid sama murderühma sees on valdavalt häälduslikud. Teisisõnu, murrakurühmad on eeskätt erinevad aktsendid sama murde sees.

Lisaks saame isoglosse iseloomustada selle järgi, kui suuri murdealasid nad haaravad ja kuidas omavahel paiknevad.

Kõigepealt võime välja tuua isoglossid, mis kattuvad ühe murde (või murrakurühma jne) piiridega ja annavad selle ala unikaalsed keelejooned. Teise rühmana võime välja tuua isoglossid, mis ei piiritle mitte ühte murret, vaid ühendavad eri murdeid. Nende kimpude kaudu tekivad mitmesugused murdekooslused. Esiteks, nende abil määratletakse murderühmad ja peamurded. Teiseks, sellised isoglossikimbud võivad ühendada ka üksnes osa murdeid murderühma või peamurde sees. Nii ühendavad mitmed isoglossid nt südaeesti murderühmas saarte ja läänemurret. Kolmandaks, sellised kimbud võivad ühendada ka eri murderühmade murdeid. Nii saame leida isoglossid, mis ühendavad südaeesti idamurret ja rannikueesti Alutaguse murret.

Mitut murret ühendavate isoglosside kaudu selgub, et suur osa murrete omapärast tuleneb sellest, et üle mitme murde levinud jooned kombineeruvad eri murretes erinevalt. Kuid isoglosside selline paigutus võib näidata ka, et kogu murre on siirdemurre. See juhtub siis, kui mingi murre koosneb ülivaldavalt ainult kahe naabermurde joonte kombinatsioonist, kusjuures kummagi jooned ei saa selget ülekaalu. Sellist siirdemurret esindab nt kirderanniku Alutaguse murre, mis on suuresti kombinatsioon kirderanniku rannamurdest ja südaeesti idamurdest.

MURDELIIDUD. Murdeliitudeks nimetatakse murrete kogumeid, mida määratlevad hiliste murdekontaktide tulemusena tekkinud sekundaarsed ühisjooned. Kitsamas mõttes nimetatakse murdeliitudeks murrete rühmi, mida iseloomustavad arvukad lokaalsed ühisuuendused.

SIIRDEALAD. Osa isoglosse paikneb alati põhilistest kimpudest eemal. Murrete piiridel tekivad mõnesse kohta alad, mida on raske ühendada kindlalt ühe või teise murdega. Selliseid alasid nimetatakse **siirdealadeks** (*transitional area*) ja nende murdeid **siirdemurreteks** (*transitional lect, border dialect*). Konkreetsemalt võib sellisel alal esineda kahte eripärast tüüpi keelenähtusi:

- sama kõneleja kasutab ühe keelenähtuse puhul nii ühe kui teise murde varianti (*mixed lect*). Selline segamurrak esineb nt Tartu murde põhjarühmas, kus sama kõneleja võib kasutada kord sõna põhjaeestilist, kord lõunaeestilist vormi (*akkama* ‘hakkama’ ja *nakanu* ‘hakanud’ jne).
- siirdealal esineb mingi kolmas keeleline variant, mida ei ole kummaski nn puhtas murdes (*fudged lect*). Selliseid vorme esineb nt Tartu murdes

põhjaeesti ja lõunaeesti murrete piirialal. Seal öeldakse nt *pesesin, suresin* (vrd eP *pesin, surin* ja eL *mõssi*, *`kuuli*).

Eesti murdeteaduses kõneldakse siirdemurdest mitte üksikute keelenähtuste alusel, vaid kui isoglosside kogumist. Siirdemurdega on tegu juhul, kui vastaval alal kasutatakse osa keelenähtuste puhul ühe murde varianti, teiste puhul teise murde varianti, kuid ei saa väita, et ühe murde jooned oleksid selges ülekaalus. Ka sel juhul võime eristada kahte siirdeala liiki:

• ühel juhul kasutatakse kogu siirdealal mõlema naabermurde variante, kuid osa neist on ühest, osa teisest murdest. Sellisel juhul tekib siirdemurre, mis on kahe naabermurde joonte kombinatsioon (nagu eespool nimetatud Alutaguse murre);

• teisel juhul ulatuvad eri nähtuste isoglossid vastaval alal eri kaugusele. Sellisel juhul tekib keeleliselt heterogeenne ala, mille eri osades on keelekasutus erinev (nagu keskmurde Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa).

Siirdealad on omased kõigile murdepiiridele. Nad võivad moodustuda üksikutest murrakutest kahe murde piiril, nt on saarte murde ja läänemurde piiril siirdemurrakuteks läänemurde Tõstamaa ja Varbla murrakud ja saarte murde Muhu ja Kihnu murrak jne. Kuid siirdealad võivad olla ka laiemad, haarates murrakurühmi või terveid murdeid.

1.3. Ajalooline murdeuurimine

Murdegeograafia on sünkrooniline lähenemisviis kohamurretele. Kuid ka ajalooline ehk diakrooniline murdeuurimine jäi paralleelselt üheks dialektoloogia põhisuunaks. Suurem osa eesti murdeuurimisest 20. sajandil on tegelikult kombineerinud murdegeograafiat võrdlev-ajaloolise lähenemisega. Järjekindlat geograafilist lähenemist esindas eelkõige Andrus Saareste.

Murdegeograafia registreeris lihtsalt erinevad keelelised jooned ja nende geograafilise leviku. Seejärel püüdis ta saadud isoglosse ühendades tõmmata murdepiire.

Ajalooline lähenemine lähtub murrete arengust. Sellisel juhul alustatakse murdejoonte analüüsi võrdlev-ajaloolise meetodi abil rekonstrueeritud vastava häälikulise või morfoloogilise joone hüpoteetilisest algkujust. Eesti keele puhul on algjooned viidud tagasi hilisläänemeresoome keelekujule, mida kõneldi arvatavasti 2000 aastat tagasi.

Konkreetses murdes esinevaid keelekujusid võrreldakse selliste algkujudega ning jagatakse nad vastavalt sellele, kas antud murdes on algkuju säilinud või muutunud. Sealjuures võivad eri murretes olla toimunud erinevad muutused. Nii on konsonantühend **ksi* muutunud põhjaeesti murretes teatud

tingimustel *ks*-ks, kuid lõunaeestis väidetavasti *ts*-ks: **ksi* > eP *ks*: *üks, läks*; eL *t´s*: *üt´s, lät´s.*[2]

Murded, kus on toimunud komplekselt mitmeid ühiseid uuendusi, moodustavad *murdeliidu ajaloolises mõttes.* Murdeliidud kujunevad sageli keeleala *mainekeskustes,* vanapärane keel aga säilib *perifeeriates.* Seal kujunevad *reliktalad* (*relic area*), kuhu uuendused ei ole jõudnud. Tavaliselt on need väikesed eraldatud alad, meil nt lõunaeesti keelesaared.

Keelemuutuste levikut seletab moodne diakrooniline dialektoloogia *laineteooriaga*, mille järgi uuendused levivad nagu lained, mida tekitab vette visatud kivi. Keskuseks on seejuures kõrge sotsiaalse mainega paigad (tavaliselt mingi jõukas piirkond või suur linn). Siiski on täheldatud, et nüüdisühiskonnas levivad uuendused otse ühest keskusest teise, haarates alles hiljem keskustevahelisi alasid.

Eesti murdeuurimises (ka käesolevas raamatus) on osa murdeomaseid keelejooni esitatud sünkrooniliselt, osa aga diakrooniliselt.

1.4. Uued suunad murdeuurimises

Murdegeograafia valitses maailma murdeuurimise peasuunana 20. sajandi esimesel poolel. Alates 1950.–60. aastatest asendus see mitmete erinevate lähenemistega.

Dialektomeetria

Dialektomeetria on murdeteaduse osa, mis selgitab põhjalike statistiliste analüüside abil murdejoonte territoriaalset levikut, murrete suhtelist kaugust üksteisest ja murdeliigendust. Dialektomeetria toetub murrete korpusanalüüsile, mis põhineb spetsiaalselt automaatanalüüsiks loodud suurtel elektroonilistel murdekorpustel. Kuna põhjalikud statistilised arvutused on võimalikud ainult suurte mitmekesise jaotuvusega andmemassiivide korral, on dialektomeetria meetodeid arendatud eelkõige sõnavarasuhteid uurides.

Sõnavaraseoste uurimiseks registreeritakse võimalikult palju lekseeme kõigist murretest (jättes arvestamata nende kasutussagedused) ning arvutatakse statistiliselt murrete sõnavara ühisosade suurused. Seosetihedussuhete ja sõnavara stereotüüpsuse/unikaalsuse alusel iseloomustatakse siis murrete vahekordi.

Dialektomeetriale pani aluse prantslane Jean Seguy 1970. aastatel, hiljem on seda oluliselt arendanud austerlane Hans Goebl. Eestis tegi dialektomeetrilisi uuringuid esimesena Sirje Ainsaar (Murumets) 1980. aastate

[2] * märgib rekonstruktsioonides hüpoteetilist rekonstrueeritud keelekuju, > näitab rekonstruktsiooni.

algul. Hiljem on dialektomeetrilisi meetodeid kasutanud ja arendanud Arvo Krikmann (1939–2017), kes on koos Karl Pajusaluga mõõtnud murrete sõnavarasuhteid kogu *Väikese murdesõnastiku* materjali põhjal ning kõrvutanud rahvaluule lühivormide sõnavara keelekogudes leiduvaga.[3]

Strukturaalne ja generatiivne dialektoloogia

Strukturaalne dialektoloogia püüdis vabaneda atomistlikust lähenemisest murdeuurimises ja kirjeldada murret kui keelesüsteemi, mis on kindlas vastavuses teiste murretega. Selle alusepanijaks oli 1950. aastatel ameerika keeleteadlane Uriel Weinreich, kes püüdis konstrueerida kõrgema taseme keelesüsteemi, mis hõlmaks kahe või rohkema murde omadusi. Sellist eri variantide ühtset kirjeldust nimetas ta *diasüsteemiks.*

Generatiivset dialektoloogiat, mis tekkis 1970. aastatel, võib pidada strukturaalse dialektoloogia jätkuks generatiivse lingvistika meetoditega. See põhineb klassikalises generatiivses lingvistikas kesksele süva- ja pindvormi eristamisele ja süvavormidest kindlate reeglite abil pindvormide genereerimise põhimõtetele. Murdeid mõistetakse keelevariantidena, millel on samad süvavormid, aga erinevad pindvormid. Murretevahelised erinevused seletuvad pindvorme tootvate reeglite erinevusega, reeglite rakendumise erinevate piirangutega või reeglite järjekorra erinevusega.

Strukturaalse ja generatiivse dialektoloogia püüdlusi kirjeldada mitut murret ühe keelesüsteemi osana jagab *polülektaalsete grammatikate* teooria. Polülektaalsed grammatikad esitavad keelendi mitut varianti. Nad kirjeldavad mingit murrete kontiinuumi lõiku, tuginedes väitele, et tegelikkuses hõlmab enamiku inimeste keelepädevus mitme murde valdamist, seda vähemalt passiivselt. Polülektaalsus olevatki aluseks eri murrete kõnelejate omavahelisele suhtlemisele.

Murrete eritlemiseks sobivad hästi ka uued optimaalsusteooria meetodid, mis võimaldavad variantseid keelendeid kirjeldada universaalsete kitsenduste seotud hierarhiatena. Eesti murdeuurimist ei ole need suunad seni mõjutanud.

Sotsiolingvistiline murdeuurimine

Traditsiooniliste kohamurrete uurimise asemel sai 1960. aastatest keskseks sotsiolektide uurimine. Selle olulisim mõjutaja ja põhimõistestiku väljatöötaja oli William Labov oma New Yorgi kõnekeele sotsiaalse varieerumise uurimustega.

---

[3] Vt Krikmann, Pajusalu 2000; Krikmann 2003, 2014; Pajusalu, Krikmann, Winkler 2009. Krikmanni uurimusi vt haldjas.folklore.ee/~kriku/MURRE

Sotsiolingvistika on avardanud radikaalselt senist arusaama murrete olemusest. Selle järgi ei ole keeleline varieerumine kunagi ühetasandiline, vaid kujutab endast keerukat allkeelte süsteemi, kus põimuvad kõneleja territoriaalset päritolu, sotsiaalset staatust ja suhtlussituatsiooni osutavad tunnused. Kohamurded on seega ainult üks osa sellest tervikust ja muude allkeeltega tihedalt seotud.

Labov ja tema õpilased on järgnevatel aastatel tegelenud ka kohamurrete sotsiaalselt täpsema uurimise meetodite arendamisega.

Sotsiolingvistiline murdeuurimine keskendub keelenditele, mis on tähenduslikud kõneleja sotsiaalse identiteedi väljendamisel, neid nimetatakse *sotsiaalseteks markeriteks.* Murrete vahel võib olla mitmesuguseid erinevusi, mida kõnelejad ei teadvusta. Samas on keelendeid, mille kasutamine on signaaliks teatud ühiskonnarühma kuulumisest. Sotsiaalselt markeeritud ongi eriti tüüpiliselt just hääldus ja sagedased sõnad. Näiteks tunnevad võrukesed ja setud üksteist kergesti ära erineva häälduse järgi, nagu võru *kül*ʔ*, `häste,* setu *külh, `höste.*

Sotsiolingvistilises murdeuurimises on paaril viimasel aastakümnel kiiresti arenenud veel mitu suunda, mis pööravad rohkem tähelepanu murdekõneleja tegelikule suhtlemisele (*suhtlusvõrgustikele*), erinevatele rollidele ühiskonnas ja keelehoiakutele.

Euroopas hakkas ühe esimesena dialektoloogias uusi sotsiolingvistilisi meetodeid rakendama 1970. aastate algul Peter Trudgill, kes on eriti uurinud piirialade keelt ja siirdemurrete kujunemist. Eestisse jõudis sotsiodialektoloogia alles 1980. aastate lõpul, kui hakati uurima eesti murrete tasandumist ehk hääbumist.

Etnodialektoloogia

1990. aastatest alates on oluliseks murdeuurimise meetodiks kujunenud etnodialektoloogia, mis keskendub tavaliste inimeste endi murdetaju ja murrete kohta antavate hinnangute uurimisele. Sellise lähenemise juured on 20. sajandi algupoole etnolingvistikas ja veelgi varasemates uurimustes, mis võtsid arvesse ka keelekasutajate arvamusi kui tunnetuslikult ja sotsiaalselt tähenduslikke.

Etnodialektoloogia tõusis 20. sajandi lõpus uuesti esile rahvadialektoloogiana (*folk dialectology*) ning arenes edasi tajudialektoloogiana (*perceptual dialectology*). Tajudialektoloogia uurib nii tavaliste inimeste ettekujutusi murretest kui ka murretele antavaid hinnanguid, kasutades kindlaid andmekogumise viise. Üks levinumaid on kujutluskaartide meetod, kus inimesel palutakse kaardile märkida oma arusaamisest lähtuvalt murdepiire ja -nimetusi, murdelisi keelendeid jms. Kujutluskaartide alusel on võimalik uurida kognitiivseid seoseid ja ka murrete kohta käivaid sotsiaalseid stereotüüpe.

Etnodialektoloogia peamisi uuendajaid on olnud USA uurija Dennis R. Preston, kes on ka kujutluskaartide meetodi väljatöötajaid. Preston avaldas ka suuna klassikaks saanud raamatu *Perceptual Dialectology* (1989). Eestis on etnodialektoloogilisi meetodeid kasutanud 21. sajandi esikümnendil Kadri Koreinik ja Karl Pajusalu, kes uurisid lõunaeesti murrete nimetamist kõnelejate endi poolt. Seni põhjalikema uurimuse tajudialektoloogiast on teinud Siim Antso Eesti viie piirkonna õpilaste murdetundmisest.

Lisalugemist

Parima ülevaate rahvusvahelisest dialektoloogiast pakub J. K. Chambersi ja Peter Trudgilli õpik *Dialectology* (2. trükk: Chambers, Trudgill 1998), millele toetub paljuski ka käesolev ülevaade. Uusima ja põhjalikema pildi annab *The Handbook of Dialectology* (Boberg jt 2018). Erinevatest allkeeltest ja põhilistest rahvusvaheliselt käibel olevatest allkeeleliigendustest annab ülevaate Tiit Hennoste artikkel *Allkeeled* (Hennoste 2000). Dialektomeetrilisest lähenemisest saab pildi Arvo Krikmanni ja Karl Pajusalu artiklist *Kus on keskmurde keskpunkt* (Krikmann, Pajusalu 2000). Uuemaid keele varieerumise uurimismeetodeid tutvustab Karl Pajusalu artiklis *Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria* (Pajusalu 2002). Etnodialektoloogia ja kujutluskaartide meetodi ülevaate esitab Siim Antso artikkel õpilaste murdetundmisest (Antso 2016).

Soome-ugri foneetilisest transkriptsioonist annab pikema ülevaate Astrid Villupi *Eesti keele foneetiline transkriptsioon* (Villup 1975, 1984, 1992) ja lühiülevaate Paul Ariste *Eesti keele foneetika* (Ariste 1968: 188–196). Eesti murrete sõnaraamatus kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni on kirjeldatud sõnaraamatu esimese köite alguses (*Eesti murrete sõnaraamat 1* 1994: 29–32). Elektroonilise murdekorpuse lihtsustatud transkriptsiooni kirjeldab lühidalt Liina Lindströmi jt artikkel *Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus* (Lindström jt 2001). Suulise kõne korpuses kasutatavast transkriptsioonist ja transkriptsiooni tegemise teoreetilistest alustest räägib Tiit Hennoste artikkel *Eesti suulise kõne uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus* (Hennoste 2000c). Euroopa ja läänemeresoome keelte atlasi ning geolingvistilisi uurimusi tutvustavad soome-ugri keeleteadlaste kogumik *Studia ad geographiam linguarum pertinentia* (Studia 2000) ja Vilja Oja ülevaade *Eesti keel keeleatlastes* (Oja 2002).

2. Eesti murrete uurimisloost

Eesti murrete kirjeldamise ja uurimise ajalugu on vähemalt niisama pikk kui eesti keele üleskirjutamise ja käsitlemise ajalugu üldse. Kui esimesi eestikeelseid tekste kirja panema hakati, räägiti igas Eesti nurgas oma murret, nii et esimesed eesti keele kirjapanekud on tegelikult murdetekstid.

Sajandite jooksul on lisaks käsitlusviisidele muutunud ka murded ise. Keeleaines, millele toetub eesti murrete uurimine praegu, on põhiliselt kogutud alates 1920. aastatest Emakeele Seltsi korrespondentide, Eesti Keele Instituudi (varasema Keele ja Kirjanduse Instituudi) ning kõrgkoolide dialektoloogide poolt. Traditsioonilised eesti murded, nagu me neid nüüd mõistame, on 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul sündinud inimeste keelepruuk.

2.1. Eesti murdeerinevuste kirjeldamine 16.–19. sajandil

Üksikuid andmeid eesti murrete kohta ja arutlusi murdeerinevuste üle võime leida juba **Wanradti ja Koelli** katekismusest (1535), mh tähelepaneku, et Eesti eri osades, nagu Tallinnas, Narvas ja Tartus, räägitakse eesti keelt isemoodi.

Tähelepanu põhjaeesti ehk tallinna keele ja lõunaeesti ehk tartu keele erinevuste vastu suureneb 16. sajandil seoses kahe kirjakeele loomisega. Seda erinevust kinnistavad **Heinrich Stahli** (1600–1657) põhjaeesti maakeele kirjeldus teoses *Anführung zu der Estnischen Sprach* (1637) ja **Johannes Gutslaffi** (?–1657) lõunaeesti grammatika *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam* (1648).

Esimesed raamatud, mis sisaldavad eraldi peatüki eesti murretest, on **Anton Thor Helle** (1683–1748) *Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache* (1732) ja **August Wilhelm Hupeli** (1737–1819) *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte ...* (1780, 2. tr 1818).

Põhjaeesti murdeala sisemisi erinevusi toob esile juba Heinrich Stahl. Hupel esitab esmakordselt mitmetasemelise eesti murrete rühmituse. Kahe peamurdena mainib ta Tallinna ja Tartu murret. Põhjaeesti tähtsamad kõrvalmurded on tema järgi Harju-, Lääne- ja Põltsamaa murre, vähem tähtis Kodavere ehk Alatskivi murre. Grammatika 2. trükis nimetab Hupel Tallinna kõrvalmurretena veel saarte, Peipsi ja tinglikumalt Järva- ja Virumaa murret. Tüüpilisim Tartu murre on Hupeli jaoks Otepää, Tartu kõrvalmurreteks on aga Räpina ja Rõuge keelepruuk. Pärnumaa keelt peab Hupel Tallinna ja Tartu seguks, mis on pigem Tallinna-pärane.

Järjekindlamalt hakati eesti murdeid kirjeldama 19. sajandil. **Johann Heinrich Rosenplänteri** (1782–1846) ajakirjas *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* (1813–1832) on publitseeritud murdetekste ja murdesõnu ning arutletud eripäraste murdenähtuste üle. Rosenplänter püüdis korrespondentide abil koostada isegi esimest eesti murdetekstide kogu. 1818. aastal palus ta 161 tollasel keele- ja kirjandushuvilisel pastoril tõlkida teatud piiblitekst kohalikku murdekeelde. Vastuseks sai ta paraku vaid 16 murdeteksti, kuid nende seas olid esimesed pikemad näited Saaremaa, Kihnu ja Mulgi murdetavast. 19. sajandi esimese poole kirjameestest tegelesid murdeküsimustega veel **Otto Wilhelm Masing** (1763–1832) ja **Friedrich Robert Faehlmann** (1798–1850).

2.2. Varane murdeteadus

Eesti murdeteaduse rajajaks võib pidada akadeemik **Ferdinand Johann Wiedemanni** (1805–1887). Wiedemann kogus murdematerjale, andis esmakordselt deskriptiivse ülevaate eesti murrete põhilistest erijoontest ja avaldas esimesena põhjalikke, tänapäevani teaduslikku huvi pakkuvaid uurimusi eesti murrete kohta. Tema Võru murde kirjeldus *Versuch ueber den Werro-ehstnischen Dialekt* (1864/2002) on esimene ühe eesti murde teaduslik ülevaade. Kõiki murdeid iseloomustab Wiedemann artiklis *Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache* (1871). Nii lõuna- kui põhjaeesti murded jagab ta seal kõigepealt kaheks: lõunaeesti Tartu ja Võru murdeks, põhjaeesti kirde- ja edelamurdeks (mõttelise piiriga Tallinnast Põltsamaale). Samuti on Wiedemanni suurimad eesti keele alased tööd *Grammatik der Ehstnischen Sprache* (1875) ja *Ehstnisch–deutsches Wörterbuch* (1869) väga väärtuslikud allikad 19. sajandi eesti murrete kohta.

Eelkõige rahvaluule uurijana tuntud **Jakob Hurt** (1839-1907) on jätnud olulise jälje ka murdeuurimisse. Kuna Hurt kutsus kogujaid üles rahvaluulet kirja panema kohalikus murdekeeles, kujunesid tema rahvaluulekogud esimeseks mitmekülgseks eesti murdeainestiku kogumiks. Lisaks oli Hurt üks ajaloolise keeleteaduse pioneere eesti murdeuurimises, selgitades näiteks seesütleva käände lõppude keeleajaloolist kujunemist lõunaeesti murretes. Hurda doktoriväitekiri *ne*-liitelistest adjektiividest *Die estnischen Nomina auf -ne purum* (1886) rajas eesti dialektoloogias teed võrdlev-ajaloolisele meetodile.

Võrdlev-ajaloolise meetodi tõi eesti keele uurimisse **Mihkel Veske** (1843–1890), kes keskendus eriti häälikunähtuste käsitlemisele ning tegi aastatel 1875–1884 välitöid mitmel pool Põhja-Eesti murdealadel. Seejuures oli Veske jaoks erilise tähtsusega kirjakeele aluseks oleva nn Kesk-Tallinna murde ehk põhjaeesti keskmurde eripära väljaselgitamine.

20. sajandi algul sai murdeuurimine Eestis hoogu ja metoodilist sügavust soome uurijate eestvõttel. **Heikki Ojansuu** (1873–1923) kogus aastatel 1910–1912 hiiglasliku murdematerjali kõigist lõunaeesti kihelkondadest. Tema surma tõttu jäi see materjal suuresti analüüsimata, kuid seda on kasutanud teised uurijad. Ojansuu tähelepanuväärseimaks tööks on eesti murrete üldliigendus Soome entsüklopeedias (*Tietosanakirja X,* 1919). Seal jagas ta eesti murdeala kuueks: põhjaeesti ida-, kesk- ja läänemurre ning lõunaeesti Setu, Võru ja Viljandi murre, esitades ka kõigi murrete tähtsamad erijooned.

Oluline soomlasest murdeuurija oli **Lauri Kettunen** (1885–1963), kes uuris 1909–1912 põhjalikult Peipsi-äärset Kodavere murret ja selle naabermurdeid. Seejuures ühendas ta häälduse eksperimentaalfoneetilise analüüsi võrdlev-ajaloolise murdeuurimisega ning tegi kõrvutusi teiste eesti murrete ning lähemate sugulaskeeltega. Tema monograafiad *Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts* (1912–13), *Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt* (1913) ning eriti 1917. aastal ilmunud *Viron kielen äännehistorian pääpiirteet* olid eesti ajaloolise murdeuurimise eeskujudeks veel aastakümneid.

Lauri Kettunen

Suure huvi murdesõnade vastu tõi kaasa eesti keeleuuendus, kuna murdesõnades nähti kirjakeele sõnavara rikastamise olulist allikat. 1909. a esitas **Jaan Jõgever** (1860–1924) Eesti Kirjanduses *Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele,* õhutades saatma Eesti Kirjanduse Seltsile (EKS) haruldasi murdesõnu täieliku eesti keele sõnaraamatu koostamiseks. 1913. a avaldas **Johannes Aavik** (1880–1973) *Eesti Kirjanduses* juba pikema murdesõnade kogumise juhendi. Aaviku kirjutis oli väga oluline murdekogumise metoodika arendamise seisukohalt, sest selles vaadeldi täpsemalt murdesõnavara kogumise põhimõtteid, sõnasedelite vormistamist jms. EKS hakkas välja andma ka välitööde stipendiume, mille toel alustas 1916. aastal murdekogumist ka eesti dialektoloogia suurkuju **Andrus Saareste** (tollal Albert Saaberk, 1892–1964).

1920. aastateni ei saa murdeuurimist siiski veel pidada eesti keeleteaduse iseseisvaks haruks. Murrete uurimise põhiväärtust nähti tollal eelkõige keeleajaloo selgitamises ja kirjakeele rikastamises.

2.3. Andrus Saareste ja süstemaatilise murdeuurimise algus

Dialektoloogia oma meetoditega lingvistika suunana arenes Eestis välja 1920. aastatel ning tõusis sõdadevahelisel perioodil üheks keskseks eesti keeleteaduse alaks.

Murrete kogumine algas uuel tasemel 1920. aastal, kui asutati Emakeele Selts, mille tähtsaimaks ülesandeks sai eesti murrete põhjalik uurimine. Selle tarvis moodustati vastav toimkond, töö juhiks valiti **Andrus Saareste**. Kümne aastaga kavatseti koguda täielikud sõnavarakogud valitud 30 kesksest kihelkonnast, koostada tekstivalimikud ning häälikuloolised ülevaated.

1921. aastal saatis Emakeele Selts esimese kogujana Võru- ja Setumaale üliõpilase Paulopriit Voolaine (tollal Paul Friedrich Pedmanson, 1899–1985). Järgmisel suvel läkitati murret koguma juba kümmekond üliõpilast ning edaspidi aastas üle paarikümne. Emakeele Seltsi murdestipendiaatidena sai oma esimese koolituse enamik hilisemaid juhtivaid murdeuurijaid, nagu **Paul Ariste** (1905–1990), **Arnold Kask** (1902–1994), **Hella Keem** (1915–1997) ja **Mihkel Toomse** (1905–1986).

Sõnavara koguti peamiselt Wiedemanni sõnaraamatu järgi, küsides keelejuhtidelt, kas nad tunnevad seal esitatud murdesõnu. 1930. aastaks oli kogumistöö 24 kihelkonnas lõpetatud. Edaspidi otsustati hakata küsitlema mõistealade kaupa, nagu kalandus, mesindus, metsandus jms, et haruldasi murdesõnu täpsemalt talletada. 1940. aastaks oli kogutud juba üle poole miljoni sõnasedeli. Ilmusid esimesed murdesõnaraamatu prooviartiklid (1939 *Eesti Keeles,* eraldi 1940 *Eesti murrete sõnaraamatu näiteartikleid I*).

Emakeele Seltsi ajakirjast *Eesti Keel* sai keskne väljaanne nii murdematerjalide kui ka -uurimuste publitseerimisel. 1922–1940 avaldati seal 60 murdeteksti 47 kihelkonnast, murdesõnade valimikke ja välitööde päevikuid. Artiklites käsitleti murrete häälikulisi, grammatilisi ja sõnavaralisi erijooni.

1930. aastate lõpul hakati välja andma kommentaaridega murdetekstide valimikke foneetilises transkriptsioonis, nt Mihkel Toomse *Ida-Vaivara murdest* (1938) ja Paul Ariste *Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast* (1939). **Oskar Loorits** (1900–1961) avaldas eraldi raamatuna *Kõpu murde häälikuloo* (1939). Enne Teist maailmasõda valmis Ariste doktoritöö *Hiiu murrete häälikud* (1939) ja seejärel Toomse murdemorfoloogiat käsitlev doktoritöö *Eesti ta-, tä-verbide konsonantsest liitumisest* (1941).

Esimesel iseseisvusajal oli eesti murdeuurimise juht Tartu Ülikooli eesti keele professor Andrus Saareste – murdegeograafilise meetodi juurutaja Eestis. Noore Saareste esimene suurem töö oli *Vigala murde peajooned* (1917), esimene eestikeelne ühe murraku võrdlev-ajalooline ülevaade. Edaspidi kujunes Saareste põhihuviks eesti murrete sõnavara. 1924. a ilmus ta doktoritöö *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes,* milles ta juba sidus murdesõnavara analüüsi geograafilise meetodiga. Viimasest sai tuge ka tema huvi eesti murrete sünkroonilise rühmitamise vastu.

Andrus Saareste

Saareste uurimus *Eesti keeleala murdelisest liigendusest* (Eesti Keel, 1932) rakendab esmakordselt eesti dialektoloogia ajaloos järjekindlalt keelegeograafia analüüsivõtteid, pannes aluse nii järgnevatele murdegeograafilistele käsitlustele kui ka sünkroonilistele murdeliigendustele Eestis. Saareste elutööks kujunevad eesti murrete atlased (*Eesti murdeatlas* I, 1938 ja II, 1941; *Väike eesti murdeatlas,* 1955) ning ulatuslik *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* (EKMS I–IV, 1958–1968; indeks 1979), mis sisaldab selliseidki murdesõnu, mida kusagilt mujalt ei leia.

Saareste põgenes 1944. aastal Rootsi ja pärast sõda oli tema side eesti dialektoloogia arenguga kaudsem, kuigi väga oluline. Muuhulgas sai ta oma sõnaraamatu tarvis täiendavaid keeleandmeid Tallinna murdeuurijailt 1956–1964. Peale murdeatlase ja sõnaraamatu valmisid Saarestel Rootsis ka mitmed põhjalikud ja metoodiliselt märkimisväärsed uurimused, nagu *Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahepiir* (Virittäjä, 1952) ja keelemuutuste leviku iseärasusi analüüsiv *Kielenmuutosten leviämisen ja leviämisrajojen luonteesta Virossa* (Virittäjä, 1955).

2.4. Murdeuurimine 20. sajandi teisel poolel

Teise maailmasõja segadustes põgenes suur osa tippteadlasi (Andrus Saareste, Julius Mägiste, Mihkel Toomse jt) välismaale, kus jätkasid uutes oludes oma tegevust põhiliselt varem talletatud materjali põhjal. Hävimisest õnnestus päästa enamik murdekogusid ning sõjajärgses Eestis jätkus murdeainese kogumine ja uurimine siiski Saareste poolt alustatud põhisuundades.

Muutusid murdeuurimise keskused. Enne sõda oli murde kogumise keskuseks Tartu Ülikooli juurde loodud Akadeemiline Emakeele Selts (AES), mille peamiseks tegevusalaks oligi murdeainese kogumine ja peaeesmärgiks murdesõnaraamatu koostamine. 1947. aastal asutati tollase ENSV Teaduste Akadeemia allasutusena Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI). Teaduste Akadeemia alluvusse viidi ka Emakeele Selts. Mõlemad siirdusid Tallinna. Suuremad tööd, sh murdesõnaraamatu koostamine, jäid KKI keeleuurimise sektori ülesandeks. Emakeele Seltsi ülesandeks jäi eelkõige asjaarmastajate murdekorrespondentide juhendamine. Piiratumalt jätkus murrete uurimine Tartu Ülikoolis, kus seda juhtis eesti keele professor **Arnold Kask**. Hiljem hakati murdeid uurima ka Tallinna Pedagoogilises Instituudis.

1940.–50. aastatel keskenduti sõja tõttu pooleli jäänud kogumistöö jätkamisele ja suure murdesõnaraamatu ettevalmistustöödele. Aga tähtsustus ka murrete ajalooline uurimine ja deskriptiivsete murdeülevaadete koostamine. Selle aja eesti dialektoloogia seisust annab pildi Arnold Kase artikkel *Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest* (1956), mis lõi pikaks ajaks kanoo-

niliseks jäänud murderühmituse. Kase teine oluline töö on monograafia *Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest* (1962).

1960.–70. aastatel jätkusid murrete uurimisel mitmed traditsioonilised suunad, samas avaldati uurimusi keelenähtustest, mida varem uuritud ei olnud (nt süntaks). KKIs jõuti murdesõnaraamatu prooviartiklite avaldamiseni (Must, Mäger, Pall 1968). Tartu Ülikoolis pöörati esmakordselt tähelepanu murrete tasandumisele (Parbus 1966) ja murdeuurimise üldisematele metoodilistele probleemidele (Parbus 1968; Rätsep 1972).

1980. aastaid võib pidada eesti dialektoloogias murrangulisteks. KKIs hakati korraldama keeleainese elektroonilise automaatanalüüsi seminare, mis avasid tee dialektomeetria tulekule Eestisse (nt Niit (toim) 1981). Arvutiga tehti *Väike murdesõnastik* (1982, 1989). Tartus hakati rakendama kvantitatiivse sotsiolingvistika meetodeid eesti murrete nivelleerumise uurimisel (Pajusalu 1987).

1990. aastad tähistavad eesti dialektoloogias päris uude olukorda jõudmist mitmes mõttes. Eesti murrete kiire tasandumise tõttu on traditsiooniliste murrete kogumine jäänud tagaplaanile. Uuema murde materjalide tarvis on hakatud looma eraldi kogusid. Samas on trükki jõudnud rohkesti eelmiste aastakümnete jooksul tehtud tööde vilju, millest tähtsaimad on suure *Eesti murrete sõnaraamatu* vihikud (1994–). Selle sõnaraamatu sissejuhatust **Valdek Pallilt** (1927–2013) võib pidada eesti murrete senise akadeemilise käsitluse lühikokkuvõtteks. Murrete uurimisel hakatakse üha rohkem arvestama uusi keeleteooriaid, märgatav on sotsiolingvistika ja suul ise keele uurimismeetodite kasutuselevõtt. Murrete uurimine muutub üha enam korpusekeskseks. 1999. aastal luuakse Tartu Ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, mille esimeseks suuremaks teadustööks saab koostöös Eesti Keele Instituudiga eesti murrete elektroonilise korpuse tegemine.

Järgnevalt käsitleme eesti murdeainestiku kogumist ja publitseerimist 20. sajandi teisel poolel, murdeuurimist eri teadusasutustes ja lühidalt eesti murrete olulisemaid käsitlusi keeletasandite kaupa.

Murdeainestiku kogumine ja publitseerimine

Murdeainese kogumise keskuseks sai pärast sõda Keele ja Kirjanduse Instituut. Põhiliseks kogumisvormiks oli helilindistuste tegemine monoloogiliste intervjuude vormis. Regulaarseid murdeekspeditsioone (2–10 osavõtjat) ja individuaalseid uurimismatku korraldati 1990. aastate alguseni. Pärast seda on tehtud Eesti Keele Instituudis (EKI) pistelisi matku täiendava ainese saamiseks mõne konkreetse tööülesande või probleemiga seoses (nt tekstiköited, atlaseküsimused). Lisaks elukutselistele uurijatele on murdesõnavara kogumisel olnud olulised ka murdekorrespondendid, kelle tööd on juhtinud Emakeele Seltsi murdetoimkond. Emakeele Seltsi ja Tartu Ülikooli õppejõu-

dude koostööna tehti 1992–1995 projekt *Eesti murrete süvendav kogumine,* milles keskenduti eri põlvkondade murdekeele võrdlemisele ning murdekasutust situatiivselt mõjutavate tegurite selgitamisele.

Aastail 1947–2006 on eesti murdesõnavara kogud kasvanud ligi miljoni sõnasedeli võrra. 2015. aasta lõpus oli EKI murdearhiivis kokku u 5 580 000 sõnasedelit, millest sõnavara koondkartoteek moodustas 2 730 000 sedelit.[1]

Eesti kõigi aegade edukaim suurkoguja on lõunaeesti murrete uurija **Hella Keem**, kes on kirja pannud üle 229 000 sõnasedeli, lisaks 3930 lehekülge murdetekste.

Kui murrete häälduse ja grammatikanähtuste uurimiseks kasutati 20. sajandi keskpaigani eelkõige kuulmise järgi üles kirjutatud sõnavorme ja tekste, siis sajandi teisest poolest on põhiliseks olnud murdelindistused. 2016. aasta lõpuks oli EKI fonoteegis murrete helisalvestusi kõigist murrakutest, kokku üle 2900 tunni. Tartu Ülikooli murdearhiivis on lindistusi ligi 1500 tundi. Parimate lindistuste põhjal koostatakse TÜ ja EKI koostöös eesti murrete arvutikorpust, mis 2016. aasta lõpu seisuga hõlmas 1,54 mln sõnet.[2]

Murdeuurimine Eesti Keele Instituudis

Eesti Keele Instituudi loomisest peale on murdeuurijate tööplaanis olnud mitmeköiteline *Eesti murrete sõnaraamat.* 1947. a avaldas tollane sektorijuhataja Arnold Kask sõnaraamatu koostamise põhimõtted ning ilmusid mitmed prooviartiklid. Et aga eeltööd olid ebapiisavad ja materjal oli paigutatud kihelkonniti, hakati 1951. aastal koostama alfabeetilist koondkartoteeki, mis hõlmaks kõigi olemasolevate sedelkogude materjali. Tööd juhtisid **Aili Univere** (1901–1994) ja **Mari Must** (1920–2008). Koondkartoteek valmis esialgsel kujul 1963. aastal, kuid seda on täiendatud ka edaspidi.

Murdesõnaraamatu käsikirja koostamine algas uue hooga 1964. aastal. 1968. aastal valmis *Eesti murrete sõnaraamatu prospekt,* mis esitas sõnaraamatu koostamise põhimõtteid ja näidisartikleid. Aastail 1976–77 vaadati sõnaraamatu koostamise põhimõtted veel kord läbi ning lihtsustati neid sõnaraamatu kasutaja seisukohast lähtudes.

Kuna suure sõnaraamatu koostamine osutus aeganõudvaks, anti Valdek Palli juhtimisel välja *Väike murdesõnastik* (I 1982, II 1989). Sisuliselt on see suure sõnaraamatu märksõnastik, milles on sõna olulisemad murdevariandid, levik ja lühiandmed tähenduse kohta. 1996. aastast on see ainestik kasutatav ka interneti vahendusel.[3]

---

[1] http://emsuka.eki.ee/
[2] https://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus
[3] https://portaal.eki.ee/dict/vms

Kaheteistköitelisena planeeritud *Eesti murrete sõnaraamatu* esimene vihik sai trükivalmis aastal 1985 ja ilmus 1994. aastal. 2018. aasta alguseks on ilmunud 29 vihikut (*a – nälpsama*). Alates 2013. aastast on EMS-i toimetatud veebipõhiselt. Sõnaraamatu 24.–29. vihik (ja edaspidi juba kõik ilmunud vihikud) on ligipääsetavad EKI kodulehelt.[4]

Ilmunud vihikute toimetajad on olnud **Anu Haak** (snd 1941), **Evi Juhkam** (snd 1932), **Mari-Liis Kalvik** (snd 1979), **Mari Kendla** (snd 1970), **Tiina Laansalu** (snd 1982), **Varje Lonn** (snd 1952), **Helmi Neetar** (snd 1934), **Ellen Niit** (snd 1944), **Piret Norvik** (snd 1950), **Vilja Oja** (snd 1945), **Eevi Ross** (snd 1938), **Aldi Sepp** (1943–2000), **Mari-Epp Tirkkonen** (snd 1977) ja **Jüri Viikberg** (snd 1953). Koostajatena on lisaks olnud tegevad **Marit Alas** (snd 1983), Mari Must, **Mart Mäger** (1935–1993), **Salme Nigol** (1920–2008), Valdek Pall, Aili Univere ja **Helmi Viires** (1919–1984). Alates 25. vihikust (2015) toimetavad EMS-i Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla ja Tiina Laansalu.

Lisaks on 1990. aastatel asutud koostama ühe murde sõnaraamatuid. Esimesena ilmus 1994. a Valdek Palli *Idamurde sõnastik*, millele järgnesid Inge Käsi *Vanapärase Võru murde sõnaraamat* (2011), koostöös Tartu Ülikooli ja kohalike kultuuriinstituutidega Alli Laande ja Triin Todeski *Mulgi sõnastik* (2013), Paul Kokla *Hiiu sõnaraamat* (2015) ja Valdek Palli *Idamurde sõnastik* (2. trükk, 2016), Reene Lease, Reti Könninge, Silvi Murulaugu ja Ellen Niidi *Kihnu sõnaraamat* (2016) ning veebiväljaandena Inge Käsi *Seto sõnastik* (2016). Kõik need sõnaraamatud on kasutatavad ka elektrooniliselt.[5]

Instituudi murdeuurijate teiseks suuremaks sihiks sai akadeemiliste murdetekstide valimike sarja *Eesti murded* koostamine. Igasse väljaandesse plaaniti ühe murde erijoonte tutvustus, tekstid kõigist murrakutest, haruldasemate murdesõnade loend ja aineregistrid. Sarja esimese raamatuna ilmus **Salme Tanningu** (1904–1962) *Mulgi murdetekstid* (1961), järgnesid Mari Musta *Keskmurde tekstid* (1965) ja Hella Keema *Tartu murde tekstid* (1970). Peale pikemat pausi ilmusid Mari Musta koostatud *Kirderannikumurde tekstid* (1995), Aili Univere *Idamurde tekstid* (1996), Evi Juhkami ja Aldi Sepa *Läänemurde tekstid* (2000), Hella Keema ja Inge Käsi *Võru murde tekstid* (2002) ning Varje Lonni ja Ellen Niidi *Saarte murde tekstid* (2002). Et Võru murde tekstid ei sisaldanud keelesaarte materjali, koostati koostöös ülikooliga sarja üheksanda köitena *Lõunaeesti keelesaarte tekstid* (Mets jt 2014).

Lisaks on antud välja ka mõned murdeplaadid, nt vinüülplaadid *Eesti murdepalu* (1975, koostajad Mari Must, Salme Nigol ja Evi Juhkam), *Eesti*

[4] http://www.eki.ee/dict/ems/

[5] http://portaal.eki.ee/sonaraamatud.html

murdepalu. Eesti kirderannikumurre I ja II (1986, 1989, Mari Must ja Evi Juhkam), laserplaadid *Eesti murdepalu* (2000, Jüri Viikberg), *Kirderannikumurde palu* (2001) ja *Võru murde palu* (2001, Mari Kendla) ning CD-ROM *Eesti murdeplaat* (2002 ja 2003, Jüri Viikberg).

Murdesektori töötajad Helmi Neetar ja Vilja Oja on osalenud ka rahvusvahelise suurväljaande *Atlas Linguarum Europae* koostamisel. Sektori ülesandeks oli 1976–1986 eesti murdeainese esitamine ja kommenteerimine atlase I osa jaoks. Seni on publitseeritud I osa 9 köidet (Assen/Maastricht 1983–90, Roma 1997–2007, Bucureşti 2005–2015). Viimase rahvusvahelise keelegeograafilise ühistööprojektina on ilmunud läänemeresoome keeleatlas *Atlas Linguarum Fennicarum* I–III (2003–2010).

1990. aastate lõpul on Eesti Keele Instituudi dialektoloogidel valmis saanud mitmed suuruurimused, mis uuendavad eesti murrete käsitlust üldiselt (vt vastavate murrete ülevaatest ja selle peatüki lõpust). Eriti silmapaistev on olnud sõjajärgse Eesti ühe juhtiva murdeuurija Mari Musta panus (vt Must 1995, 2000; Must, Univere 2002).

Uusi võimalusi eesti murrete grammatika automaatanalüüsiks arendati aastail 1998–2003 *Hargla murraku morfoloogia* raames (projekti juht Helmi Neetar, tehniline juhendaja Ülle Viks), mille üheks väljundiks kujunes Taimi Rosenbergi magistritöö *Hargla noomeni muutmine* (2003).

Murdeuurimine Emakeele Seltsis

Emakeele Selts muutus nõukogude ajal ühiskondliku organisatsioonina murdehuviliste laiema ringi tegevuse korraldajaks. Selts rajas vabatahtlike murdekorrespondentide võrgu üle Eesti, publitseeris nende tarvis juhendeid ja küsitluskavu, korraldas seminare, murdepäevi jne. 1963. aastal taastati murdetoimkond ja murdevõistluste traditsioon, mis kestis 1996. aastani (seltsi esimesed murdevõistlused olid 1939–1944, korrespondentide võrgu organiseeris Hella Keem). Suurimad teened töö korraldamisel on olnud seltsi kauaaegsel teadussekretäril **Heino Ahvenal** (1919–1988).

Emakeele Seltsi aastaraamatutes (1955–) on avaldatud arvukalt teaduslikke käsitlusi murdenähtustest. Aastail 1960–2002 ilmus populaarteaduslik sari *Kodumurre*, mille 21 numbris on avaldatud kogumisjuhendeid, murdetekste, murdenähtuste käsitlusi jne. Väärtuslikku murdeainest sisaldab sari korrespondentide murdetekste (9 köidet 1958–2017).

Murdeuurimine kõrgkoolides

Tartu Ülikooli eesti keele kateeder sattus uude olukorda 1956. aastal, kui kadus võimalus pidevalt kõiki murdekogusid kasutada. Otsustati keskenduda

murrete häälikuliste ja grammatiliste nähtuste käsitlemisele. Ülikooli murdekogusid täiendati eelkõige suvistel üliõpilaste murdepraktikatel.

1950.–1970. aastatel juhtis murrete uurimist Tartus professor Arnold Kask, kelle murdealaseid uurimusi koondab raamat *Eesti murded ja kirjakeel* (1984). Teistest õppejõududest uuris **Juhan Peegel** (1919–2007) rahvalaulude keele ja murrete seoseid ja **Enn Koit** (1914–1969) saarte murret. **Ülo-Kaunileid Parbus** (1928–2013) tõstatas 1960. aastatel uurimisteemana murrete nivelleerumise. 1980. aastate põhiline murdeõppejõud oli **Aino Valmet** (1928–1993), kes uuris läänemurret ja kõrvutavalt mitmeid eesti murrete morfoloogia ja sõnavara küsimusi. 1990. aastatel on õpetanud Tartu ülikoolis murdeid Ellen Niit, kelle erialaks on murdefoneetika, ja **Karl Pajusalu** (snd 1963), kes algatas murrete nivelleerumise uurimise sotsiolingvistika kvanttatiivsete meetoditega. **Tiit Hennoste** (snd 1953) on vaadelnud murdekasutust mõjutavaid situatiivseid ja sotsiaalseid nähtusi ning eesti keele allkeelte nüüdisaegset süsteemi. Eesti murrete eksperimentaalfoneetilise uurimisega tegelevad **Eva Liina Asu** (snd 1971), **Pärtel Lippus** (snd 1980) ja **Pire Teras** (snd 1970), murdesüntaksit uurivad **Liina Lindström** (snd 1973), **Kristel Uiboaed** (snd 1984) ja **Maarja-Liisa Pilvik** (snd 1989). Murrete muutumist reaalajas ja sotsiaalsete suhtevõrgustike mõju sellele on uurinud **Mari Mets** (snd 1978). Murdesotsioloogiaga tegeleb **Kadri Koreinik** (snd 1970) ja tajudialektoloogiaga **Siim Antso** (snd 1990).

Eesti murdeid on käsitlenud veel mitmed Tartu Ülikooli juhtivad õppejõud, kes ei ole otseselt dialektoloogid. Murrete morfoloogilisi jooni on 1970.–80. aastatel vaadelnud eesti keele professor **Huno Rätsep** (snd 1927), mitmeid murdenähtusi on uurinud lisaks juba nimetatud Paul Aristele ka sugulaskeelte professorid **Paul Alvre** (1921–2008) ja **Tiit-Rein Viitso** (snd 1938). Neid lingviste võib pidada ka eesti murrete ajaloolise kujunemise tähtsamateks uurijateks viimastel kümnenditel.

1999. aastal loodud eesti keele ajaloo ja murrete õppetooli suurimaks tööks on saanud koostöös Eesti Keele Instituudiga eesti murrete elektroonilise korpuse tegemine. Selles korpuses, mille tegemist juhib Liina Lindström, on foneetilises transkriptsioonis murdetekstid seotud vastavate helilindistustega, mis annab võimaluse täpseteks foneetilisteks ja fonoloogilisteks analüüsideks. Alustatud on grammatiliste nähtuste märgendamisega, et võimaldada morfoloogilisi ja süntaktilisi automaatanalüüse. 2015. aasta lõpu seisuga hõlmas korpus 1,54 mln sõnet 72 murrakualalt.

Eesti murdeid on õpetatud ja uuritud viimastel kümnenditel ka Tallinna Ülikoolis (TLÜ, 1992–2005 Tallinna Pedagoogikaülikool). Seal on murdekursusi õpetanud **Aili Univere** (1952–1954), **Astrid Villup** (1954–1974), **Mart Mäger** (1975–1980, 1983–1987), **Eevi Ross** (1980–1983, 1987–1997) ja **Jüri Viikberg** (1997–). Enamasti on TLÜ murdeõppejõud olnud Eesti Keele Instituudi teadlased, nii on selle kõrgkooli õpetus olnud seotud teadus-

instituudi uurimistööga. Murdeuurimise virgutajana oli kõige olulisem Mart Mäger, kes juhtis üliõpilaste murdepraktikaid, mis toimusid enamasti saartel, pani üliõpilased kirjutama töid saarte murde sõnavarast jm.

Eesti murrete üksikuurimusi

Eksperimentaalfoneetika meetodite kasutamisel on eesti murrete uurimisel pikad traditsioonid. Idamurde häälikuid mõõtis juba Lauri Kettunen 20. sajandi algul. Enne Teist maailmasõda valmis Paul Ariste mahukas doktoritöö Hiiu murrete häälikutest (1939). 1985. aastal väitles Ellen Niit uurimistööga eesti rannamurrete prosoodiast. 1990. aastatel on saanud eesti murdefoneetika keskuseks jälle Tartu Ülikool. Põhjalikumalt on uuritud lõunaeesti vokaale (Pajusalu jt 2000; Pajusalu, Teras (toim) 2003) ja prosoodiat (Pajusalu jt 2001; Parve 2003; Teras 2003; Lippus, Pajusalu 2009); ka välteid rannikumurdes (Kalvik 2005), Saaremaa intonatsiooni (Asu 2005), Edela-Eesti murrete prepalatalisatsiooni (Pajusalu, Teras 2012; Teras, Pajusalu 2014), Kihnu monoftonge ja diftonge (Asu jt 2012; Türk jt 2016).

Murrete **fonoloogiat** on käsitlenud mitmed tuntud eesti fonoloogid. Juba 1960. aastatel tõstatas üldteoreetilisi küsimusi Mati Hint oma uurimuses Rõngu murrakust (1965). Sama teema juurde on Hint tagasi pöördunud veel 1980. aastatel (Hint, Paunonen 1984). Ülevaate Põhja-Setu fonoloogiast on esitanud Tiit-Rein Viitso (1990a, 1990b). Kogu eesti murdeala haarab soome foneetikaprofessori Kalevi Wiiki (1932–2015) raamat vokaalharmooniast eesti murretes (1988).

Murrete häältdusnähtusi on kirjeldanud ka mitmed dialektoloogid. Hella Keem on käsitlenud lõunaeesti murrete palatalisatsiooni (1959, 1973), Salme Nigol afrikaatide ja *h* esinemust Harglas (1957, 1958), Valdek Pall *õ*-d eesti murretes (1987). Häälikuliste erijoonte kirjeldus on igas akadeemilise murdetekstiköite sissejuhatuses, samuti murrete üldkirjelduses (nt Must 1987) ja häälikuloolistes ülevaadetes (nt Nigol 1994).

Morfoloogia kohta on artikleid mitmetest üksiknähtustest. Kõige rohkem grammatilisi vorme on vaadelnud ilmselt Paul Alvre, kelle uurimusi koondab raamat *Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat* (1989). Lisaks käsitlevad vorminähtusi kõigis eesti murretes Aili Univere artikkel *a*-mitmusest (1955), Ellen Turu uurimused imperfektist (1959, 1960), Salme Tanningu kontraktaverbide käsitlus (1965) jpm. Viimastel kümnenditel on lisandunud ühe murdeala morfoloogiasüsteemi ülevaateid, nt kirderannikumurde (Must 1987), Võru murde (Keem 1997), Mulgi murde (Tanning 2004), Harju-Madise murraku (Juhkam 2012) ja keskmurde kohta (Must, Univere 2002). Ühe murde verbide kõik muuttüübid esitab Ülo Toomsalu ülevaade Setu verbist (1995), Karksi tüübid on toodud Karl Pajusalu doktoritöös, mis käsitleb verbimoodustuse varieerumist (1996). Võru noomenitüübid leiame Sulev Iva

koostatud *Võru–eesti sõnaraamatust* (2002) ja tema doktoritööst *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteemist* (2007). Hargla noomeni muutmist on käsitlenud Taimi Rosenberg (2004).

Sõnamoodustuse alal on Elli Riikoja käsitlenud nominatiivset liitsõnamoodustust (1956, 1960) ja Helmi Viires adjektiivse täiendsõnaga liitsõnu (1958). Suurim uurimus derivatsiooni kohta on Helmi Neetari monograafia nominaaltuletusest (1990). Adjektiivide tuletust on uurinud Helmi Viires (1961), verbisufikseid Valmen Hallap (1957). Eevi Ross on jälginud tuletussufiksite produktiivsuse ja leviku suhet eesti murretes (1981).

Morfosüntaktilistest kategooriatest on käsitletud rohkem eripärasemaid, nagu kaudne kõneviis (Kask 1984), möönev ja sooviv kõneviis (Pajusalu 1989). **Süntaksi** alalt on Helmi Neetar uurinud aluse ja öeldise ühildumist (nt Neetar 1963, 1964, 1965) ja määrsõnalist täiendit (1970), Hella Keem ja Evi Juhkam objekti (Keem 1961; Juhkam 1983), Joel Sang eitust (Sang 1975), Liina Lindström sõnajärge (Lindström 2000); ülevaate verbiühenditest eesti murretes annab oma doktoritöös Kristel Uiboaed (2013). Tartu ülikooli eesti murdesüntaksi töörühm on uurinud viimastel aastatel veel mitmeid morfosüntaksi ja süntaksi teemasid, nagu mineviku liitaegu (Lindström jt 2015), *mine*-konstruktsioone (Pilvik 2016) ja teiste verbikonstruktsioonide varieerumist (Uiboaed jt 2013). Morfosüntaksi ja süntaksi uurimine on eesti dialektoloogias uuemaid, kuid kiiresti arenevaid alasid.

Sõnavarauuringuid on olnud rohkesti. Suurtes monograafilistes uurimustes on käsitletud mitmeid mõistealasid, nagu linnunimetused (Mäger 1967), taimenimetused (Vilbaste 1993), kalanimetused (Kendla 1997, 1999, doktoritöö 2014), värvinimetused (Oja doktoritöö 2001). Viimastel aastatel on ilmunud eriti põhjalikud raamatud laensõnadest eesti murretes: Lembit Vabalt läti laensõnade kohta (1997, 2015) ja Mari Mustalt vene laensõnadest (2000). Tiina Södermani doktoritöö käsitleb kirderannikumurde sõnavara (1996) ja Eino Koponeni doktoritöö lõunaeesti sõnade ajalugu (1998). Elektroonilistel sõnavara andmebaasidel põhinevad uued dialektomeetrilised uurimused (Krikmann, Pajusalu 2000).

Murdekontaktide uurimine on 1980. aastate lõpust tõusnud eesti dialektoloogia üheks keskseks teemaks. Jüri Viikbergi väitekiri *Eesti keelesaared Siberis* (1989) annab ülevaate Siberi eestlaste keelesaarte tekkest, murdelisest tagapõhjast, kontaktidest teiste keeltega ning keelekasutusest eri põlvkondades. Karl Pajusalu doktoritöö (1996) käsitleb Karksi murrakust lähtudes keele- ja murdekontaktide mõju murdekeele varieerumisele ja tasandumisele. Eesti ja eestirootsi murdekontakte on käsitlenud Evi Juhkam (1998, 2000), kirderannikumurde leksikaalseid suhteid naabermurrete ja -keeltega Piret Norvik (2000). Eesti-läti keele- ja murdesuhteid eritleb nimetatud Lembit Vaba monograafia (1997).

Murrete nivelleerumise uurimine ja murdesotsioloogia on eesti dialektoloogia uusim haru (vt Hennoste jt 1999). Murrete nivelleerumise probleemiga on küll tegeldud juba 1960. aastatest alates (Parbus 1966), kuid konkreetseid mitme põlvkonna keelekasutuse uuringuid on alles 1980. aastate teisest poolest alates (Pajusalu 1987; Org jt 1994; Grigorjev jt 1997; Pajusalu jt 1999). Sotsioloogiliste uuringutega on alustatud alles 1990. aastatel, nende abil on selgitatud lõunaeesti murrete praegust kasutust ja staatust (Eichenbaum (toim) 1998; Pajusalu jt 2000b; Koreinik, Pajusalu 2007; Eichenbaum, Koreinik 2008). Sotsiaalsete suhtevõrgustike mõju Võru murde muutumisele on uurinud Mari Mets (2010). Eestlaste murdeoskust 2011. aasta rahvaloenduse andmetel käsitleb Antso jt 2016.

Lisalugemist

Eesti murrete kogumise ja uurimise ajaloost ning Andrus Saareste tööst on andnud pikema ülevaate Arnold Kask raamatus *Eesti murded ja kirjakeel* (Kask 1984: 29–75), millele on ka käesolevas palju toetutud. Emakeele Seltsi murdekogumisest annavad pildi Helju Kaal (1970) ja Hella Keem (1976). Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori tööst saab ülevaate Jüri Viikbergi artiklist *Murdesektor 1947–1996* (Viikberg 1997a). Murdesõnaraamatu koostamise ajalugu valgustab Mart Mägeri artikkel *Eesti murrete sõnaraamat. Ajalugu, koostamisprintsiibid, väljavaated* (Mäger 1966a).

3. Eesti murdeliigendused

Murrete rühmitamine on olnud eesti dialektoloogia keskseid probleeme algusest peale. Vaatleme murdeliigenduse aluseid, varasemaid murdeliigendusi ja pikemalt käesolevas raamatus kasutatavat murdeliigendust.

3.1. Murdeliigenduse alused

Murdeliigenduse tulemusi on mõjutanud vähemalt neli suurt probleemide ringi: (a) põhiline lähenemisviis, (b) murdeainese ja -nähtuste valik, (c) liigenduse eesmärk ja (d) täpsus(tasandid).

PÕHILISE LÄHENEMISVIISI VALIK. Varaste eesti murdeliigenduste aluseks oli keelekasutuse võrdlus administratiivsete üksuste piires. Kõigepealt oli tavaks kõrvutada eri maakondade keelepruuki, tänaseni on enamikus eesti murdeliigendustes lähtutud sellest, et eri kihelkondades on räägitud erinevaid murrakuid. Sellist lähenemisviisi võib nimetada paikkondlik-kirjeldavaks, millele tuleb kindlasti eelistada tegelikke keelepiire arvestavaid rühmitusi.

20. sajandi esimesel kolmel kümnendil valitses eesti murrete rühmitamisel võrdlev-ajalooline lähenemisviis, mille näiteks on Lauri Kettuneni murdeliigendused (1917). Siin on põhitähelepanu vanematel erijoontel, mis võivad piiritleda ka suhteliselt väikesel alal räägitavat murret, nagu Kettunen eristas Kodavere. See meetod on jäänud vähemalt mõnevõrra mõjutama paljusid eesti murrete rühmitusi tänaseni.

Kõige järjekindlama keelekeskse lähenemisega paistavad silma Andrus Saareste sünkroonilised murdegeograafilised liigendused, mis tuginevad konkreetsete isoglosside ja nende kimpude tugevuse arvestamisele ühel ajahetkel. Ka järgnevad tähtsamad murdeliigendused alates Arnold Kase töödest on keelekesksed. Need püüavad tavaliselt arvestada nii erinevuste hulka kui ka vanust, ühendades ajaloolise ja sünkroonilise lähenemise.

Murdegeograafilise liigenduse edasiarenduseks võib pidada alates 1980. aastatest tehtud dialektomeetrilisi murdeliigendusi. Need liigendused lähtuvad samuti ühe ajahetke andmestikust, analüüsides sõnavara ning kasutades spetsiaalseid statistilisi meetodeid ja elektroonilise andmetöötluse võimalusi.

MURDEAINESE JA -NÄHTUSTE VALIK. Aastasadu tõid keelemehed esile murdeerinevusi, mida nad olid eelkõige oma aja rahvakeelest tähele pannud. Hupeli murdejaotuse aluseks on 18. sajandi teise poole rahvakeel, Wiedemanni murdenäited on saadud 19. sajandi keskpaiga keelest. Saareste (1932) toetub kee-

lele, mida kõnelesid aastatel 1916–1931 peamiselt vanemad inimesed ja osaliselt ka keskealine põlvkond.

Kas murdeainese ajaline erinevus on otseselt põhjustanud erinevusi liigitustes, on raske tõestada. Rohkem kui murdejoonte kogumise aeg on liigitustele mõju avaldanud see, milliseid erijooni arvestati. Keelenähtuste valiku küsimusi käsitles esmakordselt otseselt alles Saareste. Ehkki ta ise oli põhiliselt sõnavara uurija, pidas ta murdepiiride määramisel olulisemaks häälikuja morfoloogiapiire. Saareste võttis arvesse sagedasemaid ja laiema levikuga keelejooni, mille varieerumine on kajastunud ka eesti kirjasõnas. Selle näiteks sobib tema lõunaeesti murdeala liigendus, milles on enamasti lihtsalt fikseeritud põhjaeestiliste joonte erinev levik Lõuna-Eestisse.

Arnold Kask mainib, et keelealade murdepiirkondadesse jaotamisel ja murrete rühmitamisel tuleb arvestada nii häälikulisi, grammatilisi kui leksikaalseid erijooni, jälgides nende hulka, vanust ja tunnuslikkust.

Tegelikult on kõik tuntumad eesti murdeliigendused tehtud eeskätt isomorfide ja isofoonide alusel. Alles viimaste aastakümnete dialektomeetrilised liigendused on põhinenud sõnavara analüüsil. Süntaksit ei ole arvestatud ühegi murdeliigenduse juures. Ka käesolevas peatükis esitatavad murdeliigendused põhinevad häältdusel ja morfoloogial, sõnavaralisest ja süntaktilisest liigendusest räägime eraldi vastavalt 8. ja 9. peatükis.

MURDELIIGENDUSE EESMÄRK. Diakrooniliste murdeliigenduste peaeesmärgiks on murrete kujunemise kirjeldamine divergentsi teel ehk ühest algkujust eraldudes või konvergentsi teel ehk ühist murdeliitu moodustades. Sünkroonilised murdeliigendused püüavad esitada võimalikult täpselt ühe ajahetke erisusi. Kui eesti olulisemad murdeliigendused jaotada diakroonia ja sünkroonia skaalal, esindavad kõige diakroonilisemat lähenemist Viitso ja Rätsep, kõige sünkroonilisemat Saareste (1932. aasta liigendus). Kask (1956) jääb kahe pooluse vahele ning seda võib pidada kõige universaalsemaks, rakendusliku eesmärgiga üldistuseks.[1]

MURDELIIGENDUSE TÄPSUSTASANDID. Kuni Saaresteni oli tavaks hoiduda täpsete murdepiiride märkimisest kaardil. Saareste 1932. aastal esitatud kogu Eesti murdekaart (kaart 3.1) on murdepiiride märkimise mõttes epohhi loov, kuid sealgi lõpevad mõned piirid enne järgmist või jäävad katkendlikuks. Kask vältis täpsete piiride tõmbamise probleemi üksteisega ääriti kattuvate murdealade esitamisega (kaart 3.2). Eesti põhiliste murdealade piirid on tõmmatud esmalt EMS-i prospektis (1968) ja pideva joonega märgitud 1989. aastal ilmunud väikese murdesõnastiku lõpus (kaart 3.3). Murdealade sees eristu-

[1] Viitso ja Rätsepa diakrooniliste liigenduste kohta vt lühidalt peatükis 4.1, pikemalt vt Viitso 1985, Rätsep 1989.

vate murrakurühmade piire on kogu eesti keeleala kohta püüdnud esitada alles Karl Pajusalu 1999. aastal.

Olulisem kui täpsete murdepiiride fikseerimine on täpne liigendusjärkude ehk -tasandite fikseerimine. Siingi on eeskujuks Saareste 1932. aasta liigendus, kus murdealad on jaotatud neljajärguliste piiridega. Kasest alates on eesti dialektoloogias olnud põhiliseks kolmetasandiline liigendus, mis eristab murderühmad, murderühmade sees murded ja murrete sees murrakud. Võimaluse hoopis keerulisemate hierarhiate loomiseks annavad dialektomeetria meetodid.

3.2. Varasemad murdeliigendused

Lauri Kettunen jaotas oma 1917. aasta eesti murrete käsitluses eesti keeleala kõigepealt põhja- ja lõunaeesti murreteks ning eristas seejärel kuut põhjaeesti ja nelja lõunaeesti murret. Põhjaeesti jagas ta saarte, lääne-eesti ja keskeesti murreteks, põhjaeesti rannamurreteks, kirde-eesti ehk Alutaguse murreteks ning Kodavere keeleks, lõunaeesti Tartu alade, Võrumaa, setude ja Viljandi murreteks.

Andrus Saareste eristas uurimuses *Eesti keeleala murdelisest liigendusest* (1932) nelja järku murdepiire, millest teise-, kolmanda- ja neljandajärgulised võivad olla katkendlikud ning mille alusel terviklike murdealade määratlemine nõuab teatavaid üldistusi (kaart 3.1). See esitus jättis veel mitmeid lahtisi otsi, mistõttu skeem joonisel 3.1. on veidi meelevaldne üldistus, eriti kolmanda- ja neljandajärguliste murdepiiride osas.

Saareste näitas, et sünkrooniliselt saab eesti keelealal pidada esmajärguliseks ainult lõuna- ja põhjaeesti murrete vahepiiri. Teises järgus jagab ta põhjaeesti keeleala kolmeks: keskalaks, saarte ja kirdemurde alaks, lõunaeesti aga Mulgiks ja ülejäänud lõunaeesti murdealaks. Seletuseks on asjaolu, et isoglosside hulk kirderanniku ja muude põhjaeesti murrete vahel on võrreldav nende hulgaga saarte murde ja muu põhjaeesti vahel ning Mulgi murde ja muu lõunaeesti vahel.

Kolmandas järgus jagab Saareste põhjaeesti keskala kuueks, viidates vastavatele maakondadele. Lõunaeesti ala jagab ta viieks, eraldades Mulgist Helme ja Tartu–Võru alast lisaks Tartu ja Võru murdele väikese Tartu-Maarja ja Kodavere Koosa siirdeala.

Neljandal tasandil ei ole Saareste lõunaeesti ala üldse täpsemalt jaotanud. Põhjaeesti alal on tal selgepiirilisem kirde-, Harju–Järva ja saarte murde liigendus. Näiteks saarte murdealal on eristatud Saaremaa, Kihnu, Muhu ja Hiiumaa murrakud.

Milline on Saareste meelest eesti murrete jagunemine kõige väiksemateks üksusteks, päris täpselt ei selgu. Saarestele ei ole murrete erinev maa-

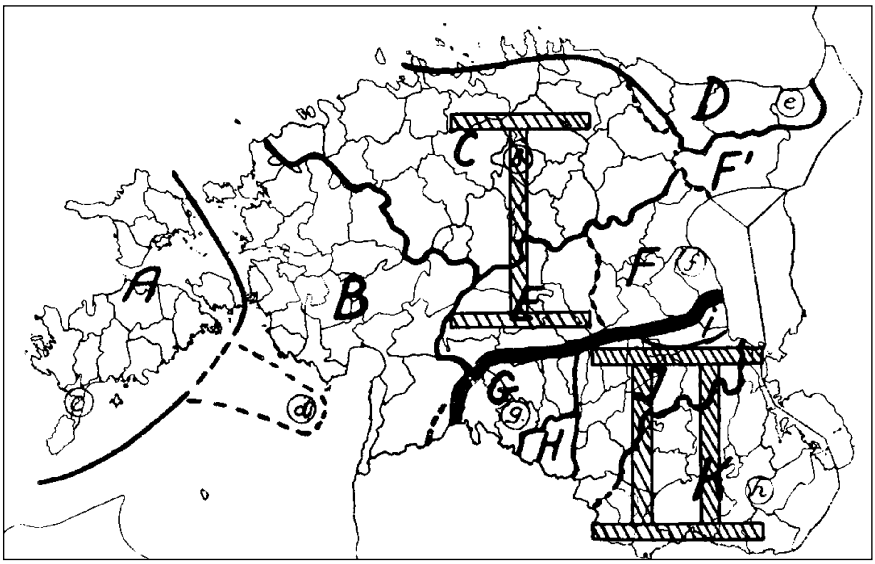

Kaart 3.1. Andrus Saareste 1932. a murdeliigendus (Saareste 1932)
I – põhja-eesti murre; II – lõuna-eesti murre; A, B, C jt – alamurded.

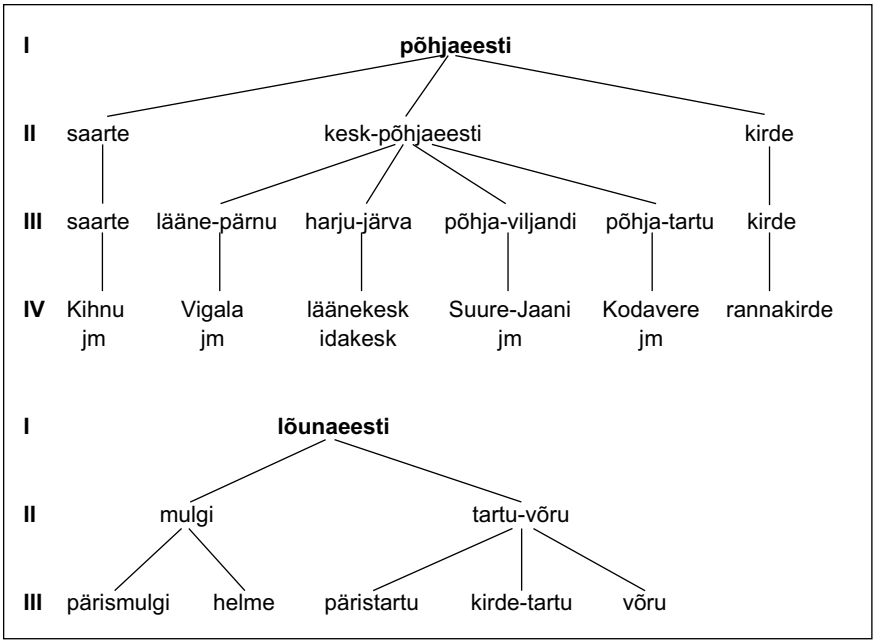

Joonis 3.1. Andrus Saareste 1932. a murdeliigendus (Saareste 1932 alusel)

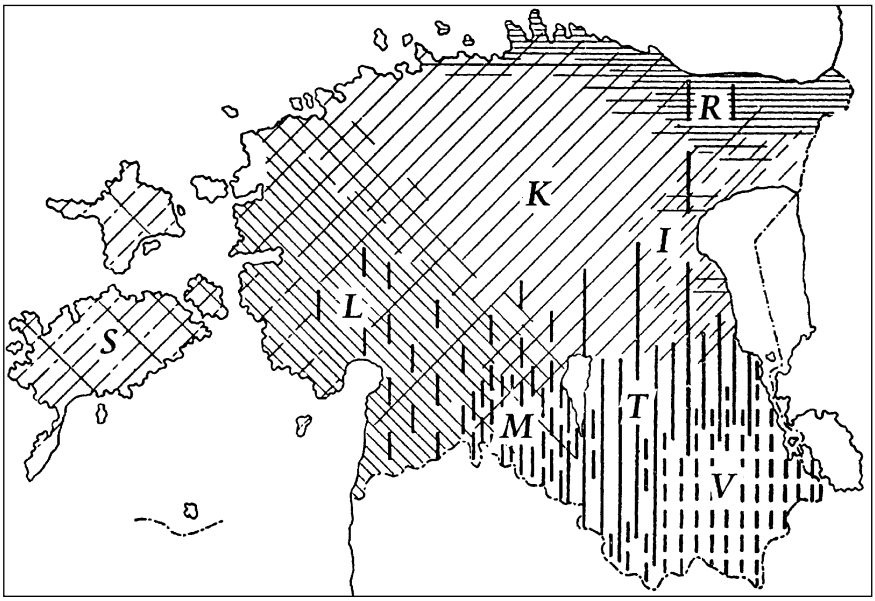

Kaart 3.2. Arnold Kase murdeliigendus (Kask 1956)
S – saarte murre; L – läänemurre; K – keskmurre; I – idamurre;
R – rannikumurre; M – Mulgi murre; T – Tartu murre; V – Võru murre.

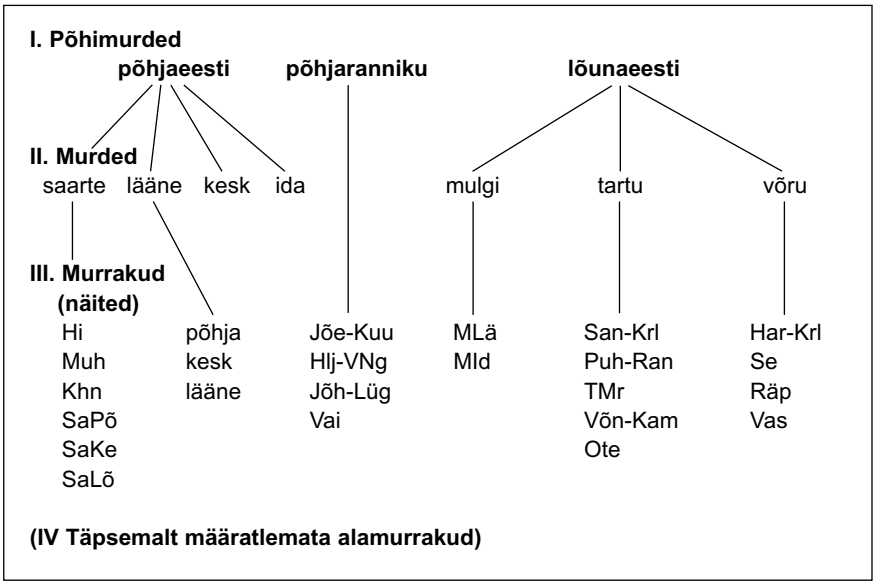

Joonis 3.2. Arnold Kase murdeliigendus (Kask 1956 alusel)

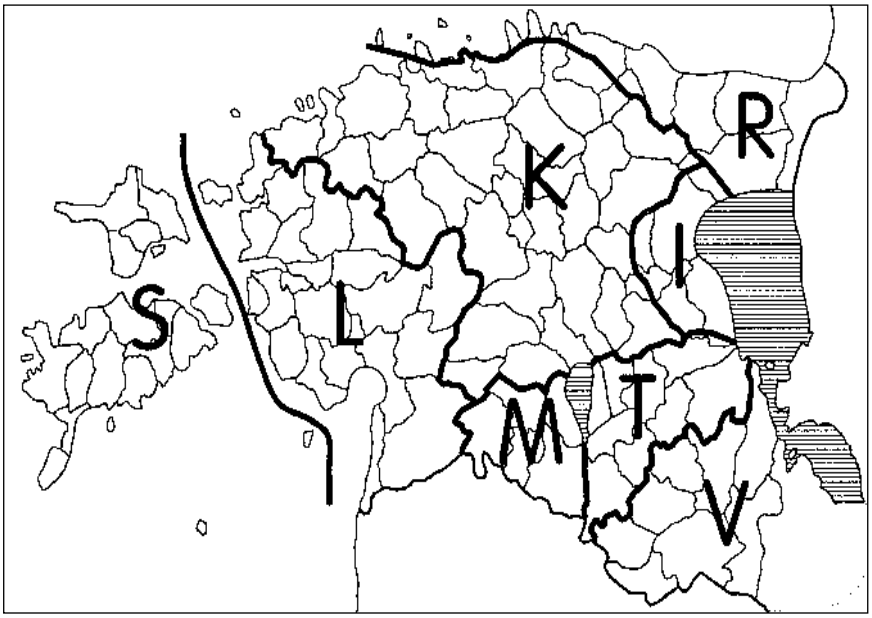

Kaart 3.3. Eesti murrete kaart *Eesti murrete sõnaraamatus* (1994)
S – saarte murre; L – läänemurre; K – keskmurre; I – idamurre;
R – rannikumurre; M – Mulgi murre; T – Tartu murre; V – Võru murre.

alaline suurus probleemiks. Ka on Saareste terminoloogia küllalt vaba. Ta räägib segamini murretest, alamurretest ja murrakutest, nagu mulgi murrak, Setumaa murrak, põhjaeesti murrakud, saartemurre, põhjaeesti alamurre, nii Kihnu murrak kui Kihnu murre jne.

Arnold Kase murdeliigendus (ilmunud esmalt 1956, kordusena 1984) on järjekindlam kui Saarestel nii rühmitustasandite määratlemisel kui ka nende nimetamise terminoloogias. Kask jaotab murded kolme järku: põhimurreteks ehk murderühmadeks, murreteks ja murrakuteks (vt kaart 3.2).

Põhimurretena käsitleb Kask traditsiooniliselt põhjaeesti ja lõunaeesti murderühmi ning lisaks uuena (kirde)rannikumurret.[2] Rannikumurde toomist põhimurrete tasandile põhjendab ta selle oletatava ürgse eripäraga, st diakrooniale tuginevate argumentidega. Rannikumurret vaatleb ta sealjuures ühe murdena, jättes käsitlemata selle jagunemise probleemi. Kokku toob Kask välja kaheksa murret: rannikumurre, saarte murre, läänemurre, keskmurre, idamurre, Mulgi murre, Tartu murre ja Võru murre.

Murrakuteks peab Kask üsna erinevaid murdekujusid. Näiteks läänemurre on tal jagatud kõigepealt põhja-, kesk- ja lõunaosaks, keskosast on

[2] Saareste 1932 esitab seda tingimisi, samuti mainib seda Ariste 1947.

eraldatud edelaosa. Mulgi murre on jagatud vastavalt kihelkondadele viieks eri murrakuks, mis rühmituvad läänemulgi ja idamulgi murrakuteks. Kesk- ja idamurret ei ole üldse täpsemalt edasi liigendatud jne.

Kase murdeliigenduse suurim väärtus seisneb teise rühmitustasandi ehk murrete määratlemises optimaalsele lähedasel viisil, mis on jäänudki järgnevatele liigendustele aluseks. Samas on mõned Kase liigenduse ebajärjekindlad lahendused kandunud järgnevatesse töödesse, eriti kirderannikumurde liigendamatus ja murrete väiksemateks üksusteks jaotamine.

Kase käsitlus jäi enam kui viiekümneks aastaks kanooniliseks eesti murrete liigendamise aluseks. Kolmest murderühmast ja kaheksast murdest lähtuti murdematerjali kogumisel, selle alusel koostati EKI murdekartoteek ning sellele toetub *Eesti murrete sõnaraamatu* (EMS) murdeliigendus.

Uuendusena käsitleb EMS (Valdek Pall) murrakutena kunagisi kihelkondi, tuues sisse mitte keelest, vaid territooriumist lähtuva liigenduse (vt kaardid 3.3 ja 3.5). Selle põhjuseks on eeskätt sõnavarakogud, mis toetuvad kihelkondadele. Siiski eristatakse kihelkondi läbivate murdepiiride korral murrakuid, lisades kihelkonna nimedele murrete lühendi (nt Iis, IisK ja IisR, Kod ja KodT). Kihelkonnakeskne lähenemine on jäänud kehtima tänaseni.

3.3. Murdeliigendus käesolevas raamatus

Kõrvutades toodud rühmituste olulisi sünkroonilisi eristusi ning võttes arvesse teisi eesti murrete omapära vaagivaid uurimusi, on Karl Pajusalu esitanud 1999. aastal viietasandilise eesti murdeliigenduse.[3] Sellele toetub põhiosas ka käesoleva raamatu murdeliigendus (vt kaart 3.4).

Murded ja murderühmad

PEAMURDED. Küsimus kahest või kolmest eesti peamurdest on siinses liigenduses lahendatud peamurrete ja murderühmade tasandi eristamisega. Peamurded on eesti keeleala kesksed murded, mis lahknevad kõige suurema hulga keelenähtuste poolest. Sellised peamurded on kahtluseta vaid põhjaeesti (lühendina eP) ja lõunaeesti (eL). Raun ja Saareste on esitanud 39 häälikulist ja 12 morfoloogilist erinevust põhja- ja lõunaeesti murde vahel. Eino Koponeni andmetel esineb 19 121 murdesõna ainult lõunaeestis.

MURDERÜHMAD. Põhjaeesti peamurre on jaotatud esmalt südaeesti (eS) ja kirderanniku (eR) murderühmaks.

Kirderanniku murrete erinevus põhjaeesti naabermurretest on sama suurusjärku kui saarte murdel, kuid rohkem on prosoodilise ja morfoloogilise

[3] Vt Pajusalu 1999a.

põhistruktuuri erijooni. Raun ja Saareste on esitanud kirderanniku 24 häälikulist ja 9 morfoloogilist erijoont ning saarte murde 20 häälikulist ja 4 morfoloogilist erijoont, Mari Musta kirderanniku erijoonte loend on veel põhjalikum. Tiit-Rein Viitso on küll juhtinud tähelepanu ranniku- ja kirdemurde ühisuuenduste puudumisele, mis ei luba neid tema järgi ühe murderühmana käsitleda, kuid see on probleem diakroonilise, mitte sünkroonilise liigenduse jaoks.[4]

Lõunaeesti murdealal on esmane murdepiir Tartu ja Võru murde vahel. Nii oleks võimalik jagada lõunaeesti Mulgi–Tartu ja Võru–Setu murderühmaks. See erinevus ei ole Tartu ja Võru murde piiri ebaühtluse tõttu siiski võrreldav kirderanniku ja muu põhjaeesti erinevusega, lõunaeesti peamurde sees on loomulikum kohene jaotus murreteks.

MURDED. Murded kui keeleala põhilised murdekujud on käesolevas raamatus esitatud Kase järgi, välja arvatud kirderannik. Kirderanniku murderühma esitamine ühe alana on Kase 1956. aasta murdeliigenduse silmatorkav ebasüsteemsus. Juba Kettunen käsitles põhjaeesti rannikuala keelt kahe eraldi murdena, nendevaheline piir on paigas Saareste 1932. aasta isoglosside kaartidel. Kõige paremini on nende kahe murde erinevusi esile toonud Viitso, alates sellest, et ühes murdes ei esine üldse *õ*-häälikut, teises on seda aga ohtralt. Kirderanniku kahe murde erinevuste ulatus on võrreldav saarte murde ja läänemurde või Mulgi ja Tartu murde erinevustega. Seda arvestades on kirderanniku murderühm jagatud kaheks murdeks: rannamurdeks ja Alutaguse murdeks.

Seega on eesti keeleala jagatud käesolevas raamatus üheksaks murdeks. Südaeesti rühma kuuluvad saarte (S), lääne- (L), kesk- (K) ja idamurre (I). Lõunaeesti alal eristuvad Mulgi (M), Tartu (T) ja Võru murre (V). Kirderanniku rühma kuuluvad rannamurre (R) ja Alutaguse murre (A).

Käesoleva raamatu murdeliigendust järgib elektrooniline Eesti murrete korpus, kuid ühe erinevusega. Võru murre on seal jagatud kaheks: Võru ja Seto murdeks. Selliselt on korpuses kokku kümme murret. Seto keelekasutus on tõusnud omaette probleemiks viimastel aastakümnetel. Keele seisukohast on Seto piisavalt lähedane Võru murde ülejäänud murrakutele, et käsitleda teda Võru murde murrakurühmana, mida tehakse ka käesolevas raamatus. Samas ajalooliselt ja kultuuriliselt on Seto moodustanud ja moodustab ka tänapäeval omaette ala.

[4] Musta kirderanniku erijoonte kohta vt Must 1987; Viitso probleemikäsitust vt Viitso 1985.

Murrakud ja murrakurühmad

MURRAKURÜHMAD. Murrete kohese jagamisega murrakuteks jäi varasemates uurimustes vahele vähemalt üks murdeliigenduse tasand, mida tegelikes murdekujeldustes tavaliselt arvestati. Kõigis murretes on eristatavad murrakurühmad (vt kaart 3.4).

Keskmurdes toome Mari Musta liigendusele toetudes välja viis murrakurühma. Esimese rühma moodustavad Harjumaa murrakud ilma kirdeosata ehk looderühm (Ris, HMd, Nis, Kei, Hag, Rap, Juu, Pai ja Tür (v.a kaguosa)). Teine rühm on Virumaa maamurrakud kirderannikumurrete piiril ehk kirderühm (Jõe ja Kuu maapoolsed osad, Kad põhjaosa, Hlj lõunaosa, Rak põhjaosa, VJg põhjaosa ja Iis loodeosa). Kolmas on Põhja-Tartumaa murrakud ehk kagurühm (Ksi, Äks, Lai lääneosa ja Pal lääneosa). Neljanda rühma moodustavad Põhja-Viljandimaa murrakud ehk edelarühm (Kõp, Vil, SJn, Pil, KJn, Plt, Tür kaguosa). Viienda rühma annab keskmurde tuumala (Kad lõunaosa, VMr, Sim, Rak lõunaosa, VJg loodeosa, Amb, JMd, JJn, Ann, Koe, Pee, Jür, HJn, Kos).

Läänemurdes saab eristada nelja põhilist murrakurühma: põhjarühm (Noa, LNg, Rid, Mar, Kul, Mär), edelarühm (Han, Kse, Lih, Var, Mih, Tõs, põhiosa Audrust), keskrühm (Kir, Vig, PJg, Pär, Vän, Tor, Aud põhjaosa) ning lõunarühm (Hää, Saa).

Saarte murdes vaadeldakse murrakurühmadena eri saari, kusjuures Saaremaa ja Hiiumaa on jagatud kaheks alarühmaks. Saaremaa murded jagunevad läänerühmaks (Jäm, Ans, Khk, Mus) ning idarühmaks (Jaa, Põi, Krj, Vll, Pha, Kaa, Kär). Hiiu murrakurühm on liigendatud läänehiiu (Emm, Rei) ja idahiiu murrakuteks (Phl, Käi).

Idamurde liigendamisel on rida probleeme. Kõigepealt on erinevusi idamurde piiride määramises. *Eesti murrete sõnaraamatu* sissejuhatuse järgi hõlmab idamurde levila Kodavere põhjaosa, Iisaku edelaosa, Torma kihelkonna, Laiuse ja Palamuse idaosa ning Maarja-Magdaleena. Aili Univere järgi kõneldi idamurret ka Äksi kihelkonnas. *Idamurde sõnastikus* on Valdek Pall arvanud selle alla Kodavere põhjaosa, Iisaku lõunaosa, Torma, Laiuse, Palamuse, Maarja-Magdaleena ja Äksi. Käesolevas raamatus on Äksi arvatud keskmurde alla.

Probleemiks on ka küsimus, milline on idamurde tuumala. Saareste järgi on selleks Kodavere põhjaosa ja Maarja-Magdaleena kirdeosa, *Eesti murrete sõnaraamatu* järgi Kodavere põhjaosa, idamurde tekstikogu eessõnas nimetatakse tuumalana ainult Kodaveret, edaspidi Kodaveret koos Maarja-Magdaleena kirdenurgaga. Käesolevas raamatus oleme jäänud selle juurde, et tuumala moodustavad Kodavere põhja- ja keskosa (ülejäänud Kodavere kuulub Tartu murde alla) ning Maarja-Magdaleena kirdeosa.

Kolmandaks on erinevusi tuumalast väljapoole jääva murdeala liigendamises. See jagatakse üldiselt kolmeks. Lõunarühma moodustavad Maarja-Magdaleena (MMg) lõunaosa ja Äksi (Äks, kui see arvata idamurde alla).

Keskrühma kuuluvad kindlasti Torma (Trm) ja Palamuse (Pal) idaosa. Idamurde tekstiköite eessõna ja Aili Univere asetavad keskrühma veel MMg põhjaosa, tekstiköite sissejuhatus MMg keskosa. Sissejuhatus paneb siia ka Laiuse (Lai) idaosa.

Põhjarühma kuuluvad Torma põhjaosa (Trm, millest eraldatakse veel Avinurme murrak), Iisaku (Iis, edelaosa, millest sissejuhatuse järgi eristatakse veel Tudulinna murrak). Univere paigutab siia kogu idamurde alla kuuluva Laiuse (Lai), sissejuhatuse järgi kuulub siia Lai kirdenurk.

Samas on idamurre kõige kiiremini tasandunud murre, eripärasest idamurdest võime kõnelda praktiliselt ainult tuumalal, seda ümbritsevas perifeerias aga on tegu pigem siirdemurrakutega. Seetõttu jagame käesolevas raamatus tuumalast väljapoole jääva idamurde kaheks siirdealaks: põhjapoolseks (Trm, Lai idaosa, Iis edelaosa), ja läänepoolseks (Pal idaosa, MMg kesk- ja lõunaosa). Ka ei too me eraldi välja Tudulinna ja Avinurme murrakuid, vaid piirdume *Eesti murrete sõnaraamatu* kihelkondade jaotusega, kus Avinurme on arvatud Torma ja Tudulinna Iisaku alla.

Kirderannikumurdes on Mari Must tõstnud esile läänerühma, keskrühma ja idarühma, mille ta jagab kaheks: Alutaguse murrakuteks ja Vaivara ranniku- ja kirde-idapoolseks murrakuks. Siinses raamatus on kirderannikumurded jagatud kaheks. Nende edasisel liigendamisel on toetutud aga suuresti Musta rühmadele.

Rannamurde jagame läänerühmaks (Jõe, Kuu ja Hlj rannik), keskrühmaks (Hlj idaosa, VNg) ja idarühmaks (Vai rannik). Sealjuures on rannamurde alal kaks katkestust: keskrühma ja idarühma vahele tuleb Alutaguse murre ja läänerühma katkestab keskmurdeline Kadrina.

Alutaguse murde alla kuuluvad Lüg, Jõh ning Iis põhja- ja keskosa. Seda murret me rühmadeks ei liigenda.

Mulgi murret on nii Kase murdeliigenduses kui Tanningu *Mulgi murdetekstide* eessõnas jagatud läänerühmaks ja idarühmaks. Paraku ei esita kumbki sellise jaotuse keelelist põhjendust. Pajusalu on leidnud, et tegelike murdeerinevuste alusel võiks Mulgi jagada kolmeks: Lääne-Mulgi murrakurühmaks, mis hõlmab Halliste, Karksi, Paistu põhiala ja Taagepera-Ala murrakud, Ida-Mulgi murrakurühmaks, mis hõlmab Tarvastu ja sellega piirnevad Paistu kihelkonna idaosa ja Helme kihelkonna põhjaosa murrakud, ning Helme murrakurühmaks, mis hõlmab Helme kihelkonna kesk-, lõuna- ja idaosa murrakud.

Käesolevas raamatus oleme jäänud siiski klassikalise liigenduse juurde, jagades Mulgi murde läänerühmaks (Hls, Krk, Pst) ja idarühmaks (Hel, Trv). Lisaks toome välja murde liigenduse põhjaeesti joonte osakaalu alusel. Sel

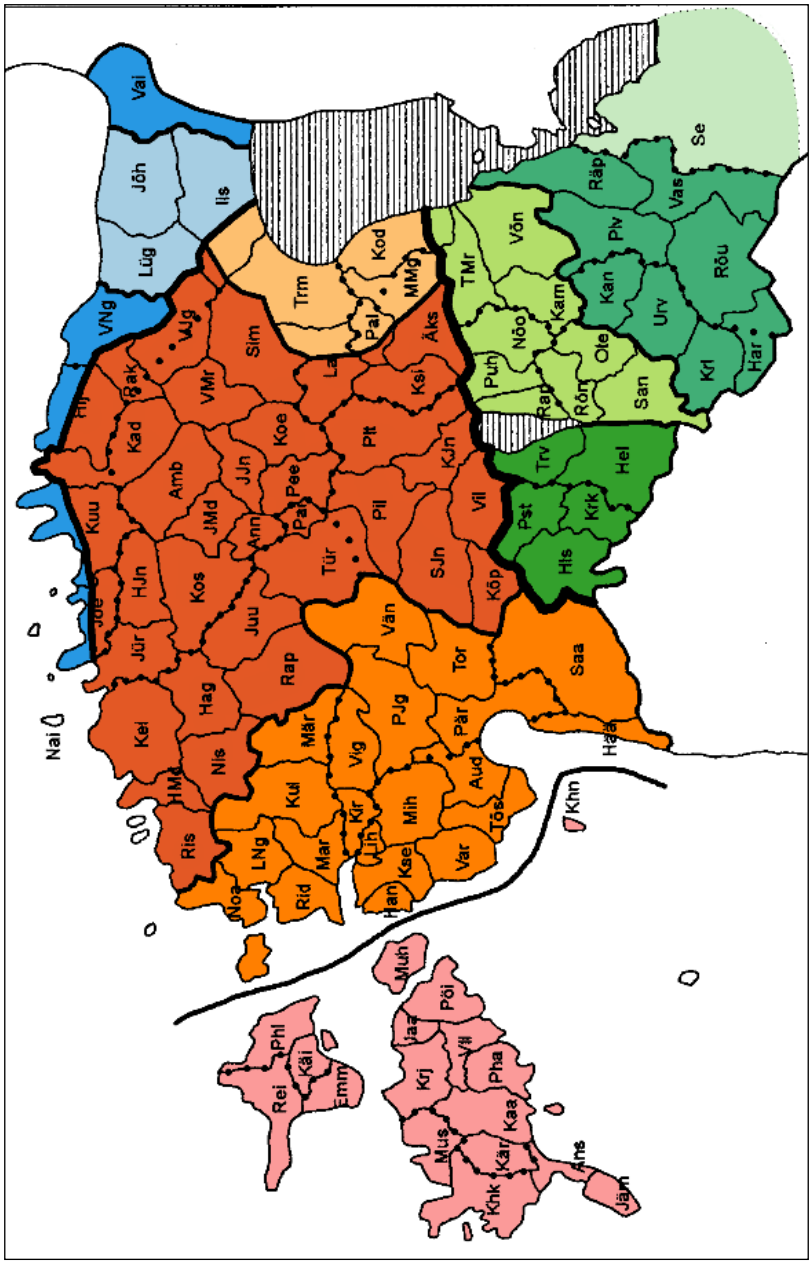

Kaart 3.4. Eesti murded ja murrakurühmad käesolevas raamatus

PÕHJAEESTI MURDED

• Südaeesti murded

Keskmurre

looderühm (Ris, HMd, Nis, Kei, Hag, Rap, Juu, Pai, Tür (v.a kaguosa))
kirderühm (Jõe ja Kuu maapoolsed osad, Kad põhjaosa, Hlj lõunaosa, Rak põhjaosa, VJg põhjaosa, Iis loodeosa)
kagurühm (Ksi, Äks, Lai lääneosa, Pal lääneosa)
edelarühm (Kõp, Vil, SJn, Pil, KJn, Plt, Tür kaguosa)
tuumala (Kad lõunaosa, VMr, Sim, Rak lõunaosa, VJg loodeosa, Amb, JMd, JJn, Ann, Koe, Pee, Jür, HJn, Kos)

Läänemurre

põhjarühm (Noa, LNg, Rid, Mar, Kul, Mär)
edelarühm (Han, Kse, Lih, Var, Mih, Tõs, Aud põhiosa)
keskrühm (Kir, Vig, PJg, Pär, Vän, Tor, Aud põhjaosa)
lõunarühm (Hää, Saa)

Saarte murre

Saaremaa: läänerühm (Jäm, Ans, Khk, Mus), idarühm (Jaa, Pöi, Krj, VIl, Pha, Kaa, Kär)
Hiiumaa: läänehiiu (Emm, Rei) idahiiu (Phl, Käi)
Muhu
Kihnu

Idamurre

tuumala (Kod põhjaosa ja keskosa, MMg kirdeosa)
põhjapoolne siirdeala (Trm, Lai idaosa, Iis edelaosa)
läänepoolne siirdeala (Pal idaosa, MMg kesk- ja lõunaosa)

• Kirderannikumurded

Rannamurre

läänerühm (Jõe, Kuu, Hlj rannik)
keskrühm (Hlj idaosa, VNg)
idarühm (Vai rannik)

Alutaguse murre (Lüg, Jõh, Iis põhja- ja keskosa)

LÕUNAEESTI MURDED

Mulgi murre

läänerühm (Hls, Krk, Pst)
idarühm (Hel, Trv).

Tartu murre

põhjarühm (Kod lõunaosa, TMr)
läänerühm (Ran, Puh, Nõo)
idarühm (Kam, Võn)
lõunarühm (Rõn, Ote, San)

Võru murre

läänerühm (Har lääneosa, Krl, Urv, Kan)
idarühm (Har idaosa, Rõu, Plv, Räp, Vas)
Setu (põhjasetu, läänesetu, idasetu)
Keelesaared (Lei, Lut, Kra)

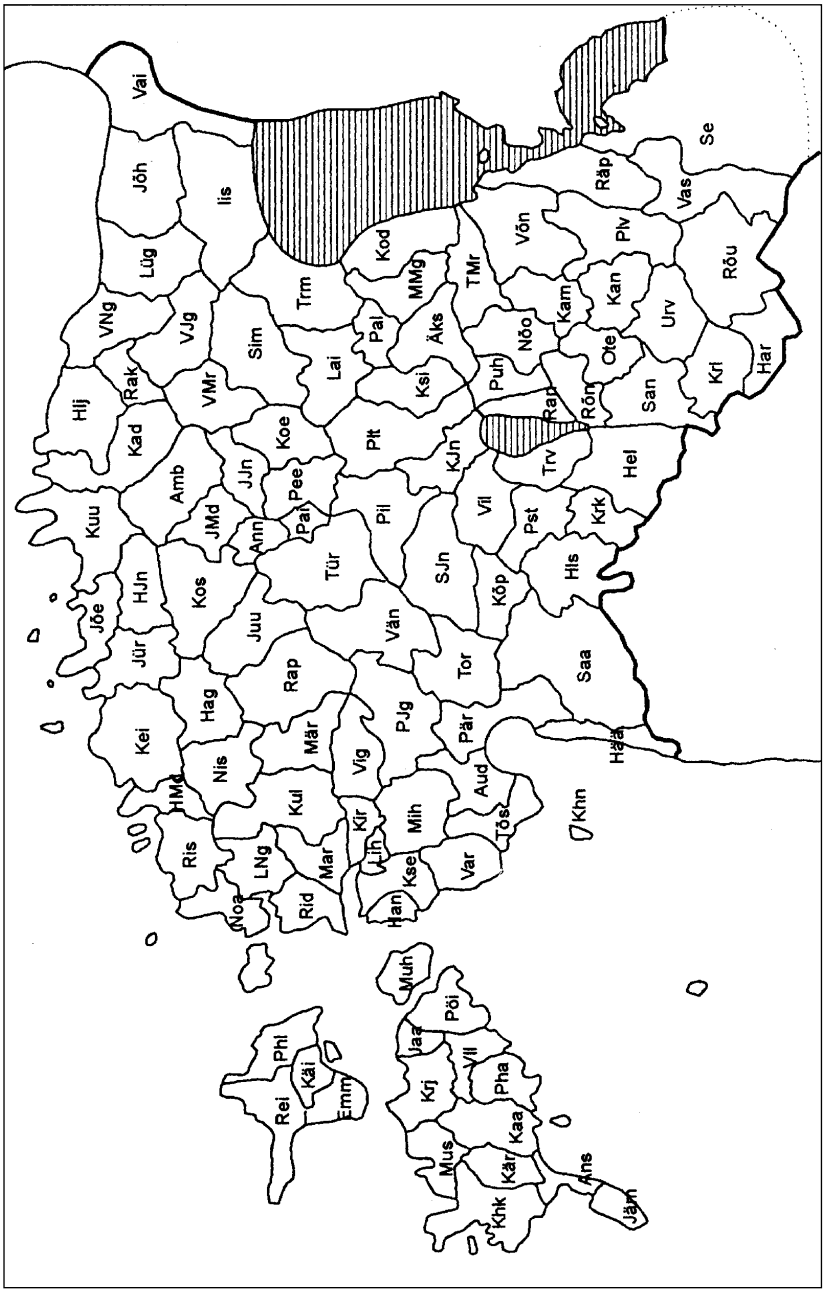

Kaart 3.5. Eesti murrakud (kihelkonnad) ***Eesti murrete sõnaraamatus*** **(1994)**

Ambla = Amb
Anna = Ann
Anseküla = Ans
Audru = Aud
Emmaste = Emm
Hageri = Hag
Haljala = Hlj
Halliste = Hls
Hanila = Han
Hargla = Har
Harju-Jaani = HJn
Harju-Madise = HMd
Helme = Hel
Häädemeeste = Hää
Iisaku = Iis
Jaani = Jaa
Juuru = Juu
Jõelähtme = Jõe
Jõhvi = Jõh
Jämaja = Jäm
Järva-Jaani = JJn
Järva-Madise = JMd
Jüri = Jür
Kaarma = Kaa
Kadrina = Kad
Kambja = Kam
Kanepi = Kan
Karja = Krj
Karksi = Krk
Karula = Krl
Karuse = Kse
Keila = Kei
Kihelkonna = Khk
Kihnu = Khn
Kirbla = Kir
Kodavere = Kod
Koeru = Koe
Kolga-Jaani = KJn
Kose = Kos
Kraasna = Kra
Kullamaa = Kul
Kursi = Ksi
Kuusalu = Kuu
Kõpu = Kõp
Käina = Käi
Kärla = Kär
Laiuse = Lai
Leivu = Lei
Lihula = Lih
Lutsi = Lut
Lääne-Nigula = LNg
Lüganuse = Lüg
Maarja-Magdaleena= MMg
Martna = Mar
Mihkli = Mih
Muhu = Muh
Mustjala = Mus
Märjamaa = Mär
Nissi = Nis
Noarootsi = Noa
Nõo = Nõo
Otepää = Ote
Paide = Pai
Paistu = Pst
Palamuse = Pal
Peetri = Pee
Pilistvere = Pil
Puhja = Puh
Põltsamaa = Plt
Põlva = Plv
Pärnu = Pär
Pärnu-Jaagupi = PJg
Pöide = Pöi
Püha = Pha
Pühalepa = Phl
Rakvere = Rak
Rannu = Ran
Rapla = Rap
Reigi = Rei
Ridala = Rid
Risti = Ris
Rõngu = Rõn
Rõuge = Rõu
Räpina = Räp
Saarde = Saa
Sangaste = San
Setu = Se
Simuna = Sim
Suure-Jaani = SJn
Tartu-Maarja = TMr
Tarvastu = Trv
Tori = Tor
Torma = Trm
Tõstamaa = Tõs
Türi = Tür
Urvaste = Urv
Vaivara =Vai
Valjala = Vll
Varbla = Var
Vastseliina = Vas
Vigala = Vig
Viljandi = Vil
Viru-Jaagupi = VJg
Viru-Nigula = VNg
Võnnu = Võn
Väike-Maarja = VMr
Vändra = Vän
Äksi = Äks

juhul eristub ülejäänutest Helme murrakurühm, kus põhjaeesti mõjud jäävad alla 20%. Teise rühma moodustavad Karksi ja Tarvastu (alla 30%) ja kolmanda Halliste ja Paistu, kus on põhjaeesti mõjusid rohkem kui 30%.

Tartu murde jagame neljaks, toetudes Hella Keemale: põhjarühmaks (Kod lõunaosa, TMr), läänerühmaks (Ran, Puh, Nõo), idarühmaks (Kam, Võn) ja lõunarühmaks (Rõn, Ote, San).

Võru murde liigendamine on samuti olnud problemaatiline. Hella Keem on toonud välja neli rühma, nimetades neid ilmakaarte järgi. Põhjarühma kuuluvad Põlva, Räpina ja Kanepi, läänerühma Karula ja Urvaste, lõunarühma Hargla ja Lääne-Rõuge ning idarühma Ida-Rõuge, Vastseliina ja Setumaa. Hiljuti on Kalevi Wiik arvutanud Võru kihelkonnamurrakute erinevusi Mihkel Toomse murdekaartide alusel. Wiiki järgi jaguneb Võru murdeala kõigepealt viieks rühmaks: edelavõruks (Krl, Har), kirdevõruks (Urv, Kan), lõunavõruks (Rõu), idavõruks (Plv, Räp, Vas) ja Setuks. Pajusalu on toonud välja neli rühma: läänerühma (Wiiki kirderühm ning edelarühmast Karula ja Lääne-Hargla), lõunarühma (Ida-Hargla ja Lääne-Rõuge), idarühma (Põlva, Räpina, Vastseliina ja Ida-Rõuge) ning eraldi Setu murrakurühma.

Käesolevas raamatus liigendame Võru murde kolmeks põhirühmaks: läänerühm, idarühm ja Setu. Läänevõru rühma kuuluvad Hargla (Har) lääneosa, Karula (Krl), Urvaste (Urv) ja Kanepi (Kan). Lääne-Võru jaguneb omakorda lõunapoolseteks (Krl, Har) ja põhjapoolseteks (Urv, Kan) murrakuteks. Ida-Võru rühma kuuluvad Hargla (Har) idaosa, Rõuge (Rõu), Põlva (Plv), Räpina (Räp) ja Vastseliina (Vas). Rühma sees eristuvad edelarühm (Har, Rõu lääneosa), lõunarühm (Rõu idaosa, Vas) ja põhjarühm (Plv, Räp). Setu (Se) moodustab selle raamatu järgi omaette murrakurühma, mis jaguneb põhjasetu, lõunasetu ja idasetu alamrühmaks. Võru murdega liituvad ka Lätis asunud Leivu (Lei) keelesaar ning Lutsi (Lut) keelesaar ja Kraasna (Kra) keelesaar Venemaal.

MURRAKUD. Murrakurühmade jagunemist keeleliselt erinevateks murrakuteks on uurimuste vähesuse tõttu piisava täpsusega võimatu fikseerida. Väikseimaid kindlapiirilisi keelekujusid saaks esitada vaid nende väheste alade kohta, millest on üksikasjalikke uurimusi. Seetõttu on murrakute väljatoomisel valdavalt lähtutud kihelkondadest, võttes aluseks selle, et üks kihelkond = üks murrak. Kihelkonnad võttis murrakute märkimise aluseks Andrus Saareste (vt murdeatlase eessõna 1937). Ka on kihelkondade kaupa esitatud põhiosa trükis ilmunud murdekirjeldustest, murdematerjalide kogumikud ja sõnaraamatud. Sealjuures on oluline rõhutada kahte asja. Esiteks on terminite kasutus olnud kõikuv. Saareste kasutas nt läbisegi murret ja murrakut, Kasel on kõrvuti territoorium ja keel (nt Kõpu ja Viljandi kihelkonna murrak, aga

ka kõpu ja viljandi murrak). Teiseks on algusest peale toodud välja mitmed paigad, kus murrakute ja kihelkondade piirid ei kattu (vt kaardid 3.1. ja 3.3).[5]

Ka käesolevas raamatus kasutame murrakute kihelkondlikku jaotust, kusjuures osa murraku- ja kihelkonnapiire ei kattu. Keerukaima ala moodustab siin Eesti kirdenurk, kus seitse kihelkonda on jagatud eri murdesse kuuluvate murrakute vahel (kaart 3.4). Need on Jõe, Kuu ja Hlj, mis on jagatud keskmurde ja rannamurde vahel; keskmurde ja idamurde vahel jagatud Lai ja Pal; idamurde ja Tartu murde alla kuuluv Kod ning keskmurde, idamurde ja Alutaguse murde piiridesse jääv Iis. Lisaks on kihelkondi, mis jagunevad sama murde erinevate murrakurühmade vahel.

Peamurrete ja murderühmade põhierinevusi käsitleme järgnevas üldosas, murrete ja murrakurühmade keskseid erijooni aga konkreetsete murrete kirjeldustes. Murrakute erijooni selles raamatus süstemaatiliselt ei esitata.

Murdenäited on toodud viitega kihelkonnale, kasutades tavaks saanud kolmetähelisi nimelühendeid (Kuu = Kuusalu, Koe = Koeru jne, vt kaart 3.5). Kuna osa kihelkondi jaguneb mitme murde või murrakurühma vahel, siis viidatakse vajadusel ka kihelkonnast kitsamale alale, kas ilmakaarte (KuuPõ = Kuusalu põhjaosa) või kohanimede abil (HljSe = Haljala Selja).

Lisalugemist

Andrus Saareste teedrajav murdeliigendus on esitatud artiklis *Eesti keeleala murdelisest liigendusest* ja Arnold Kase oma artiklis *Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest* (Saareste 1932; Kask 1956; vt ka Raun, Saareste 1965; Kask 1984). Karl Pajusalu murdeliigendusest on pikemalt juttu artiklis *Eesti murded ja murderühmad* (Pajusalu 1999). Viimati on eri murdeliigenduste lühikese sisutiheda ülevaate esitanud Mari Must ja Aili Univere, keskendudes eeskätt põhjaeesti murrete eristamisele (Must, Univere 2002: 9–16). Murrakurühmade kohta saab andmeid vastavate murrete akadeemiliste tekstikogude sissejuhatavatest murdeülevaadetest

[5] Keeleliselt defineeritud murrakute kattumine kunagiste administratiivpiiridega võib olla erinev. Mõnikord järgivad omaaegsed vallapiirid üldjoontes murrakupiire (nt Tahkurannas), mõnikord langevad murrakupiiridega kokku endise mõisa maade piirid (nt Taageperas), või ühtivad kompaktse asustusega kihelkonna piirid suuresti murraku piiridega (nt Käinas). Kõige arvestamisväärsemad üksused, mille järgi keeleliste murrakute piire tasuks otsida, on ilmselt tiheda omavahelise läbikäimisega põliskülade rühmad.

II
Eesti murrete peajooned

4. Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest

Eesti murded kujunesid välja mitme ajajärgu jooksul, alates esimesest aastatuhandest kuni 17. sajandini. Samas kajastavad murrete piirid eelkõige rahvastiku paiknemist 18. sajandil, pärast suuri sõdu ja rahvastikuhävimisi. Varasema olukorra kohta saame teha vaid oletusi. Murrete hääbumine algas 19. sajandi teisest poolest ja toimus põhiosas 20. sajandi jooksul. Seega võib arvata, et eesti murded sellisel kujul, nagu me neid kirjeldame, on eeskätt 18.–19. sajandi keelekujud.

Käesolevas osas käsitleme murrete ja nende piiride kujunemist ning hääbumist ja neid protsesse mõjutanud tegureid.

4.1. Murrete kujunemine

Eesti murded on kujunenud vanadest läänemeresoome hõimukeeltest, mida on olnud vähemalt kaks: ühest kujunesid põhjaeesti, teisest lõunaeesti murded. Maksimaalselt on oletatud viit muistset peamurret (joonis 4.1).

Eesti murrete kujunemise algust on raske määrata. Kujunemise esimene etapp oli lõunaeesti murrete (ehk Ugala) eraldumine. Lõunaeesti murrete vanimad erijooned on vähemalt paar tuhat aastat vanad. Lahtiseks jääb, kas lõunaeesti on kujunenud ühe või mitme muistse hõimu murdest. Kaks tuhat aastat tagasi oli lõunaeestipärane asustus levinud ka praeguses Põhja-Lätis. Võiks oletada selle laiemat levikut ka idasuunal, kuid idapoolses Kagu-Eestis on asustus arheoloogia andmetel olnud erinev. Kas me võime ida pool oletada teise, läänemeresoome idarühmale lähedasema keelekuju levikut, millega mõned autorid on püüdnud siduda setu eripära, pole siiski selge.

Järgnevad arengud toimusid põhjaeesti murretes, kus kõigepealt lahknesid ranniku (ehk Viru) ja maamurre. Maamurre jagunes omakorda kaheks: maamurdeks kitsamas mõttes ja Peipsi (ehk Vaia) murdeks. Viimane osales hilisema idamurde kujunemises, mis on seega südaeesti murretest kõige vanem. Kitsam maamurre sai aluseks ülejäänud südaeesti murretele, idamurde ja rannikumurrete kujunemise suhtes on aga uurijate seisukohad erinevad.

Viitso järgi on rannikumurre (= meie terminiga rannamurre) ja kirdemurre (= Alutaguse) erinevat ajaloolist algupära (joonis 4.1). Rannikumurre eraldus omaette ja varem, kirdemurre aga pärineb Peipsi murdest ja on selliselt ühist algupära idamurdega. See on lubanud Viitsol kõnelda ajaloolisest arengust lähtudes viiest eesti peamurdest: lõunaeesti, põhjaeesti, ida-, kirde- ja rannikumurdest.

Huno Rätsepa järgi eraldus varasel perioodil Viru murre, mis sai kirde-

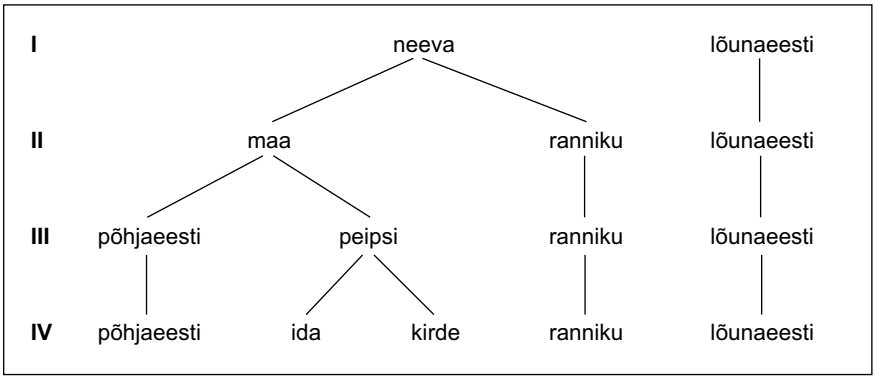

Joonis 4.1. Eesti murrete kujunemine Viitso 1985 järgi

rannikumurrete aluseks (joonis 4.2). Hiljem lahknes maamurdest Vaia murre, mis sai aluseks idamurdele ja mõjutas kirderannikumurrete moodustumist. Seega seletab Rätsep kirderanniku murderühma teket vana murdeliiduga. Rätsep tõstab esile keele- või murdeliitude tähtsuse ka hilisemas eesti keele kujunemisloos, rõhutades, et viimasel aastatuhandel on esinenud suundumisi nii murrete eristumisele kui sarnastumisele.

Selliselt jääb lahtiseks, kas kirderannikumurded pärinevad erinevatest murretest või on tegu algselt ühe murdega, millest üks või mõlemad on hiljem arenenud erinevate kontaktide mõjul.

Järgnevad suuremad erinevused murrete vahele kujunesid esimesel aastatuhandel pKr. Maamurre jagunes saarte, lääne- ja keskmurdeks. Lõunaeesti (Ugala) jagunes lääne- ja idarühmaks, eristades Mulgi murde idapoolsest lõunaeestist. See on seega periood, mil hakkasid kujunema murded sellistena, nagu me neid praegu tunneme.

Kitsamad murdeerinevused hakkasid kujunema alles pärast muinasaja lõppu. Need on paljuski seotud alamsaksa keele mõjul toimunud oluliste keelestruktuuri muutustega 13.–16. sajandil. Sel ajal hakkasid levima lõpukadu, sisekadu, seejärel analoogilised *de*-mitmus ja *si*-imperfekt jms. Huno Rätsep on arvanud, et muutused algasid lõunaeesti alalt ja levisid sealt põhja ja lääne poole. Need muutsid nii põhja- kui ka lõunaeesti murdeid, kuid erineval määral ja eri viisil. Osa neist aga ei jõudnud kunagi kirderanniku alale. Kirderanniku olulised erinevused südaeesti murretest pärinevadki enamjaolt sellest muutuste lainest.

Ka murrete jagunemine murrakuteks toimus ilmselt eeskätt 14.–16. sajandi jooksul. 14. sajandi lõpuks kujunes välja talupoegade sunnismaisus. 15. ja 16. sajandi vahetusel vormistati juriidiliselt pärisorjus. Seega kinnistati talupojad kindla mõisa külge ja piirati tugevasti nende liikumisvabadust. Selline jäik kohaga seotus tõi kaasa erinevuste suurenemise murrete vahel. Aga

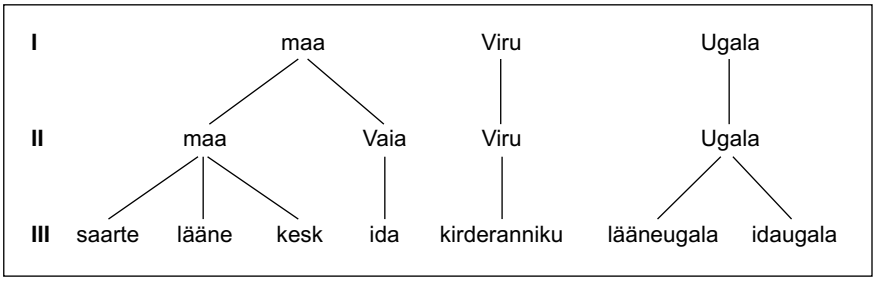

Joonis 4.2. Eesti murrete areng Rätsep 1989 järgi

kõige olulisem: just sellega on ilmselt seotud eesti murrete jagunemine vägagi väikesteks murrakuteks.

Valdav enamik lõunaeesti murrete vahelistest erijoontest on samuti tekkinud viimase tuhande aasta jooksul. Lahknevuste olulisemaid põhjusi on olnud erinevad keele- ja murdekontaktid. Mulgi murde erijoontest on mitmed seletatavad eelkõige lääne-eesti keeletava mõjudega. Tartu ja Võru murde erinevuste peamisi põhjusi on olnud põhjaeesti naabermurrete mõju Tartu murdele. Suur osa Võru ja Setu erinevustest on seletatavad vene murrete mõjuga Setus. Viimastel sajanditel on olnud oluline ka kirjakeelte mõju. Ajalooline tartu kirjakeel oli kasutusel Tartu ja Võru murde alal, kuid Mulgi alal oli kiriku- ja koolikeeleks põhjaeesti kirjakeel. Setu ala jäi eesti kirjakeele mõjuväljast kuni 20. sajandini välja.

4.2. Murdepiiride kujunemine

Teine küsimus on, kuidas kujunesid murrete piirid sellisteks, nagu me neid tänapäeval tunneme. Oluline osa on siin olnud mitmel teguril.

Esiteks on tähtsad olnud looduslikud piirid ja ühendusteed. Veekogud, nagu järved ja mereväinad, on ühendanud paljusid piirkondi: Peipsi-äärseid alasid, alasid ümber Võrtsjärve, Lääne-Eesti saari jms. Eraldajateks on aga olnud suured metsad ja sood (nt Pärnumaal, eriti selle lõunaosas, ja Alutagusel). Aga olulised on olnud ka mitmed sotsiaalsed ja poliitilised tegurid.

Esimeseks mõjuriks on muistsed kihelkonnad ja maakonnad. 13. sajandi alguses oli Eesti tähtsaimaks haldusüksuseks kihelkond, mida oli kokku 45. Suur osa kihelkondi oli ühinenud 8 maakonnaks (Virumaa, Rävala, Järvamaa, Harjumaa, Läänemaa, Saaremaa, Ugandi ja Sakala), aga Kesk-Eestis oli ka eraldi kihelkondi (või väikemaakondi): Alempois, Mõhu, Vaiga, Nurmekund (vt kaart 4.1). Maakondade piirid ei kattunud täpselt murdepiiridega, kuid administratiivne kokkukuulumine mõjutas kindlasti keelejooni sarnastumise suunas. Ühe kihelkonna murdetava oli ilmselt üsna ühtne.

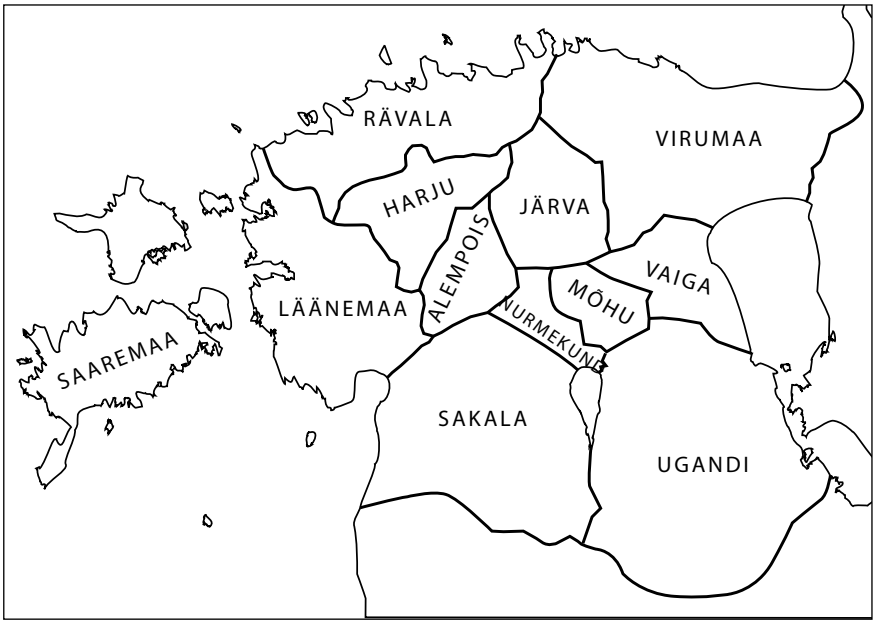

Kaart 4.1. Eesti haldusjaotus muinasaja lõpul 13. sajandi alguses
(kohandatud Mäesalu jt 1997 järgi)

Nii on Mulgi murre suuresti omaaegse Sakala maakonna keel. Kuid Sakala maakond ulatus ka Põhja-Viljandimaale, kus praegu räägitakse südaeesti keskmurret, lisaks kuulusid Sakala alla hilisema läänemurde alad kuni mere ja Pärnu ümbruseni. Seetõttu on võimalik, et muistse lõunaeesti keele ala ulatus Pärnu laheni. Ugandi maakond hõlmas põhiliselt hilisemaid tartumurdelisi alasid. Võru murde seotus ühe maakonnaga on aga kahtlane. Lääne-Võru alad kuulusid kindlasti Ugandi maakonda, ida pool oli aga Läti Henriku andmeil keskuseks Walgatabalwe, mis ei olnud maakond ja mida on samastatud Põlva ümbrusega.

Südaeesti murrete maakondlik taust on erinev. Omaette ala moodustasid saared. Kõige vanem on asustus Saaremaal ja Muhus, teised saared asustati alles keskajal. Hiiumaale on enamik asukaid tulnud ilmselt Saaremaalt ja Muhust. Ka Kihnu on asustatud alles keskajal. Nii on Saaremaa saarte murde tuumalaks, Muhu iidseks vahealaks Saaremaa ja mandri vahel. Hiiumaa ja väikesaarte keel on lähtunud enim Saaremaalt. Kihnu jääb erandlikku positsiooni, kuna selle elanikud olid enamasti Lääne-Eestist pärit.

Läänemurde ala keskused jäid ühe maakonna, Läänemaa piiridesse, v.a praeguse läänemurde lõunaosa, mis kuulus Sakala alla. Läänepoolne Rävala, Harjumaa ning sellest lõunas paiknenud Alempois olid ilmselt läänemurdele

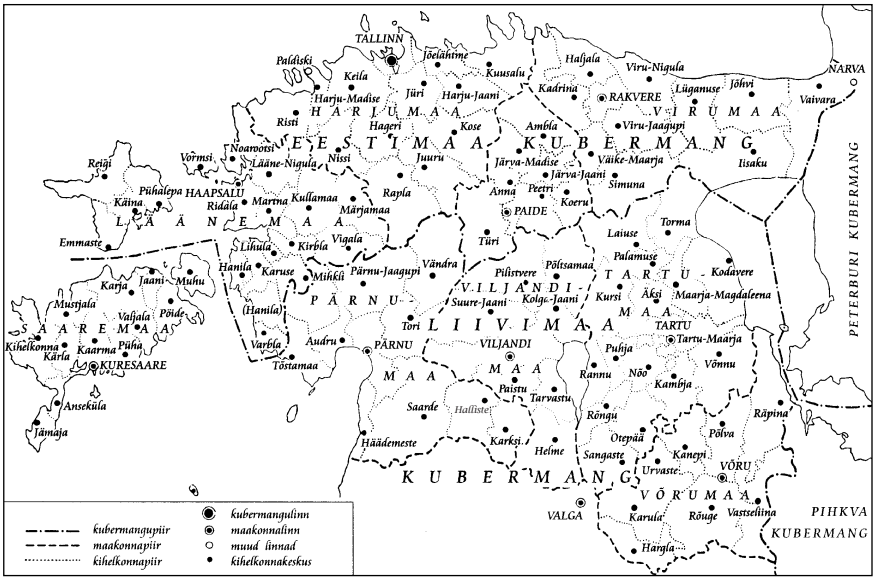

Kaart 4.2. Eesti haldusjaotus 19. sajandi teisel poolel (Viires, Vunder (toim) 1998)

sarnase keelega. Kesk-Eesti väikemaakonnad Nurmekund ja Mõhu võisid olla juba muinasaja lõpul siirdemurdelised alad suuremate murdealade vahel. Praeguse keskmurde ala oli ilmselt oluliselt väiksem ning jagunes paljude maakondade vahel ning ei moodustanud keelelist tervikut, sarnanedes keelelt pigem oma naabritega. Idamurde ala kattub suuresti Vaiga maakonnaga.

Muistset Virumaad on oletatud põhiliselt kirderannikumurrete alaks ja ilmselt oli sellele lähedane ka Järvamaa keel. Rannamurre ulatus läänes ka Rävala aladele. Seega ulatus rannikumurrete ala palju kaugemale lõunasse ja läände kui praegu.

Niisiis näeme, et Eesti äärealade suured maakonnad vastavad üsna hästi hilisematele murdealadele, osutades ilmselt varem eraldunud keelelisi kogukondi. Ainsana ei seostu piisavalt palju ühe maakonnaga praegune keskmurre, mille alad moodustasid pigem siirdealasid teiste, maakondadega seostatavate murrete vahel.

Järgmiseks oluliseks mõjuriks olid 13.–17. sajandil toimunud piiritõmbamised.

Keskajal ja hiljemgi jagati maid palju kordi ringi, kuid mõned piirid püsisid läbi sajandite. Murrete seisukohast on olulised olnud ida-läänesuunalised administratiivpiirid. Kõige üldisemalt öeldes on eesti ala jagunenud alates 13. sajandist põhja- ja lõunapoolseks osaks. See piir on püsinud üllatavalt ühel kohal läbi sajandite, liikudes Peipsi loodenurgast umbes Tõstamaa kanti.

Pärast vabadusvõitluse lõppu jagunes lõunapoolne Eesti ala kahe valitseja vahel. Sakala kuulus Liivi ordule ja ordu sai ka suure osa väikemaakondadest. Ugandi ja Põhja-Tartumaa kuulusid Tartu piiskopkonnale. Põhjapoolne Eesti ala jagunes kolmeks. Taanile kuulusid Harju, Rävala ja Viru. Läänemaa ja saared kuulusid valdavalt Saare-Lääne piiskopkonnale. Ordu sai endale Järva ning väikese osa saartest ja Läänemaast.

Pärast Liivi sõda kuulusid lõunaeesti alad Poola ja põhjaeesti alad Rootsi alla. Alates 17. sajandist ehk Rootsi ajast moodustas põhjapoolne Eesti Eestimaa kubermangu ja lõunapoolne kuulus Liivimaa kubermangu koosseisu. Eestimaa alla kuulusid Virumaa, Järvamaa, Harjumaa ja Läänemaa (kuhu kuulus ka Hiiumaa). Liivimaa ühendas kogu lõunapoolse Eesti ala Tartumaaks ja Pärnumaaks. 18. sajandil eraldati Pärnumaast Viljandimaa ja Tartumaast Võrumaa. Selline haldusjaotus püsis 20. sajandini (vt kaart 4.2). Saaremaa on administratiivselt üsna omasoodu arenenud.

Selliselt kuulusid sajandeid lõunaeesti murdealadega administratiivselt kokku alad, kus kõneldakse südaeesti murdeid: idamurret, keskmurde Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa murrakuid ning läänemurde Pärnumaa lõunaosa murrakuid. Seega ei ole murrete ja maakondade piirid üldiselt kattunud. Kuid samas on nende vahel olemas selged seosed siirdealade näol. Kuulumine lõunaeestiga samasse administratiivsesse üksusesse on nimetatud südaeesti alade keelekasutust mõjutanud nii, et need moodustavad keeleliselt siirdealad põhja- ja lõunaeesti murrete vahel.

Ilusaks näiteks selle kohta, kuidas administratiivpiirid ja murdepiirid väga täpselt seostuvad, võib leida saarte murdest. Läänemaa ja saared kuulusid pärast 13. sajandi vallutusi valdavalt Saare-Lääne piiskopkonnale. Pärnumaa, Hanila-Karuse piirkond, Muhu ning väike osa idapoolsest Saaremaast ja Hiiumaast jäid Liivi ordule. Ordu maade piir oli üldiselt sama hilisema Põide ja Jaani kihelkonna piiriga. See piir ühtib täpselt mõnede keelenähtuste levikuga, nagu *ö* Saare-Lääne piiskopkonna alal ja *õ* ordu aladel või pikkade madalate vokaalide diftongistumine, mis ei ületa ordu alade piiri.

Tugevaks murdepiiride kinnistajaks oli ka eestlaste sajandeid kestnud piiratud liikumisvabadus. 14.–16. sajandi jooksul kinnistati talupojad kindla mõisa külge ja piirati sellega oluliselt seda territooriumi, kus talupoeg suhelda sai. Sellised liikumispiirangud kestsid kuni 19. sajandi teise pooleni.

Vastupidises, murrete segunemise suunas, mõjutasid keelt aga suured sõjad ja näljahädad, mille tagajärjel hävis suur osa rahvastikust. Ellujäänud inimesi viisid mõisnikud tihti oma teistesse mõisatesse ja lisaks toodi teistest maadest talupoegi, kes eestlaste sekka assimileerusid. Selliseid suuri katastroofiaegu on vähemalt kaks. Liivi sõja, Poola-Rootsi sõdade ning nendega kaasnenud katku ja näljahädade tagajärjel kahanes rahvaarv 16. sajandi keskpaigast 17. sajandi alguseni 40%. Uus katastroofide laine tabas Eestit 17. ja 18. sajandi vahetusel, mil Suure Nälja, Põhjasõja ja katku tagajärjel hävis

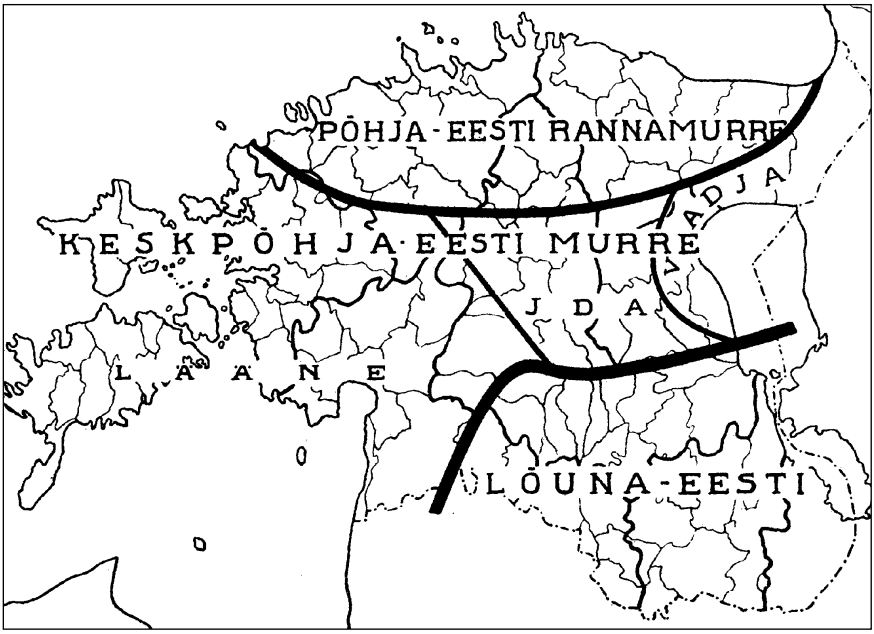

Kaart 4.3. Eesti murrete arvatav levik 13.–16. sajandil Andrus Saareste järgi (Kruus (toim) 1937)

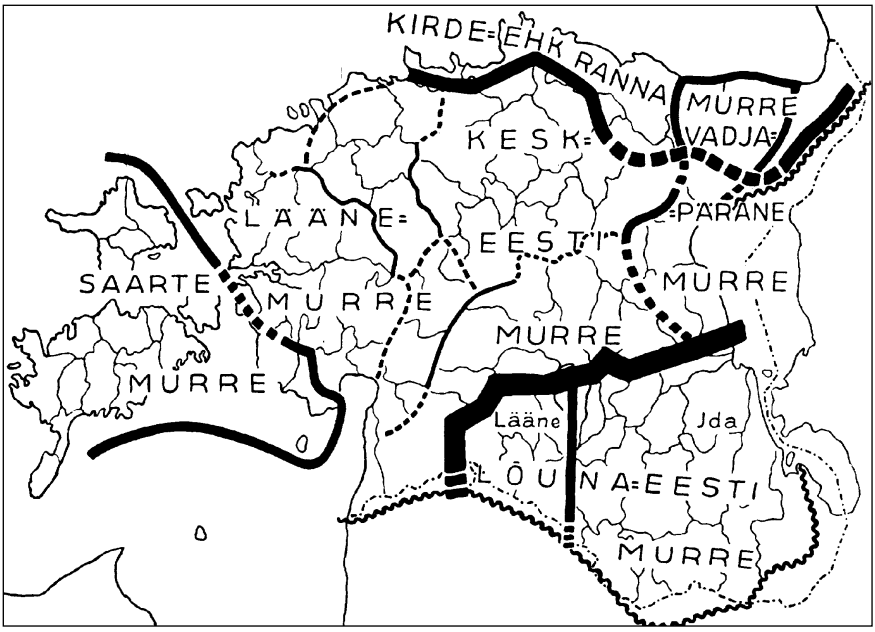

Kaart 4.4. Eesti murded 17. sajandil Andrus Saareste järgi (Kruus (toim) 1940)

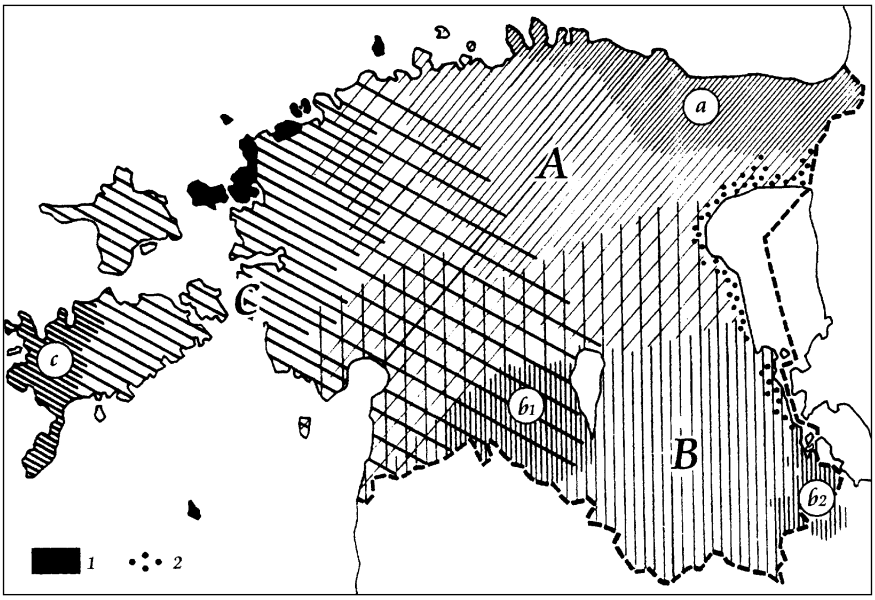

Kaart 4.5. Eesti rahvakultuuri piirkonnad 19. sajandil (Viires, Vunder (toim) 1998)
A – Põhja-Eesti; B – Lõuna-Eesti; C – Lääne-Eesti;
a – Kirde-Eesti rannikuvöönd; b1 – Mulgimaa; b2 – Setumaa; c – Lääne-Saaremaa;
1 – rannarootslased; 2 – vene asustus- ja kultuurielemendid Peipsimaal.

Lääne-Eestis üle 3/4 ja Ida-Eestis ligi pool elanikest. On tavaline, et Põhjasõjast kaugemale eestlaste suuline pärimus ei ulatu.

Seega võib arvata, et nüüdsed murdepiirid kujunesid välja peale 16. sajandit ja on lõplikul kujul pärit ilmselt 18. sajandist (vt kaardid 4.3 ja 4.4). Piirid püsisid sellistena kuni talupoegade suurema liikumiseni 19. sajandi teisel poolel.

Omaette probleem on murrete ja rahvakultuuri (nii vaimse kui materiaalse) piirkondade omavaheline seos. Rahvakultuuri poolest jaguneb Eesti kolmeks: Lääne-, Põhja- ja Lõuna-Eestiks, mille erinevused pärinevad eeskätt I aastatuhande algupoolelt, seega ajast, mil hakkasid kujunema ka laiemad murdeerinevused (vt kaart 4.5).

Lääne-Eesti moodustavad saared ja mandri lääneosa. See on olnud enam karjakasvatuse kui põllumajanduspiirkond ning lisaks on saartel ja rannikul tegeletud kalastuse ja meresõiduga. Seda ala iseloomustavad ka pidevad sidemed üle mere Rootsiga ja Soome edelaosaga. Lääne-Eesti põhipiirkonnad kattuvad läänesaarte ja Läänemaaga. Keeleliselt on tegu saarte murdega ja läänemurde põhjaosaga.

Lääne-Eesti ja idapoolse ala vahele jääb kultuuriline siirdeala, mis kulgeb umbes Tallinn-Pärnu joonel ja kattub paljus suure metsade ja soode vööndiga. See siirdeala katab läänemurde lõunaosa Pärnumaal, keskmurde loodeosa ja ka Mulgi ala.

Idapoolses Eestis on tegeletud eeskätt põllundusega (v.a kitsal rannikul Soome lahe ja Peipsi ääres). Kultuuriliselt jaguneb see ala Põhja- ja Lõuna-Eestiks. Lõuna-Eesti tuumalaks on lõunaeesti murrete ala, Põhja-Eesti tuumalaks keskmurde tuumala. Tuumalade vahele jääb siirdevöönd, mille põhjapiir kulgeb valdavalt mööda pikaajalist põhja-lõuna administratiivpiiri. Seega kattub see siirdeala suuresti Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaaga ehk aladega, mis keeleliselt kuuluvad põhjeesti murderühma, kuid administratiivselt on sajandeid kuulunud kokku Lõuna-Eestiga.

Seega näeme, et kultuuripiirkonnad on palju paremas seoses administratiivpiiridega kui murdealad. Samas võime näha, et nad kattuvad hästi ka murrete sõnavaraliste piirkondadega (vrd kaardid 4.5 ja 8.1).

4.3. Murrete tasandumine ja hääbumine

Traditsioonilised kohamurded olid pikka aega ainsad allkeeled, mida inimene valdas. Aja jooksul tulid nende kõrvale teised allkeeled, mis olid levinud laiemal territooriumil ja millel oli kirjalik vorm. Sellega koos hakkasid kohamurded aeglaselt tasanduma (nivelleeruma).

Eestis hakkasid tekkima tugevad sotsiaalsed eeldused traditsiooniliste dialektide kadumiseks 19. sajandi teisel poolel. Sel ajal sündis eestlaste kui rahvuse ühisidentiteet, mis nõrgestas lokaalse identiteediga seotud dialekte. Laialt hakkas levima kirjalik kultuur (ajakirjandus, ilukirjandus jne), mis seostus kirjakeelega. Kiiresti arenes rahvakoolide võrk. Põhjaeesti keele mõju suurenes, kui keskmurdel põhinev kirjakeel sai laiemalt kasutatavaks ajakirjanduse, raamatute ja koolikeelena. See omakorda tõi kaasa keskmurde ja laiemalt põhjaeesti murrete mõjuala laienemise.

1860. aastatel said talupojad võimaluse vabalt liikuda (nt mulgid hakkasid ostma talusid üle Eesti) ja see aitas kaasa murrete vastastikusele mõjutamisele. Suurenes ka sotsiaalne mobiilsus, st ameti ja elulaadi vahetamise võimalus, mis soodustas talupoja laste muutumist töölisteks, väikekodanlasteks, haritlasteks jne. Samal ajal algas ka eestlaste kiire linnastumine, millega on seotud taas kirjakeel, aga ka sotsiaalne diferentseerumine ja mobiilsus. Samuti hakkas sellal vana rahvakultuur linna- ja industriaalkultuuri mõjul muutuma. See kultuurimurrang toimus kõige enne ja kõige kiiremini Lõuna-Eestis ja jäi kõige aeglasemaks Lääne-Eestis. Murrangu keskme moodustas põhja ja lõuna siirdevööndis paiknev linnakolmik Pärnu–Viljandi–Tartu ja nende tagamaad.

Seega olid 20. sajandi alguseks olemas kõik olulised tingimused kohamurrete nivelleerumiseks. Kuid alles sellest ajast pärinevad vanimad teaduslikud eesti murrete kogud. Niisiis on järeldused eesti murrete kohta tehtud juba sureva keeletava põhjal, mis ei anna otsest pilti ajalooliste eesti murrete kohta.

20. sajandi algupoolel hakkasid lisanduma teadlikud murrete kadumist soodustavad aktsioonid. Arenes välja teadlik kirjakeele korraldus, mis vähendas normikeele murdelist varieerumist ja tõi kirjakeelde juurde vorme ja keelendeid, mida murretes polnud kunagi olnudki (terminoloogia). Avalik elu muutus 1920. aastate teisest poolest tugevalt normikeelseks (kirjandusteoste redigeerimine, normipärased avalikud ja ajakirjandustekstid). Alates 1930. aastatest algas ka otsene murretevastane võitlus, mis sai hoo sisse eriti Stalini ajal ja tipnes 1960. aastatel.

Nende objektiivsete ja subjektiivsete tegurite mõjul on traditsioonilised murded 20. sajandi jooksul valdavalt kadunud. Viimased põlvkonnad, kes kõnelesid nn puhast murret, on sündinud umbes kuni 1910. aastani. St nende kodukeel on omandatud 1910. aastatel ja 1920. aastate algul.

Mis tuleb traditsiooniliste kohamurrete asemele? Tavaline on, et koha asemel hakkab linnastunud inimeste allkeeli eristama sotsiaalsete tegurite võrgustik ja tekivad sotsiolektid. Lisaks jäävad traditsioonilistest murretest alles häälduslikud erijooned ehk aktsendid, samas kui muud erijooned vähenevad miinimumini. Selliselt võime ka ühiskeele kasutaja puhul enamasti ära tunda, milliselt murdealalt ta pärit on, kuigi ta enam murret ei kõnele. Võimalik on ka uute regionaalsete allkeelte teke laiema piirkonna vana murdekeele põhjal.

Lisalugemist

Murrete kujunemisest on esitatud pilt Huno Rätsepa artiklis *Eesti keele tekkimise lugu* (Rätsep 1989) ja Tiit-Rein Viitso artiklis *Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned* (Viitso 1985). Murrete hilisemast arengust ja taandumise põhjustest on juttu nt Tiit Hennoste, Karl Pajusalu ja Leelo Keevalliku sissejuhatuses ajakirja *International Journal of the Sociology of Language* Eesti erinumbrile (Hennoste jt 1999). Eri allkeelte ajaloolisest kasutusest eesti keelealal annab pildi Tiit Hennoste artikkel *Eesti keele sotsioperioodid* (Hennoste 1997). Eesti murrete ja sotsiolektide ülevaate esitab Karl Pajusalu *Regional and Social Varietes of Estonian* (Pajusalu 1992). Rahvakultuurist ja selle muutumisest saab ülevaate koguteosest *Eesti rahvakultuur* (Viires, Vunder (toim) 1998).

5. Peamurded: põhjaeesti ja lõunaeesti

Eesti keelealal eristuvad kõigepealt kaks peamurret: **põhjaeesti** ja **lõunaeesti** (vt kaart 3.4). Isoglosside vöö nende vahel on kõige tugevam piir eesti murrete rühmitumisel (vt kaardid 5.1 ja 1.3). Põhja- ja lõunaeesti murrete vahel on kümneid häälikulisi ja morfoloogilist erijooni, lisaks väga ulatuslikud erinevused sõnavaras. Eino Koponeni (1998) andmetel esineb 19 121 eesti murdesõna ainult lõunaeesti murretes, vähemalt samavõrd on põhjaeesti murrete omapärast sõnavara. Vanimad põhja- ja lõunaeesti murrete erijooned pärinevad aastatuhandete tagant, need on kunagiste läänemeresoome hõimude murdeerinevused. Enamik eriarenguid on toimunud siiski hiljem, erinevate keelekontaktide, administratiivpiiride jm tõttu.

Põhjaeestit ja lõunaeestit tuleb pidada eesti peamurreteks ka nende tähtsuse tõttu tänapäeva eesti keele tekkeprotsessis. Kuigi nüüdne eesti kirjakeel põhineb eelkõige ajaloolisel põhjaeesti ehk tallinna keelel, on enamik praegusele eesti keelele iseloomulikke jooni, mis eristavad eesti keelt nt soome keelest, omased ka lõunaeesti murretele, nagu kolm väldet, *õ*-häälik, rajav kääne, *ga*-tunnuseline kaasaütlev kääne jms. Mitmed eesti keelele olemuslikud uuendused, nt *de*-mitmus, *si*-minevik, *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis on Huno Rätsepa arvates alguse saanud lõunaeesti murretest.

Põhja- ja lõunaeesti murdepiir on üsna selge. Kõige pikemalt ja järsemalt kulgeb see Emajõe joonel. Hajusam on piir äärtel, läänes on põhjaeestilised jooned ulatunud üle Mulgi murdeala, idas lõunaeesti jooned mööda Peipsi rannikut idamurde alale (kaart 5.1).

Põhja- ja lõunaeesti kesksete erijoonte võrdluse jaoks on püütud valida selliseid erijooni, mis esinevad sageli ja iseloomustavad peamurrete üldisemaid struktuurseid suundumusi. Need erijooned on esindatud kindlasti südaeesti keskmurdes ja lõunaeesti Võru murdes. Põhjaeestis on eriasendis kirderannikumurded ja idamurre, kus on enim teistest põhjaeesti murretest lahknevaid vanu omapäraseid jooni ja ka lõunaeestipärasusi. Lõunaeestis on aga viimastel sajanditel Mulgi ja Tartu murdest palju vanu lõunaeesti jooni põhjaeesti naabermurrete või kirjakeele mõjul taandunud.

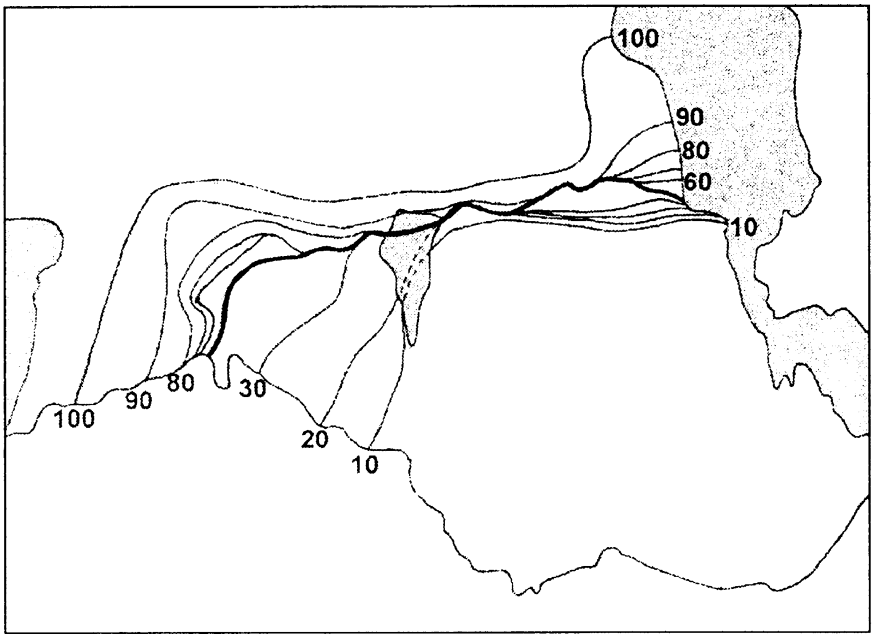

Kaart 5.1. Põhja- ja lõunaeesti murdepiir (Wiik 1998). Paks joon näitab põhja- ja lõunaeesti murdepiiri, peened jooned näitavad põhjaeestilisuse protsenti

5.1. Kesksed häälikulised erijooned

Konsonandid

Põhja- ja lõunaeestit eraldavad esmalt mõned konsonandid, mis esinevad lõunaeesti murdeis ja mida põhjaeesti murretes ei ole. Neist märkimisväärseimad on **afrikaadid** ja **larüngaalklusiil** ehk kõrisulghäälik.

Afrikaat esineb lõunaeestis kõigis sõnapositsioonides: *tsiga* 'siga', *küdsä* 'küpsetab', *köüds* 'köis'. Põhjaeestis vastab sellele sõna algul ja lõpul enamasti *s*, sõna sees aga *s*-lõpuline konsonantühend.

Kõrisulghäälik on omane Võru ja Setu murdele sõnalõpuliste klusiilide sekundaarse vastena, nt *küdsäʔ* 'küpseta' (< **kütsäk*), *jäänüʔ* 'jäänud' (< **jäänüt*). Kõrisulghäälik võib toimida ka grammatilist tähendust eristava morfeemina, nt mitmuse tunnusena: *kalaʔ* 'kalad', *latsõʔ* 'lapsed'.

Põhja- ja lõunaeesti vanade häälikuliste erijoonte hulgas on silmapaistval kohal mitmesugused konsonantühendite eriarengud.

Põhjaeesti	Lõunaeesti
(a) (*kt >) *ht*: *kõht* (< *koktu), *vaht, `kahte*	(*kt >) *tt*: *kõtt, vatt, kattõ*
(b) (*kt >) *h*: *kõhu, vahu, kahe*	(*kt >) *t*: *kõtu, vatu, katõ*
(c) (*ksi >) *ks*: *üks, kaks, läks*	(*ksi >) *tś*: *ütś, katś, lätś*
(d) (*ksi >) *ks*: *käeks, saaks*	(*ksi >) *s*(*si*): *käess, saassi*
(e) (*psi/e >) *ps*: *laps, küpse*	(*psi/e > *ptsi/e) *ts: latś, kütse*
(f) (*kl, *kr >) südaeesti *-el, -er*: *naeris, kael, kaer*	(*kl, *kr >) *kl, kr* või *-l, -r*: *`nakri, kaal, kaar*
(g) (*kn >) südaeesti *-in*: *näinud, teinud*	(*kn >) *-nn*: *nännüʔ, tennüʔ*
(h) (*tk >) *tk*: *`sõtku, `kat´ki, `kitku*	(*tk>) *kk* või *tsk*: *sõkku, `kat´ski, `kitsku*

Lõunaeestile on olnud iseloomulik helitute konsonantühendite assimileerumine. Põhja- ja lõunaeesti sõnad erinevad mõnikord sõnaalguliste konsonantide poolest. Mõnes sõnas võib südaeesti sõnaalgulisele *t*-le vastata lõunaeestis *s* või *n*, *l*-le *n*: nii *teivas* vs. *saivas*, *`tõstma* vs. *`nõstma, `lüpsma* vs. *`nüsmä*.

Hea markerina põhja- ja lõunaeesti murrete eristamisel töötab keeles ülisage *on*-vorm. Kunagine sõnalõpuline *m* on põhjaeestis muutunud *n*-iks vormis *on*, lõunaeestis on aga säilinud vana *m*-ga *om, um*.

Palatalisatsioon esineb nii põhja- kui ka lõunaeestis. Erinevusi on aga palatalisatsiooni laadis ja palataliseeruvate konsonantide hulgas.

Läänepoolsete põhjaeesti murrete palatalisatsioon on olemuselt lähedane Mulgi ja Tartu murdele. Neis murretes palataliseerub eelkõige konsonandi või konsonantühendi algusosa ja esineb epenteetilist palatalisatsiooni, mille korral konsonandi ette häältdub *i* (läänemurretes *e*), nt alates Virumaast kuni Saaremaani *pailu* ~ *paelu* ‘palju’, Mulgi ja Tartu murdes *läits* ‘läks’, *üits* ‘üks’. Neist erinev on Võru ja Setu palatalisatsioon, mille puhul peeneneb tugevamalt just konsonandi lõpuosa ja konsonandi järel võib kuulduda lausa *j*-laadne häälik: *läťś, üťś.*

Erineb ka konsonantide hulk, mille puhul palataliseerumine üldse aset leiab. Põhjaeesti murretes palataliseeruvad eelkõige dentaalid (*t, s, l, n,* (*r*)), kuid lõunaeestis võivad palataliseeruda põhimõtteliselt kõik konsonandid.

Uuematest konsonantismi erinevustest on lõunaeesti murretes tähelepandavam seoses lõpukadudega toimunud rohked geminatsioonid vormides, kus põhjaeestis on algupärane üksikklusiil 1. ja 2. silbi piiril:

	Põhjaeesti	Lõunaeesti
(i) Ainsuse partitiiv	*kala*, *mäge*	*kalla, mäke*
(j) Mitmuse genitiiv	*kalade*, *mägede*	*kallo, mäki*
(k) Mitmuse partitiiv	*kalu* ~ *kalasi*(*d*), *mägi* ~ *mägesi*(*d*)	*kallo, mäki*
(l) Infinitiiv	*elada, pidada*	*elläʔ, pitäʔ*

	Põhjaeesti	Lõunaeesti
(m) Tegijanimi	*nägija, vedaja*	*näkij, vitäj*
(n) Muud algselt 3-silbilised noomenid	*kaval* (< *kavala), *madal* (< *matala), *jäme* (< *jämetä)	*kavvaĺ, mataĺ, jämme*

Häälikukadude ja geminatsioonide tõttu on tekkinud lõunaeesti murretes veel keerukamaid flekteerivaid paradigmasid kui põhjaeesti murretes. Näiteks kui põhjaeesti murretes on sõna *vai* (< **vakja*) vormidest klusiil üldiselt kadunud ja sõna käändub *vai* : *vaia* : *`vaia* : *`vaia*, siis Võru murdes ilmneb neli erinevat tüvekuju: *vaǵa* : *vaja* : *vak´a* : *vak´ka*.

Lõunaeesti südaalal, kus *h* on säilinud igas positsioonis, võime kohata sõnu, mille mõnes vormis ilmneb geminatsiooni asemel 2. ja 3. silbi piiril algupärast leenisklusiili korvav *h*. Nt põhjaeesti *hõbe* : *hõbeda* : *hõbedat* : *hõbedasse* asemel on Setus *hõpõ* : *hõbõhõ* : *hõbõhhõt* : *hõbõhhõhe* ning põhjaeesti astmeüldistusega *magama* : *magada* : *magan* : *magab* : *magatud* asemel *magahhamma* : *maadaʔ* : *maka* : *magahhass* : *maat*.

Hoolimata mitmest arhailisest joonest võib lõunaeesti murdeid pidada morfoloogiliselt põhitüübilt flekteerivamaks kui põhjaeesti murdeid.

Vokaalid

Rohkesti erijooni kahe peamurde vahel ilmneb ka vokaalide esinemuses. Neist on vanemateks peetud järgmisi:

Põhjaeesti	Lõunaeesti
(a) *õ* sõnades *`lõhki, lõng, põgenema*	*a* sõnades *`lahki, lang, pagõnõma*
(b) *õ* sõnades *õlg, õlu, õppima*	*o* sõnades *olg, oluʔ, `op´ma*
(c) *õ* sõnades *kõik, sõsar*	Kõrge *õ̂* sõnades *kõ̂ik, sõ̂sar*
(d) *ei* sõnades *hein, sein, `seisma*	*ai* sõnades *hain, sain, `saisma*
(e) Pika vokaali lühenemine *h* ees: *maha, mehe*	Pika vokaali püsi *h* ees: *`maahha, `tüühhü*
(f) Diftongi järelkomponendi ja *h* metatees südaeestis: *jahvatab, lahja, rahu*	Diftongid *h* ees: *`jauhhas, laih, rauh*
(g) Pikkade vokaalide diftongistumine, eriti põhjapoolsetes murretes: *mua* 'maa', *pia* 'pea', *tie* 'tee', *`võera* 'võõra'	Pikkade madalate vokaalide püsi: *maa, pää.* Ülipikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemine: *tii, `võ̂õ̂ra*
(h) *õi* mineviku vormides *sõin, lõin*	*ei* mineviku vormides *sein, lein*

Arvukalt on uuemaid vokaalimuutusi nii põhja- kui lõunaeestis:

Põhjaeesti	Lõunaeesti
(i) Vokaalharmoonia taandumine: *hämarus, küsimus, `kaklema*	Vokaalharmoonia säilimine: *hämärüs, küsümüs, kakõlõmma*
(j) *o* sõnades *kord, kollane*	*õ* sõnades *kõrd, kõllanõ*
(k) *e* sõnades *teine, mets*	*õ* sõnades *tõinõ, mõts*
(l) Keskkõrged vokaalid nasaalide ees, nt *tema, kena, on, õńn*	Keskkõrgete vokaalide kõrgenemine nasaalide ees: *timä, kinä, um, õ̞ńn*
(m) *e* püsi sõnades *lesk, seitse, sel´g*	*e* > *ä* sõnades *läsk, säidse, säĺg*
(n) *er* > *är* sõnuti: *pära, pärast*	*er* säilinud: *perä, peräst*
(o) *i* diftongi järelkomponendina madaldunud: *aeg, laev, taevas*	*i* diftongi lõpul: *aig, laiv, taivas*
(p) *ü* > *i* diftongi järelkomponendina: *käi, täis*	*ü* diftongi lõpul: *käü, täüs*
(q) *ü* > *i* teises silbis: *sügis, väsib*	*ü* püsi teises silbis: *sügüs, väsüs*
(r) Järgsilpide *o* > *u*: *janu, tegu*	Järgsilpide *o* püsimine: *jano, tego*
(s) Sisekadu piiratum: *`istuma, õppimine*	Sisekadu üldisem: *`istma, `op´minõ*
(t) Lõpukadu piiratum: *salaja, tegija*	Lõpukadu üldisem: *sallaj, tekij*

Kõige tunnuslikum põhja- ja lõunaeesti vokalismi erinevus on seotud sellega, et põhjaeesti murretes on vokaalharmoonia taandunud. Selle tulemusel erinevad enamiku põhja- ja lõunaeesti sõnade järgsilpide vokaalid. Erinevust võimendab rohke illabiaalsete keskvokaalide esinemine lõunaeestis, sh *e*-harmoonia tõttu tagavokaalsetes sõnades häälduv nn tume taga-*e*, mis on lähedane esisilbi *õ*-le, nagu võrukese kõnes *tulõ `tarrõ* ‘tule tarre, st tuppa’. Taga-*e* kostab kirjakeeltki rääkiva vanema võrukese või setu kõnes. Teiseks lõunaeesti aktsendi püsivaks tunnusjooneks on keskkõrgete vokaalide kõrgenemine, nagu *tuu suu `puulõ* ‘too soo poole’.

5.2. Kesksed morfoloogilised erijooned

Morfoloogia on põhja- ja lõunaeestis paljuski erinev. Eelpool käsitlesime tüvevariantide morfofonoloogilisi erinevusi noomenite ja verbide põhivormides. Mitmeid lahknevusi on ka grammatilistes tunnustes ja lõppudes.

Noomen

Häälikkujult erinevad lõpud on kasutusel pooltes käänetes:

	Põhjaeesti	Lõunaeesti
(a) Illatiiv	Lõputa või *-sse*: *alevisse*	Võru, Setu *-he*: *alõvihe*; Tartu *-de*: *alõvide*, Mulgi *-s*(*se*): *alevis*
(b) Inessiiv	*-s*: *alevis*	*-hn, -h, -n*: *alõvih, alevin*

	Põhjaeesti	Lõunaeesti
(c) Translatiiv	*-ks*: *aleviks*	*-s, -st*: *alõvis, alõvist*
(d) Terminatiiv	*-ni*: *alevini*	*-niʔ, -ni*: *alõviniʔ*
(e) Essiiv	Puudub südaeestis	Inessiivikujuline essiiv: *alõvin* 'alevina', *alõvih*
(f) Abessiiv	*-ta*: *alevita*	Võru, Setu *-ldaʔ*: *alõvildaʔ;* Tartu *-taʔ*: *alõvitaʔ;* Mulgi *-de*: *alõvide*
(g) Komitatiiv	*-ga*: *aleviga*	Võru, Setu *-gaʔ*: *alõvigaʔ;* Tartu *-ga*: *alõviga;* Mulgi *-ge, -k*: *alõvige, alõvik*

Lõppude erinevuse põhjuseks on alati häälikulised eriarengud. Algvormid on sarnased, isegi inessiivi korral, kus põhjaeestis algne lõpp assimileerus: **sna* > *ssa* > *s*; lõunaeestis aga: **sna* > *hna* > *hn* > *h* või *n*.

Vanu erinevusi on noomenite mitmuse vormide moodustuses. Nominatiivis vastab põhjaeesti tunnusele *-d* (*kalad*), lõunaeestis lõpp -ʔ (*kalaʔ*). Lõunaeesti murretes, kus larüngaalklusiil on kadunud, on võetud kasutusele uusi tunnuseid, nagu Tartus *-t*: *kalat*, Mulgis *-de*: *kalade* 'kalad'; *-se*: *kalase*.

Genitiivi vormides on põhjaeestis mitmuse tunnus *-de* liitunud ainsuslikule tüvele, nt *puude, kalade*, lõunaeestis on **te* liitunud *i*-tunnusega mitmuse tüvele: *puie* (< **puiten*), *kallo* (< **kaloiten*).

Obliikvakäänetes on põhjaeestis hiljem üldistunud genitiivi vormiga sarnane tüvi, nt *puudel, kaladel*, lõunaeestis on enamasti säilitatud *i*-tunnuseline mitmuse tüvi, nt *puil* (< **puilla*), *kallol* (< **kaloilla*).

Verb

Verbimorfoloogias tuleb suurim erinevus põhja- ja lõunaeesti vahel kahe konjugatsiooni eristumisest lõunaeesti murretes. Lauri Posti on nimetanud neid vanu pöördkondi aktiivseks ja mediaalseks.

Kahe pöördkonna eristus on algselt olnud semantiline, st sõltunud tegevuse laadist. Aktiivsesse konjugatsiooni on kuulunud transitiivsed, objektile suunatud tegevust väljendavad verbid, nt *tegemä* 'tegema', *nägemä* 'nägema', *`saama* 'saama', *`luuma* 'looma', *`võtma*. Mediaalsesse konjugatsiooni on kuulunud verbid, millega tähistatav tegevus on suunatud subjektile või mis haaravad subjekti täielikult. Tegemist on niisiis ladina keelest tuntud mediaalile sarnase tähendusmääratlusega.

Aktiivses pöördkonnas ei olnud kolmanda pöörde vormidel lõppe, nt *and* 'annab' (< **anta*), *ańd* 'andis' (< **anti*). Mediaalses pöördkonnas liitus algselt olevikus ainsuse 3. pöördes **ksen*, mitmuse 3. pöördes **ksek*, minevikus vastavalt **ihen* ja **ihet*, nt *eläs* 'elab' (< **eläksen*), *`elli* 'elas' (< **elihen*).

Selliseid vormipaare, kus samasugusele tüvele lisatav lõpp määraks tähenduse, on nüüdsetes lõunaeesti murretes siiski vähe, nt *küdsä* ‘küpsetab’ vs. *küdsäs* ‘küpseb’; *süüt* ‘sügab’ vs. *süüdäs* ‘sügeleb’. Tänapäeval sõltub lõunaeestis pöördkonna valik sageli verbi muutkonnast. Näiteks kõik kolmeja enamasilbilise tüvega verbid on üldistunud oleviku 3. pöörde moodustuse poolest mediaalsesse konjugatsiooni, lihtmineviku moodustuse poolest aga aktiivsesse konjugatsiooni, nt *jutustas* ‘jutustab’, aga *jutust′* ‘jutustas’.

Põhjaeesti murretes ja kirjakeeles on mediaalsest konjugatsioonist üksnes rudimentaalseid jälgi. Selle moodustusele vastavad vana kirjakeele *kse*-lõpulised oleviku vormid, nagu *elakse, jääkse* ning sama algupära on ka praeguse eesti kirjakeele vormid *kuulukse, näikse, tunnukse*.

Põhjaeestis on kasutusel erinevad pöördelõpud nii isikus kui ka arvus, enamikus murretes on aga üldistunud samas astmes tüvevorm, nt *annan, annad, annab, anname, annate, annavad*. Lõunaeestile on iseloomulik sama pöörde ainsuse ja mitmuse vormide sarnastumine, aga paradigmaatilisi tüve astmeüldistusi ei toimu, nagu Võru *maʔ anna, saʔ annat* või *annadõ, timä and, miiʔ anna, tiiʔ annat* või *annadõ, nimäʔ `andvaʔ*.

Põhjaeestis esinevad pöördelõpud regulaarselt ka lihtmineviku ja tingiva kõneviisi vormides, nt *`ańdsite, annaksite*, vanapärastes lõunaeesti murrakutes on lõpud kasutusel ainult kindla kõneviisi oleviku vormides, mujal jäävad need tavaliselt ära, nt *tiiʔ anniʔ, tiiʔ annassiʔ*.

Lihtmineviku vormides on südaeestis aset leidnud *si*-tunnuse analoogilist üldistumist, nt *elasin* pro *elin, `jät′sin* pro *jät′in*. Lõunaeestis on siin säilinud vana *i*-mineviku vorm, nagu *jät′i* ‘jätsin’, *vali* ‘valasin, valas’. Uuemas lõunaeesti murdetavas on hakanud levima *e*- ja *se*-tunnusega vormid, nt *`el′le* ‘elasin; elas’, *`jätse* ‘jätsin, jättis’. Mineviku *e*-tunnus, nagu ka kolmandavältelised lihtmineviku vormid kahesilbiliste esmavälteliste verbide muuttüüpides lähtuvad algselt mediaalse konjugatsiooni 3. isiku (*i*)*hen*-lõpust.

Lõunaeestis võivad kolmandavälteliste kõrge tüvevokaaliga verbide oleviku ja lihtmineviku vormid kokku langeda, nt *`nälgü* ‘nälgin, nälgisin’; *`nührü* ‘nühin; nühkisin’, põhjaeestis on indikatiivi oleviku ja mineviku verbid analoogiliste tunnuste abil alati eristatud.

Vanapärases lõunaeesti murdes jäävad lihtminevikus pöördelõpud tihti ära, nt *miiʔ anniʔ* ‘andsime’ *tiiʔ võtiʔ* ‘võtsite’, põhjaeestis esinevad lõpud reeglina ka lihtmineviku 1. ja 2. pöörde vormides.

Kõneviiside tunnused on põhja- ja lõunaeesti murretes erinevad.

Põhjaeesti murretes on tingiva kõneviisi tunnus tüüpiliselt *-ks*(*i*), nt *annaks*, lõunaeesti murretes *-s*(*siʔ*), nt *annassiʔ*.

Kaudse kõneviisi olevikus on põhjaeestis enim kasutatud infinitiivivorme, nt *ta `olla kodus* ‘ta olevat kodus’, *ta olema kodus*, ja modaalverbi *pidama* oleviku või lihtmineviku vormi, nt *ta peab kodus olema, ta pidi kodus*

olema. Lõunaeesti murretele on kõige iseloomulikum kesksõna nominatiivi või partitiivi kasutus, nt Võru *tä ollõv kotoh,* Mulgi *ta olevet kotun* jms. Kaudse kõneviisi minevikus on mõlemas peamurdes kasutatud mineviku kesksõna vormi. Personaalis on see põhjaeestis lõpuga *-nud ~ -nd ~ -d*, nt *ta olnud ~ olnd ~ old kodus* 'ta olevat olnud kodus', lõunaeestis *nuˀ- ~ nu- ~ u*-lõpuline: *tä olnuˀ ~ olnu ~ ollu koton*. Impersonaalis on põhjaeestis mineviku partitsiibi tavaline tunnus *-tud, -dud,* nt *`oldud kodus*, lõunaeestis *-tu, -du, -t,* nt *`oldu ~ olt koton*.

Imperatiivi jaatavad vormid on põhja- ja lõunaeesti murretes põhistruktuurilt sarnased. Lõunaeesti südaalal lisandub imperatiivi lõppu larüngaalklusiil, nt *tulõˀ* 'tule', *tulkõˀ* 'tulge', *tulkuˀ* 'tulgu'. Keeldkõnes kasutatakse põhjaeestis tavaliselt keeldsõnu *ära ~ ää, ärge, ärgu* ja vastavat imperatiivi vormi, nt *ää tule, ärge tulge, ärgu tulgu*. Lõunaeesti lääneosas kasutatakse *da*-infinitiivi kujulist kesksõna, nt *ärä tulla* 'ära tule', *ärme tulla* 'ärgem tulgem', *ärge tulla* 'ärge tulge', *ärgu tulla* 'ärge tulge', *`ärden tulla* 'ei oleks pidanud tulema'. Idaosas aga kasutatakse ainsuse 2. pöörde vormis jaatava imperatiivi 3. pöörde (*k*)*ku*-lõpulist vormi, millele lisandub kliitikuna *ei*, nt *tulku_i* 'ära tule'.

Sõnatuletuses kasutavad põhja- ja lõunaeesti murded üldiselt samu liiteid, kuid erinevus on nende produktiivsuses. Näiteks verbi enesekohane *u*-liide on lõunaeestis tunduvalt produktiivsem kui põhjaeestis: *`jõuduma* 'edenema', *näkkümä* 'paistma', *tappuma* 'surma saama' jne.

Lõunaeesti südaalal esineb siiski mitmeid arhailisi liiteid, mis põhjaeesti murretes pole enam tuntud, nt äkilist tegevust märkiv *hut-/hüt*-liide: *pitsähütmä* 'pigistama (korraks)', *saisahutma* 'seisatama (äkki)'. Tartu ja Võru murdes on produktiivne deverbaalne *na*-liide, nt *`mürtsnä* 'mürtsatus', *`uikna* 'huikamine'. (*a*)*rd*-liitega noomenid on laiemalt levinud põhjaeesti murretes, nt *lakard* 'joodik'. Üldiselt on lõunaeestis derivatsiooni võimalused mõnevõrra rikkalikumad kui põhjaeestis.

Lisalugemist

Põhja- ja lõunaeesti kesksetest erinevustest annab kompaktse ülevaate Arnold Kase artikkel *Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest* (Kask 1956, uustrükk 1984a). Põhja ja lõuna piirist on võimalik lugeda Andrus Saareste artiklist *Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahepiir* (Saareste 1952b) ja Kalevi Wiiki artiklist *Viron murteiden pohjois-etelä -raja Saaresten tutkimusten valossa* (Wiik 1999b).

6. Südaeesti ja kirderanniku murderühmad

Põhjaeesti peamurre jaguneb kaheks teineteisest küllalt erinevaks rühmaks: südaeesti murderühmaks ja kirderanniku murderühmaks (vt kaart 3.4). Nende väljatoomisel on aegade jooksul olnud palju vaidlusi ja erimeelsusi.

Juba Lauri Kettunen nimetas põhjaeesti murdeid esitledes teiste hulgas rannamurdeid ja kirde-eesti ehk Alutaguse murdeid. Saareste oli esimene, kes mainis (1932. aastal) kirderannikumurret kolmanda murderühmana. Selle liigenduse fikseeris Arnold Kask, kes tõi eesti murretes välja kolm murderühma, nende seas rannikumurde. See lähenemine on olnud kanooniline kogu 20. sajandi teise poole murdeuurimises.

Sellele lähenemisele on tugevalt oponeerinud T.-R. Viitso, kes on keeleajaloost lähtudes toonud välja eraldi kirde-eesti ja rannikueesti murded ning väidab, et mingit ühtset kirderannikumurret pole kunagi olemas olnud. Veelgi enam, rannikueestil ja kirde-eestil pole ühtki ainult neile omast ühist uuendust.

Karl Pajusalu on leidnud, et keele prosoodia ja morfoloogiline süsteem on ranniku- ja kirdemurdes enamasti sarnased ja seetõttu võib neid ühendada üheks murderühmaks. Pajusalu lisab, et siiski ei ole kirderanniku erijoonte hulk ja laad oma suuruselt võrreldav põhja- ja lõunaeesti eripäraga.

Kirderanniku murrete päritolu kohta on esitatud mitmeid hüpoteese.[1] Ariste on arvanud, et tegu on Soome siirdunud hõimu jäänusega. Kask on oletanud keelenähtuste suurele vanusele viidates, et tegu ei saa olla hiliste soome laenudega, kuid osalt on erijooned tekkinud siiski hilisemate kokkupuudete ja kolonisatsiooni tõttu naaberaladelt. Alvre arvab, et kirderannikumurre ja lõunaeesti murded on pärit läänemeresoome aluskeele idarühmast. Viitso järgi on murde lääneosa Kuusalust Viru-Nigulani olnud väga vana taro siirdkond, kes tuli siia 2500 aastat tagasi. Alutaguse murre aga võib olla pärit idamurdeliselt inimrühmalt, kes on enne häälikumuutusi 13.–16. sajandil asunud rannamurde alale.

Käesolevas raamatus käsitleme kirderannikumurdeid omaette murderühmana põhjaeesti peamurde sees.

Kirderannikumurdeid on viimastel aastasadadel räägitud Tallinnast ida poole kitsal Põhja-Eesti rannikualal, kuid Kirde-Eestis haarab nende levila kogu Alutaguse Soome lahe rannikult Peipsi põhjakaldani. Idapiiriks on Narva jõgi. Varem on murdeala olnud palju suurem. Nt 13.–16. sajandi kohta pakub Saareste pilti, kus rannikumurre ulatub lõunas kaugele keskeesti ala-

[1] Kirderannikumurrete päritolu diskussiooni kohta pikemalt vt Ariste 1956; Kask 1956/1984a; Alvre 1973; Viitso 1978, 1985; Rätsep 1989.

dele ja läänes Ristini, haarates ka Tallinna ümbruse. Sellele viitavad ka keelejooned südaeesti murrete põhja- ja kirdeosas, eriti Virumaal (vrd kaardid 4.3, 4.4 ja 3.4, mis näitavad rannikumurrete arvatavat levikut vastavalt 13.–16. sajandil, 17. sajandil ja 20. sajandil).

Seega võib eeldada, et varasem kirderannikumurrete ala on läänemurde ja keskmurde mõjul ahenenud nii lääne- kui põhja-lõuna suunal. Selle tõttu on rannikumurretes kujunenud lõunapoolsemad tugevate südaeesti mõjudega nn maamurdelised alad ja rannakülad, kus vana keelekasutus on paremini säilinud. Uuemas kirderanniku keeles võib kergesti leida põhjaeesti keskmurde mõjul tekkinud vorme, nagu vältevaheldus, palatalisatsioon jms.

Tallinna läheduse tõttu on kirjakeele pealetung olnud tugevam kirderannikumurrete lääneosas, kus on säilinud vaid rannakülades kõneldavad rannikumurde läänerühma murrakud, mis on aga vägagi vanapärased.

Murde idaosal oli põliseid ajaloolisi kontakte Narva jõe taguste vadjalaste, isurite ja ingerlastega. Kirde-Eestis on olnud ka vadja-slaavipärast asustust.

Olulisim erinevus muude eesti alade ja kirderanniku vahel on selles, et kirderannikumurretes on toimumata rida uuendusi, mis toimusid mujal, eeskätt südaeesti murretes 13.–16. sajandil (sisekadu ja lõpukadu, vältevahelduse teke, *sse*-illatiiv, *si*-imperfekt jms). Seega on suur osa rannikumurrete erijooni tegelikult eesti murrete väga vanad jooned, mis on rannikul säilinud. Samas on need muutunud murdeid eristavateks joonteks suhteliselt hilja. Teiseks oluliseks rannikualade keele mõjustajaks on olnud soome keele säilitav mõju, eeskätt rannikualal, millel on olnud pidevalt tihedad sidemed Soomega. Ida pool on olnud oluline ka vadja-isuri mõju. Seetõttu on rannikumurretes säilinud vanu keelendeid, mis on ühised eesti keele põhja- ja idapoolsete sugulaskeeltega.

6.1. Kesksed häälikulised erinevused

Häälikuliselt erinevad südaeesti ja kirderanniku murded eeskätt selle poolest, et rannikul on säilinud mitmed vanad keelejooned, mis südaeesti rühmas on kadunud või muutunud.

Konsonandid

Kogu kirderanniku olulisim erijoon on hilise vältevahelduse puudumine, millest omakorda sõltuvad mitmed muud häälikusüsteemi ja morfoloogia erijooned. Kuid rannamurdes ja Alutaguse murdes on ajaloolised lühikesed geminaadid korvatud erineval viisil. Rannamurdes on nende vasteks sarnaselt soome keelega üksikklusiil, nagu (*käpp* :) *käpä* ~ *käbä* ‘käpa’, Alutaguse murdes pikk geminaat, nagu *käppä* ‘käpa’. Teiseks oluliseks erijooneks on

rannikumurrete vanas murdes puuduv palatalisatsioon. Klusiili *g/k* ees hääldub *n* üldiselt eesti keeles velaarsena, kuid kirderannikumurdes on tekkinud nõrga astme vormides häälikute assimilatsioon, mistõttu *ŋg* hääldatakse *ŋŋ*-ina, seega *`kaŋŋas* : *`kaŋgad*. Sama nähtust esineb ka saarte murdes ja soome keeles.

Südaeesti	Kirderanniku
(a) Vältevaheldus esineb: *must* : *mustad*	Vältevaheldus puudub: *must* : *`mustad*
(b) *ŋg* : *ŋg*: *lõŋg* : *lõŋgad*	Laadivaheldus ühendis *ŋg* : *ŋŋ*: *laŋg* : *`laŋŋad*
(c) Palatalisatsioon olemas: *kot´t* : *kot´i*	Palatalisatsioon puudub: *kott* : *kotti*
(d) *g, b, d* vokaalide vahel: *vaga, tuba, pidama*	*k, p, t* on säilinud tugevana vokaalide vahel: *vaka, tupa, pitama*
(e) Illatiivis esineb geminatsioon: *tuppa, patta ~ pajasse, kokku*	Geminatsioon puudub: *tupa, pata, koku*
(f) *t* helilise konsonandi järel sõna lõpus: *sealt, südant, merelt*	*d* helilise konsonandi järel sõna lõpus: *sield, sütänd, mereld*
(g) (**kl, kr* >) *el, er*: *nõela, naerab, mäer* > *määr*	(**kl, kr* >) *ul, ur, ür*: *`neul*(*a*), *`naura, `müür*(*ä*)
(h) (**lj* >) *l´l* : *`l´l, il* (*el*) : *`ll* : *pal´las* : *`pal´lad, pailas, paelas*	*lj* püsi: *`paljas* : *`paljad*
(i) Labiaalklusiil nõrgas astmes kadunud labiaalvokaali kõrvalt: *tuba* : *toa ~ tua*	Labiaalklusiili nõrga vaste jätkajaks *v*: *tupa* : *tuva, lupama* : *luvatu*

Vokaalid

Ka vokaalide esinemises on mitmeid olulisi erijooni. Kesksed neist on sisekao ja osalt lõpukao puudumine, mis on küll eelkõige rannamurde jooned. Sisekadu on toimumata eelkõige pikale pearõhulisele silbile järgnenud lahtises silbis vähemalt kolmesilbilistes sõnades, nt Jõe *`kandama*, Hlj *`keldane*, Vai *`kantiline; `andasin, `laskesin* jt. Varem on murdele olnud iseloomulik ka lõpuvokaali püsi mitmes sõnarühmas, kuid praeguseks esineb see vaid kivinenud fraasides. Kolmas oluline joon on vokaalharmoonia osaline säilimine kirderannikumurretes. *i*- ja *u*-lõpulised diftongid ei madaldu, seega esinevad vormid nagu *`vainlane, kaik, poig, `keula*. Sellised diftongid esinevad ka rannikuga piirnevates südaeesti murrakutes. Kõik need jooned lähendavad rannikumurdeid soome keelele.

Südaeesti	Kirderanniku
(a) Sisekadu on toimunud: *`aegne*, *`oidma*	Sisekadu osas sõnades toimumata: *`aigane, `oidama*
(b) Lõpukadu toimunud: *pikk, umal*	Vanas murdes puudub lõpukadu, uuemas lõpuvokaal säilinud sõnuti ainsuse nimetavas *`pitkä, umala*
(c) *i* > *e* diftongides: *kaev, aed, poeg*	*i*-lõpulised diftongid püsivad: *`kaiv*(*o*)*, `aid*(*a*)*, poig ~ poika*
(d) Vokaalharmoonia puudub	*ä* harmoonia säilinud, *ü* harmooniat piiratult *tüttär, `männü käpü, `ümmärgüne*
(e) Diftongide puudumine kaasrõhulises silbis: *pisikene, kahekesi*	Diftongid kaasrõhulises silbis: *pisikeine, kahegeisi*
(f) *ü*-lõpulised diftongid muutunud: *äü* > *äi, öü* > *öi*: *täis, köis*	*ü*-lõpulised diftongid *äü, öü* vanas murdes säilinud: *täüs, köüs*

6.2. Kesksed morfoloogilised erinevused

Käändelõpud on südaeesti ja kirderanniku alal valdavalt sarnased. Erinevused kahe murderühma vahel on eeskätt sõnade tüvevariantides. Üldiselt võib öelda, et rannikumurretes on osalt säilinud ka morfoloogias vanu tunnuseid, mis südaeestis on muutunud, nagu eitusverbi pöördumine ja *i*-mitmus. Osalt on aga rannikumurdes tekkinud uuemate arengutena eelkõige kontaminatsioonilised vormid, mis ühendavad vanu võimalusi südaeesti uuemate vormidega (nt mitmus *kaludel*).

Noomen

Noomeni morfoloogias on vanad erinevused põhiliselt neljas vormis. Mitmuse moodustamisel kasutatakse südaeestis ainsuse tüvega *de*-mitmust, kirderannikul aga lõunaeestiga analoogilist vana mitmusetüvelist genitiivi ja sellele tuginevat tugevaastmelist *i*-mitmust: *`suurist `silmist*, *`paksust `laudust*, *`puhti käsiga*. Teine erijoon on mitmuse partitiivi moodustamises, kus südaeestis on pikemates sõnades partitiivi lõpp *-id* (*madalid*), millele kirderannikul vastab lõputa vorm (*kotti, matali, `raski, `ahveni*). Kolmas eriomadustega kääne on illatiiv. Siin on südaeesti *sse*-illatiivi asemel kirderanniku murretes tihti lõputa vorm (*südamesse* vs *sütäme*). Neljandaks, kirderannikul (eelkõige selle läänepoolsetel aladel) on olemas produktiivse käändena essiiv, mis puudub südaeesti murretes ja langeb lõunaeestis kokku inessiiviga. Kirjakeelde on essiivi lõpp laenatud just kirderannikumurretest, kuigi murdes on essiiv tugevas astmes nagu soome keeles (*`märganna, `uudenna, sulasenna*).

Südaeesti	Kirderanniku
(a) *je*-illatiiv puudub: *sõtta, külasse ~ `külla*	*je*-illatiiv*: sotaje, küläje* (arhailine, hiljem Alutagusel)
(b) Illatiivis *sse*-lõpp: *südamesse, `kindasse*	Lõputa illatiiv: *sütäme, `kinda*
(c) Puudub essiiv	Essiiv esineb: *`nuorena, `poiganna*
(d) *i*-pluural rudimentaarselt	*i*-pluural valdav: *kalo, `sarvi, oravi*
(e) Pluurali genitiivis *de*-tunnus: *kalade, tütarde*; *te*-tunnus: *paremate, hiirte*	Pluurali genitiivis *je*-tunnus: *parembije, `tütrije*
(f) Pikemate sõnade singulari ja pluurali partitiiv erinevate lõppudega: *viletsat, pimedaid, punaseid*	Pikemate sõnade singulari ja pluurali partitiiv vokaallõpuline: [kaks] *viletsä, pimedi, punasi*

Verb

Verbimorfoloogias on mõned olulised erinevused. Südaeestis on *i*-imperfekt kitsalt levinud, kirderannikul aga üldine: *vei* 'viis', *tahin* 'tahtsin', *`kuulin* 'kuulsin'. *nud*-partitsiibil on rannikumurretes nii ainsuse kui ka mitmuse vormid: *-nud* : *-ned*: *kukkuned, `tulled.* Konditsionaalis on südaeesti *ksi*-tunnuse asemel vanas murdes kasutusel *is*(*i*)-tunnus (*`saisin*). Impersonaalis esineb rannikumurretes südaeesti *-kse* asemel tunnuseta vormistik: *teha, `anta, `kiskuda, kisuta*. Ka võib lisada, et kirderannikul kasutatakse pöörduvat eitusverbi (millel on kihelkonniti erinevad häältdusvariandid), nt *en, et, ei,`emme, ette, `eivad tule.*

6.3. Kirderannikumurretes tekkinud uuendid

Kirderannikumurretes on kujunenud rida uuendusi, mis on ühised soome murrete ja osalt ka teiste lähemate sugulaskeeltega. Nende joonte mõjuala on eriti tugev kõigil Soome lahe saartel ja rannikukülades kuni idapiirini välja ning on väiksem Alutaguse kandis ja väheneb ka lõuna poole liikudes.

(a) Kasutusel on tugevaastmeline *ni- ~ nni*-tunnusega terminatiiv, mis sobib hästi kokku murdes kasutatava tugevaastmelise essiiviga, nt Jõe *`tundini*, Kuu *`huomigunni*, Jõh *`kanduni*.

(b) Vanas murdes ei kasutatud mitmes verbitüübis *da*-infinitiivi tunnust. Uues murdes on 2-silbilistes *a-, ä*-tüvelistes pika esisilbiga verbides ülekaalus pleonastilise *da-, dä*-lõpuga infinitiivid, nagu *`andada, `oidada, akkada, `kieldädä ~ `kielada*.

(c) Kasutusel on kontaminatsiooniline mitmus, kus samas tüves kasutatakse vana *i*-mitmuslikku ja uut *de*-mitmuslikku vormi, nt *kaludel* 'kaladel', *`luomidelle* 'loomadele', *`varsidest* 'vartest'. See nähtus on levinud murderühma idapoolses osas (Alutagusel ja rannamurde keskrühmas).

(d) 2-silbiliste noomenite pluurali partitiivis kasutatakse diftongilisi vorme, mis on tekkinud kontraheerunud noomenite eeskujul, nii nagu *`saapaid* nii ka *kanaid, `linduid, `tuuleid*. Neid vorme ei kasutata vanapärase keelega Kuusalu põhjarannas ja Vaivara idaosas. Selliste uusmoodustiste kõrval esineb Alutagusel ja rannamurde keskrühmas ka vanu vokaallõpulisi vorme ja uuemaid *si*-lõppe.

(e) Kasutusel on kontaminatsiooniline *iks*(*i*)-konditsionaal. See tüüpiline 1-silbilistes pika vokaalainesega ja 2-silbilistes esmavältelistes *e*-verbides, kusjuures on tendents moodustada vorm tugeva astme tüvest, näiteks Haljala Selja *tegiksin*, Jõhvi *`söiksin*, Vaivara *lukiksimmo* 'loeksime'.

(f) Morfoloogilistes vormides on toimunud mitmesuguseid astmeüldistusi. Nii on üldistunud tugevaastmeliseks terminatiiv (*`tundini* 'tunnini', *`kanduni* 'kandadeni') ja impersonaal (*`kiskuda ~ kisuta* 'kisutakse').

(g) Vokaal ei ole teisest silbist sageli kadunud ja seetõttu on eriti kahesilbilistes pika esisilbiga *a*-, *ä*- ja *e*-tüvedes iseloomulikud sisekaota *si*-imperfekti vormid, nagu *`andasin, `laskesin, `soudas, `juokses, `kuules*.

(h) Kuna rannikul ei eristata teist ja kolmandat väldet, on ootuspärane, et sõnatüvedes levib geminaatklusiilide vaheldumatus, näiteks *lapp* : *lappid, mattada* : *mattan, `kuokid*, *`triipud, madalikkule*. See nähtus on lähtunud Alutaguse murrakuist ja on üldistumas kogu alal.

Lisalugemist

Kirderannikumurretest ja nende suhetest südaeesti murretega on põhjalik ülevaade Mari Musta monograafias *Kirderannikumurre* (Must 1987). Rannikumurrete ja südaeesti murrete võrdluse esitab ka Arnold Kask oma artiklis *Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest* (Kask 1956, uustrükk 1984a). Viitso seisukohad kirderannikumurrete päritolust on esitatud nt artiklis *Virumaa keeled* (Viitso 1996).

7. Siirdealad, murdeliidud ja muud kooslused

Üksikute keelejoonte levikut näitavad isoglossid paiknevad kaardil alati veidi erinevates kohtades. Siiski asetseb osa neist piisavalt üksteise lähedal ja koondub kimpudeks, mille põhjal võib tõmmata murderühmade, murrete jne piire. Aga alati jääb rida isoglosse neist piiridest eemale. Sellised isoglossid annavad meile erinevaid kooslusi.

Esiteks võivad nad tekitada siirdealasid. Sel juhul ulatuvad mingi murde või murderühma mõned jooned naabermurretesse. Kui need isoglossid seal moodustavad kimpe, siis saame suhteliselt selgete piiridega siirdealad, mis on keeleliselt ühtsed. Kui nad aga paiknevad hajali, tekib hajus siirdeala, mille eri osades on keelejoonte kombineerumine erinev. Sellised siirdealad on omased kõigile murdepiiridele. Nad võivad moodustuda üksikutest murrakutest kahe murde piiril, kuid võivad olla ka laiemad. Nii on keskmurde alal lõunaeestilise mõjuga siirdealadeks Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa.

Teistmoodi murdekooslused tekivad isoglossidest, mis liiguvad läbi mitme murde või murderühma ala.

Üks nende alaliik tekib isoglossidest, mis paiknevad murdepiiridest eemal, kuid liiguvad läbi mitme murde. Sel juhul ei saa kõnelda siirdealast, aga ka mitte murrakurühmadest, kuna vastavate joonte levik ei piirdu ühe murdega. Selliselt paiknevad mitmed isoglossid põhjaeesti murdeala keskel, ühendades samal ajal erinevaid murdeid.

Teine alaliik tekib siis, kui isoglossid liiguvad küll suurel määral mööda murdepiire, kuid ühendavad eri murderühmade murdeid, luues murderühmast erineva koosluse. Sellised isoglossid ühendavad nt Ida-Eesti alasid, pannes kokku lõunaeesti murdeid, südaeesti idamurde ja osa kirderannikumurrete alasid.

Kolmas erikooslus on murdeliidud. Need on murrete rühmad, mida piiritlevad ühised keelelised uuendused. Sellised on tekkinud nt Ida-Eesti põhjaosas ja Lõuna-Eesti lõunaperifeeria keskosas.

Siirdemurrakuid ja -murrakurühmi kahe murde piiril käsitleme vastavate murrete juures. Siin vaatleme suuremaid eripäraseid kooslusi.

Eesti murdekaardil saame välja tuua viis olulist isoglossikooslust, mis paiknevad eemal murdepiiridest ja/või ühendavad eri murderühmade murdeid. Need jooned jagavad Eesti ala põhja–lõuna ja ida–lääne suunas neljaks murretest erinevaks osaks. Need on:

• lõunaeesti murdejoonte kogum, mis paikneb põhjaeesti ja lõunaeesti murdepiirist oluliselt põhja pool ning muudab läänemurde ja keskmurde lõunaosad lõunaeestilisteks siirdeladeks;

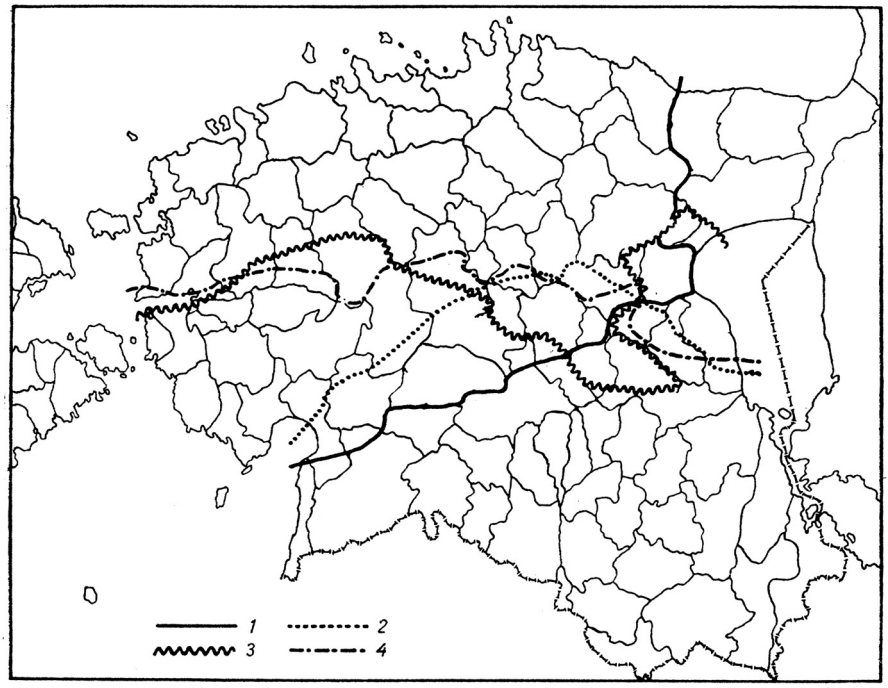

Kaart 7.1. Mõned lõunaeesti jooned põhjaeesti murretes (kohandatud Must 1965a järgi)
1 – *kavva ~ kauva*; 2 – *tk > kk* (*sõkkuma ~ `sõkma*); 3 – *`astu*, *`istu*; 4 – *ks > ss* (*ühessa ~ ütessä*).

• põhjaeesti murdeala keskel ida–lääne suunas paiknevad isoglossid, mis liigendavad selle ala murded põhja- ja lõunaosaks;

• läänepoolsete murdejoonte isoglosside kogum, mis ühendab südaeesti läänepoolsed murded ja loob erinevaid siirdealasid keskmurde alal;

• idapoolsed isoglosside kooslused, mis ühendavad Eesti idapoolsed alad mitmeks keerukaks murdekoosluseks;

• lisaks saame välja tuua kesklõunaeesti murdeliidu.

7.1. Lõunaeesti jooned põhjaeesti murretes

Lõunast tungivad põhjaeesti aladele mitmed lõunaeesti keelenähtused, mis ulatuvad suures osas vana Tartumaa ja Viljandimaa põhjapiirile ehk Liivimaa ja Eestimaa piirile. Need moodustavad lääne pool kaks eri kaugusel olevat kimpu ning loovad keeruka isoglossipõiminguga siirdeala Põhja-Viljandimaal ja Põhja-Tartumaal. Põhiosa neist on häälikulised (vt ka kaart 7.1).

(a) Toimunud on häälikumuutus sõnatüüpides: *kauva* ~ *kavva* ja *uuved* ~ *uvved*.

(b) Esineb muutus *tk* > *kk* tüvedes: *sõkkuma* ~ *`sõkma* 'sõtkuma' ja *jakkama* 'jätkama'.

(c) Ulatuslik on *ks*-ühendi muutumine järgsilpides *ss*-ks, nagu *`aetasse* või arvsõnades *ühessa* ~ *ütessä.*

(d) Esineb assimilatsioon *ln* > *ll tulla*-tüübis, seega *ollu*(*d*) ja *tullu*(*d*).

(e) Astmevahelduslike *i*- ja *u*-tüveliste verbide *da*-infinitiividel ei ole tunnust: *`istu*, *`astu.*

(f) Kogu lõunaeestit, saarte murret ja läänemurde lõunaosa iseloomustab lõputa ainsuse esimene pööre (*ma tule, ma anna*).

7.2. Eesti põhjapoolse ala ühisjooned

Teine isoglossikimp ühendab põhjaeesti või südaeesti murrete põhjaosasid. Osa neist joontest jagab Eesti mandriosa peaaegu pooleks ja ühendab südaeesti alasid, jättes kõrvale rannikumurderühma (vt ka kaart 7.2).

(a) Esineb *rss*-ühend sõnades *kõŕss*, *`põrssad* jms.

(b) Esinevad *er*-ühendiga sõnad, nt *kerst*, *kerves* ja *kerp.*

Teise ühtsuse annavad jooned, mis ühendavad rannikumurderühma ja keskmurde põhjaosa. Nende lõunapiir liigub suuresti mööda vanade maakondade Virumaa, Järvamaa ja Harjumaa lõunapiiri.

(c) *u*- ja *i*-tüvelised verbid esinevad ilma sisekaota (*`istuma*, *`pühkima*) ja sama verbitüübi *da*-infinitiivis esineb *da*-tunnus, seega *`istuda* ja *`pühkida*.

(d) Pikad keskkõrged vokaalid (*e, o, ö*) diftongistuvad: *kiel, `juoma, `süöma* (see joon esineb ka Muhus ja Kihnus).

(e) Kasutusel on mitmuse osastava diftongilised vormid (*`võõraid, `riideid*).

7.3. Lääne jooned Kesk-Eesti alal

Kolmas murdepiiridega mittekattuv isoglossikimp ühendab Eesti lääneosa, kaasa arvatud Põhja-Viljandimaa ning mõned idapoolsemad alad. Lääne joonte isoglossid kulgevad ülalt alla edela-kagusuunaliselt, liikudes umbes Tallinn–Põltsamaa joonel ja teevad keskmurde keskosast suure siirdeala (vt ka kaart 7.3). Needki isoglossid võib jagada laias laastus kahte alarühma vastavalt leviku laiusele.

Esimene rühm ühendab saari, läänemurret ja keskmurde läänepoolseid alasid (Rapla, Nissi, Risti, Harju-Madise piirkonnad ning Põhja-Viljandimaa, eriti Suure-Jaani, Kõpu).

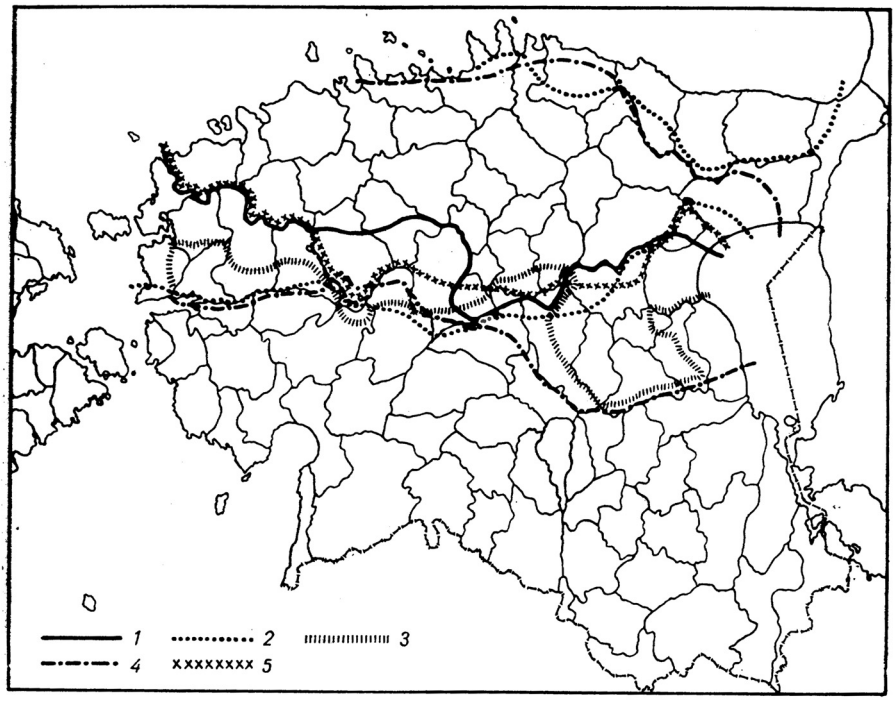

Kaart 7.2. Mõned Eesti põhjaosale ühised murdejooned (kohandatud Must 1965a järgi)
1 – *oo* > *ou*, *öö* > *üö*, *ee* > *ie*; 2 – *kõŕss, paŕss*; 3 – *`istuma*, *`pühkima*; 4 – *ir* > *er* (*kerves*); 5 – diftongiline pluurali partitiiv (*`võõraid*, *`riideid*).

(a) *ja-* on muutunud *jä*-ks sõna algul: *jägu, `jäksama, jäkk* jt.

(b) *v* on kadunud labiaalvokaalide naabrusest, konsonandi järelt *i* eest ja sõna lõpust: *öödiline, sui, iritab, rasu, pää ~ päe* 'päev', *pala* jt.

(c) *e* muutumine teatud sõnades *ä*-ks: *äga* 'ega', *äi* 'ei', *änam* 'enam'.

(d) Kasutusel on tugevaastmelised inessiivivormid: *`nurkas*, *`jalgas* jt.

(e) Esimese silbi vokaal on teatud sõnades pikenenud (*aavaldama*).

Teise alarühma moodustavad nähtused, mis ühendavad läänemurret ja keskmurde lääneosa, kuid ei ulatu saartele.

(f) *v* on muutunud *b*-ks: *kõba kibi* 'kõva kivi'.

(g) Levinud on rohke *e*-vokaali kasutamine *el-, er*-noomenite käändevormides ja ka sufiksites: *`köstre*, *pulmalene*, *ärmates.*

(h) Tavaline on nõrgaastmeliste kujude üldistumine sõnades *alv : alva, kurv : kurva, `teivad, koiv* jt.

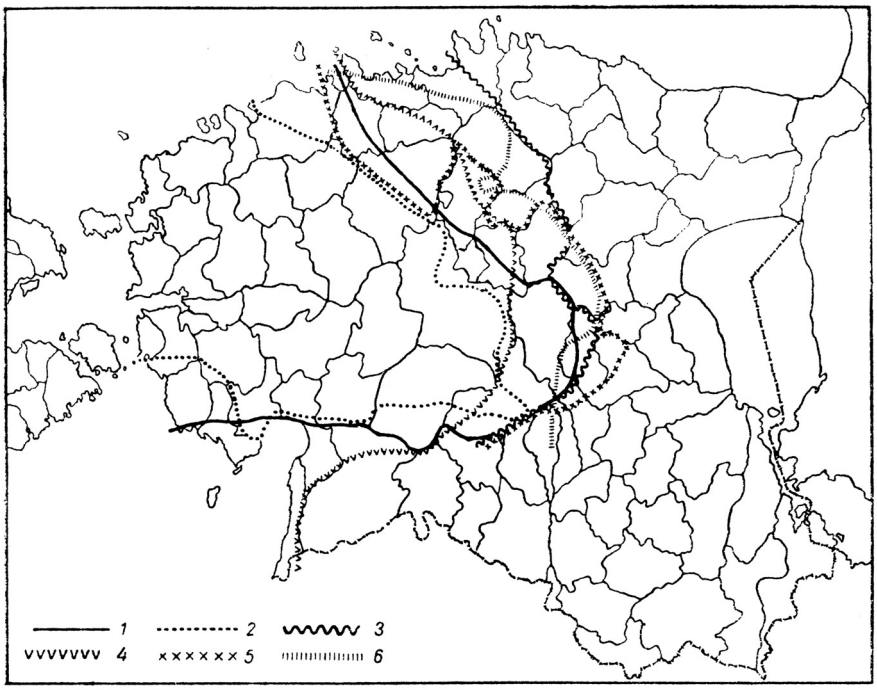

Kaart 7.3. Mõned lääne jooned Kesk-Eesti alal (kohandatud Must 1965a järgi)
1 – *mb* > *mm* (*`lammad*); 2 – *v* > *b* (*kõba kibi*); 3 – *-tis* ~ *-tes* (*ärmatis* ~ *ärmates*);
4 – tugev inessiiv; 5 – *-lene* (*pulmalene*); 6 – *`köstre, `naaskle.*

(i) Häälikuühend *mb* on assimileerunud *mm*-iks ja niisuguse häälikuühendiga sõnakujud on üldistunud nõrgast astmest tugeva astme vormidesse: *`lammad* 'lambad' ja *`ümmer* 'ümber'.

7.4. Ida-Eesti ühisjooned

Suure ja keeruka koosluse moodustab idapoolne Eesti (vt ka kaart 7.4). Selle ala võib jagada kaheks. Laiema ühtsuse moodustavad jooned, mis seovad kogu Eesti idapoolseid alasid: osalt rannamurde keskrühma, Alutaguse murret, idamurret ja lõunaeesti murdeid. Teise rühma moodustavad Eesti kirdenurga erijooned, mis ei ulatu lõunaeesti murretesse.

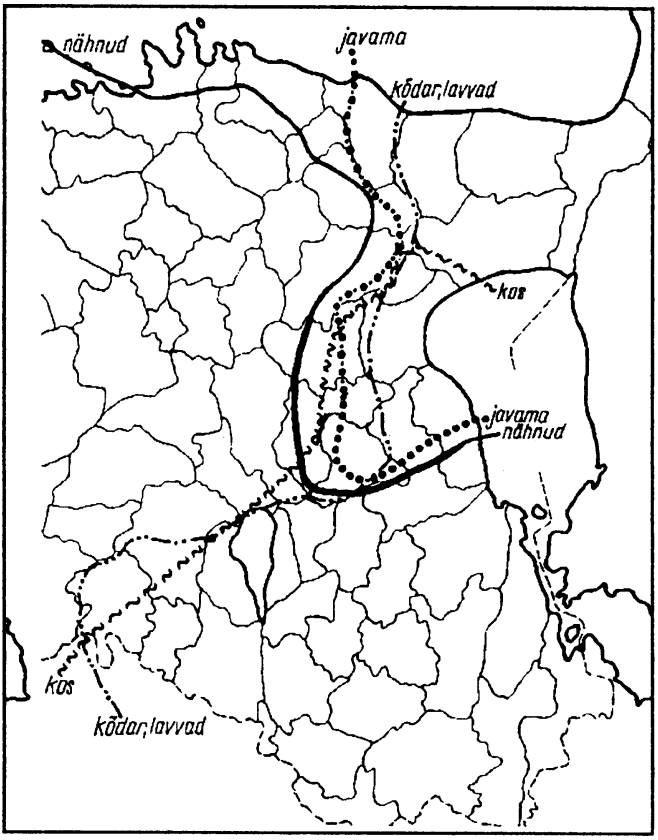

Kaart 7.4. Mõningate Ida-Eesti häälikuliste ühisjoonte levik
(kohandatud Univere 1996a järgi)

Ida-Eesti ja lõunaeesti ühisjooned

Laiema murdekoosluse moodustavad jooned, mis ühendavad rannamurde keskrühma (osalt), Alutaguse murret, südaeesti idamurret ja lõunaeesti murdeid.

Siin võime tuua välja kaks alarühma. Kitsa rühma moodustab Peipsi-äärne ala põhjast lõunasse, mis haarab ainult Peipsi-äärseid lõunaeesti murrakuid (Võnnu, Räpina, Põhja-Setu). Seda ühendab üks oluline ühisjoon, *st*-lõpuline translatiiv (*vanast mehest* 'vanaks meheks'), mille lähtekoht on olnud rannikumurrete ala või idamurre, kust see on levinud mujale.

Laiema ühtsuse annavad isoglossid, mis katavad lõunaeesti ala laiemalt kui ainult Peipsi ääres. Siin saab välja tuua rea häälikulisi ja morfoloogilisi

jooni, mis esinevad lisaks lõunaeestile idamurdes ja Alutagusel ning ulatuvad mõnikord ka Vaivarasse või rannamurde keskrühma.

(a) Järgsilbis esineb rohkesti *o*-d, nt *elo, jako, `permando,* Hlj *`järsko, rohod*. Samuti esineb mitmeid sõnu lõunaeestipärasel *o*-lisel kujul, nt *kos* 'kus', *kohe* 'kuhu', *`koskil* 'kuskil' (R kesk- ja idarühm, eL idaosa).

(b) Rida sõnu, mis põhjaeestis on *o*-lised, kuid siin *õ*-lised, nt *kõrd, kõdar, kõllane.*

(c) *v* on labiaalvokaali naabruses säilinud, nt *lõevoke* (Kod), *suvi, `arvo* (eR), *lõõvokõnõ* (T, V).

(d) *er*-ühend on püsinud sõna esisilbis, nt *perima* 'pärima', *veräv ~ verav* 'värav' (eL).

(e) Pika *u, ü* ja *u-, ü*-lõpulise diftongi järel on klusiili nõrga vaste jätkajaks *v*(*v*), mis võib moodustada pika vokaali või diftongi järelosisega geminaadi, nt *laud* : *`lavvad*, *kuub* : *`kuuve ~ `kuvve,* Jõh *`juuva ~ `juvva*, Iis *`jõuvan*, Vai Kudru *`püütämä* : *`püvvän* (HljSe, Vai, eL).

(f) *ks*-noomenite ja nendega kohanenud *us*-lõpuliste abstraktnoomenite nominatiivi lõpus on *s,* obliikvakäändeis *ss,* nt *`künnis* : *`künnisse, `laius* : *`laiusse* (T).

(g) Esineb *tu*-lõpuline partitsiip, nt *`pandu, `nähtu, `kirjudetu* (HljSe, VNg, Vai, eL).

(h) Kasutusel on (*kse* >) *sse*-lõpuline impersonaali preesens, nt *`aetasse*, *`lüiasse* (ViK, JäId, TaPõ, VlPõ, eL).

Idamurdesse ulatuvad mõned lõunaeestilised jooned, mis on levinud laiemalt põhjaeesti alal (nt *tk* > *kk*: *sõkkuma* 'sõtkuma', *naerma*-tüübis *ae* > *aa* (*naaran*), *ks* > *ss* järgsilpides, millest ulatub kogu idamurdesse *ks* > *ss* impersonaali preesensis (*`võetasse*), idamurde lõunaossa aga tingiva kõneviisi *ks* > *ss* (*mõestassin* 'mõistaksin', *õless* 'oleks').

Kirde-Eesti siirdeala

Kitsama levikuga on jooned, mis ühendavad ainult Eesti kirdenurga põhjaeesti murdeid. Neid kohtab idamurdes (osalt ainult Kodaveres), Alutaguse murdes, rannamurde keskrühmas ja mõnikord kitsamalt keskmurde idaosas.

(a) *e* on nasaali ees püsinud (nt *`keŋŋad, peŋk ~ `peŋkki, tenama, teno*; Kod).

(b) Kasutusel on kesksõnavormid *tehnud ~ tehnd*, *nähnud ~ nähnd, lähnud ~ lähnd.*

(c) Esinevad *h*-kaolised sõnad *javatama* 'jahvatama', *jõvi* 'jõhv' jt.

(d) Ainsuse partitiivis esineb *da-, dä*-lõpp 2-silbilistes lühivältelistes ja ka pikemates sõnades, nt *emada, nimeda, `preilida, `jalgada*, *`poissida.*

(e) Kasutusel on vana *je*-illatiiv ühe- ja kahesilbilistes, harva ka kolmesilbilistes sõnades (nt [*`istus*] *mahaje, ` keldrije, kerikuje, küläje*; Kod).

(f) Pöördelõpp mitmuse 1. pöördes on -(*m*)*ma*, 2. pöördes -(*t*)*ta*, nt *`ootamma* 'ootame', *`söimma* 'sõime', *`lueta* 'loete', *`valvasita* 'valvasite' (Kod).

(g) Verbi pluurali 3. pöörde lõpp on nii preesensis, imperfektis kui konditsionaalis *-vad, -väd* nt *`räägiväd*, *`rääkisivät*, *`tohtiksiväd*.

7.5. Kesklõunaeesti murdeliit

Lõuna-Eestis on hilise uuendusliku murdeliidu näiteks ala kolme murde piiril, mille keskmes on Tartu murde lõunapoolseim Sangaste murrakuala, sellest läänes Mulgi Helme ja idas Võru Karula. Äärtel liituvad selle alaga veel nõrgemalt Mulgist Karksi, Tartust Otepää ja Võrust Urvaste (vt kaart 7.5).

Selles piirkonnas on esindatud rida uuenduslikke morfoloogilisi jooni, nagu *andma*-tüübis tüvevokaaliga mineviku kesksõna vormid (*`andan*(*u*)), mitmuse 3. pöörde topelttunnusega vormid, nt *saavave*, mitmuse 3. pöörde tunnuse lisamine mineviku eitavale kesksõnale, nt *ei annave, olluve*, piiratumalt ka mitmuse 1. ja 2. pöörde lõpu lisamine neile kesksõnadele. Sama ala on ka imperfekti *se*-tunnuse (nt *`jätse*) ja sisekohakäänete asemel väliskohakäänete kasutuse (nt *mõtsal* 'metsas') leviku üheks lähtekohaks.

Lisaks on haaranud seda piirkonda mitmed ühised hääliku-uuendused, millest markantseim on *a* ja *ä* redutseerumine *e*-ks alates kolmandast silbist

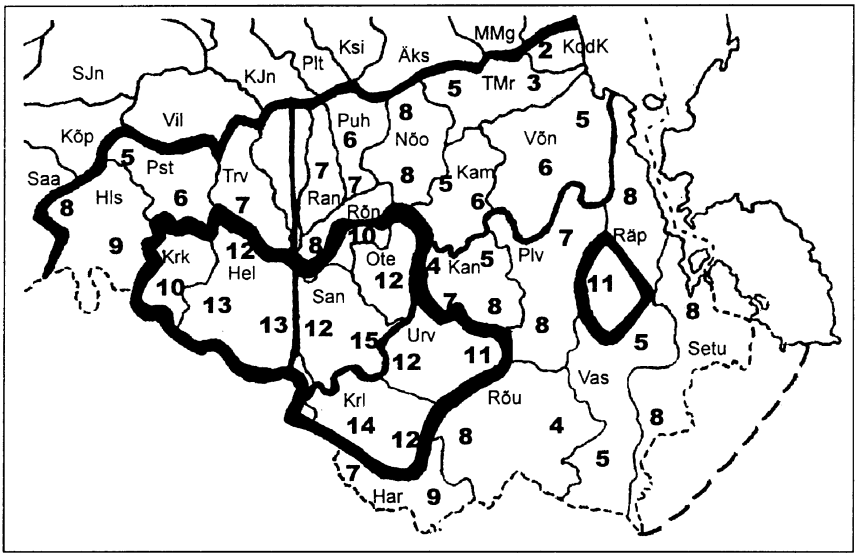

Kaart 7.5. Kesklõunaeesti murdeliit (Pajusalu 1999b). Numbrid näitavad morfoloogiliste uuenduste üldarvukust.

(nt *olluve*). Selle murdeliidu teket saab seletada nii arvukate nõrkade kontaktidega üle murdepiiride kui ka otseste asustusmuutustega, nt mulkide talude ostudega, mis tõi kaasa mulgipäraste joonte leviku.

Lisalugemist

Siirdealadest ja murdeliitudest on eesti murdeuurimises kirjutatud väga vähe. Lühikese ülevaate erinevatest siirdejoontest saab Valdek Palli sissejuhatusest *Eesti murrete sõnaraamatule* (Pall 1994a). Põhja-lõuna piirist ja lääne joonte levikust on keskmurde seisukohast juttu Mari Musta ülevaates *Keskmurde liigendus ja karakteristika* (Must 1965a). Eesti kirdenurga keerukatest keelesuhetest annab lühikese tiheda ülevaate Viitso artikkel *Virumaa keeled* (Viitso 1996). Ka leiab idapoolsete murrete ühisjooni Mari Musta ülevaatest *Kirderannikumurre* (Must 1987) ja Aili Univere idamurde ülevaatest (Univere 1988). Lõunaeesti murdeliidu uuendustest on juttu Karl Pajusalu artiklis *Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad* (Pajusalu 1999b).

8. Murrete sõnavaralised erijooned

Eesti murrete piirid on pandud paika häälikuliste ja morfoloogiliste isoglosside abil. Sõnavaraline liigendus tuleb neist mõneti erinev. Selle erinevuse põhjused on peamiselt kahte laadi.

Esiteks on dialektoloogias sõnavarasuhete uurimisel kasutatavad meetodid teistsugused kui hääliku- ja grammatikaerinevuste omad. Sõnavaraseoseid uuritakse põhiliselt dialektomeetria meetoditega (vt osast 1.4), arvutades statistiliselt murrete sõnavara ühisosade suurused. Seosetihedussuhete ja sõnavara stereotüüpsuse/unikaalsuse alusel iseloomustatakse siis murrete vahekordi. Teiseks erineb sõnavara varieerumine ja levik põhimõtteliselt teiste keeletasandite omast, kajastades eelkõige kultuurilisi kontakte ja muutusi.

8.1. Sõnavarapiirkonnad

Sõnavaraseoste põhjal liigendub Eesti esmalt kolmeks suureks regiooniks: Lääne-Eesti, Ida-Eesti ja Lõuna-Eesti (vt kaart 8.1).[1]

Keskse murdepiiri moodustab ka sõnavaras põhja- ja lõunaeesti piir. Samas põhjaeesti ala jaguneb sõnavaraliselt kaheks regiooniks umbes Tallinn–Põltsamaa joonel. Selline jagunemine erineb grammatika alusel saadud murdeliigendusest, kuid sarnaneb eesti kultuuripiirkondade liigendusega (kaart 4.5). Ka seostub sama eraldusjoonega paljude lääneliste grammatikajoonte levikupiir (vt osa 7.3 ja kaart 7.3).[2] Minnes väiksemate piirkondade juurde, näeme, et sõnavaralised piirid erinevad mitmes kohas grammatilistest murdepiiridest.

Põhjaeesti alal on seosed grammatika ja sõnavara vahel küllalt keerukad. Lääne-Eesti regioon jaguneb kaheks: ühe sõnavarapiirkonna moodustavad saared, teise suurem osa läänemurdest (v.a Tori, Saarde ja Häädemeeste) ja selle keskmurdelised naaberalad Harjumaa lääneosas. Ülejäänud põhjaeesti alad moodustavad suhteliselt ühtse Ida-Eesti sõnavarapiirkonna. Selle keskmeks on kirderannik (eelkõige Alutaguse), millega on seotud idamurre, keskmurde tuumala ja Põhja-Tartumaa.

---

[1] Liigendus toetub uurimusele Krikmann, Pajusalu 2000; vt ka kaart 8.3.

[2] Sirje Murumets on saanud osalt teistsuguse liigenduse, vt kaart 8.2 ja Murumets 1982–1983.

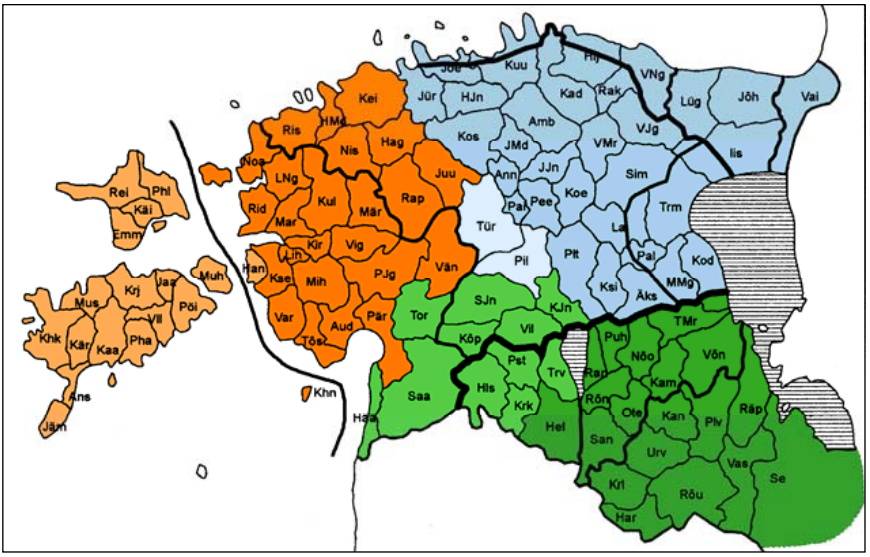

Kaart 8.1. Eesti leksikaalsed murdealad (kohandatud Krikmann, Pajusalu 2000 järgi)

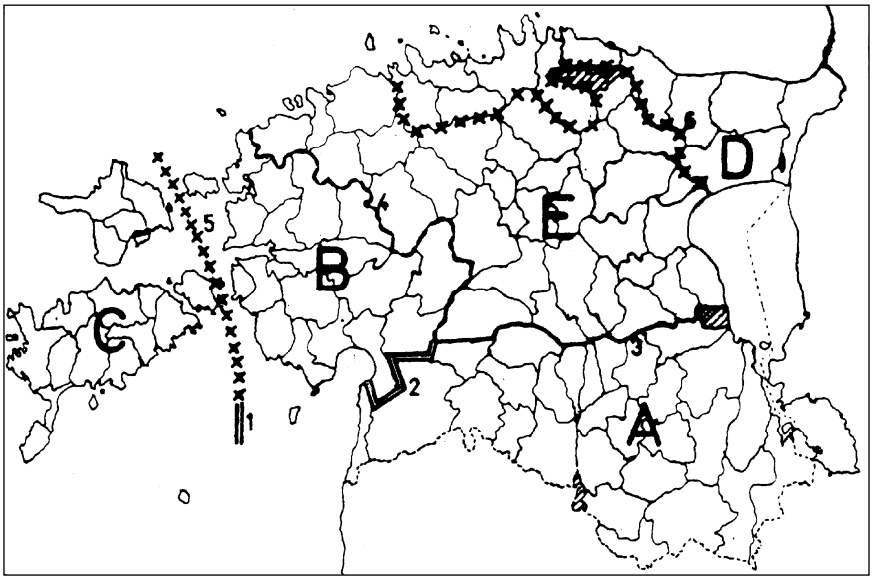

Kaart 8.2. Leksikaalsed murdealad ja murdepiirilõikude pingerida Sirje Murumetsa järgi (kohandatud Murumets 1983 järgi)

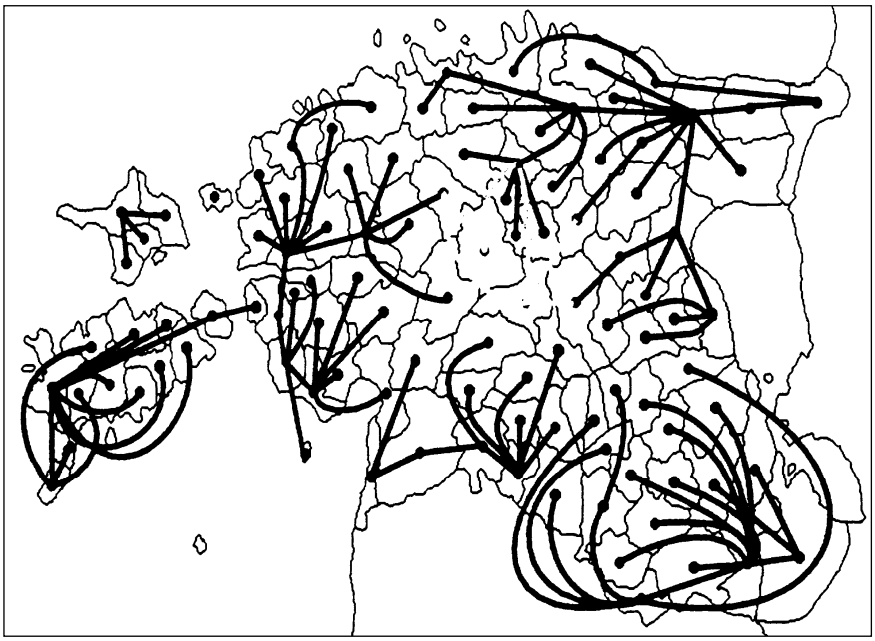

Kaart 8.3. Eesti murrakute sõnavaraseosed (Krikmann, Pajusalu 2000)

Keskmurde Põhja-Viljandimaa murrakud ja läänemurde lõunaosa aga ühinevad sõnavaraliselt hoopis Mulgi kaudu lõunaeestiga. Seega liigendub ka Põhja- ja Lõuna-Eesti vaheline siirdeala sõnavaraliselt teisiti kui grammatiliselt: Põhja-Tartumaa kuulub sõnavaralt kokku eeskätt põhjaeesti murretega, Põhja-Viljandimaa aga lõunaeestiga.

Lõunaeesti alal eristub kaks suurt sõnavarapiirkonda: Mulgi ja Võru–Tartu. Võru-Tartu sõnavarapiirkonda kuuluvad kõik Tartu ja Võru murrakud ning lisaks Helme Mulgist. Mulgiga liituvad ka läänemurde Saarde ja Häädemeeste ning keskmurde Kõpu, Viljandi, Suure-Jaani ja Kolga-Jaani murrak. See Suur-Mulgi rühm vastab mh paremini ajaloolisele Sakala alale kui hääliku- ja vormijoonte järgi määratletud Mulgi murde ala. Ka siin on erinevused sõnavara ja grammatika vahel. Grammatiliselt on esmane murdepiir Võru ja Tartu–Mulgi vahel.

Teiseks võime dialektomeetria alusel välja tuua ka eri murrakualade seoste tugevused ja sõnavara unikaalsuse/stereotüüpsuse (vt kaart 8.3). Kaartidelt näeme, et sõnavarapiirkondade keskmed ja tuumseosed paiknevad keeleala äärtel (Saaremaa läänepiiril Kihelkonnal ja Sõrves, Kirde-Eestis Vaivaras, Lüganusel ja idamurde tuumalal Kodaveres, Lõuna-Eestis Setus, Vastseliinas, Harglas ja Karksis jne). Keeleala keskele liikudes jäävad seosed

nõrgemaks ning on keskmurde alal üsnagi killustunud. Eesti keeleala iseloomustavad seega leksikaalselt unikaalsed ääred ja stereotüüpne keskosa. Eriti eripärased on kirderannik ja saarte murre, mille sõnadest moodustab eripärane sõnavara umbes 20% (läänemurdel 14%, keskmurdel 11% ja idamurdel 8%).[3]

8.2. Põhjaeesti ja lõunaeesti sõnavara

Põhja- ja lõunaeesti põhisõnavara erinevused on silmatorkavalt ulatuslikud, nende vahel on erinevusi juba kõige tavalisemates sõnades (tabel 8.1).[4]

Lõuna- ja põhjaeesti sõnavara erinevused puudutavad ka kõige tavalisemaid viite- ja tekstisõnu. Põhjaeesti murretes on jäänud põhiliseks näitavaks asesõnaks *see*, lähema ja kaugema objekti eristamiseks öeldakse lihtsalt *see siin* ja *see seal*. Lõunaeestis on tavaline vähemalt *see* ja *too* vastandus, kuid Võru ja Setu murdes on kasutusel kolme näitava asesõna sari: *sjoo* 'see siin minul jms', *taa* 'see siin sinul jms' ja *tuu* 'see seal jms'. Põhjaeesti sidesõna *ja* on vanemas lõunaeesti keeles *ni*(*iʔ*), määrsõna *nüüd* on *no*(*oʔ*) jne. Põhja- ja lõunaeesti suur leksikaalne eripära on tekkinud pika aja jooksul ning väga mitmelaadsetel põhjustel.

[3] Piret Norviku andmed, vt Norvik 1985.

[4] Eestlaste hulgas on levinud arvamus, et lõunaeesti murrete ja soome keele sõnavara on väga sarnane. Mitme tavalise sõna puhul see nii ka on. Need on aga enamasti juhud, kui põhjaeestis on tulnud kasutusele uus sõna, lõunaeestis ja soomes aga säilitatud vana, nagu *veli, mõrsja, susi*. Samavõrd on juhtumeid, kus põhjaeesti ja soome sõnad on sarnased ning lõunaeestis tulnud kasutusele uus sõna. Andrus Saareste tegi põhjaliku uurimuse *Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti?* (Saareste 1931), milles jõudis ikkagi tulemusele, et põhjaeesti on soome keelele lähedasem.

Tabel 8.1. Näiteid põhjaeesti, lõunaeesti ja soome sõnavara kohta

Põhjaeesti	Lõunaeesti	Soome
ema	imä, äide	äiti
isa	esä	isä
õde, sõsar	sõ̞sar	sisar
vend	veli	veli
pruut	mõrsja	morsian
varrud	ristjädseʔ	ristiäiset
pulmad	saaja, hähäʔ	häät
laupäev	poolpäiv	lauantai
surema	koolma	kuolemaan
pesema	mõskma	pesemään
rääkima	kõnelema	puhumaan
kask	kõiv	koivu
pärn	pähn, lõhmus	lehmus
mänd	pettäj	petäjä, mänty
oder	kesv	ohra
kaer	kaar	kaura
rukis	rügä	ruis
koer	pini	koira
hunt	susi	susi
tall	voonakene	vuona
uus	vastne	uusi
soe	lämmi	lämmin
vasak	kura	vasen
parem	ää	oikea

8.3. Põhjaeesti murrete sõnavarapiire

Lääne-Eesti

Läänepoolne sõnavarapiirkond jaguneb kaheks: saared ja mandriosa.

Saarte eripärased sõnad võivad esineda kas ühel, kahel või mitmel saarel. Üldised on nt *seeaasta* (~ *seasta*), nädalapäevade nimetused *esmasse*, *teissene, kessiku* 'esmaspäev, teisipäev, kolmapäev', *rend* 'söögilaud', *paargu* 'suveköök', linnunimetused *korp* 'kaaren, ronk' (*kuarnas* Kihnus) ja *nonn* 'vares', verb *kippuma* 'liikuma'. Saare, Hiiu ja Muhu levikuga on nt *antsperid* 'sõstrad'. Hiiumaa sõnu on *isu* 'pikne', *lambrine* ~ *lam*(*b*)*rik* 'lepatriinu', *naadrene* 'väike sipelgas', *türk* 'käbi' (vrd Sa *kurt*). Saaremaal ja Kihnus kasutatakse sidesõna *ja* asemel *ning*. Kihnu liitub sõnavaraliselt tugevalt lähinaabritega eelkõige Pärnumaal, ühe olulise ühendajana merendussõnavara, nt Khn, Hää *nääk* 'teatud paat'.

Mandriosa sõnavara leviku põhipiirkond on läänemurde kesk- ja põhjapoolsed osad. Ainult läänemurdes on tuntud nt *oni* 'onu', *aks* 'vankriass', *käbalad* 'murakad', *maakohu* 'mutt'. Läänemurde alasid ja Harjumaa läänеosa ühendavad *magi* (*maki*) 'õllevirre', *pihelgas* 'pihlakas', *laga* 'praht', *kisma* 'kaklus', *able* 'ablas', *itestama* 'idutama' jm.

Lisaks ühendab rida sõnu ka tervet Lääne-Eesti sõnavarapiirkonda. Saari ja läänemurret ühendavad nt *kaarmad* 'rabamurakad', *leeskana* ~ *leeslind* 'lepatriinu', *loib* 'hülgekäpp', *hätses* 'karikakar', *lember* 'remmelgas', *koost* 'puulusikas', *raand* 'puuämber'. Veel laiemalt, saartelt üle läänemurde keskmurde lääneossa on levinud nt *koivalge* 'koit, eha', *lasn* 'puulabidas', *tael* 'munavalge', *kiitsharakas* 'harakas', *kabe* 'kõhn', *pire* 'kärsitu', *kipakas* 'tasakaalustamata' jne.

Lääne-Eesti sõnavara eristub teistest regioonidest ka eripäraste laenude poolest, eelkõige soome, rootsi, läti ja liivi keelest. Nt Hiiumaa ja soome edelamurrete ühissõnavarast moodustavad laensõnad umbes poole (nt *rasi* 'karp' ja *pendu* 'laps'). Laenudest omakorda suurem osa on pärit rootsi keelest varasema rootsi asustuse tõttu. Laenude kesksed semantilised rühmad on merendus, kalapüük, samuti n-ö etnograafilised mõisted, loodus- ja pejoratiivsed sõnad (*paapool* 'vasak pool laevas', *prikkima* 'paati ühe aeruga lükkama', *rüü* 'vooditekk', *onik*(*as*) 'mesi', *tröööm* 'mustus' jms).

Liivi keelega ühiste sõnade näiteks võib tuua Saaremaalt *piikkala* 'soolakala' ja kala toorelt ehk *piikelt* sööma ning saartemurdelise sõna *abud* 'õlad'. Enamik saarte murdes leiduvatest läti laensõnadest esineb ka liivi keeles, mistõttu on mõeldav, et mõni läti laensõna on tulnud liivlaste vahendusel.

Läti laenude põhilevila selles piirkonnas on Lääne-Saaremaa, kuid on ka Lääne-Eestis levinud laensõnu, nt *rääts* ‘kartulikorv’. [3]

Ida-Eesti

Ida-Eesti sõnavarapiirkond liidab kirderannikumurded, idamurde ja keskmurde idapoolsed osad. Selle ala sõnavaraliseks keskmeks on kirderannik, eelkõige Alutaguse murre.

Kirderannikumurdeid iseloomustab ja samas eristab muudest selle rühma murretest mitmete soome keelega ühiste sõnade olemasolu. Nii on rannikul kasutusel nt *karbal*(*as*) ‘jõhvikas, sm karpalo’, *süri ~ sürjä ~ sürje* ‘küngas, nõlvak, sm syrjä’ jm. Kontaktide intensiivsusele viitab ühiste adverbide (nt *kese* ‘keset, pooleli’, *muga* ‘järgi’, *tahu* ‘moodi, poole’) ja tuletusliidete olemasolu (nt *lahtina*(*i*)*ne* ‘lahtine’, *päälässutte* ‘pealistikku’, *raokalli* ‘praokil(e)’).

Kirderanniku sõnavara võib sealjuures jagada lääne- ja idarühmaks. Läänerühma iseloomustab läänesoomeliste ja nn Soome lahe ranniku sõnade ülekaal. Rohkem kui idarühmas on rootsi ja vähem vene laensõnu. Idarühma iseloomustab idasoomeliste sõnade esinemine eriti Alutaguse murdes, aga ka Viru-Nigula ja Vaivara murrakus, ühiste sõnade olemasolu vadja ja isuri keelega ning kesk- ja idamurdega.[4] Suur on ka vene laenude hulk, mis räägib intensiivsetest kontaktidest (*kirbits* ‘tellis’, *savod* ‘tehas’, *läpka* ‘müts’, *pudilnik* ‘äratuskell’ jne).

Põhjaeesti, lõunaeesti ja soome sõnavara näidete tabeli (tabel 8.1) sõnadest on osa vanu lõunaeesti sõnu olemas ka kirderannikumurretes, nt *sisar*, *veli, morsja ~ mõrsja, kuolema, koiv* (eL *kõiv*) ja *petäjä* (eL *pettäj*). Lõunaeestiga ühised tüved on ka nt *itkemä* (~ Vai *itkuma*) ‘nutma’, *purema, tähi ~ tähü ~ täht* ‘kops’, vrd eL *täü* jt.

Eesti suurimaid sõnavarakogusid on Kodaverest, mistõttu on välja toodud palju ainult seal levinud eripärast sõnavara, nt *ebo* ‘lible’, *ebotama* ‘tibutama’, *nilvel ~ nilven* ‘marraskil’, *sokk* ‘vaevakask’.

Laiemalt levinud sõnad selles rühmas haaravad rannikumurdeid, idamurret (või selle tuumala Kodaveres) ja nende naaberalasid, eeskätt Virumaa idaosa, nt *mürastama* ‘tilgastama’, *pilk* ‘kartulilõik’, *pussakas* ‘kott, komps’, *ketutama* ‘kestendama’, *haigetama* ‘valutama’, *erk* ‘maiusroog’, *hong ~ ongas* ‘vana mänd’, *päss* ‘jäär’.

Rühmasiseselt on ühiseid sõnu ka Alutagusel ja idamurdel (nt *lõõrik*(*as*) A ~ *läärikäs* Kod ‘vihmauss’, *koeranastik* ‘soolatüügas’) ning laiemalt rannikumurretel ja idamurdel (*kiur* ‘lõoke’, *nadik*(*as*) ‘jõmpsikas’, *vattel* ‘kalev’).

---

[3] Soome ja rootsi laenude kohta vt Sedrik 1994, liivi ja läti kohta Vaba 1997.
[4] Kirderanniku sõnavara kohta vt Söderman 1996.

Idapiirkonnal on kontakte idapoolsete lähemate sugulaskeeltega, mille puhul on raske määrata kindlaks laenusuhteid. Nt Vaivara sõna *kukkane* 'lill' esineb nii soome kui isuri keeles. Ka vadja keeles ja kirderannikumurretes on ühiseid sõnu, nt *jõvike, jovike* 'jõhvikas', samuti vadjas ja Kodaveres, nt *kalanik* 'kalur', *karmakas* 'karedavõitu', *ratis* 'ait' ja *sõsu* 'õde'.

8.4. Lõunaeesti murrete sõnavarapiire

Sõnavarasuhetelt moodustub lõunaeesti murdealal kaks keset, üks Võru–Tartu, teine Mulgi murde alal.

Võru–Tartu

Võru ala seostub tugevalt Tartu murdega. Neid seob eeskätt ehtlõunaeestiline sõnavara, mis tihti Mulgi aladele ei ulatu või ulatub ainult Tartu murde vahetusse naabrusesse: *liin* 'linn', *ninn* 'lill', *pähn* 'pärn' jpt. Lõunaeesti vana omasõnavara osakaal on Võru murdes kõige suurem, nt taimedega seotud sõnavarast *kesv* 'oder', *ninn* 'lill', *puhm* 'põõsas', *pähn* 'pärn', *raag* 'paju', *upin* 'õun', *uibo* 'õunapuu', *varik* 'lehtpuumets' jms. Võru murde sõnavaras on palju eripärast veel omapärase tuletuse ja laensõnade tõttu.

Võru murrakutes on produktiivselt kasutusel palju liiteid, mis teistes eesti murretes on haruldased, nt verbituletuses tüvest *saisa-* 'seisa-' verbid *saistahutma* 'püsti tõusma', *saistama* ~ *saisa*(*h*)*tama, saistõ*(*l*)*lõma, saiskõ*(*l*)*lõma* 'seisatama', *saisuma* 'seisma, säilima', *saistuma* 'settima, selgima', *saistutama* 'selgida laskma' jne.

Teise suure osa Võru erisõnavarast moodustavad omapärased laensõnad. Nende hulgas on vanu balti laene, nt *iher*(*us*) 'forell', *pahr* 'kult', *virges* 'vagu', vanu slaavi laene, nagu *kari* 'koi', *koosel* 'koonal', *lu*(*h*)*its* 'lusikas' jm. Lisaks vanadele laenudele on murdesõnadeks saanud hulk uuemaid läti sõnu, nagu Hargla ümbruses palgiparvetajate keeles, ja vene laene, eriti Räpina ja Vastseliina murrakute kalastusega seotud sõnavaras. Huvitav probleem on oletatavalt germaani keeltest tulnud laensõnad Võru murdes. Vanimad neist esinevad maastikusõnavaras, uuemaidki on jõudnud põhisõnavara hulka, nt *märkmä* tähenduses 'mõtlema', *park* ~ *part* tähenduses 'rühm'.

Mulgi

Lõunaeesti teise sõnavaralise keskme moodustab Mulgi, mille külge liituvad ka naabruses olevad põhjaeesti lääne- ja keskmurde murrakud Saarde, Häädemeeste, Kõpu jt. Ilmselt pole siin tegemist lõunaeestikeelse ala kitsenemisega, pigem osutab Mulgi sõnavara laiem levik Mulgimaa varasemat juhtivat asendit muidu hõreda asustusega Edela-Eestis.

Mulgi murdes on kõige põhilisema sõnavara hulgaski palju erinäolisi arenguid. Näiteks ema on hakatud üldiselt kutsuma sõnaga *näin* ja isa sõnaga *äit*. Seal on omapärased pronoomenivormid, nt *mia* ~ *mea* 'mina', *sia* ~ *sea* 'sina', *miut* 'mind', *siut* 'sind' jne, *kennigi* 'keegi'. Mulgist on taimenimi *ellerein* 'hellerhein', *kana arjak* ~ *kanarjak* 'kanarbik', konn on seal *väkram*, mäerinnak *rõun*, kamal *ruhim* ~ *ruim* jne. Sagedasi omapäraseid Mulgi kõnekeele sõnu on olnud sadu. Huvitav on Mulgi ja liivi ühissõnavara probleem, mida on käsitlenud Salme Tanning (1958). Tanning on esitanud Mulgi ja liivi (otsesemalt Salatsi liivi) ühissõnadena *katik* 'katki', *ira* 'täkk', *puik* 'puuk, koduhaldjas', *kurta* 'seista' jm.

8.5. Sagedased tekstisõnad

Sõnavara erinevusi võib vaadata ka kõige sagedasemate sõnade eripära kaudu. See toob välja teistmoodi sõnakihid kui klassikalised sõnavõrdlused, kus võrreldakse eeskätt nimisõnade erinevaid rühmi, vähem verbe ja veel vähem mitmesuguseid grammatilisi sõnu. Kui aga võrdleme sagedussõnastiku algusi, siis näeme, et sinna koonduvad just grammatilised sõnad (asesõnad, sidesõnad, partiklid, määrsõnad jms).

Vaatame neid sõnu kolme murde võrdluses, tuues välja lõunaeesti eripäraseima murdena Võru murde, kirderanniku Alutaguse murde ja südaeesti murretest läänepoolse tuumala saarte murde näol.[5] Igast murdest on arvesse võetud 100 sagedasemat sõnavormi, mis katavad tavaliselt suulistes tekstides 45–50% tekstist. Seetõttu määravad need väga tugevalt vastava murde eripära.

Murrete erinevused tulevad hästi välja demonstratiivpronoomenite kasutuse võrdlemisel. Võru murde sagedasim näitav asesõna on *tuu* ~ *tuud* ~ *tu*, lisaks *nuu* ~ *nu* ~ *noid*. Saartel on kasutusel *see* ~ *seda* ~ *se* ~ *selle* ja kirderannikul *sie* ~ *se* ~ *seda* ~ *sene* ~ *selle*. Võru murdes on kasutusel kolm demonstratiivpronoomenit, millel on säilinud kauguseopositsioon. Kuid sagedasimate sõnade hulgas on vaid *tuu*, mida kasutatakse Renate Pajusalu (1998; 1999) uurimuste põhjal ka anafoorsel tekstisisesel viitamisel, eriti täiendina (*tuu asi*). Alutagusel on Mari

[5] Siinjuures pole vaja pöörata tähelepanu sõnade konkreetsetele sagedustele või täpsele kohale toodud sagedusloendis, sest need olenevad statistika aluseks olnud murdekorpuste suurusest ja eripärast. Arvestada tuleb, et murdekorpuse tekstid on eeskätt monoloogid, mistõttu ei esine neis loendites kuigivõrd dialoogiga seotud partikleid (*jah, ahah, mhmh, ah, kule, vata, tead* jms) ega küsisõnu (*kas, kes, kuidas, mida* jms).

Musta (1987) järgi näitava asesõnana võimalikud ka *tämä* ja *tuo*, kusjuures *t̯ämä* võib esineda ka 3. isiku personaalpronoomenina.

Erinevused tulevad välja ka eitussõnades. Võru murdes on nii oleviku eitussõnad *ei* ja *õi* kui ka mineviku eitussõnad *es, is* ja *õs*. *õi* ja *õs* on enamasti tagavokaalse põhiverbi tagaasendis eitussõnavariandid: *no rinnah‿olõ‿õs midägiʔ*. Lisaks on sagedaste seas partiklid *ega, i* ('ei'). Saarte murde eituse eripära tuleb välja ka sõnavaras, kus sagedaste sõnade hulgas on terve rida eituspartikleid: *pole, äi, ei, mitte, äga, midad* ('midagi'), *mette, ää, ega*. Alutagusel esinevad sõnad *ei, i* ('ei'), *ega, egä.* Sagedaste partiklite seas on kõigis murretes ka *ära* ~ *ärä*, mida aga ei kasutata niivõrd eitussõnana kuivõrd lõpetatuse märkimiseks: *siis lõhub ärä / augud `sisse jaa akkab mädänemä ja / siis ei kosu iialgi ärä /.*

Erinevused toob välja ka kesksete sidesõnade võrdlemine. Kõigis kolmes murdes on esikohal üldsidesõna *ja*. Kuid saarte murdes leiame sagedussõnastiku algusest ka sidesõna *ning*, mida muudes murretes ei ole. Samuti on murretes sarnane sidesõnana ja piiripartiklina töötav *siis* ~ *sis* ~ *s̯õs*. *siis* on partikkel, mis liigendab eelkõige narratiive, osutades sündmuste järgnevust ja alateemade vahetusi. Tihti esineb ta koos sidesõnaga *ja* (*ja siis*). Narratiivide suurest hulgast on vähemalt osalt tingitud ka sõnade *ja* ning *siis* palju suurem kasutus murdetekstides kui suulises ühiskeeles.

Lisaks on oluline, et ka murdetekstides sagedaste sõnade hulgas olev partikkel *jah* on erinevalt ühiskeelsest dialoogist tihti kasutusel piiripartiklina alateema lõpetamise märgina: *no tule `meele `kõiki mette // jah //.* Selline *jah* meenutab eelkõige suulises ühiskeeles piiripartiklina kasutatud *nii*-sõna.

Kõigis kolmes murdes on sagedaste sõnade seas samatüvelisi tekstipartikleid, mis erinevad häälikukoostiselt. Sage on nt ühiskeeles sidendina ja küsiva piiripartiklina talitlev *või* (V *vai*, A *vai*, S *vöi*). Kuid see on murretes oluliselt väiksema sagedusega. Murretes ei ole sagedaste sõnade hulgas *vä*-varianti, mis on suulises kõnes küsiv partikkel. *või* esineb nii küsipartiklina, sidendina kui toimetamispartiklina ja on selliselt enam monoloogi partikkel. Sagedane on piiripartikkel *no* (V *no* ~ *nu* ~ *nuu*, A *no*, S *noo*). Võru murdes võib pika vokaaliga *nuu* olla ka asesõna ja *no* võib esineda ka tähenduses 'praegu'. Sarnased on ka eelkõige toimetamispartiklina esinevad *noh* ja üneemid, millest eriti sagedaste hulgas on *e* ja Võrus ka *õõ*.

Ka on sarnased mitmed liikuvad tekstipartiklid: *veel* (V *viil*, A *viel*, S *veel*); *ka* (V *ka* ~ *kah* ~ *kaa*, S *kaa*, A *kaa*); *ju* (V *jo* ~ *joʔ*, A *juo*, S *ju*).

Võru murdes on 100 sagedasema sõna hulgas veel *nigu*, *iks*, verbist tulnud partikkel *näet* ja ilmselt vene keelest pärit *vot*, saartel *näh*.

Tabel 8.2. Kolme murde sagedasimad sõnavormid Tartu ülikooli ja EKI elektroonilise murdekorpuse põhjal (arvutanud Liina Lindström (2001))

Võru murre		Saarte murre		Alutaguse murre	
1341	ja	812	ja	1320	ja
841	siss	546	oli	1077	siis
756	ol’l	453	siis	561	õli
455	et	385	see	386	sie
448	tuu	371	on	329	ei
330	nii	342	kui	247	ikke
285	ma	289	et	237	sis
265	jah	276	kaa	236	et
217	no	266	ning	224	aga
205	sõ̆s	254	aga	208	kaa
201	vai	230	pole	198	juo
201	ku	219	siss	173	kui
196	sääl	205	nii	169	noh
194	õ̆ks	204	ikka	166	`jälle
193	es	201	`jälle	163	viel
192	noh	199	olid	157	oli
181	olõ	181	jah	141	onn
165	e	175	äi	137	jaa
159	om	169	ära	136	nied
158	ei	162	sa	133	sääl
157	a	161	sääl	128	no
146	ol’li	153	seda	127	kõik
146	ka	148	mis	121	siin
114	aga	144	nüid	114	ku
113	ärä	140	ta	112	jah
112	üt’s	133	siiss	110	üks
110	kõ̆ik’	127	neid	107	vai
108	viil	126	üks	94	on
107	tuud	125	nee	94	mina
103	jaʔ	120	maa	93	sai
99	nigu	118	või	93	minu
97	kah	118	küll	91	õld
95	kui	107	`sisse	89	õlid
91	nuu	104	sii	87	ett
89	ee	97	ole	84	`ninda
88	siin	94	ju	83	neid

Võru murre		Saarte murre		Alutaguse murre	
87	i	91	mina	81	i
82	mis	88	saa	78	noo
82	maa	87	sedasi	78	e
81	sis	85	taa	73	`sinne
79	nüüd	85	näh	72	nüüd
77	saa	85	ei	70	ärä
77	is	83	noh	70	maa
74	pääle	82	se	69	õlin
73	kaa	81	sis	69	se

Lisalugemist

Dialektomeetria abil leitud sõnavaraseoseid murrete vahel on vaadelnud Sirje Murumets artiklis *Eesti keeleala murdelisest liigendusest "Väikese murdesõnastiku" põhjal* (Murumets 1982–1983) ning Arvo Krikmann ja Karl Pajusalu artiklis *Kus on keskmurde keskpunkt* (Krikmann, Pajusalu 2000). Sõnalevikut ja eri murretes kasutatavaid sünonüüme kaardistab Andrus Saareste doktoritöö *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes* (Saareste 1924). Ülevaate konkreetsete sõnade levikust saab Saareste murdeatlastest (Saareste 1938b, 1941, 1955b). Põhjaeesti ja rannikumurrete sõnavara on vaadelnud Piret Norvik (Norvik 1985).

Lõunaeesti sõnavarast annab ülevaate Eino Koponeni doktoritöö *Etelä̈viron murteen sanaston alkuperä̈. Itämerensuomalaista etymologiaa* (Koponen 1998), kirderanniku sõnavarast Tiina Södermani doktoritöö *Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect* (Söderman 1996). Südaeesti sõnavarast üldpilti andvat tööd ei ole.

Erinevaid mõistealasid käsitlevad nt Mart Mägeri *Eesti linnunimetused* (Mäger 1967) ja Gustav Vilbaste *Eesti taimenimetused* (Vilbaste 1993). On uuritud ka värvinimetusi (Oja 2001) ning kalanimetusi (Kendla 1997, 1999). Mõnede murrete sagedast sõnavara on võrreldud artiklis *Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus* (Lindström jt 2001).

Läti laensõnu on uurinud Lembit Vaba (Vaba 1997), vene laensõnu Mari Must (Must 2000).

Murdesõnavara suurkoguks on pooleli olev *Eesti murrete sõnaraamat* (http://www.eki.ee/dict/ems/). Viimasel ajal on avaldatud mitmeid eri murrete ja murrakute sõnastikke: *Seto sõnastik* (Mägiste 2007), *Vanapärase võru murde sõnaraamat* (Käsi 2011), *Mulgi sõnastik* (Laande, Todesk 2013), *Hiiu sõnaraamat* (Kokla 2015), *Idamurde sõnastik* (Pall 2016), *Kihnu sõnaraamat* (Leas jt 2016), *Võro–eesti synaraamat* (Jüvä 2002), *Eesti–võro sõnaraamat* (Faster jt 2015), jm.

9. Murdesüntaks

Murdesüntaks on väga vähe uuritud ala. Varasemad uurimused piirduvad vaid mõne üksikprobleemi põhjalikuma läbiuurimisega ning lühikesi ülevaateid leiab vaid üksikute murrete kohta. Alles viimasel ajal on süntaksile enam tähelepanu pööratud.

Järgnevas ülevaates eristame kahte erijoonte rühma. Esiteks toome välja murde suulisusega seotud jooned, teiseks vaatame murrete (morfo)süntaktilist eripära, mis suulisusega ei seostu.

9.1. Murre kui suuline keel

Murre on eelkõige suuline keelevorm ja suulise keele süntaksis on väga palju ühist, olenemata sellest, millise murdega (või muu allkeelega) on tegemist.

Keelelise suhtluse põhiüksus on lausung, mille kõneleja loob mingi suhtlusfunktsiooni täitmiseks (küsimine, käskimine jne). Lausung võib olla grammatiline lause (*mees mängib pilli*), grammatiline fraas (*suur mets*), sõnakooslus (*peigmes jah*), üksik sõna (*oi*, *jah*). Lausungi keskseks piiritlejaks on suulises keeles nn lõpetav (tavaliselt langev) intonatsioon. Intonatsiooniliste üksuste piirid kattuvad üldjuhul, kuid mitte alati, süntaktiliste ja semantiliste piiridega.

Suuline lausung on korraga nii produkt kui ka selle produkti tegemise protsessi peegeldus teksti pinnal. Kõneleja teeb oma lausungeid sõna sõna järel, esitab neid lineaarselt ning ei saa väljaöeldud teksti maha tõmmata ega sellele vahele kirjutada. Sellega seostuvad suulise lausungi põhimõttelised erijooned. Ümbertegemiseks on olemas eriline lausungiparandamise võttestik, protsessuaalsusega seostuvad aga eelkõige sõnade lisamine pärast lausungi lõppu ning topeltlauseliikmed. Suulises kõnes on kirjast palju laiemalt kasutusel süntaktiliselt sõltumatud partiklid. Need jagunevad nelja rühma: dialoogis kasutatavad ja omaette lausungeid moodustavad suhtluspartiklid (nt *ahah, jah, ah*); planeerimispartiklid, mis aitavad läbi viia parandusi (nt *ee, noh, või*); piiripartiklid kõnevoorude ja lausungite alguses, mis näitavad seoseid lausungite ja voorude vahel (nt *no, kule, et*); liikuvad tekstipartiklid ennekõike lausungite sees, mille abil kõneleja lisab värvingut või hinnanguid oma tekstile ja tegevusele (nt *nagu, küll, vist, just, üldse*).

Lisaks on suulisele kõnele omased mõned erijooned, mis seostuvad eeskätt sellega, et kirjalikus normikeeles on kehtestatud reegleid, mida suuline kõne ei järgi. Siia kuulub nt normikeele ja suulise kõne osalt erinev sõnajärg, otsese kõne erinev vormistamine jms seigad.

ENESEPARANDUS. Eneseparandus jaguneb kaheks: järjeotsimine ja ümbertegemine. Otsimine tähendab, et kõneleja lükkab oma järgneva tekstiosa ütlemise edasi, kasutades pausi või otsimismarkereid, milleks on partiklid (*noh, nagu*), sõnakordused (eriti sidendid lausungite piiril: *ja ja*), sõnalõppude venitused (*ja::*), üneemid (*ee, õõ*), täistähenduslike lauseliikmete asesõnalised kohatäitjad (*see*). Murretes levinud üneemid on samad mis suulises ühiskeeles, eeskätt *ee* ja *õõ*. Osa toimetamispartikleid on murretes samad kui ühiskeeles (eriti *noh*), aga võib leida ka ebatavalisemaid: *nii, vot, nuh, nah, jälle*. Järgnevas näites leiame nii kordusi, pause, üneeme kui partikleid:[1] *minu isal oli // obune **ja** // **ja** iga omiku kui **aa** reiale ((rehe alla)) läks // obune oli märg. // obune oli märg et mis‿see on // **et et** obune märg. // **noh** // aga mul vanaema oli jälle `kange // tark‿ja // `ütles‿et // va Sõeru vanames üks va suur vanamees üiti suur Joak teist // ja sie oli niuke paha‿**ja** // **jaa‿ja** ikka san´di sõnaga old‿ja // et külap va Joak käib `tallamas. **ee** // isa küll ei‿`uskund‿aga // isa läks üks‿öösse üts // mis‿siis on‿et obune on märg ja pani tule `lattorni ((laterna)) `varju‿**ja** // **ja** ise läks‿siis pani uksed ki- ja `akna augud `kinni‿et reialt `väl´la ei sua.*

Ümbertegemine tähendab sõnade või pikemate lausungiosade korrigeerimist pärast väljaütlemist. Selle põhivõimalused kuuluvad kolme rühma.

• Asendamise korral vahetab kõneleja sisuliselt või grammatiliselt ebasobiva sõna või lausungiosa uue vastu välja. Lausungis *siis voadatti misukke tüdruk `jälle `järgmisel **pääva-** või `järgmisel **korral** pidi mehele `soama* asendab kõneleja sõna *pääva* sõnaga *korral*.

• Lisamise puhul lisatakse sõna või lausungiosa tagantjärele juurde. Näites *ja siis võt´t selle **ar- sõniku argi** `kätte* lisab kõneleja tagantjärele juurde *sõniku*; näites *ja ütles sis et **kule** // **sõsarale kule** Loti / `ütle / kas meil `August kotoh om vai* lisatakse määrus *sõsarale.*

• Katkestamise puhul jätab kõneleja lausungi pooleli ja alustab selle asemel uut: *nii et ta noh talit edesi tagasi siin ja, tuu es ole uneh. / **a no une nägudeh sis om kah** // **nii ta just no-** / enne ema `surma ma näi uneh et, / `katekeski mi abikaasaga sis, / tassi / tassemi `laudu.*

Ümbertegemise eesmärgiks võib olla vea parandamine või öeldu modifitseerimine, mille korral otsest viga ei ole (sõna asendamine sünonüümiga, täpsustava täiendi lisamine, suhtlusprobleemide lahendamine jms). Fraasis *`järgmisel **pääva-** või `järgmisel **korral*** parandatakse viga, asendades sõna *pääva[l]* sõnaga *korral*. Fraasis ***ar- sõniku argi*** modifitseeritakse sõna *argi* täpsustava täiendiga *sõniku*. Ümbertegemine algab kõige sagedamini sõna katkestamisega (*pääva-, ar-*), selle kõrval on ka muid algatusmarkereid, millest enam kasutatav on partikkel *või/vai*: *oli siit `Kikkurilt **või** siit (.) Äksi ligidalt*.

[1] Näidetes on kõneks olevad süntaktilised nähtused tõstetud esile **paksu kirjaga**.

KIILUNGID. Kiilung on lause või fraas, mille kõneleja paigutab teise lausungi sisse ja mis ei ole raamlausungiga grammatiliselt seotud: *aga sie ar´k oli mul kääpärast ja nõnna ma lõin kohe selle argi kas´sile `sisse. // jaa // ja pidasin natuke `aega‿ja `mõtsin mis‿ma tast siin pian // ja panin reialse mm õõ //* ***uks oli*** *//* ***reialse müiri sies*** *sinna taha. panin `sinna lume‿`piale.* Sealjuures korratakse tihti kiilueelset sõna või fraasi pärast kiilungi lõppu kas täpselt või muudetult (*et //* ***va Sõeru vanames*** */.../ et külap* ***va Joak****;* ***kule*** */.../* ***kule*** *Loti*).

IRDELEMENTIDEGA LAUSUNGID. Mõnikord viitab kõneleja samale asjale üks kord täistähendusliku sõna või fraasiga, teine kord asesõnaga. Sellised viitamised jagunevad kaheks: eelteemad ja täpsustusjätkud.

Eelteema puhul tuuakse kõigepealt sisse lausungi teema, kasutades järgneva lausungiga süntaktiliselt sidumata leksikaalset elementi, mida korratakse põhilausungis samaviitelise asesõnaga: ***tu vähk tuu*** *`otsind e säändse paremba kotusei*. Nimisõnafraasi kujuline eelteema sisaldab üldjuhul nimetavas käändes täistähenduslikku sõna (*vähk*) ja määratlejat (*tu*). Harvemini on kasutusel ka verbikujuline eelteema *da*-infinitiivis. Asesõna lausungis (*tuu*) on käändes, mida lausungi struktuur nõuab. Harva võib eelteema olla ka muus käändes ning samuti võib talle järgneda täiendkõrvallause: *aga* ***niukkest puu`vankkert*** *mis ilma krehvitta (.)* ***sedä*** *ma ei ole näind.*

Täpsustusjätku korral kasutatakse lausungis asesõna, mis on samaviiteline süntaktiliselt lõpetatud lausungi järel paikneva noomenifraasiga: *ja kaks tanu oli kaa viis `linna `(S)falbahi `poodi viis tanu / sai kakskümmend küinard riiet* ***selle*** *eest / lastele `särkideks teha /* ***nende tanude*** *eest*. Asesõna vormi määrab lausungi struktuur, täpsustusjätkuks olev noomenifraas on üldjuhul asesõnaga samas vormis (*selle* ja *nende tanude*).

TIHVTKONSTRUKTSIOONID. Tihvtkonstruktsioonid on lausungid, milles esineb kaks verbi, mille vahel on mõlemale ühine lauseliige (enamasti määrus või alus): ***viis*** *`linna `(S)falbahi `poodi* ***viis*** *tanu.* Levinuim on *olema*-verbi kordus: *ja siis* ***oli*** *nii nädali‿pärast* ***oli*** *siis nii käe`anded või‿naa, õpetaja juure menemene, `kihlamene...*

JÄRELLAIENDUSED. Suulises kõnes on tavaline lisada pärast lause grammatilist lõppu sõnu või fraase juurde. Laiendused on mõnikord sujuvad, paiknedes sõnajärjeliselt sobivas positsioonis: *no selliseid um mi peregonnah `juhtunu, aga `praegust ei tule `meelde. //* ***selliseid juhu- juhusseid.*** Mõnikord on laiendused kiiluvad, sel puhul oleks laiendava üksuse tüüpiline koht eespool: *kui=sa vahest `kühvlega `viskad kudagi (.) nõnna* ***naela*** *ära* ***või paar*** *sii ei tähända…*

JA-KETID. Pikemas jutustuses või kirjelduses seotakse lausungid tihti nii, et iga lausungi vahel on *ja* või *ja siis*. Selliseid *ja*-kette on murdetekstides palju.

kosjas köia `köidi `tuldi öh kolm meest oli, isamees oli siis tuli õh tuppa, nuh akkas küsima kas sii‿on `mõnda noort `puula `müia.* ((*naer*)) ***ja*** *kui `öeti et‿noh on‿küll aga kudas‿sis kaobasse saab. ***ja*** */ siis kui kaobasse sai kui lubati et et et‿nuh tuleb küll‿**ja**, siis `enne ei `toodudki viinapudelid või veinipudelid ära enne‿kui jälle mm sesammune / kaup `valmis oli.* ***ja*** *siis `joodi viinad ära,* ***ja‿****jälle* ***ja*** *siis sai kaup* ***ja*** *siis `tehti söögid `valmis sis `söödi kaa veel‿**ja**,* ***ja*** *siis oli nii nädali‿pärast oli siis nii käe`anded või‿naa, õpetaja juure menemene, `kihlamene või kudas tuleb ütelda sõrmuse vahetamene.*

Eesti keele tavaline üldsidesõna on *ja*. *ning* esineb tavalise sidesõnana saarte murdes: *see oli nende moed* ***ning*** *seda nad `kiitsid* ***ning*** *e, et miks te‿p tee seda mette* ***ning****, nad teind* ***ning****....*

SÕNAJÄRG. Sõnajärge uuritakse tavaliselt statistiliselt. Keskseks sõnajärjemallide eristamiseks aluseks on see, millises järjekorras paiknevad üksteise suhtes alus (S), öeldis (V) ja öeldise laiend(id) (X). Teine alus lähtub sellest, kas alus on öeldise ees (otsejärg, SV) või vastupidi (pöördjärg, VS). Kolmas alus tuleb sellest, millised lauseliikmed on lauses olemas. Siin võime eristada täismalle, kus on olemas kõik kolm põhiliiget (S, V, X), ja elliptilisi malle, milles mõni liige (ennekõike subjekt S) puudub.

Tabel 9.1. Eesti keele kesksed lausemallid (%) (Lindström 2000 põhjal)

Täismall või elliptiline mall	Subjekti esinemine	S/V järg	Mall	Keskmurre	Võru murre	Kirjakeel
Täismallid	Subjektiga	Otsejärg	SVX	24	23	25
			XSV	6	4	2
			SXV	2	5	3
		Pöördjärg	XVS	5	5	15
			XVSX	1	2	9
Elliptilised mallid	Subjektiga	Otsejärg	SV	11	6	3
		Pöördjärg	VS	1	3	3
	Subjektita		VX	17	21	10
			XV	10	9	6
			XVX	14	5	10
			V	1	8	2
			Muud	11	9	12

Eesti keele statistiliselt keskne sõnajärjemall on SVX, olenemata sellest, millise allkeelega on tegemist. Tabelist 9.1 näeme, et murretes (ja ka suulises ühiskeeles) on kirjaga võrreldes kolm olulist erinevust. Kõnes on umbes 1,6

korda enam elliptilisi lausemalle, milles mõni liige puudub (SV, VS, VX, XV, XVX: 54%, 52% *contra* 34%), sealjuures 1,5 korda enam subjektita lausungeid (V, VX, XV, XVX: 42%, 43% *contra* 28%). Kõnes kasutatakse umbes kolm korda vähem pöördjärjega malle kui kirjas (XVS, XVSX, VS: kõnes 7% ja 10%, kirjas 27%)

REFERAADI VORMISTAMINE SUULISES KÕNES. Referaatlausungi üheks osaks on teise inimese jutt ehk referaat ja teiseks osaks saatelausung, mis ütleb, kes ja mil viisil kõneleb. Kirjas kasutatakse siin eeskätt otsekõnet või kaudkõnet, harva siirdkõnet retoorilise võttena. Suulises kõnes on aga just siirdkõnele sarnane *et*-otsekõne kõige tavalisem. Selles ühendatakse kaudkõnele omane saatelausung (verb+ *et*) ja otsekõne vormistikus referaatlausung: *ja // omiku // omiku ee vanaema tõuseb ülesse* ***`ütleb‿et // kas‿sa*** *nägid kedagi / isa* ***`ütleb‿et nägin*** *küll‿et // et* ***`viskasin*** *reialuse taha.* Mitmelausungiliseses otsekõnes võidakse partiklit *et* iga uue lausungi alguses korrata: *isa* ***`ütleb‿et nägin*** *küll‿et // et* ***`viskasin*** *reialuse taha.* Lisaks on muidugi kasutusel ka tavaline kaudkõne, tavaline otsekõne, kus tsitaadi algust markeerivad mitteverbaalsed markerid (intonatsioon, paus, mõnikord kõneleja kõnelemisviisi imiteerimine jms) ning elliptilised saatelausungid, kus võib puududa nt verb.

9.2. Murrete (morfo)süntaktiline eripära

Murrete eripärased morfosüntaktilised jooned jagunevad kaheks. Ühele poole jäävad keelejooned, mille poolest murded osalt normikeelest ja üksteisest erinevad. Teise poole moodustavad jooned, mis on sarnased normikeelega ja esinevad murretes üle kogu Eesti ala, kuid erineva sagedusega.

Murrete morfosüntaktilised erijooned

Morfosüntaktiliste erijoonte seas on olulised aluse ja öeldise ning täiendi ja põhisõna eripärane ühildumine; erinev sihitise ja määruse käänete kasutus; mõned eripärased üldküsimuse moodustamise viisid ning eituse erijooned.

ALUSE JA ÖELDISE SUHTED. Suurem osa aluse ja öeldise ühildumise põhimõtetest on samasugused nagu kirjakeeles, kuid murretes on ka mõningaid erijooni.

Alus ja öeldis ühilduvad üldjuhul arvus, nii kirjakeeles kui murretes. Siiski on sellest põhimõttest murretes rida kõrvalekaldeid.

Põhjaeesti murretes (eriti keskmurdes) on iseloomulik kasutada ainsuses öeldist ka mitmusliku aluse juures. Tihti on siis tegu sihitu verbiga (eriti *olema*, *saama*) ja lausung väljendab subjekti olemasolu, mitte tema tegevust:

Pha *ennemast* ***oli*** *jo* ***rehetuad***, Amb ***siad oli*** *`kinni laudas*. Lõunaeestis on sellist kasutust juhuslikult.

Verb on ainsuses tihti ka neis lausungites, kus alalütlev kääne väljendab omajat ja öeldiseks on verb *olema* tähenduses 'omama, olemas olema'. Sellised tüübid on sagedased saarte, aga ka lääne- ja keskmurdes: PJg *lastel* ***oli*** *na samu vana riietest* ***tükid*** *`ümmer*; KJn *`enne* ***olli*** *`pruutidel* ***kirstud*** *kus nende `anded sies ollid.*

Kui lausungis on mitu täisalust, siis võib öeldis olla nii ainsuses kui mitmuses. Kui osa aluseid on ainsuses ja osa mitmuses, siis on öeldis kirjakeeles tavaliselt mitmuses. Murretes ühildub öeldis tavaliselt temale lähima alusega, kusjuures tulemus võib mõnikord kirjakeele normidest erineda: Ans *limbid ja* ***liha oli*** *segamini*.

Kollektiivsubstantiivid alusena jagunevad kaheks. Ühel juhul on öeldis ainsuses, teisel juhul võib öeldis olla nii ainsuses kui mitmuses. Esimese rühma moodustavad sellised nimisõnad nagu *küla* ('inimesed'), *kari, parv, vald* ('inimesed'), *kohus, kirik* jms. Teise rühma sagedasim sõna on *rahvas*, lisaks *hõim, kogudus, pere, pruutpaar, suguselts* jne. Vahe on eelkõige selles, et teise rühma kollektiivsubstantiivid võivad märkida nii kollektiivi kui ka seda moodustavaid üksikisikuid. Kui mõeldakse tervikut, on öeldis tavaliselt ainsuses, kui aga üksikisikuid, siis mitmuses: Nis ***noorpaar `istus*** *laua‿taga*. Pöi ***noorpoar läksid*** *renni taha keige esiteks `sööma*. Ka on siin lahknevusi eri murrete vahel. Nt lõunaeestis ja saartel on kollektiivsubstantiivi puhul öeldis mitmuses ka seal, kus mujal eelistatakse ainsust: ***rahvas pidävä*** *õvvo*; Ans *peiu saja rahvas,* ***see olid*** *suurte plagudega.*

Üldjuhul ühildub alus öeldisega ka isikus. Siin on murretes (eriti käskivas kõneviisis) küllalt sagedased juhud, kus alus ja öeldis ei ühildu: Ote *ärä* ***sa `mingu*** *õtsu* (= hõljuv kaldaosa jõe või järve ääres) *pääle.* Ainsuse teise isiku puhul esineb sellist kasutust üle Eesti, muudes isikutes eeskätt lõunaeesti murretes.

Alust kasutatakse eesti keeles koos isikulise tegumoega. Siin võib eripärasena välja tuua Alutaguse, kus kasutatakse umbisikulise tegumoe lihtminevikku isikulise tegumoe lihtmineviku mitmuse 3. pöörde tähenduses: Lüg ***siad `ulguti*** *`lahti* 'sead hulkusid lahti', Jõh ***`mõisad põledetti*** *süsi* 'mõisad põletasid süsi'.

TÄIENDI JA PÕHISÕNA ÜHILDUMINE.[2] Ühildumine (kongruents) täiendi ja põhisõna vahel võib olla kahesugune. Käändekongruents tähendab, et täiend on samas käändes kui põhisõna. Ühildumise puudumisel jääb täiend alati genitiivi. Arvukongruents tähendab, et täiend on samas arvus (ainsuses või mitmuses) nagu põhisõna. Arvukongruentsi puudumisel on täiend ainsuses

[2] Vt ühildumise kohta Nurkse 1937.

ka siis, kui põhisõna on mitmuses. Kirjakeeles valitseb arvukongruents ja täiend on samas käändes kui põhisõna, v.a. viimases neljas käändes. Murretes on olukord kirju.

Nii esineb põhisõna ja täiendi arvukongruentsi genitiivis, allatiivis ja komitatiivis saartel 95%, kirderannikul 72% ja muudes põhjaeesti murretes 42–46%. Lõunaeesti murretes aga on ühildumist Mulgis 67%, Tartus 77% ja Võrus 100%. Muudel juhtudel on täiend ja põhisõna erinevas arvus (nt Mih ***`lahtise `kohtade*** *pial*, PJg ***tihida oksadega***). Käänete puhul prevaleerib nt allatiivis enamikus murretes ühildumatus (Jäm ***teiste noorte meestel*** *olid `keikidel ostet `riided*). Kongruentsiga on ainult 5–21% südaeesti murrete näidetest, 48–67% vahele jääb see kirderannikul, Mulgis ja Tartus ning 91% on kongruentsi Võru murdes.

Kokku moodustub eesti murretest neli rühma. Võrus esineb üle 90%-l juhtudest nii arvu- kui ka käändekongruents. Kirderannikul, Mulgis ja Tartus on 2/3–3/4 juhtudest arvukongruents ja 1/2–2/3 juhtudest käändekongruents. Südaeesti mandrimurretes esineb arvukongruents veidi alla pooltel juhtudest ja allatiiv jääb vähemalt 80%-l juhtudest ühildumata. Saartel aga on 95%-l juhtudest arvukongruents, kuid allatiivis jääb 90% juhtudest ühildumata.

SIHITISE KÄÄNDED. Kirjalikus normikeeles on sihitise käänetel keerukas vormireeglistik. Murretes on neist reeglitest kohati erinevusi. Üldistatuna öeldes on murretes normikeelest enam levinud täisobjekti kasutus ja nimetav sihitise käändena.

Nt vaimset ja meelelist tunnetust ning selle väljendamist märkivate verbidega kasutatakse saartel ja läänemurdes omastavalist täissihitist: Khk *nad näind `metsas* ***undi***; LNg *ma määletan* ***ühü juto***.

Rannikumurretes on osasihitise asemel tihti nominatiivis täissihitis, omastavalise sihitise asemel nimetavaline ja täissihitise asemel osasihitis: Jõe *`mõisas `üösse `pekseti* ***rehed***; VNg *mina `ohtu tein* ***`kuogid****;* Vai *mies pani* ***opone*** *rakke; nüüt lahutetti sene vana* ***`silla*** *`vällä.*

MÄÄRUSTE KÄÄNDED. Eesti keeles kasutatakse mitmesuguste süntaktiliste suhete edastamiseks käändeid alates sisseütlevast ja kaassõnaühendeid (*laual ~ laua peal*). Normikeeles on olemas reeglistik, millise funktsiooni jaoks milliseid käändeid kasutatakse. Abisõnad nõuavad kirjakeeles põhisõnalt kindlat käänet, üldiselt genitiivi (*metsa `poole*). Murrete käändekasutus erineb mitmes suhtes nii kirjakeelest kui üksteisest.

Nt kirderannikumurretes väljendatakse kohamäärust sageli sisekohakäänete abil seal, kus kirjakeeles on väliskohakäänded: Kuu *peremies `kündäb* ***`pellus****;* VNg ***igas `saares*** *oli omad tuled.* Samuti väljendatakse sisekohakäänetega kalal, marjul jms käimist: Kuu *kävi `marjas, `lähme `sienesse*; Lüg *õlima kalas;* Jõh *`lähmä `pohla*. Kellegi juures käimist või viibimist

väljendatakse aga sageli väliskohakäänetega: Lüg *`tienisin **tädil***; Jõh *lähän `Mardi `**rahvalle***.

Ka leiab kirderannikumurretest eripäraseid määrusekonstruktsioone. Nt aja- ja kohamäärus koos kaassõnadega *allpool, enne, kesk, mööda, piki, pealt, pärast, vastu* on genitiivis: Jõe *kukkus **`vasta kivide***; Iis ***`enne `pulmade, pärast pühade***. Seisundimäärus, mis ütleb, millega miski on kaetud, koos, määrdunud jne, on sisekohakäändes: Kuu *leib on **`halless*** ‘hallitanud’, VNg *kääd one **`siebis***.

Läänemurdes on eripärane nt ajamäärus partitiivis: Pä Var ***`paari `korda** tulid `siia*; PJg ***`kahte `korda** `anti `puhkust.* Väliskohakäände asemel võib olla sisekohakääne: LNg *mina olen seda **vanematest** sedasi kuulnd*. Ka on allatiiv adessiivi funktsioonis: Noa *annan **teil** `peksa.*

Saartel ja eriti läänemurdes eelistatakse enam kui teistes murretes sise- ja väliskohakäänetele kaassõnaühendeid, eriti koha väljendamisel: Khk *maa `sisse*, Mus *ammedi peelt*, Muh *tõrre `sisse*, *koti sihes*. Komitatiivi funktsioonis on saartel kasutusel konstruktsioon genitiiv + *kaasas*: Phl *läksin isa `kaasas.* Kaassõnade poolest on omapärane ka Võru murre, kus analüütilisi tarindeid kasutatakse rohkem mitmuses, nt *tallõ `sisse* ‘taludesse’, *silmi `pääle* ‘silmadele’.

ÜLDKÜSIMUSE MOODUSTAMINE. Üldküsimuse vormistamiseks kasutatakse suulises eesti ühiskeeles partikleid, millest kesksed on *kas, vä ~ või, jah,* samuti *kas* ja *või* kombinatsioon. Kuna murdesalvestused on üldjuhul monoloogid, siis on sealt raske küsimusi leida. Siiski võib öelda, et ka murretes on tavalised *kas*- ja *või*-küsimus ning *kas* ja *või* kombinatsioon, nt Võrus *ja ütles sis et kule // sõsarale kule Loti / `ütle / **kas** meil `August kotoh om **vai**.* Küsitleja: *kas vahel midagi (.) e `tehti kaa `ernesuppi `keetmise aal (.) et nad `pehmeks lähäksid (...).* Informant: *ah=et `pes'ti **või**.* Sealjuures on läänepoolsel mandril (keskmurdes, läänemurdes ja Mulgis) kasutusel *või*, idapoolsel alal (Võrus, Tartus, kirderannikul ja idamurdes) eeskätt *vai*, harvem *või*.

Eripärane on saarte murde küsimissüsteem, kus on tavaline küsimuse moodustamine kliitikpartiklite *-ks, -ts, -s* abil: *saa**ks** ne `elpind* ‘kas nad saavad söönuks’; *oled‿sa pailu `löŋga kedrand kaa / on**ts**‿sool löŋŋa `vihtisi.* Samuti on seal eripärane üldküsilause eitav vastus, mille puhul ei korrata küsimuses olnud verbi, vaid vastatakse *olema*-verbiga: Muh *kas sa **käisid**? – **ei ole***.

EITUSE ERIJOONED. Eitus kuulub süntaksi ja morfoloogia piirile. Eituse poolest võime välja tuua vähemalt neli eripärast murdepiirkonda.

Esimene piir tuleneb eitussõna asukohast ja eraldab põhja- ja lõunaeesti murdeid. Põhjaeesti murretes asetseb eitusvorm põhiverbi ees (*ei tule*), lõunaeesti südaalal verbi järel, nii olevikus kui minevikus (*olõ‿ei* ‘ei ole’,

olõ‿es ‘ei olnud’). Mida ida poole, seda tavalisemaks tagaeitus muutub. Idavõrus on tavaline ka tagaasendis eitussõna klitiseerumine (*olõ‿i*, *olõ‿s*).

Teine piir eristab ülejäänud Eestist Kodaveret ja kirderannikumurded, kus eriti vanemas murdes on eitussõna asemel olnud pöörduv eitusverb. Suuremal osal rannikualast (va Jõe, KuuLä, HljLä, Iis) on eitusverb pöördunud olevikus (*en, et, ei* jne), Kodavere vanas murrakus aga nii olevikus kui minevikus:

• preesens: *en, et, ei ~ ep, emä, etä, eväd* (*en enna, et `pelgä, ei tule, ep tiädä, emä tõhi, etä õle, eväd pida*);

• imperfekt: *esin, esid, es, esimä, esitä, esid* (*esin jätä, esid tee, es anna, esimä `julge, esitä taha, esid usu*).

Kolmanda omapärase rühma moodustavad saarte ja läänemurre, mida iseloomustab paljude eitussõnade kasutamine korraga, nii et tulemuseks on isegi kolme- ja neljakordsed eitused.

Saartel kasutatakse nt partikleid *ei, pole, ega, mitte, ära, end, -gi*(*d*) ~ *-ki*(*d*), *`ühtid ~ `ühtegid*: Vll *see‿**s** mädane **ää mette***; Ans ***mitte** piret**kid es** saa magada*; Khk *ave jää, mis **ep** talu änam peel‿**änd**, ma‿**p** tohi änam seelt üle `minna‿**nd***; Muh ***es** ole seal ia **mitte***; Phl *pole seda `asja **`ühteged***.

Läänemurdes kasutatakse lisaks tavalistele eitussõnadele nt partikleid *mitte*, *ühti(gi), midagist, kedagist, enam,* kliitikut *-gi*(*d*), ühendit *ei pole ~ põle*: LNg *aga `kamres **põlnd `mingid** `ahju ega **kedagi***; Mar: *lapsed **ei** tea **kedägist üht änam***.

Lisaks võime välja tuua mõningaid erinevusi eitussõnade kasutamisel lõunaeesti murrete vahel. Tartu murdes pöördub eituse kasutamisel põhiverb kindla kõneviisi (vähemal määral ka tingiva ja kaudse kõneviisi) lihtaegade mitmuse vormides: *me ei **sööme***. Mulgi murde käskiva kõneviisi eitav vorm aga langeb tavaliselt kokku *da*-infinitiiviga *(ärä miut maha **lasta*** = maha lase).

Eri sagedusega esinevad morfosüntaktilised jooned

Osa morfosüntaktilisi jooni esineb kõigis murretes, kuid erineva sagedusega. Siin vaatame verbi käändeliste ja pöördeliste vormide ühendeid, *tarvis/vaja* konstruktsioonide, ühendverbide ning täis- ja ennemineviku kasutust.[3]

TEGUSÕNA KÄÄNDELISE JA PÖÖRDELISE VORMI ÜHENDID. Tegusõna käändelise ja pöördelise vormi ühendeid (nt *hakkas astuma*) kasutatakse enam läänepoolsetes murretes (saarte, lääne-, kesk- ja ka rannamurre) ja vähem idapoolsetes ja lõunaeesti murretes (Võru, Tartu, Alutaguse ja idamurre, samuti Mulgi murre). Lisaks on läänepoolsetele murretele iseloomulikumad

[3] Vt Uiboaed 2013; Uiboaed jt 2013; Uiboaed, Lindström 2014; Lindström jt 2014, 2015.

saama-verbi ühendid (läänemurre: *kui ein* ***tehtud sai*** *(.) siis sai ju `rukki rehesid `peksma*), idapoolsetes murretes eelistatakse *olema*-verbi ühendeid (Seto: *Salmõl* ***oll'*** *ka* ***ostõt*** *purgitäis mett*).

TARVIS- JA *VAJA*-KONSTRUKTSIOONID. Konstruktsioonid sõnadega *tarvis* või *vaja* väljendavad mingi asja puudumist (**Mul on vaja seelikut*), vajadust või kohustust (**Mul on vaja puid tuua*). Lõuna- ja Ida-Eestis eelistatakse siin *vaja*, saartel aga kasutati samas konstruktsioonis peaaegu alati sõna *tarvis*.

Samuti varieerub neis konstruktsioonides verb. *Olema* (*igal pool ei* ***oldki tarvis*** *käia*) on levinud üle Eesti, samas *tulema* (*siis* ***tuli*** *rohkem raha* ***tarvis***) ja *minema* (*seal majas alati neid* ***läheb*** *ikke* ***tarvis***) esinesid pigem läänepoolsetes murretes (siinsed näited on läänemurdest). Idamurdele ja Setole on aga iseloomulik verbi väljajätt (nt idamurdes: *õhta jäin lugema ja ommuku leidsin et* ***vaja*** *riidesse ajada ja minna minekit*).

ÜHENDVERBIDE KASUTUS. Ühendverbe (nt *ära minema, kinni panema, ära koolema* jms) esineb lääne pool sagedamini kui idapoolsetes murretes. Saare, lääne, kesk- ja ka Mulgi murdes on neid 3,3–3,4%, Ranniku, ida, Tartu ja Setu murretes 2,6–2,9% ning Võrus ja Alutagusel murretes alla 2,3%.

TÄIS- JA ENNEMINEVIKU KASUTUS. Mineviku liitaegade kasutussagedus erineb oluliselt. See on kõrgeim saarte ja Mulgi murde alal, madalaim Alutaguse ja Setu alal. Seejuures on kõrge kasutussagedus saarte murde alal seotud *pole*-eitusega (*kiss juuwa täis mees oli (.) see* ***pole*** *sääld* ***tulngid***), Mulgis aga pigem kaudse väljenduslaadiga (*miu vanaemä* ***olli elänu*** *(.) vanast Püügle Savimäel*).

Morfosüntaktiline murdeliigendus

Morfosüntaktiliste joonte põhjal ei ole seni eesti murdeliigendusi tehtud. Eelnevas välja toodud erinevuste põhjal saame järeldada, et murrete morfosüntaktiline põhipiir on Eesti ida- ja lääneosa vahel. Ida poolele jäävad Võru, Tartu, Alutaguse ja Idamurre, lääne poolele saarte ja läänemurre. Mulgi murre, rannamurre ja keskmurre moodustavad vaheala, mis ühenduvad mõne nähtuse puhul ida, mõne puhul läänega. Aga võib üldistada ka nii, et morfosüntaktiliselt moodustub Eesti alal kolm murdevööndit: lääne-, kesk- ja idavöönd. Lisaks eristuvad mõne nähtuse puhul omaette aladeks saarte murre ning rannikumurded (mõnikord koos idamurdega). Samuti on mõne nähtuse puhul oluline põhja- ja lõunaeesti piir, kuid see ei ole olulisim Eesti ala liigendaja nagu häälduses, morfoloogias ja sõnavaras.

Lisalugemist

Suulise kõne süntaksit kirjeldab lühidalt Tiit Hennoste ja Karl Pajusalu *Eesti keele allkeeled* (Hennoste, Pajusalu 2013). Aluse ja öeldise ühildumist murretes on uurinud Helmi Neetar (Neetar 1963, 1964, 1965). Täiendi ja põhisõna ühildumist on juba 1930. aastatel uurinud Rein Nurkse (Nurkse 1937). Väike ülevaade on olemas saarte, lääne- ja kirderannikumurrete süntaksi mõningate nähtuste kohta (Juhkam, Sepp 2000; Must 1987; Lonn, Niit 2002). Võru murde eitust, sõnajärge ja laiemalt eri allkeelte sõnajärje eripära on uurinud Liina Lindström (nt Lindström 1997, 2000). Süntaktiliste konstruktsioonide sageduse varieerumisi on uurinud Liina Lindström ja Kristel Uiboaed koos kolleegidega (Uiboaed 2013; Uiboaed jt 2013; Uiboaed, Lindström 2014; Lindström jt 2014, 2015).

10. Murded ja kirjakeel

Murdevormi või murdesõna all mõeldakse tihti sõna või vormi, mis erineb normikeelsest. Selle terminikasutuse järgi on nt *-nd* murdevorm, kuid *-nud* ei ole, kuigi mõlemad pärinevad murretest. Tegelikult on igas murdes hulk sõnu ja vorme ühis- või normikeelega ühised ja teine hulk erinevad.

10.1. Kirjakeele ja murrete ühis- ja erijooned

Südaeesti keskmurre (kirjakeele põhialus) on kirjakeelele lähedane kõigil keeletasanditel. Sarnased on häälikud ja nende esinemistingimused, intonatsioon, grammatika, põhisõnavara. Samas on üksiknähtustes ka igal tasandil erinevusi.

Võrreldes teisi südaeesti murdeid ja kirjakeelt, näeme, et kõige sagedasemad on häälduserinevused. Saarte murre ja kirjakeel erinevad nt intonatsiooni ja saarte *õ* > *ö* muutuse poolest, läänemurdes on palju rohkem järgsilpide vokaalide reduktsioone ja kadu kui kirjakeeles, idamurdes on toimunud paarikümnes sagedases sõnas, kus kirjakeeles on *o*, muutus *o* > *õ* (nt *koht* asemel *kõht*), ka on idamurde intonatsioon kirjakeelsest erinev. Kuid grammatika põhisüsteemi poolest on südaeesti murded ja kirjakeel üsna sarnased. Eriasendisse jääb siin saarte murre, kus on väga palju oma sekundaarseid eriarenguid. Erinevusi sõnavaras on kõigi südaeesti murrete ja kirjakeele vahel, kuid põhisõnavara lähtekujud on enamasti samad.

Kirderanniku murderühma ja kirjakeele erinevus on suurem. Nende murrete põhistruktuur langeb paljuski kokku kirjakeele omaga, kuid mitmed kesksed nähtused grammatikas ja häälduses lahknevad. Kirderanniku murretes ei ole teise ja kolmanda välte vastandust, sise- ja lõpukadu ei ole toimunud regulaarselt, rannamurdes ei ole *õ* häälikut, Alutagusel on seda aga palju rohkem kui kirjakeeles jne. Kuigi vormimoodustus on peajoontes kirjakeelega üsna sarnane, esineb teatud vormidel täiesti erinevaid moodustusmalle. Põhisõnavara langeb kirjakeelega suuresti kokku, samas on kirjakeelest erinevaid sõnu ikkagi rohkem kui südaeesti mandrimurretes.

Lõunaeesti murrete ja kirjakeele vahel on sügavaid struktuurierinevusi igal tasandil, nii häälduses, grammatikas kui sõnavaras. Nende piiratud ühisosa on kaht algupära. Kõigepealt on see seotud pikaajalise murdeliiduga põhja- ja lõunaeesti murrete vahel (vt ka 4.1). Nii põhja- kui lõunaeesti muistsed hõimukeeled olid ikkagi läänemeresoome lõunarühma keeled koos rühma iidsete ühisuuenditega. Ka hilised uuendused on paljuski haaranud nii põhja- kui lõunaeesti murdeid. Nii on mõlemas toimunud lõpu- ja sisekadu,

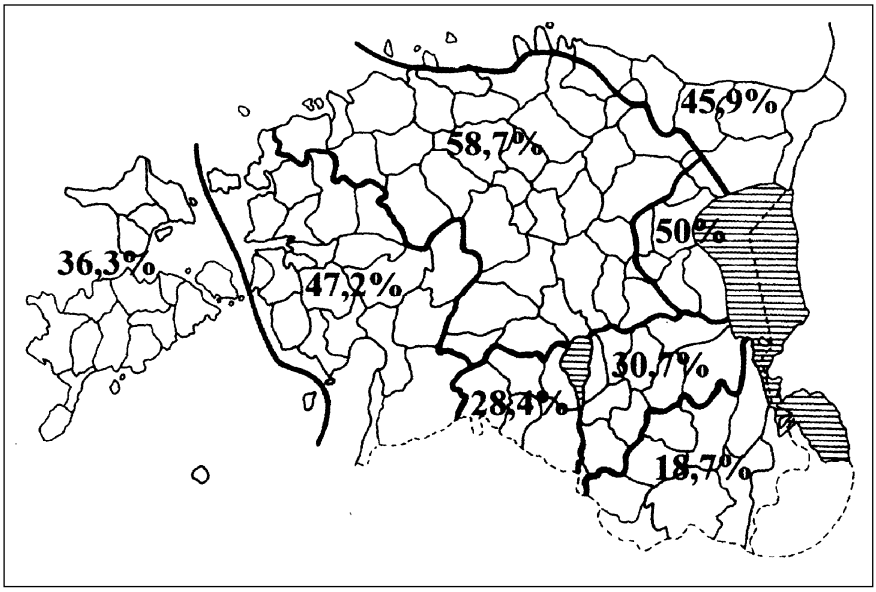

Kaart 10.1. Eesti murrete ja kirjakeele ühisosa suurus (Pajusalu 1997)

tekkinud kolme välte vaheldus jne. Teiseks on eesti kirjakeelde viimase 150 aasta jooksul teadlikult laenatud mitmeid lõunaeesti keelendeid, mis neid on lähendanud.

Teine võimalus kirjakeele ja murrete sarnasusi vaadelda on püüda arvutada statistiliselt murrete kaugust kirjakeelest. Seda on teinud Saareste murdekaartide alusel Karl Pajusalu (vt kaart 10.1). Arvesse on võetud nii häältdusjooni, morfoloogiat kui ka veidi põhisõnavara.

Kaardilt näeme, et kõige kirjakeelsem on keskmurre (ühisosa kirjakeelega *ca* 59%), kuid ka selle erijoonte hulk on suur. Järgmise rühma moodustavad südaeesti idamurre (50%; samas Kodavere ainult 38%) ja läänemurre (47%) ning kirderannikumurded koos vaadatuna (46%). Saarte murde ühisosa kirjakeelega on ainult 36%. Seega on saarte murde sarnasus kirjakeelega sel viisil arvutatuna isegi väiksem kui kirderanniku murderühmal. Kirderanniku murderühma suurem sarnasus tuleneb just selle kirjakeelega sarnasest konservatiivsusest mitme häältdus- ja morfoloogianähtuse osas. Kirjakeelde ei ole jõudnud paljud kitsa levikuga uued (st kuni paarisaja-aastased) südaeesti murrete arengud.

Kõik lõunaeesti murded on kirjakeelest veel erinevamad. Tartu ja Mulgi murde ühisosa kirjakeelega on enam-vähem sama suur (vastavalt 31% ja 28%), Võru murdel suurusjärgu võrra veel väiksem (vähem kui 19%).

Seega on traditsiooniliste murrete suhted kirjakeelega erinevad. Suhete põhilaadilt võime pidada südaeesti murdeid kirjakeele sarnasteks ja lõunaeesti murdeid erinevateks, kuid statistikast näeme, et kõik eesti murded erinevad vähemalt pooles ulatuses kirjakeelest ning kujutavad endast midagi muud kui tänapäeva kirjakeel.

10.2. Murdelaenud kirjakeeles

Teine võimalus on jälgida, millised keelelised jooned on toodud kirjakeelde väljastpoolt keskmurret ja laiemalt väljastpoolt südaeesti murdeid.

Murretest on kirjakeelde alati sõnavara laenatud. Eriti olulised murdesõnade kirjakeelde toojad on olnud kirjanikud. Nii tõid palju murdesõnu nooreestlased (Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala jt), kes eelistasid saarte ja lõunaeesti sõnu. Sealjuures on kirjanikud kasutanud nii oma kodumurdeid kui ka otsinud teadlikult Wiedemannilt ja hiljem Saarestelt eripäraseid sõnu.

Suurem osa eesti kirjakeele korraldajaid on pidanud just murdeid kõige olulisemaks eesti kirjakeele rikastamise allikaks. Seetõttu on murdesõnu tulnud käibesse ka kõigi kirjakeele sõnaraamatute kaudu. Need on eelkõige lõunaeesti sõnad, mille tõttu on kirjakeeles tihti kasutusel põhja- ja lõunaeestilised sünonüümid (*koer – peni, kask – kõiv, kätki – häll, nõu – anum, vaagen – liud*, *kabli – kõblas, nuga – väits, vähe – veidi, sõimama – näägutama* jms). Palju on sõnu laenatud ka terminoloogia tarvis, samuti eelkõige lõunaeestist (*kelme* ‘kõhukile’, eL ‘kile’; *rase*, eL ‘raske’ jms).

Tabel 10.1. Murdesõnu kirjakeeles (raamatust Hennoste, Pajusalu 2013)

Murdeala	Sõnu
Saarte murre	*ainiti*, *arusaam*, *ind*, *hälbima*, *joobuma*, *jõhker*, *kai*, *kurd*, *lauter*, *leebe*, *loivama*, *lottis*, *manner*, *pigem*, *rebu*, *rõve*, *rüsi*, *sageli*, *settima*, *totrus*, *tragi*, *võlu*, *võluma*
Lääne-Eesti	*jada*, *jaurama*, *kalk*, *(mängu)kann*, *kihk*, *kiiskama*, *kimpus*, *kirg*, *korp* ‘söök’, *kõhred*, *lagle*, *leebuma*, *nigel*, *nõbu*, *närud*, *põlastama*, *tahke*, *tarima*, *vemp*, *võhm*
Ida-Eesti	*ehaline*, *kada* ‘ragulka’, *kaitsetu*, *keks* ‘hüplemine’, *kõvenema*, *küpsus*, *levitama*, *magusus*, *mõrane*, *paljak*, *raju*, *ruuge*, *siugjas*, *tervenema*, *tusk*, *vesipea*
Rannamurre	*ahistama*, *arbuma*, *heldima*, *eriti*, *järk*, *jäse*, *kaikuma*, *kangastuma*, *kese*, *kiikama*, *kirre*, *koidik*, *laamendama*, *lebama*, *ligane*, *loobuma*, *mainima*, *mall*, *menu*, *samasugune*, *seilama*, *siivutu*, *tavaline*, *ulgu(meri)*
Alutaguse murre	*kirgas*, *klõmm*, *kühmuline*, *liiast*, *rajune*, *sasipea*, *siiras*, *sooritama*, *täidlane*, *veljeksed*, *vetruma*, *vihastuma*, *viipama*

Mulgi murre	*karihiir*, *kohev*, *kõnnak*, *kõrvik*, *kõuts*, *lahe*, *lummutis*, *lunima*, *pelgus*, *regilaul*, *sälk*, *vurts*, *võistu*
Tartu murre	*ent*, *hõlst*, *jututama*, *jällegi*, *kurask*, *küündima*, *küünitama*, *lahkama*, *lutsima*, *lõim*, *nimme(luud)*, *nõlv*, *pimesi*, *püstkoda*, *rase*, *sõõrik*, *trääs*, *virguma*, *õõs*, *üsk*
Võru murre	*halama*, *helge*, *klaaruma*, *krõnks*, *lahter*, *liba*, *loode*, *manitsema*, *meelisklema*, *mattuma*, *neelduma*, *nimme*, *palvus*, *pälvima*, *suurrätt*, *tõemeeli*, *vingats*

Murretest on laenatud ka grammatikajooni, allikaks eeskätt südaeestist erinevad murded. Väidetavatest lõunaeesti joontest võib tuua nt järgmised:

- sõnaalguline *h*;
- lühike geminaadiline illatiiv ka helilise tüvekonsonandi puhul, nt *`majja, `tarre*;
- ulatuslik lühikese mitmuse partitiivi kasutus, nt *maju, sabu* ‘sabasid’;
- *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis: *olevat, mäletavat*;
- sünteetilised tingiva ja kaudse kõneviisi mineviku vormid, nt *saanuks, õppinuks*; *saanuvat, õppinuvat*;
- *u*-refleksiivide laialdane kasutus, nt *`lauhtuma, `turduma*;
- *ng*- ja *stu*-liide: *leping, lahang; haavistu* ‘haavik’.

Lõunaeesti laenude puhul tekib sageli küsimus, kas need pole soome või kirderannikumurrete mõjud või keeleuuenduse leiutised. Mitme grammatilise vormi korral (nt *vat*-tunnuseline kaudne kõneviis), on siiski ilmne teadlik laenamine keeleuuenduse toel. Aga see on olnud üksikute vormide laenamine, mis on nt võrreldav laenamisega soome keelest. Kirderanniku murretest laenatuks võiks pidada palju vähem jooni. Olulisim neist on olev kääne, mis esineb produktiivselt ainult kirderannikul ning on võetud kirjakeelde murde ja soome keele eeskujul. Kirderannikumurdes on olev kääne tugevas astmes nagu soome keeles, sageli *-nna* lõpuga (*`uute-nna, punase-nna*), kirjakeelde on see toodud omastava käände kujulise tüvega (*poja-na*). Lisaks võib kirderannikuga seostada selliseid nähtusi nagu *j*-i püsi helilise konsonandi järel (*välja*) ning tugevaastmelised sisekaota verbivormid, nagu kolmandavälteline *`kasvanud* (pro *kasvanud* või *kasunud*). Siiski ei ole ka nende vormide puhul alati võimalik kindlalt väita, et need oleksid kirjakeelde võetud just kirderannikumurretest. Võimalik on laenamine soome keelest, arhailisema keelekasutuse säilimine või kõigi kolme allika koosmõju. Arvestada tuleb ka seda, et algselt oli Tallinna ümbrus rannikumurdeline ja Tallinna eestlaste kõnekeel mõjutas 16.–17. sajandil eesti kirjakeele traditsiooni tekkimist.

10.3. Murre ühiskeelsetes tarbetekstides

Kirjakeele ajastul muutuvad murded üheks mittenorminguliseks allkeeleks, mille kasutus väljaspool oma leviala on piiratud. Sealjuures määrab murdekasutuse eeskätt kaks seika: situatsiooni suulisus/kirjalikkus ja argisus/ametlikkus.

Murdejooni esineb tänapäeva ühiskeeles eeskätt suulises kõnes, kuid ka seal harva. Kõige tavalisem on murdest pärit aktsent vastavat päritolu inimese kõnes (*ö* ja „laulev“ intonatsioon saartelt pärit inimestel, suutmatus eristada teist ja kolmandat väldet kirderanniku inimestel, erinev palataliseeritavate konsonantide hulk jne).

Lisaks on erinevusi sõnakasutuses (nt *see* ja *too* kasutuse erijooned, *keerama* vs. *käänama*) ja veidi ka morfoloogias, kus varieeruvad nt *-nud* ja *-nd* partitsiibi tunnusena ning kaudse kõneviisi erinevad murdevariandid. Sel juhul on tavaline, et ametlikus suulises situatsioonis kasutatakse valdavalt normingukohast vormi, kuid argisituatsioonides toimub eri vormide varieerumine, mida juhivad mitmesugused kontekstuaalsed ja sotsiaalsed tegurid.[1]

Murdejoonte kohta kirjalikes argitekstides pole võimalik midagi öelda, sest neid pole sellest seisukohast uuritud. Kirjalikes ametlikes tekstides on murdejooni väga vähe ja nende kasutus on seotud kindlate registritega. Murdejooni peaaegu ei esine teaduse, asjaajamise, populaarteaduse jms tarbekeele registrites. Veidi võib neid leida viimase aja ajakirjanduses (nt intervjuudes lõunaeesti inimestega, teleuudistes, kus kohalikud korrespondendid kasutavad murdeaktsenti, reklaamides (nt Saaremaa viina reklaam).

10.4. Murre ilukirjanduses

Kõige enam ja järjekindlalt võib traditsioonilist kohamurret leida ilukirjanduse keeles. Murret kasutatakse sealjuures luules, proosas ja näitekirjanduses erinevalt. Samuti on erinevused eri murrete tarvitamises, murrete kasutamises eri aegadel, eri kirjandusvooludes ning autoritekstis ja tegelaskõnes.

Murre luules

Eesti luules on esinenud paar sajandit eraldi suund, lõunaeestikeelne luule, mille alla kuulub mitu keelevarianti: Võru murre, Mulgi murre, Tartu murre ja sellele toetuv vanem lõunaeesti kirjakeel, nende segu.

Juba 19. sajandi algul kirjutas Põlva pastor Gustav Adolph Oldekop võrukeelseid luuletusi (valikkogu *Suve õdang*, 1985). Nüüdse võru luule-

[1] *-nud* varieerumise kohta vt Keevallik 1994, *see* ja *too* kohta vt Pajusalu 1998, kaudse kõneviisi kohta vt Toomet 2000.

traditsiooni alguseks võib lugeda Artur Adsoni luulekogusid *Henge palango* (1917) ja *Vana laterna* (1919; kogutud luuletused *Varjuliste puie all*, 2014). Pärast 2. maailmasõda on Võru murdes luulet kirjutanud paljud autorid, kellest olulisim on pagulasluuletaja Raimond Kolk (*Ütsik täht*, 1946). Nõukogude Eestis oli võrukeelne luule pigem varjusurmas, kuigi nt Rihhard Iher avaldas luulekogu *Kassimärss* (1980) ja võru keeles kirjutasid ka luule suurnimed Ain Kaalep ja Jaan Kaplinski. Uue võru luule tuntuim nimi on Kauksi Ülle (esikkogu *Kesk umma mäke*, 1987; *Valit luulõq*, 2012), lisaks nt Jan Rahman, Aapo Ilves, Olavi Ruitlane, Contra, Pulga Jaan (ühiskogumik *Viie pääle*, 2005), aga ka Leila Holts, Häniläne jt. Oluline on ka võru keele sidumine popmuusika ja laulmisega (Contra, Rahmani poplaulude sõnad jm).

Esimesi tuntud mulgimurdelisi tekste on Andres Renniti *Kallis kotus* (1892). Suurim Mulgi murdes kirjutanud luuletaja on Hendrik Adamson (kogutud luuletused *Om maid maailman tuhandit*, 2008). Teise maailmasõja järel on mulgimurdelise luule traditsioone arendanud Nikolai Baturin ja Eha Lättemäe.

Sangastest pärit Friedrich Kuhlbars avaldas juba ärkamisajal tartumurdelise luuleraamatu *Vastse laulo ja kannel* (1863). Võnnust pärit Gustav Suitsu *Kerkokell* (1913) on väga hea Ida-Tartu keele näide. Tänapäeva tartumurdelistest kirjanikest on tuntuim Mats Traat, kes on kasutanud Otepää murdepruuki (nt *Kõllane õdak*, 2001; *Ugandi igatsus*, 2013).

Põhjaeesti murdeid on luulekeelena kasutatud väga vähe. Saarte murde mõjutusi on Villem Grünthal-Ridala lüürikas, hiiukeelsust Julius Oengo ja Elmar Vrageri kogudes (nt *Ma tule kuju*, 2016). 1990. aastatel avaldas Saaremaa keeles luulet Bernhard Viiding. Väga vähe on luules kasutatud keskmurret, võib leida vaid mõned Aleksander Suumani luuletused. Idamurdes on kirjutanud nt Anna Haava luuletuse *Vai sedasi suad mehele* (1906), tänapäeva luules on Kodavere keelt kasutanud Mari Vallisoo (*Ussisõnad*, 2001; *Viimäne vihim*, 2013).

Eripärane programmiline murdekeele kasutus seostub 20. sajandi alguse avangardismi ja modernkirjandusega, mille autorid pärinesid valdavalt lõunaeesti murrete alalt. Friedebert Tuglas unistas lõunaeesti keelest eesti kirjanduskeelena, mis oli tema jaoks nõtkem, peenem, ülevam, plastilisem, sügavama tooniga, rütmilisem, kujundlikum, samas kui põhjaeestiline kirjakeel paistis talle kuiv ja kõle. Henrik Visnapuu jaoks olid lõunaeestilisused kodukeele jooned, millel oli enam plastilisust, pehmust, kõlavust ja ka pinget kui põhjaeestilise ühiskeele vormides.

Tollast avangardi ühendav erijoon on lõunaeesti morfoloogia kasutamine kirjakeelses luules (vähem ka proosas ja programmtekstides). Ennekõike Siuru rühmaga seotud luuletajad võtsid kasutusele mitmed Johannes Aaviku pakutud morfoloogiauuendused, mis olid suures osas lõunaeesti päritolu: *i*-mitmus (*raudseilt sambailt*), *i*-lihtminevik (*mõtlin*), lühike illatiiv

(*sohu*), *tet*-partitsiip (*elustet*), lõputa infinitiiv (*astu*). Visnapuu eestvõttel lisasid luuletajad muid lõunaeesti vorme, olulisimana *n*-inessiiv (*meren*), ka *i*-tegijanimi (*luuletai*), *den*-vorm (*väristaden*) jm). 1920. aastate algupoolel kasutasid neid jooni peaaegu kõik olulised avangardistlikud luuletajad (Visnapuu, Johannes Vares-Barbarus, Johannes Semper, Erni Hiir jt).

Murre proosas

Proosas on murrete kasutus teistsugune ja selle võib jagada nelja perioodi.

Esimese perioodi moodustab aeg enne 1890. aastaid. Varaste eesti kirjanike keeles on küllalt palju oma kodumurde jooni, nt Kreutzwaldil keskmurret, Jannsenil ja Koidulal läänemurret, Jakobsonil idamurret jne.

Teise perioodi algust võib lugeda 1890. aastate keskelt. 1890. aastatel ühtlustus kirjakeel vormiliselt tugevasti, kuid siiski säilis keele murdeline kõikuvus (nt leidub keskmurret Vildel ja Tammsaarel). Teisalt hakati tol perioodil kasutama murdeid ilukirjanduses teadlikult, kusjuures kasutus jaguneb kaheks. Valdavalt kasutatakse murret tegelaskõnes, samas kui autorikõne on kirjakeelne.

Olulisim on siin lõunaeesti murrete taastulemine. 19. sajandi lõpul muutus ligi sajand kestnud negatiivne suhtumine lõunaeesti keelde positiivsemaks, sealjuures paralleelselt vana lõunaeesti kirjakeele taandumisega. Kesksed lõunaeesti murrete kasutajad on Halliste murraku alalt pärit ja mulgi murret kasutanud August Kitzberg (*Sauna-Antsu „oma“ hobune* 1894, *Püve Peetri „riukad“* 1897 jm), Karula kihelkonnast pärit läänevõru keelt kasutav Jaan Lattik (*Meie noored*, 1907) ja Rõngu murrakut kodukeelena kasutanud Ernst Enno (*Minu sõbrad* 1910). Teistest murretest on nt Juhan Liiv kasutanud idamurret (nt *Vari* 1894) ja Mait Metsanurk Põhja-Tartumaa keelt (*Vahesaare Villem* 1909). Omaette seisab saarte murre, mille jooni on kasutanud saartelt pärit tegelaste kõnes mitmed autorid (nt Saaremaa Priidu *Püve Peetri „riugastes“*).

1920. aasta ümber kasutavad lõunaeesti keelejooni ka modernse proosa, manifestide ja esseede autorid (Albert Kivika *Lendavad sead* (1919), Tuglase *Marginaalia* esmatrükk (1921), Semperi kirjutatud Tarapita rühma manifest (1921) jm).

Selle kõrval on väga vähesel määral olemas ka tervikuna murdes kirjutatud proosat. Juhan Liiv on kirjutanud nt Kodavere murrakus jutustuse *Juak* (1891), omaette suunaks kujunes sajandivahetusel setukeelne proosa, mille olulisim esindaja on Hermann Julius Schmalz.

Kolmas periood murrete kasutamises algab normkirjakeele ajastu saabumisega alates 1920. aastate keskpaigast ja kestab 1990. aastateni. Sel ajal on eesti proosa keel normkirjakeel ning murdekasutus on väga piiratud. Sealjuures redigeeritakse ka varasema kirjandusklassika tekstid uusväljaannetes

normikeelele vastavaks, jättes murde alles vaid dialoogis kui tegelast iseloomustavas keelekasutuses. Proosa autoritekst on sel perioodil peaaegu ainult kirjakeelne.

Murdeproosat on kirjutanud ainult mõned autorid ja kindlates žanrides. Olulisim võte on sealjuures kogu teksti andmine mõne murdealalt pärit tegelase enda räägitud monoloogina (nt saarte murre Juhan Smuuli *Muhu monoloogides* ja Jüri Tuuliku Abruka lugudes).

Muidu on murre kasutusel tegelaskõnes. Eeskätt on kasutatud lõunaeesti murdeid, kõige enam Võru murret. Võru kirjandus on tähelepanuväärne ka selle poolest, et eri autoreid lugedes saab pildi erinevatest Võru murrakutest. Näiteks Raimond Kolk esindab Hargla Mõniste murrakut, Artur Adson ja uuemast ajast Kauksi Ülle Rõuge nn keskvõru keelt jne.

Teisi lõunaeesti murdeid on kasutatud vähe. Viivi Luik on kasutanud mulgi murret maainimeste kõnes *Seitsmendas rahukevades* (1985). Mats Traadil leidub Otepää murdepruuki jutustuses *Kohvioad* (1974), romaanis *Puud olid, puud olid hellad velled* (1979) ja Palanumäe romaanisarjas (*Minge üles mägedele* ja selle järjed, alates 1987).

Teine enam kasutatud dialekt on saarte murre. Seda on kasutanud varasematest kirjanikest August Mälk, Aadu Hint jt. Sõjajärgsest ajast on murret Smuulile ja Tuulikule lisaks nt Harri Jõgisalu noorsooraamatus *Maaleib* (Kihnu murrak, 1984). Hiiu murrakurühma sugemeid on Herman Sergo romaanides ning järjekindlalt kasutab Hiiumaa Reigi-Kõpu murrakut Pent Puulaane jutustuses *Ranna Ingel* (1982).

Väga harva on kasutatud keskmurret, kuid nt A. H. Tammsaare *Tões ja õiguses* on eriti Pearu fraasides tüüpilisi keskmurde jooni (*veart*, *jaal* jmt).

Mõni autor kasutab kodumurret (Traat, Smuul jt), mõnel on eri murded läbisegi (Jaan Kross, Nikolai Baturin jt). Kõige eripärasem on murde kasutus Palamuselt pärit Oskar Lutsul, kes on kasutanud nii erinevate murrete jooni kui konstrueerinud lõunaeesti-põhjalise pseudomurde oma följetonitegelase Karl Martin Uhhuu jaoks.

Murde ülesanne tegelaskõnes on väga harva inimese päritolukoha markeerimine. Murde kasutajad on üldjuhul piiritletud sotsiaalselt, seda räägivad ennekõike mehed, lapsed ja vanainimesed. Murrete ülesanne on sel juhul osutada kõneleja maainimeseks olemist või madalat sotsiaalset staatust, aga ka harimatust (vastandina kirjakeelsele haridusele), rohmakust ja rumalust. Ka seostub murdekasutus tihti huumoriga ja on koomilise efekti looja.

Puhaste murrete kõrval on samade eesmärkide saavutamiseks kasutusel ka jooni, mis pärinevad Tallinnamaalt, keskmurde ja läänemurde alalt, kuid on olnud osalt kasutusel ka varasemas kirjakeeles ning on praeguseks suuremas osas oma murdelise värvingu meie teadvuses kaotanud. Sellised on *a*-mitmus ja *a*-lõpulised määrsõnad (*`püksa, eila*), *si*-osastav (*`metsasi*),

h puudumine sõna algusest (*obune*), mõnede pikkade vokaalide asendamine diftongidega (*nüid*), *nd*-partitsiip (*teind*).

Neljas periood eesti proosa keeles algab 1980. aastate lõpust. Sel ajal tuleb kirjandusse palju argi- ja kõnekeelt ning muutub oluliselt ka murde kasutus. Kohamurdeid kasutatakse nüüd väga vähe tegelase sotsiaalseks iseloomustamiseks. Murre on kas teksti põhikeel (nt võru proosas) või on ta kadunud ka dialoogist.

Täiesti uuelaadseks nähtuseks kujuneb sel perioodil võru proosa Madis Kõivu, Kauksi Ülle jt teostes. Esiteks ületab see traditsioonilisi murdekirjanduse raame oma sisu poolest, esitades varem primitiivseks peetud murdes kõige keerukamaid inimsuhteid ja filosoofilisi arutlusi (nt Madis Kõivu *Kähri kerko man Pekril*, 1999). Teiseks muutub uue kirjanduse võru keel ka keelevahendite poolest palju mitmekesisemaks. Ja kolmandaks, uuem võrukeelne kirjandus esindab selgelt postkolonialistlikku arusaama võru ja eesti keele suhetest. Selle loojad vaatlevad eesti kirjakeelt kui imporditud keelt ja rõhutavad võrukeelse suulise traditsiooni tähtsust ning võrukeelse kirjaliku traditsiooni taasloomise vajadust.

Uue võru kirjanduse olulisim nimi on Kauksi Ülle, kes on kirjutanud nii võrukeelset proosat kui ka luulet. Eriti oluline on just võrukeelse moodsa proosa loomine (romaan *Paat*, 1998).

Murre näitekirjanduses

Kuna näitekirjandus on dialoog, siis on selles läbi aegade kasutatud mingil määral murdekeelt kas tegelase territoriaalse või sotsiaalse päritolu (eeskätt matslikkuse) markerina, kuid seda on siiski äärmiselt vähe.

Kõige tavalisem murdekasutaja on rahvatükkide tuntud tegelaskuju, Saaremaalt pärit sulane, kelle kõnes on tihti saarte murde sugemeid. Nii kõneleb Kitzbergi *Püve talus* (1910) sulane Saaremaa Priidu saarte murdes. Hugo Raudsepa *Vedelvorstis* (1932) on saarlasest sulane Joosep, kes kasutab *ö*-d ja kelle "kõnes on tunda kerget murrakut". Saarte murde sugemeid on kasutanud ka nt Jüri Tuulik Abrukast kõnelevas näidendis ja mõnes estraadisketšis.

Muude põhjaeesti murrete kasutus on näidendites vähesem. Nt Lutsu *Kapsapää* (1913) Pliuhkam kasutab idamurde sugemetega keelt. Mati Unt on püüdnud oma Lutsu teostele toetuvas näidendis *Täna õhta viskame lutsu* (1998) kasutada "Vooremaa keelt" võimalikult järjekindlalt.

Lõunaeesti murdeid on kasutatud samuti vähe. Kuulus on Vilde *Pisuhännas* (1913) kirjanik Tiit Piibelehe lõunaeestiline keelekasutus. Uut taset murdekasutuses tähistab Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse *Põud ja vihma Põlva kihelkonnan nelätõistkümnendämä aasta suvõl* (1987), mis on esimene

läbinisti võrumurdeline näidend. Sellele on järgnenud mitmeid töid Kõivult, Kauksi Üllelt jt.

Lisalugemist

Murrete ja kirjakeele kaugust statistiliselt vaatleb Karl Pajusalu artikkel *Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos* (Pajusalu 1997). Kirjakeele murdelist tausta on uurinud Arnold Kask, nt töös *Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest* (Kask 1962a/1984a). Võru murdest laenatud jooned võtab kokku Helmi Neetari artikkel *Võru murre eesti kirjakeele rikastajana* (Neetar 1998). Murdekirjandusest annab ülevaate Mart Velskri artikkel *Obinitsast Hiiumaa rannale* (Velsker 2015), viimase aja murdeluulest Jüri Viikbergi *Hendrik Adamsoni murdeluuleauhinnast ja murdeluulest* (Viikberg 2015). Lõunaeesti kirjanduslugu käsitleb Mart Velskri doktoritöö *Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi* (2014). Lõunaeesti murdekeele kasutamisest 20. sajandi alguses kirjutavad Eva ja Mart Velsker *Lõunaeesti keele tagasitulek proosasse* (Velsker, Velsker 2016) ning Tiit Hennoste *Lõunaeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard* (Hennoste 2014). Murdeluule tekste leiab murdeluule antoloogiast *Ime kütken tähe poole kist* (2002) ning lõunaeesti murdeluuletajaid Võru Instituudi kodulehelt (http://wi.ee/voro/kiranigu/).

III
Eesti murrete erijooned

Südaeesti murded

Südaeesti murdeala jagatakse neljaks murdeks, mis läänest itta vaadatuna on saarte murre, läänemurre, keskmurre ja idamurre. Südaeesti murded ei ole sarnased oma ulatuse, erijoonte rohkuse ega ka olulisuse seisukohast. Keskne ja suurim on keskmurre, mis on ka eesti kirjakeele põhialus. Samuti on kõneldud ulatuslikul alal läänemurret. Idamurde ala on aga väga väike.

Piirid südaeesti murrete vahel on üsna hajuvad. Raske on leida neis murretes ka ilmekaid tuumalasid. Nii ulatuvad keskmurdesse eri suundadest naabermurrete jooned, jättes alles vaid väikese tuumala. Samal ajal ulatuvad keskmurde jooned idamurdesse ja läänemurdesse. Idamurre koosneb väga väikesest tuumast Kodaveres ja põhiosas siirdealadest selle ümber. Ka läänemurde idapiir on väga hajuv, eriti põhjaosas, Harjumaa ja Läänemaa vahel. See tähendab, et paljusid südaeesti murrakuid võib vaadelda pigem siirdemurrakutena murrete vahel. Saarte ja läänemurdes on aga nii palju ühisjooni, et nt Heikki Ojansuu on vaadelnud neid ühe murdena.

Teisalt iseloomustab südaeesti murdeid erinev omapäraste joonte hulk. Selles osas on eriasendis saarte murre, milles on palju erijooni, mis mandril puuduvad. Neist kõige tuntumad on *õ* > *ö*: *ölut̀*, ‘õlu’, *sȍrm* ‘sõrm’, ja eripärane laulev intonatsioon. Teine omapärane ala on idamurde tuumala Kodavere, kus on säilinud palju unikaalset. Kuid ülejäänud südaeesti murrete eripära seisneb eelkõige selles, et mitmed laiemalt levinud ühised keelejooned on eri murretes kombineerunud erinevalt.

Valdavalt erinevad südaeesti murded üksteisest häälduse poolest. Nende morfoloogias on vähe jooni, mida võib pidada mingile murdele ainuomaseks.

Olulised on ka murrete kontaktid teiste keeltega. Nii on saartel ja läänemurde põhjaosas olnud olulised kontaktid rootsi ja soome keelega.

Siin käsitleme südaeesti murrete erijooni. Murderühma ühisjoonte kohta vt ka 5. ja 6. peatükist, kus on juttu vastavalt põhjaeesti ja lõunaeesti murrete ning südaeesti ja kirderannikumurrete kesksetest erinevustest.

11. Saarte murre

Saarte murde hulka kuuluvad Saaremaal, Hiiumaal, Muhus ja Kihnus ning nende lähedastel väikesaartel kõneldavad murrakud (vt kaart 11.1).

Saaremaa on asustatud kõige varem, teiste saarte asustus on hilisem. Hiiumaale on enamik asukaid tulnud keskaja alguses ilmselt Saaremaalt ja Muhust. Keelenähtuste põhjal võib arvata, et rahvast on tulnud siia ka Põhja-Eesti rannikualadelt. Kihnu on asustatud keskajal. Kihnu murrakut räägitakse kolmel saarel: Kihnus, Manijal, kuhu 1935. aastal asus inimesi Kihnust, ja Ruhnus, kuhu kihnlasi rändas alates aastast 1944.

Algselt saartemurdeliseks peab Andrus Saareste läänemurde Tõstamaa ja Varbla murrakut, kuid seal võib olla tegu ka hilisemate mõjudega ümberasumise või merendusliku suhtlemise kaudu. Samuti arvab ta, et saarte murre on siirdeasustuse teel tunginud ka Ridala loodesoppi (vt kaart 12.1).

Morfoloogiliselt on saarte murde lähedus teiste südaeesti murretega suur; erinevusi on selles põhjustanud häälikuline külg, nt *habet* asemel on *aʙent̀* või *istmete* asemel *ištènᴅe*. Verbimorfoloogias on murre säilitanud vanu jooni, näiteks eitavates vormides on olevikus *mā́‿p̀ tê̯* ‘ma ei tee’ või minevikus *mā́‿s̀ tê̯* ‘ma ei teinud’ ning *ta*-liitelised verbid esinevad infinitiivis kujul *kiřjut̆ta* ‘kirjutada’ ja *öĭjènᴅa* ‘õiendada’. Ka ei ole saartel kaashäälikute palatalisatsioonisüsteem täielikult välja kujunenud.

Kontaktide tõttu rootslaste ja rootsi keelega on saartel kujunenud eripärane intonatsioon ning Saaremaal ja Hiiumaal oma vokaalisüsteem, mille kõige suuremaks muutuseks on *õ* asemel *ö* hääldamine.

11.1. Saarte murde tähtsamaid erijooni

Hääldus

Kõige olulisemad häälduse erijooned on järgmised.

(a) Saartel on omapärane kõnemeloodia, mis igal saarel on erisugune. Saaremaal on nn laulev intonatsioon säilinud paremini lääneosas, nõrgenedes ida poole. Hiiumaa ja Kihnu lauseintonatsiooni peaerinevuseks on küsilause enamasti tõusev helikõrgus.

(b) Saare keele markantseim häälikuline erijoon on *õ* > *ö* (nt *pöl̀ᴅ*, *öñ̄* ‘õnn’, *kövà* ‘kõva’), mis siiski ei ole levinud kõikjal. *õ* on olemas Pöide idaosas, Muhus ja Kihnus. Lisaks esineb *ä* ja *e* vahepealne häälik *ɛ* (Khk *pɛ̂* ‘pea’, *pɛ̂l* ‘peal’) ning *a* ja *o* vahepealne labialiseeritud *å* ~ *ɔ* (Phl *kåks̀* ‘kaks’).

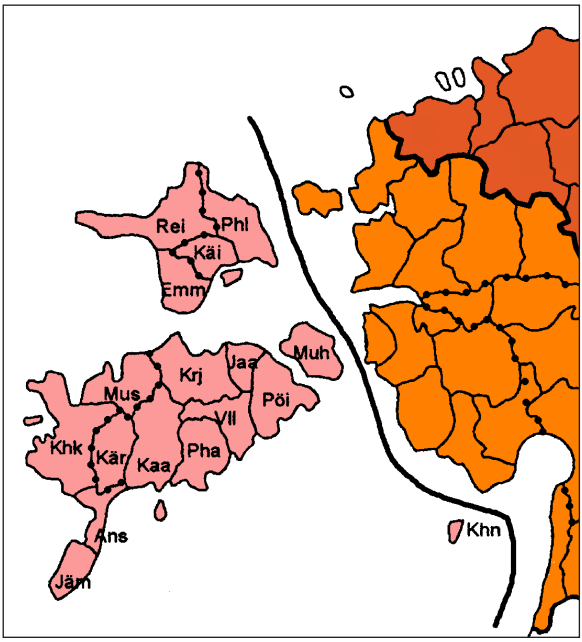

Kaart 11.1. Saarte murre

(c) Häälikumuutus *ä* > *ɛ*, *e* on toimunud nii pika kui ka lühikese vokaaliga sõnades (Hi *äì tɛ̂* ‘ei tea’, *rɛ́kkis* ‘rääkis’). Eriti ilmekas on muutus *h* ees, kus *e* kõrgeneb, nt Sa *pehè* ~ *pɛhè* ~ *pihà* ‘pähe’. Saaremaal ja Hiiumaal on see joon kõige tugevam lääneosas. Ida poole liikudes algab pika *ä* diftongistumine (*ǟ* > *ea*). Hiiumaal püsib pikk *ä* Reigis: *ǟl* ‘hääl’.

(d) Labiaalkonsonandi mõjul kipub *i* muutuma *ü*-ks, näiteks sõna *pisut* on *püsut̀*, *pime* on *pümè* ja *mitu* on *müt̆tù*.

(e) *ng*-ühendi nõrga astme vormides on toimunud assimileerumine, mistõttu on tekkinud niinimetatud velaarne *ŋŋ* (nt *löŋ̆ŋàᴅ* ‘lõngad’, *kiŋ̆ŋàᴅ* ‘kingad’).

(f) *k* ja *t* on järgsilpides asendunud nõrga vastega, nt *kaᴅak̀* ‘kadakas’ : *kaᴅàɢu*, *viɢat̀* ‘vikat’ : *viɢàᴅi*. Nähtuse levila on põhiliselt Lääne-Saaremaa ja Hiiumaa.

Lisaks on saarte murdes olulisi jooni, mis on levinud laiemalt Lääne-Eestis, eelkõige läänemurdes: *e* muutumine teatud sõnades *ä*-ks (*äɢà* ‘ega’, *äì* ‘ei’, *änàm* ‘enam’; konsonantühendi puudumine sõna algul (*lim̆ʙìᴅ* ‘klimbid’, *râv* ‘kraav’); *v* kadu labiaalvokaalide naabrusest, konsonandi järelt *i* eest ja sõna lõpust (*ô* ‘vöö’, *suì* ‘suvi’, *terìs* ‘tervis’, *rasù* ‘rasv’ jne); esimese silbi vokaali pikenemine teatud sõnades (*āvalᴅama*); *aa* ja *oo* diftongistumine *i*-tüveliste sõnade nominatiivis (*taet̀* : *tāᴅì*).

Pika vokaalainese järel olev *d* asendub *v*-ga nõrga astme vormides, kusjuures vokaal võib sõnuti olla kas lühike või pikk, nt *jöùᴅma* : *jövà* ‘jõudma : ma jõuan’, *löìᴅma* : *ma lövà ~ levà* ‘leidma : ma leian’, *köìs* : *kȫvè ~ kevè.*

Morfoloogia

(g) Illatiivis kasutatakse *-sse* asemel tavaliselt *se*-tunnusega vorme (*külàse* ‘külasse’). Pikemates sõnades esinevad lõputa illatiivid (*saᴅàma* ‘sadamasse’). Ühesilbilistes pikavokaalsetes tüvedes on aga laiema kasutusega *he*-tunnus (*sohè* ‘suhu’, *jähè* ‘jäässe’, *töhè*). Lühikeste vokaalide vahel konsonandid teatud sõnatüüpides ei gemineeru ja seetõttu on ka illatiivis üksikkonsonant, nt [*tulè*] *tuʙà* ‘tuppa’, *merè* ‘merre’. See joon esineb ka Lääne-Eestis ja kirderannikul.

(h) *eda*-adjektiivide käänamisel ei lisata *da*-silpi, seega nt Jäm *laɢè* ‘lageda’, Muh *jämè* ‘jämeda’, Phl *kaᴅᴇᴅ* ‘kadedad’ (v.a Kihnu).

(i) Imperatiivi ainsuse teises isikus on keeldkõnes *k*-tunnus: *â̂ tulȉɢ* ‘ära tule’, *ìstuɢ metȉte* ‘ära istu’.

(j) Imperatiivi 3. isiku tunnus on *ka ~ ga*, sõnad *saagu* ja *olgu* on vastavalt *sāɢà*, *olǐɢà*.

(k) Eitussõna on olevikus *ep* ja lihtminevikus *es* (v.a Kihnu) paralleelselt *äì ~ eì*-ga.

(l) Leidub lühenenud *t*-tunnusega *tud*-partitsiipi, nt Muh *makšetȉ* ‘makstud’, Rei *loŭletȉ* ‘lauldud’, Khn *külttetȉ* ‘külmetatud’, mida kasutatakse idapoolses osas ka liitaegades. Läänes ilmnevad lühenenud vormid vaid teatud kinnisfraasides, nagu *kēᴅetȉ tuȉhliᴅ* ‘keedetud kartulid’ või *nȫlutȉ talǐlàᴅ* ‘nõelutud tallad’.

Ka morfoloogias on jooni, mis ühendavad kogu läänepoolset Eestit: tugevaastmeline inessiiv (*jalȉɢas*, *nurkkas*), tugevaastmeline pluurali 3. pööre (*taȉhtvaᴅ*, *aȉnᴅvaᴅ*), *id*-lõpp imperfekti ja konditsionaali pluurali 3. pöördes (*naᴅ vẹtȉsiᴅ*, *naᴅ aňnaksiᴅ*), *da*-infinitiiviline kaudne kõneviis (*ta piᴅàᴅa minèma*). Diftongilist pluurali partitiivi peaaegu ei kasutata ja selle asemel on teatud noomenitüüpides levinud *ud*-, *id*-tunnus, nt öeldakse Muhus *maᴅàluᴅ* ‘madalaid’, Hi *ratȉtiᴅ* ‘rattaid’.

Sõnamoodustus

Tuletussüsteemis on kujunenud mõningaid omapäraseid produktiivseid liiteid.

Noomeniliidetest on produktiivne *-ne*, mis võib liituda isegi kesksõnadele, nt Khk *püǐjetǐtavane* ‘püüdmist väärt olev’. Teisena võiks esile tõsta *is*-, *es*-liite, mis on sage: Ans *tuȟlȉs* ‘kartul’, Vll *pähès* ‘pähkel’, Muh *siěnès*

‘seen’. Laiema levikuga on ka *-ti*, mis osaliselt korvab *tu*-liidet: Khk Jaa Pöi Muh *näotti* (*näu-*) ‘näotu’, Khk Pöi Muh *säotti* (*säu-*) ‘nurjatu’, Jaa Pöi Muh *tüitti*, Pöi *jalut̆ti*, Khk Hi (*h*)*ak̆kat̆ti* ‘käepide’.

Verbiliidetest omanäolisim on *-le*, nt Sa *sajatlema* ‘sajatama’, Sa Muh Rei *jalutlema* ‘jalutama’, Pöi *iritlema* ‘naeratama; irvitama’. *des*-vorm on Kihnus produktiivne põhisõna täiendsõnana, nt *jẹùwẹsrûz* ‘joogikruus’.

Adverbituletuses on palju omapäraseid liiteid, nt *kahèɢesti* ‘kahekesi’, *vīmànᴅe* ‘viimati’, *tihèli* ‘tihedasti’, Jäm *paràmᴅi* ‘paremini’, Sa *esitsi* ‘eest läbi’, *taɢutsi* ‘tagant läbi’.

Saarte murdele on iseloomulik, et tegijanimeliide *-ja* liitub ühesilbilistel verbidel vanale *bi*-formandiga tüvele, nii on sõna *tooja tô̯ʙija*, *käija* on *kɛìʙija*, Hi *käìʙija*, ja *sööja* on Khk *sô̯ʙija.*

Liitepartiklit *-ki* kasutatakse väga palju ja eripärane on see, et ta lõpeb klusiiliga (*-kid*): Ans [mitte] *piret̀kiᴅ* ‘mitte sugugi’, Pöi *miᴅàɢiᴅ*, Emm *ol̀nᴅɢiᴅ*, Käi *tɛ̂ɢeᴅ* ‘ei teagi’, Khn *tēnèɢiᴅ* ‘teinegi’.

11.2. Saarte murdeala sisemine liigendus

Saarte murdes eristuvad murrakurühmadena eri saared: Saaremaa, Hiiumaa, Muhu ja Kihnu. Saaremaad ja Hiiumaad lahutavad mitmed häälikumuutused, nt Hiius on *kâl* ja *vok̄*, lõuna pool aga *kaèl* ja *ok̄*, või Hiius *teh̀ta* ja Saaremaal *tehak̆se* ~ *tehašse*. Muhu saart eraldab *õ* olemasolu ja vokaalide diftongistumised, Kihnut lisaks vokaalharmoonia. Suuremad saared saab omakorda jagada alarühmadeks. Saab rääkida Saaremaa ja Hiiumaa lääne- ja idaosa murrakuerinevustest, mis on eeskätt häälduses (vt kaart 11.1).

Hiiumaa

Hiiu keele hääldust iseloomustab palatalisatsiooni puudumine. Silbilõpulise klusiili jätkajaks on pikk vokaal tüübis **kakla* > *kâl* ~ *kɔ̂l* ‘kael’ või *u*-lõpuline diftong, nagu *naùr* ~ *noùr* ‘naeris’.

Morfoloogias võib esile tuua selle, et impersonaali preesensi tunnus osas murrakutes puudub, mistõttu esinevad *da-* ja *ta*-lõpulised vormid. Seega on verbide *tullakse*, *minnakse*, *tuuakse* ja *kutsutakse* asemel Reigis *tulttᴅ*, *minttᴅ*, *tô̯ᴅᴅ*, *kut̆sùᴅᴅ*. Ka kasutatakse analüütilisi komitatiivi vorme, öeldes nt *isaga* asemel *isà kâsᴅs.* Lisaks võib välja tuua rootsi keele mõju sõnavaras (nt *trasù* ~ *träsù* ‘kalts’, *kreŋkkima* ~ *kräŋkkima* ‘haige olema’).

Hiiumaa murrakurühm jaguneb Lääne- ja Ida-Hiiumaa murrakuteks. Ida-Hiiumaa murrakud on Käina (Käi) ja Pühalepa (Phl), Lääne-Hiiumaa murrakud Emmaste (Emm) ja Reigi (Rei).

Ida-Hiiumaale on iseloomulik tugev *a* labialisatsioon ehk hääldamine *o*-poolsemana. Seega esineb sõna *kaal* kujul *kɔ̂l* : pl *kɔ̄lùᴅ* või *aastane* on Phl

ɔ̏stanɛ. Pühalepas on toimunud geminatsioone 2-silbiliste üksikkonsonandiga verbide imperfektis (*ol̀le* ‘oli’, *pes̀se* ‘pesi’), pluurali partitiivis (*käs̀se* ‘käsi’) ja singulari illatiivis (*tup̀pɒ* ~ Käi *tuʙà*). Nähtus on sama Muhuga, kuid saarte murde seisukohalt üldiselt ebatüüpiline. *nud*-partitsiibi tunnus on Pühalepas *n* (nt Phl *jô̯n* ~ Käi *jônᴅ* ‘joonud’).

Lääne-Hiiumaad iseloomustab nõrk labialisatsioon, mis on toonud kaasa diftongimuutuse *au* > *ou*, nt sõnad *auk* ja *laud* on *ouk̀* ja *loùᴅ*. Teiseks erijooneks on švaahääliku lisamine *h* ja helilise konsonandi vahele (*lehm* on *lehɛm*, *pahl* on *pahàl*).

Saaremaa

Saaremaa murrakud jagunevad Lääne- ja Ida-Saaremaa alarühmaks. Läänerühma kuuluvad Jämaja (Jäm), Anseküla (Ans), Kihelkonna (Khk) ja Mustjala (Mus) murrak. Omaette allrühmana võib läänes välja tuua Sõrve poolsaare murrakud (Jäm, Ans). Läänerühma eraldab idarühmast mitme keelenähtuse suhteliselt kompaktne levila, mis enamasti lõpeb Mustjala-Anseküla joonel. Ida-Saaremaa rühma kuuluvad Kärla (Kär), Kaarma (Kaa), Püha (Pha), Karja (Krj), Valjala (Vll), Jaani (Jaa) ja Pöide (Pöi). Neis murrakutes on vähem omapäraseid erijooni.

Lääne-Saaremaa olulised erijooned on eelkõige häälduslikud. Tüveklusiil nõrgeneb käänamisel tüübis *kūsik̀* : *kūsìᴇu*. *laskma*-verbist esineb vorme nagu *ma lašsè* või *lahè*. Üksiksõnades on säilinud lõpuklusiil: *neit̆sit̀* ‘neitsi’, *ölut̀* ‘õlu’. Sisekadu puudub *a*-tüveliste verbide *ma*-infinitiivis ja *nud*-partitsiibis (KhkPõ, Mus *lüp̀sama* ‘lüpsma’, *nît̂tama* ‘niitma’, *tös̀tama* ‘tõstma’; Ans *aǹᴅanᴅ* ‘andnud’). Selliseid sisekaota vorme esineb ka Saaremaa keskosas, nt Kärla *tê̞ᴅanᴅ* ‘teadnud’. Samade verbide *da*-infinitiivis ilmneb lisatunnus: *laùlaᴅa* ‘laulda’, *küǹᴅaᴅa* ‘künda’, *karttaᴅa* ‘karta’. Tagavokaalide vahel on *d* jätkajaks *j*, mistõttu nõrgaastmeline tüvi on üldkeele omast erinev, nt *muᴅà* : *mujà* ‘muda’, *ûs* : *uĭjè* ‘uue’, *kuĭjè* ‘kuue’.

Sõrve murrakuid eristab konsonantühendi *kr*, *pr*, *tr* esinemine sõna algul: *kraèᴅ*, *trādìᴅ* (aga *kl*, *pl* > *l*, nt *laès* ‘klaas’). Teiseks erijooneks on *a* tugev labialiseeritus, kusjuures sõnuti ilmnevad muutused *a* > *ɔ*, *au* > *ɔu*, *e̯u* > *ɔu, ou*: *kô* ‘ka’, *jɔùᴅ* ‘jõud’, *loùᴅ* ‘laud’, *nɔù* ‘nõu’, Ans *soùn* ‘saun’, *joŭlùᴅ* ‘jõulud’, *oùn* ‘õun’. Laialdane on ka *ä* (ja *e*) muutumine *h* ees *i*-ks, nt Jäm *lihàʙ* ‘läheb’, *on nihà* ‘näha’.

Ida-Saaremaa joontest võib esile tuua pikkade madalate vokaalide diftongistumise, mis on ebajärjekindel loodes (Jaa, Krj), aga järjekindel kirdes alates Pöide kirikukülast kuni Valjala piirini. Seal kohtab sõnu, nagu Pöi *seàr* ‘säär’, *soappaᴅ* ‘saapad’, Vll *moà*, Jaa *soèn* : *soăǹi* ‘saan’, *peà*, Krj *jäèr*. *j* kadu tagavokaalide vahelt ulatub Muhust ka siia ja seetõttu on *ajama* Valjalas *âma*, *ujuma* on Pöidel *ôma*, *koju* on Jaanis *kô*.

Muhu

Muhu (Muh) murrak on siirdeala saarte murde ja läänemurde vahel, mille eripärad Saaremaa murrakutega võrreldes on eelkõige häälikulised.

Kõige olulisem Muhu erijoon on *õ* olemasolu. Ka tuleb siin teatud sõnatüüpides esile geminatsioon, mida Saaremaal ei esine, nt *eda*-adjektiivides, *olema*-tüüpi verbides imperfekti moodustamisel ja noomenite ainsuse illatiivis: *kip̆pè* 'kibe', *ol̀li* 'oli', *kät̀te*, *ül̀le*, *mer̀re*.

Üldiselt on saartel *ader*-tüübis tekkinud konsonantühendisse lisahäälik, kuid Muhu vormid on lõpukaolised, seega *aᴅr̥*, 'ader', *pe̯ᴅr̥* 'põder'. Huvitav on, et sellesse tüüpi on läinud ka sõna *rubla*: *ruʙl̥*.

Muhus jätkub põhjaeestiline pikkade vokaalide diftongistumine, millele alluvad siin nii madalad kui ka keskkõrged vokaalid kolmandas vältes. Nõrgaastmelistes vormides võib pikk vokaal säilida või tekkinud diftong madalduda: *pea* on *pià*, *hääl* on *iàl* : *ėălè*, *maa* on *mo̯à*, *see* on *siè*, *sööd* on *sᵘ̈ô̂ᴅ* jt.

Kahesilbiliste *i*- ja *u*-tüveliste verbide vormides esineb Muhus sisekadu, mis iseloomustab laiemalt lõunaeesti murdeid ja läänemurde lõunaosa, seega *istuma* ja *veerima* on *ìstma* ja *vièrma.*

Lisaks võib tuua mõned morfoloogilised erijooned. Kasutusel on *mi*- ~ *me*-lõpuline pluurali partitiiv pikemates sõnades, nagu ka läänemurde edelaosas, nt *rätikuid* ja *tüdrukuid* on *rät̆tik̆kumi* ja *tüᴅrik̆kume*. *nud*-partitsiibis esineb lühenenud tunnus *n*: *so̯àn* 'saanud', *tul̀n̥* 'tulnud'.

Kihnu

Kihnu (Khn) murrakurühma võib samuti pidada siirdemurrakuks saarte ja läänemurde vahel. Oluline on, et seal on tekkinud mitmeid südaeesti alal ebatavalisi häälikulisi ja morfoloogilisi uuendusi. Kõige silmapaistvamad on muutused häälduses.

Häälikulistest erijoontest on olulisim see, et Kihnus esineb järjekindel vokaalharmoonia: *külä̀*, *lep̆püʙ* 'lepib', *ke̯r̀ɢe̯* 'kõrge'. Tagavokaalsetes sõnades on sageli esisilbi *i* muutunud *jõ*-ks, mistõttu nt *ilus ilm* on *je̯lùs je̯l̀m*, *lina* on *lje̯nà* ja *siduma* on *sje̯ᴅùma.* Esisilbi *ä* on muutunud *ʲa*-ks, seega sõna *käru* on *kʲarù*, *käsk* on *kʲas̀k* ja *nägu* on *nʲaɢù*.

Pikkade vokaalide diftongistumine ulatub ka Kihnu, mis on toonud kaasa sõnavormid *muà* 'maa', *juĕse̯ʙ müèᴅä tièᴅ* 'jookseb mööda teed' või *riäk̀mä* 'rääkima'. On säilinud *ü*-lõpulised diftongid nagu lõunaeesti murretes, nt *keùs* 'köis', *leùl* 'leil', *käùmä* 'käima', ja esineb hilisdiftonge, mida mujal ei kohta, nt epenteetilise palatalisatsiooni tõttu tekkinud *tuät̀* 'taat'.

Olulised on ka mõned verbimorfoloogia erijooned. Eitava kõne minevikuvormides lisandub verbitüvele *s*-tunnus: (*ei*) *lähäs̀* 'ei läinud', (*ei*) *osas̀* 'ei osanud', (*ei*) *mak̆se̯t̆tas̀* 'ei makstud'. *da*-infinitiiv on paljudes verbitüüpides lõputa, nt *riäkki* 'rääkida', *ne̯èlu*, *kiřjut̆ta* ja seetõttu liitub *des*-vormis

tunnus -*s* verbitüvele, nt *pühkides* ja *karjudes* on *pühkis* ja *karjus.* Kaudse kõneviisi olevikku antakse edasi *da*-infinitiivist kujunenud (*d*)*e*- ~ (*d*)*õ*-, (*t*)*e*- ~ (*t*)*õ*-vormiga, seega *olle* 'olevat', *pidade* 'pidavat', *ei tehe* 'ei tegevat', *suaje* 'saavat', *maksę* 'maksvat', *sęędęttattę* 'sõidetavat'.

Lisalugemist

Saarte murde ülevaade on saarte murde tekstide akadeemilises köites (Lonn, Niit 2002). Saarte murde põhjalikumaid uurijaid on Paul Ariste oma doktoritööga *Hiiu murrete häälikud* (Ariste 1939). Lisaks on Ariste tegelenud ka rootsi laensõnadega. Hiiu keelt on eri aspektidest käsitlenud Helmi Neetar (nt Neetar 1975, 1978). Enn Koit on avaldanud ülevaate Kihelkonna murrakust (Koit 1957, 1959). Kihnu murrakut on kirjeldanud nt kohalik murdekorrespondent Theodor Saar koos Aino Valmetiga (Saar, Valmet 1997). Kihnu murraku assimileerumisest on kirjutanud Grigorjev jt 1997.

12. Läänemurre

Läänemurret kõneldakse kogu Lääne-Eesti rannikul alates Noarootsi kunagistelt rootsikeelsetelt aladelt põhjas kuni Läti piirini lõunas (vt kaart 12.1).

Ajalooliselt oli Läänemaa suur muistne maakond. Praeguse Pärnumaa lääne- ja keskosa kuni Pärnuni oli osa Läänemaast ja lõunaosa kuulus enne ristirüütlite tulekut Sakala maakonda. Muistse lõunaeesti keele ala ulatus ehk välja Pärnu laheni (vt kaart 4.1).

Ristisõdalaste vallutuste järel läks suurem osa Läänemaast Saare-Lääne piiskopkonnale, Pärnumaa alad jäid ordu valdusesse ning ordu sai endale maid ka Lihula-Karuse piirkonnast, Muhust ja Ida-Saaremaalt. Liivimaa ja Eestimaa piir jagas keskajal ja hiljem läänemurde ala kaheks, kusjuures Pärnumaa, eelkõige Pärnust lõuna poole jääv ala kuulus Liivimaa koosseisu ja administratiivselt kokku Mulgi aladega (vt kaart 4.2). Kõik see on lähendanud Pärnumaa lõunaosa murrakuid lõunaeesti, eriti Mulgi murdele.

Läänemurre on väga hajuva tuumaga murre. Väga vähesed läänemurde jooned on ainult sellele murdele omased. Tavalisem on, et need on laiemalt lääne-eestilised jooned, millele läänemurdes võib liituda mõni omapärane nüanss. Lisaks on läänemurdes vähe kogu murdealale ühiseid erijooni, need on võrdlemisi kitsa levikuga ja suhteliselt hilised.

Ka läänemurde piirid naabermurretega on väga hajuvad ja murdele on iseloomulik paljude siirdealade olemasolu.

Läänemurdel on olnud tihedaid kontakte saarte murdega. Arnold Kask on arvanud, et saartelt on mandrile levinud nt epenteetiline palatalisatsioon (nt *taeȉ* ‘taat’), aga mandrilt võis saartele tungida *ud*-lõpuline mitmuse osastav (*vaȑDUD* ‘vardaid’, *raȉtuD* ‘rattaid’). Osa keelenähtusi võivad aga olla olnud juba varem eesti läänepoolseile murdeile ühised, nt tugevaastmeline inessiiv, haploloogilised keelekujud *korištuD*, *kiřjuťtuD*, *v* kadu labiaalvokaali kõrval, sõnaalgulise konsonantühendi puudumine jms. Ühisjoonte rohkus on võimaldanud vaadelda saarte ja läänemurret ühise murdena (nagu Ojansuu juba 1919) või paigutada nende murrete piiri teisiti. Nt Tõstamaa ja Varbla keelt on Saareste pidanud algselt saartemurdeliseks.

Läänemurde kirdepiiriks on peetud muistse Läänemaa ja Harjumaa piiri. Kuid keelepiir on seal hajuv ja mitmed läänelised jooned ulatuvad keskmurdelise Harjumaa keskosani (eriti Rapla, Nissi, Risti, Harju-Madise piirkonnad) ja keskmurde jooned Läänemaale (vt ka kaart 13.1). Näiteks ulatuvad keskmurde alale nõrgaastmeline *de*-mitmus (*ẹlàDe* ‘õlgade’), pluurali 3. pöörde tugev aste (*teGèvaD*), *n*-kujuline *nud*-partitsiip (*olȉn* ‘olnud’, *vẹtȉn* ‘võtnud’), *mb* > *mm* (*lamȉmaD* ‘lambad’). Veel kaugemale ulatub tugevaastmelise inessiivi ning *ja* > *jä* ja *er* > *är* levila (*jäGù*, *pärà*).

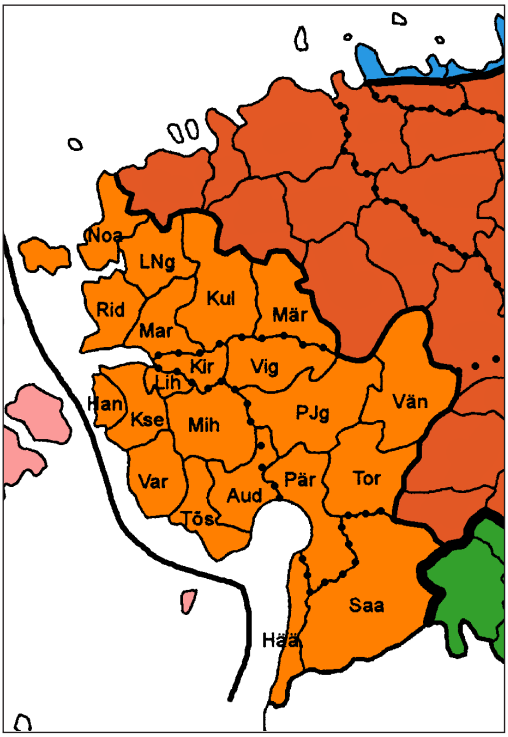

Kaart 12.1. Läänemurre

Palju on läänemurde jooni levinud endise Põhja-Viljandimaa murrakutesse, eriti maakonna piiril olevate Suure-Jaani, Kõpu ja Viljandi murrakusse. Looduslike takistuste tõttu ei tohtinuks suhtlemine nende vahel olla elav, kuid ometi on seal palju läänemurdelisi jooni, nt öeldakse *lâś* ja *lît klaasi* ja *pliidi* asemel, *v*-kaolised on *suì* 'suvi' ja *ka˛eù* 'kaev', seal esinevad isegi *kiʙì* 'kivi' ja *eᴅèʙ* 'edev', *metˋses* 'metsas' jm. Selliste ühisjoonte põhjal võiks Arnold Kase arvates pidada Suure-Jaanit ja Kõput kas läänemurdesse kuuluvaks või siis siirdemurrakuteks lääne- ja keskmurde vahel.

Murde lõunaosas on läänemurdel olnud tihedaid kontakte lõunaeesti murretega ja sealt on tulnud kasutusele sõnavormid, nagu *kip̆pè* : *kiʙèᴅa*, [ma] *mak̆kà* 'magan', *sat̆tàʙ* 'sajab' või sisekaolised *ot̆sma* 'otsima', *kîkma* 'kiikuma' ja tunnuseta infinitiivid, nagu *ìstu* 'istuda' ja *ot̆si* 'otsida'. Samuti on saava käände *s*-lõpp sama kui seesütleval, nt *sūrès mehès* 'suureks meheks'.

Lisaks on murde kujunemisele oluline, et saarlastel ja läänemaalastel (ridalalastel) olid esimese aastatuhande teisel poolel ja teise aastatuhande al-

guses tihedad sidemed läänemeresoome põhjarühma murde kõnelejatega Soomes, eriti selle edelaosas Turu ümbruses.

Ka on läänemurde jaoks olulised rootsi mõjud. 13. sajandi teisest poolest asustasid Läänemaa rannikualasid ja saari rootslased. Kõige arvukam rootslaste asustus oli Vormsis, Noarootsis ja Ridalas (peamiselt Rohuküla ümbruses), aga ka Ruhnus ja Harjumaale jäävatel Pakri saartel. Veel 18. sajandil oli rannarootslasi ka Lääne-Nigulas ja Karusel. Rootsi keele mõju, eriti häälikulisel tasandil, on kõige tugevam Noarootsis, väiksem teistes läänemurde põhjarühma läänepoolsetes murrakutes.

12.1. Läänemurde tähtsamaid erijooni

Läänemurdel on väga vähe kogu murdele ühiseid omapäraseid erijooni. Järgnevalt esitatud üldistest läänemurde joontest on mitmed tuntud laiemalt, kuid nende algseks levikualaks on peetud läänemurde ala.

Hääldus

(a) Kõige markantsem läänemurde joon on *v* > *b* enamasti vokaalide vahel nt sõnades *kẹʙà kiʙì* ‘kõva kivi’, *teȑʙe* ‘terve’, *süɢàʙ* ‘sügav’. See muutus on levinud peaaegu kogu läänemurde alal (v.a Noa, Var, Tõs, LLõ) ning on kandunud ka keskmurde alale Harjumaa lääneossa ja Põhja-Viljandimaale.

(b) Läänemurde artikulatsiooni on peetud suhteliselt loiuks. See on toonud kaasa mitmeid muutusi, nagu häälikute kadu erinevatest morfoloogilistest vormidest (Pär *kas̀vast* ‘kasvasid’, Mih Tõs *panìm* ‘panime’, Hää *inìmest* ‘inimesed’). Tihti on ootuspärase kolmanda välte asemel teine, nt infinitiivivormides (*sāᴅà*, *aňᴅà*, *jōštà* jt).

(c) *hj*-ühendis on *j* nõrga astme vormides kadunud, jättes järele kas peenendatud või peenendamata *h*, kusjuures lisaks võib tekkida *eh*-ühend. Nt sõnad *lahja* ja *kahju* on läänemurdes *laȟà* ~ *laěhà* ja *kaȟò* ~ *kaěhò*.

(d) Esineb vaheldus *aťtèr* ‘ader’ : *aᴅrà*, *oťtèr* ‘oder’ : *oᴅrà*.

(e) Läänemurret võiks iseloomustada kui *e*-keelt. Nt põhja- ja edelarühmas toimub valdavalt esisilbi *i* madaldumine, mis on toonud kaasa sõnakujud *el̀m* ‘ilm’, *peᴅàᴅa* ‘pidada’, *seɢà* ‘siga’ jms. *h* mõjul on vokaal *i* madaldunud ka teises silbis, mistõttu Pärnumaal ja Kihnus kuuleb sõnade *kuhi* ja *vahib* asemel *kuhè* ja *vahèʙ*. Sõna lõpus on üldisemalt *i* muutunud *e*-ks, eriti Pärnumaal, nt *nimè* ‘nimi’, Hää *kẹrè* ‘kõri’ jt. Ka tuletusliidetes on tendents liikuda redutseeritud *e*-hääliku või häälikukao suunas. Nt *ma*-liite asemel on Läänemaal levinud *me*-: Rid *tẹs̀tme auk̀*, Vig *pā̄ʙà tẹùsme aèɢas*. Nii ka *i*-ga liidetes: *mine* > *mene*, *line* > *lene*, *sti* > *ste*, *ti* > *te* (*menèmene* ‘minemine’, *teɢèmene* ‘tegemine’, *kih̀lamene* ‘kihlamine’, *iluste* ‘ilusti’, *esiťte* ‘esiti’).

(f) *ä*-harmoonia on säilinud osas murrakutes (Lääne-Nigula lõunaosas, osaliselt Ridalas ja Martnas, Vigalas, Varblas, Tõstamaal (v.a Seli ja Pootsi) ja Saardes), nt *äᴅà* 'häda', *jävàᴅ* 'jäävad'. *ä*-d ei esine tavaliselt neutraalvokaalide järel, nt *pärìma*, *päěvà*.

Läänemurdes on palju jooni, mis on levinud laiemalt Lääne-Eestis, sh saartel: konsonantühendi puudumine sõna algul (*limʼbìᴅ* 'klimbid', *râv* 'kraav'); *v* kadu labiaalvokaalide naabrusest, konsonandi järelt *i* eest ja sõna lõpust (*ô*, 'vöö', *suì* 'suvi', *rasù* 'rasv' jne), esimese silbi vokaali pikenemine teatud sõnades (*āvalᴅama*), *aa* ja *oo* diftongistumine *i*-tüveliste sõnade nominatiivis (*taeẗ* : *tāᴅì*).

Morfoloogia

Mitmed morfoloogilised erijooned on läänemurdes seotud häälduse üldsuundumustega, ka nn häälduse lõtvusega.

(g) 2-silbiliste astmevaheldusliike sõnade mitmuse vormides on kasutusel nõrgaastmeline tüvi (*jalàᴅe*, *räěmèᴅe*, *e̦làᴅel*).

(h) Eesti lääneala ühine joon on tugevaastmeline inessiiv. Läänemurde eripäraks on see, et tüvevokaal *a* muutub neis kolmandavältelistes vormides tunnuse ees *e*-ks, nt *aittes* 'aidas', *meẗses* 'metsas'.

(i) Teatud tingimustel toimub konsonantide geminatsioon (noomenitüvedes, *eda*-adjektiivides, pluurali partitiivis, *lugema*-tüüpi verbides, adverbides), nt *reḱke* ~ *reḱkè*, *paĭjù* 'paju (gen)' ~ *paĭjò*, *kiṗpè* 'kibe', *käs̆sa* 'käsi (part)', *luḱkèʙ* 'loeb', *tas̆sa* 'tasa' jne.

Morfoloogias on jooni, mis ühendavad kogu läänepoolset Eestit: tugevaastmeline inessiiv (*jalìᴇas*, *nurkkas*), tugevaastmeline pluurali 3. pööre (*tahìtvaᴅ*, *anìᴅvaᴅ*), *id*-lõpp imperfekti ja konditsionaali pluurali 3. pöördes (*naᴅ veṭìsiᴅ*, *naᴅ aňnaksiᴅ*), *da*-infinitiiviline kaudne kõneviis (*ta piᴅàᴅa minèma*). *a*-tüveliste kontraheerunud noomenite ning kolme- ja enamasilbiliste sõnade pluurali partitiivis on *id*-, *ud*-lõpulistele lisandunud *od*- ja vokaallõpulised vormid, nt 'lambaid' on Mär, Vig *lam̀muᴅ*, Mih *lam̀ʙoᴅ*, Aud *lam̀miᴅ* ~ *lam̀mu*, Saa *lam̀ʙiᴅ*.

12.2. Läänemurde ala sisemine liigendus

Läänemurdes saab eristada neli põhilist murrakurühma (vt kaart 12.1). Põhjarühma moodustavad Põhja-Läänemaa murrakud, mille keel on lähedane keskmurde looderühma keelele, aga ka saartele. Teiseks on edelarühm, kus leidub ühisjooni saarte murdega. Kolmandaks eristub lõunarühm Lõuna-Pärnumaal oma kontaktide tõttu Mulgi murdega. Keskosasse jääb keskrühm, mis on läänemurde kõige tüüpilisem ala.

Põhjarühm

Läänemurde põhjarühma kuuluvad Noarootsi (Noa), Lääne-Nigula (LNg), Ridala (Rid), Martna (Mar), Kullamaa (Kul) ja Märjamaa (Mär) murrak.

Põhjarühma kõige olulisem erijoon on konsonantühendi püsi sõna algul, mis eristab teda muust läänemurdest, nt *klâs*, *tramppima*. *ks*-noomenid esinevad kujul, nagu *kaťtušse* 'katuse', *varešse* 'varese'. Nõrga astme üldistumine sõnades, nagu *kurv̀* : *kuřvà*, *asv̀el* : *asv̀le* 'haspel', mis levib üle Põhja-Eesti mandri (v.a Virumaa), ilmneb ka siin. Põhjarühmas esineb järgsilpides *o* kõige järjekindlamalt (*kasòma* 'kasvama', *talò* 'talu'), kuigi seda tuleb esile ka keskrühmas ja sõnuti kogu läänemurdes. Morfoloogias esinevad mitmuse osastava moodustamisel diftongita vormid (nt *sáppuD* 'saapaid') ja tüübiti ka *si*-lõpp, nt *sânisi*, *tal̀Gusi*. Uuema nähtusena on levinud keskmurdeline *sse*-sisseütlev, nt *külašse*, *var̀vašse* 'varbasse'.

Omaette alarühma moodustavad siin rootsipärased murrakud, eeskätt Noarootsis ja vähemal määral selle naabruses, kus rootsi keele mõjul on toimunud häälikutes muutused, nagu *ä* > *ɛ*, *e*: *tɛk̄* 'täkk', *keǹD* 'känd', *keřBes* 'kärbes'; *ir* > *är*: *kæ̀rn* 'kirn', *kärò̀ma* 'kiruma'; *õ* > *ö*: *völ̀G* 'võlg', *söBèr* 'sõber', *löh̀ki* 'lõhki' jms. Samu häältdusnähtusi kohtab ka Hiiumaa ja Saaremaa keeles. Süntaksis on refleksiivpronoomenitega tarindites muutunud objektikäänete kasutus (nt *ta olì enèse met̀sa jõ̂st* 'ta oli metsa jooksnud'; *öp̀pis eňnast luGèma* 'õppis lugema') ja on kasutusel arvukad tõlkelaenulised fraasid (*minù ę̂st* 'minu arvates', *liGì piàl* 'ligidal' jt).

Edelarühm

Edelarühma moodustavad Lihula (Lih), Karuse (Kse), Hanila (Han), Varbla (Var), Mihkli (Mih), Tõstamaa (Tõs) ja põhiosa Audru (Aud) kihelkonnast. Kuna nende kihelkondade ülemerenaabriks on saared, on neis murrakuis ühist ka saarte murdega, eriti Muhu ja Kihnuga. Seetõttu võib edelarühma pidada ka siirdemurrakuks saarte ja läänemurde vahel.

Rühmale on iseloomulikud nähtused, mis esinevad ka saarte murdes. Nt puudub siin palatalisatsioon *i* ees (v.a Aud) (nt *koťtì̀D*, *paňnì̀D*, *kašsì̀D*). Noomenimorfoloogias on singulari illatiivis üldiselt *se*-lõpp: *talùse* 'talusse', *sôse* 'soosse'; sisekaolised *de*-tunnusega mitmuse tüved esinevad *koer*-, *hein*-tüübis: *koěrDè* 'koerte', *eĭnDè* 'heinte'. Verbide *lugema*-, *nägema*-tüübis ilmnevad mitmuse 3. pöördes tugevaastmelised vormid, nt *luGèBaD* 'loevad', *näGàvaD* ~ *näGèvaD* 'näevad', ja *a*-tüüveliste kahesilbiliste pika esisilbiga verbide vormid on sisekaolised, nt *leňDvaD* 'lendavad', *kar̀vaD* 'kardavad'. Siin (v.a Mihklis) esinev *n*-lõpuline *nud*-partitsiip on saartel kitsama levikuga, nt *tul̀n* 'tulnud', *läìn* 'läinud', *ak̀kan* 'hakanud'. Verbide 1. pöörde lõpust on *n*

kadunud oleviku ja lihtmineviku vormides (v.a Mih), nt *aňnà* ‘annan’, *teɢì* ‘tegin’, mis on ka saarte murde ja lõunapoolsete Eesti murrete ühisjoon.

Omaette alarühma moodustavad Varbla ja Tõstamaa, kuhu ei ole jõudnud mitmed läänemurdele ühised uuendused. Kõige silmapaistvamaks jooneks on see, et *v* ei ole muutunud *b*-ks, seega *kẹʙà kiʙì* on siin *kẹvà kivì*. Samuti ei ole ulatunud siia geminatsioon ja seetõttu esinevad sarnaselt saartega sellised illatiivid, nagu *tuʙà* ‘tuppa’, *koɢù* ‘kokku’, *käᴅè* ‘kätte’, *sülè* ‘sülle’. Omapärane on ajaloolise **ks*-ühendi assimilatsioon. Translatiivis on see andnud *se*-tunnuse, nt *purùse* ‘puruks’, *pōlèse* ‘pooleks’, konditsionaalis on aga *-s*, nt *olàs* ~ *olès* ‘oleks’, *tahàs* ‘tahaks’. Eripärane on kahesilbiliste noomenite nõrgaastmeline tüvi, nt *tiǩkùsi* ‘tikkusid’, *sar̆vèsi* ‘sarvesid’.

Keskrühm

Keskrühma kuuluvad Vigala (Vig), Kirbla (Kir), Pärnu (Pär), Pärnu-Jaagupi (PJg), Vändra (Vän) ja Tori (Tor) murrakud ning Audru (Aud) põhjaosa murrak. Neis esineb kõige enam läänemurdele iseloomulikke jooni. Keskrühma idaosal on palju ühist ka keskmurde Põhja-Viljandimaa lääneosa murrakutega. Noomeni morfoloogias on produktiivne *si*-lõpuline mitmuse partitiiv, ka pikemates sõnades, nt *pul̀masi*, *jẹùlusi*, *viǩkat̆tisi* ‘vikateid’.

Lõunaeestilistest joontest esineb tüvekonsonandi geminatsioon, nt *maǩkè* ‘mage’, *luǩkèʙ* ‘loeb’, *paǹni* ‘pani’.

Lisaks on ühisjooni eriti verbimorfoloogias. *i*-, *u*-verbide *da*-infinitiiv on tunnuseta (*lī́kku* ‘liikuda’, *as̀tu* ‘astuda’, *rā́kki* ‘rääkida’) ja *ma*-infinitiiv sisekaoline (*kī̂kma* ‘kiikuma’ *ot̀sma* ‘otsima’). Oleviku mitmuse 3. pööre on enamasti tugevas astmes ja sisekaoline, nt *aǹᴅvaᴅ* ‘annavad’, *ot̀svaᴅ* ‘otsivad’. *di*-tunnusega impersonaalivormid esinevad kaasrõhulise silbi järel, nt *pẹlet̆taᴅi*, *kašvat̆taᴅi* jt.

Viljandimaaga ühiseid jooni on nt mitmuse partitiivis kolme- ja enamasilbilistes sõnades, kontraheerunud sõnades ja kolmesilbilistes *ne*-, *s*-sõnades on *id*-lõpp, nt *aɢàniᴅ*, ‘aganaid’, *lam̀miᴅ* ‘lambaid’, *varèsiᴅ* ‘vareseid’. See lõpp on omane ka keskmurde lõunaosale, ida- ja lõunaeesti murretele. Kolmesilbilistes *i*-tüvedes on *si*-lõpp (L *viǩkat̆tisi* ‘vikateid’), mis on levinud ka keskmurdes (Ha, Jä, VlPõ). *käsi*-tüüpi sõnades on kasutusel geminatsiooniline *a*-tüveline mitmuse osastav (L *käš̌sa*), mille levik piirdub läänemurde mõjualuste keskmurde läänepoolsemate murrakutega (HaLä, Põhja-Viljandimaa). Mujal keskmurdes on geminatsioonita vormid (*käźà*).

Lõunarühm

Lõunarühma moodustavad Häädemeeste (Hää) ja Saarde (Saa) murrak. Neil murrakuil on mitmeid olulisi ühisjooni Mulgi ja üldisemalt lõunaeesti murre-

tega eeskätt morfoloogias. Saarde murrak on eriilmeline nii läänemurde seisukohast kui ka murrakusiseselt, sest seal esineb vormimoodustuses palju variatiivsust ehk segamini lõunaeestilisi ja põhjaeestilisi jooni.

nd-, *nud*-lõpulise partitsiibi (HääPõ *kat̀sunuᴅ* 'katsunud', *läěnùᴅ* 'läinud', *tēnùᴅ* 'teinud') kõrval kohtab lõunaeesti *nu*-kujulist mineviku kesksõna (HääLõ *tēnù* 'teinud', *pe̯l̆nù* 'polnud', Saa *läǹnu* ~ *läňnù* 'läinud', *ol̆nu* ~ *ol̆lu* ~ *ol̀lu* 'olnud'). Ka võivad paralleelselt esineda *tud-, dud-* või lõunaeestiline *du*-partitsiip (nt Hää põhjaosas, Saardes *paràn*ᴅ*a*ᴅ*u*ᴅ ~ *paràn*ᴅ*u*ᴅ 'parandatud', *ošte*ᴅ*u*ᴅ 'ostetud', *le̯hù*ᴅ*u*ᴅ 'lõhutud'; *paràn*ᴅ*a*ᴅ*u* ~ *paràn*ᴅ*u*). Lisaks kaudse kõneviisi läänemurdelisele *e*-tunnusele on Häädemeeste põhjaosas kasutusel *ja*-, *je*-tunnus (*pi*ᴅ*àje* 'pidavat', *ak̀kaje* 'hakkavat', *vis̀kaja* 'viskavat'), Häädemeeste lõunaosas ja Saardes aga lõunaeestiline *va*-tunnus (*olèva* 'olevat', *se*ɢ*àva* 'segavat', *sāvà* 'saavat').

Ka on kasutusel lõunaeestiline mineviku eitussõna *es* (*es̀ ak̀ka* 'ei hakanud', *es̀ olè* 'ei olnud', *es̀ tî̯* 'ei teinud'), mida kasutatakse Tahkurannas isegi olevikus: *es̀ olè* 'ei ole'.

Lisalugemist

Läänemurre on olnud pikka aega väheuuritud ala. Kaua oli ainsaks trükitud materjaliks läänemurde kohta Andrus Saareste (Albert Saaberki) *Vigala murde peajooned* (Saaberk 1917). Läänemurde põhiliseks uurijaks pärast sõda oli Aino Valmet, kes on avaldanud lühemaid ülevaateid (nt Valmet 1970). Evi Juhkami ja Aldi Sepa ühistööna (Juhkam, Sepp 2000) on kirjutatud mahukas läänemurde keeleline iseloomustus *Läänemurde tekstide* kogumikus, millele toetub oluliselt ka siinne ülevaade.

13. Keskmurre

Keskmurret kõneldakse Eesti keskosas ja ta moodustab suurima Eesti murdeala (vt kaart 13.1). Tegu on mitut kunagist maakonda hõlmava murdega: keskmurdelised on olnud Harjumaa (v.a Jõelähtme ja Kuusalu rannad), Järvamaa, Virumaa lääneosa (v.a Haljala rannikuala), Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa loodeosa (vt kaardid 4.1 ja 4.2). Praeguse maakonnajaotuse järgi kõneldakse keskmurret Harjumaal, osaliselt Lääne- ja Ida-Virumaal, Järvamaal, Jõgevamaa lääneosas, Viljandimaa põhjaosas ja Tartumaa põhjaservas Äksis.

Keskmurde suuruse ja asukoha tõttu teiste murdealade vahel ei ole päris ühtset murret kujunenud ja erinevused eri piirkondade murdekeele vahel on küllalt suured. Samas on viimastel sajanditel keskmurde mõju levinud ekspansiivselt kõigile selle naaberaladele.

13.1. Keskmurde tähtsamaid erijooni

Keskmurre sai aluseks eesti kirjakeelele. Seetõttu on selles palju kirjakeelega sarnaseid jooni.

Häälduses on pika *ä* asemel sõnuti hilisdiftong *ea*, nt *heà* (vrd *hä̂*), *peà*, *seàᴅma* ning *e*-lõpulised diftongid *oe*, *ae*, *äe* varasemate *i*-lõpuliste asemel, nt *poèɢ* (varem *poìɢ*), *kaèv*, *päèv*. Kirjakeelne on varasema **k* vokaliseerumine *e*-ks ühendeis **kl* ja **kr*, nagu *naěris* (vrd eL *nakŕi*), *kaèl*, *kaèr*.

Noomenimorfoloogias on ühisjoonteks *de*-mitmus, eriti ainsuslikule tüvele liitunud *de*-tunnusega mitmuse omastav: *külàᴅe*, *liǹnaᴅe*; *si*-imperfekt, nagu *luɢèsin*, *vęt̓sin*; *sse*-lõpuline illatiiv, nt *külašse*, *jęesse*; diftongiline mitmuse osastav: *maᴅàlaiᴅ*, *saǹᴍaiᴅ*. Verbides esinevad analoogilise *da*-tunnusega infinitiivid, nagu *luɢèᴅa*, *kiřjuťtaᴅa*.

Andrus Saareste on tõdenud, et kui jätta mõned perifeersed idioomid arvestamata, siis keskmurde tuumalal peaaegu puuduvad spetsiifilised murdejooned, mis erineksid eesti kirjakeelest. Siiski on keskmurdes mõningaid laiema levikuga keelendeid, mis ei ole jõudnud kirjakeelde ega ole ka üldsüdaeestilised.

(a) Arvatavasti kõige tuntum keskmurde joon on pikkade madalate vokaalide diftongistumine, kusjuures vanemas keeles võis tekkida konsonant *v* (*resp. j*) sõna algusesse diftongi ette, seega *muà* ‘maa’, *vuàsta* ‘aasta’, *voăvaᴃū* ‘haavapuu’, *jeàl* ~ *jâl* ‘hääl’, *eàr* ~ *jeàr* ~ *jä̂r* ‘äär’. See joon on levinud suuremas osas keskmurdes, puudub aga murdeala servades: mõnes Põhja-Tartumaa murrakus, suures osas Põhja-Viljandimaa murrakutes,

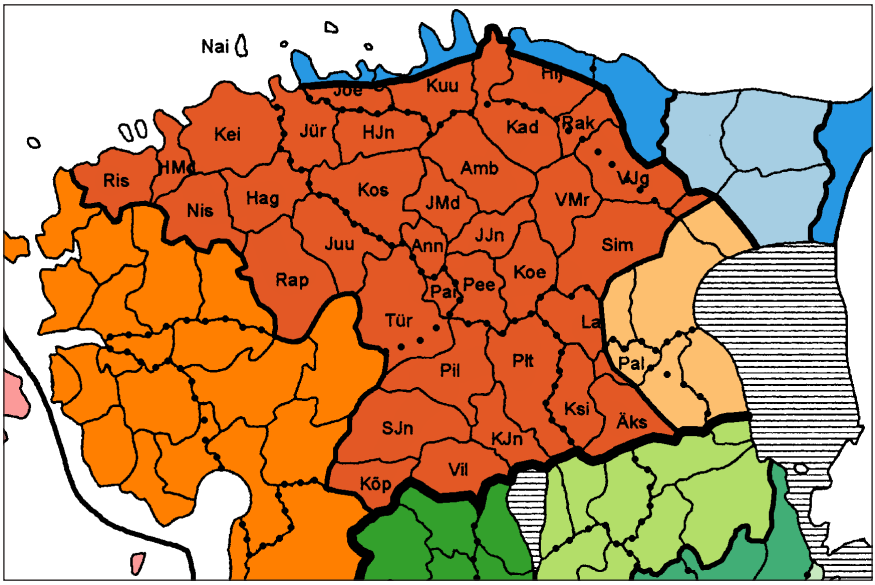

Kaart 13.1. Keskmurre

Loode-Harjumaal ja murde kirderühmas Lääne-Virumaal. Samasugune joon esineb siiski ka idamurdes, Ida-Saaremaal, Kihnus, Muhus ja Lääne-Eesti rannikul.

(b) Põhjapoolses keskmurdes on tuntud pikkade keskkõrgete vokaalide (*oo*, *öö*, *ee*, *õõ*) diftongistumine, nt *suò* ‘soo’, *tüö̀* ‘töö’, *tiè* ‘tee’, *vẹ̄ěràs* ‘võõras’. See joon on iseloomulik kirderanniku murderühmale ning esineb ka Muhus ja Kihnus.

(c) Sarnaselt lõunaeesti ja läänemurdega on üldised assimilatsioonid *lj* > *l'l*, *sj* > *śs*, nt *näl̆'làne* ‘näljane’, *aš̆saᴅ* ‘asjad’.

(d) Algupäraste diftongide järelkomponent alaneb teises vältes (v.a murde kirdeosa). Seetõttu esinevad vaheldused *toit̀ma* : *toěᴅàʙ*, *sẹ̀imama* : *sẹ̄ěmat̆ta*, *saùn* : *sānàᴅ*, *lẹ̄ŭnà* ~ *lẹ̄nà*.

(e) Ainsuse osastavas kasutatakse pikemates sõnades kaasrõhulise silbi järel ning pika esisilbiga sõnades *d*-tunnust: *aňᴅjaᴅ* ‘andjat’, *parèmaᴅ* ‘paremat’.

(f) Alaleütleva käände lõpp on kaasrõhulise silbi järel *-lle*: *parèmal̆le* ~ *parèmalle* ‘paremale’, *sūrèmal̆le* ‘suuremale’.

(g) Karitiivadjektiivide obliikvakäändeis on säilinud *-ma*, nt *val̆lat̆tumaᴅ* ‘vallatud’, *inet̆tuma* ‘inetu (gen)’.

13.2. Keskmurde ala sisemine liigendus

Keskmurre on eklektiline ala, millel on hajus tuum ja laiad servad, mis on keeleliselt tugevalt seotud ümbritsevate murdealadega. Keskmurde liigenduse seisukohast on olulised isoglossid, mis tekitavad Eesti keskosas siirdealasid (vt pikemalt osadest 7.1–7.4).

On olemas mitmeid Eesti põhjaosale ühiseid jooni, mis jagavad keskmurde kaheks, nt *er*-ühendiga sõnad (*kerȁt*, *keřvès*); *u*- ja *i*-tüveliste verbide esinemine ilma sisekaota (*ìstuma* ja *pühkima*); diftongilised sõnakujud *mièS*, *tüö̀*, *lüèma*, *juòma* jms. Sealjuures kulgeb mitme põhjaeestilise nähtuse murdepiir piki vanade maakondade Harju-, Järva- ja Virumaa lõunapiiri (vt kaart 7.2).

Teiselt poolt tuleb vastu mitmeid lõunaeesti murrete jooni, mis ulatuvad Viljandi- ja Tartumaa põhjapiirile ja teevad Põhja-Tartumaast ja Põhja-Viljandimaast suured siirdealad (vt kaart 7.1). Näiteks häältatakse sõna *kaua* kujul *kavvà*, *tk*-ühendiga sõnad on *kk*-lised (nt *sẹ̀kkuma* ~ *sẹ̀kma* ‘sõtkuma’), *üheksa* asemel häältatakse *ühešsa* ~ *üttešsa* ja kahesilbilise tüvega verbides puudub *da*-infinitiivi tunnus (nt *ìstu* ‘istuda’, *astu* ‘astuda’).

Teistpidi liigendub keskmurre lääne- ja idapoolseks osaks, kusjuures suur osa isoglosse kulgeb umbes Tallinna–Põltsamaa joonel (vt kaart 7.3). Lääne pool esinevad nt tugevaastmelised inessiivivormid (*nurkkas*, *jalȁGas* jt) ja nõrgaastmeliste kujude üldistumine sõnades, nagu *alȉv* : *alvà* ‘halb : halva’, *kurȉv* : *kuřvà*, *teȉvaD* ‘teibad’ jt. Häälikuühend *mb* on assimileerunud *mm*-iks ja niisuguse häälikuühendiga sõnakujud on üldistunud tugeva astme vormidesse, seega kohtab sõnu, nagu *lam̀maD* ‘lambad’ ja *üm̀mer* ‘ümber’. Levinud on läänemurdest tuntud rohke *e*-vokaali kasutamine *el*-, *er*-noomenite käändevormides ja liidetes (*köstre* ja *pulmàlene* või *ářmattes* ‘härmatis’). Keskmurde lääneosas võib esimese silbi vokaal pikeneda nagu saarte ja läänemurdes (*āvalDama*).

Idast tuleb omakorda vastu jooni, mis ühendavad laias laastus keskmurde ida- ja lõunapoolseid alasid (Järva idapoolseid murrakuid, Virumaa keskosa, Põhja-Tartumaad, osalt Põhja-Viljandimaad) ja kirderannikumurdeid, idamurret ning osalt ka Tartu ja Võru alasid (vt ka kaart 7.4). Niisugustest nähtustest võiks mainida sõnuti esinevat *o* > *õ* (nt *kẹ̀rD* ‘kord’, *kẹDàr* ‘kodar’), *st*-list translatiivi (nt *vanast mehest* ‘vanaks meheks’) ja sagedast *i*-imperfekti (nt VJg *naěrivaD* ‘naersid’, Ksi *kūlȉD* ‘kuulsid’). Verbide imperfekti ja konditsionaali pluurali 3. pöördes esineb *vad*-lõpp nt *olȉvaD*, *aňnaksivaD*. Kaudse kõneviisi mineviku mitmuse 3. pöördes aga esineb *nuvad*-lõpp, nt *naD tulnuvaD*, *kutsunuvaD*. Sama lõpp esineb Põhja-Tartumaal ka eitava kõne imperfekti pluurali 3. pöördes, nt Lai *eȉ vẹ̀nuvaDGi*, Äks *eȉ olnuvaD*, ja konditsionaali täisminevikus, nt Lai [nad]

oleks tẹm̆manuvaᴅ. Kaasrõhulises silbis esineb diftonge, eriti pluurali partitiivis ja mõnes liites, nt *inìmeisi*, *suɢùlaisi*, *küsimuìsi*, *pìkkameìsi*.

Pannes eeltoodud isoglossid kokku, saame välja tuua keskmurde viis murrakurühma (vt kaart 13.1). Looderühma moodustavad Harjumaa murrakud (v.a kirdeosa), kus leidub läänemurde põhjaosaga ühiseid keelenähtusi. Põhja-Viljandimaa keelepruuk moodustab murde edelarühma, kus on Mulgi ja läänemurde (Pärnumaa) keeletarvituse mõjusid. Põhja-Tartumaa ala moodustab kagurühma, kus põhjaeestilised, lõunaeestilised (eriti Tartu) ja idaeestilised nähtused kujundavad eripärase keelega piirkonna. Üleminekuala Virumaa ja kirderannikumurde vahel moodustab kirderühma. Läänepoolsed viru murrakud, põhja- ja idapoolsed järva murrakud ja harju edelamurrakud moodustavad ala, mida on vaadeldud keskmurde tuumalana ja varem määratletud Kesk-Tallinna keelena.

Looderühm (põhiliselt Harju murrakud)

Looderühma kuuluvad Risti (Ris), Harju-Madise (HMd), Nissi (Nis), Keila (Kei), Hageri (Hag), Rapla (Rap), Juuru (Juu), Paide (Pai) ja Türi (Tür, v.a kaguosa) murrak. Sel rühmal on pikaajalised sidemed läänemurde põhjapoolsete murrakutega ja seetõttu on neil mitmeid ühisjooni.[1]

Häälduses võib selle rühma erijoontena välja tuua nt häälikuühendi *hr*: *oh̀r* ‘oder’ ja *keh̀rama* ‘ketrama’. Esineb švaavokaalita vorme, nagu *pẹt̀r̥* ‘põder’ : *pẹᴅrà*, *sẹp̀r̥* ‘sõber’: *sẹʙrà* nagu läänemurde põhjarühmas ja osaliselt Ida-Saaremaal. Samuti tuleb esile läänemurdepärane *i* madaldumine tagavokaalsete sõnade esisilbis, nt *keǹᴅaᴅ* ‘kindad’, *veṡkama* ‘viskama’, ja *u* madaldumine, nt *omàlaᴅ* ‘humalad’, *poᴅèl* ‘pudel’.

Morfoloogias on erijooneks geminaadiline mitmuse omastav ühesilbilistes pikavokaalsetes sõnades: *māt̆tè* ‘maade’ ja *pūt̆tè* ~ *put̆tè* ‘puude’. Oleviku mitmuse 3. pöörde vormid on tugevas astmes: *teɢèvaᴅ* ‘teevad’ ja *laùlvaᴅ* ‘laulavad’.

Omaette alarühma moodustavad siin Loode-Harju murrakud Risti, Harju-Madise ja Keila. Seal on olnud eestirootsi asustust, mis on mõjutanud nii selle piirkonna hääldust (nt *õ* > *ọ̈* ~ *o* ~ *e*) kui ka süntaksit.

Edelarühm (Põhja-Viljandimaa murrakud)

Edelarühma kuuluvad Põhja-Viljandimaa murrakud: Kõpu (Kõp), Viljandi (Vil), Suure-Jaani (SJn), Pilistvere (Pil), Kolga-Jaani (KJn), Põltsamaa (Plt) ja Türi (Tür, kaguosa). Tegu on murdega, mis on tihedalt seotud läänemurde (eriti Pärnumaa) ja Mulgi keelekasutusega.

---

[1] Lisaks vt ka 7. peatükis toodud laiemalt levinud jooni.

Siin ei ole kaashäälikuühendit sõna algul, nt *pressima* ja *pluus* on KJn vastavalt *rešmä* ja *lūsè*. Laia levikuga nii läänepoolsetes südaeesti murretes kui ka Mulgi murdes on *v* kadu sõna eri positsioonidest. Sõna lõpul on *v* asendunud *u*-ga: *laᴅù* 'latv' : *laᴅvà*, *rasù* 'rasv' : *rašvà*, sõna algul labiaalvokaali ees on *v* aga kadunud: *oŕs̀t* 'vorst', *ṹkke* ~ *ṓkke* 'vöö'.

Morfoloogilistel erijoontel on tavaliselt lõunaeestiline taust. Ühesilbilise tüvega verbides esinevad vormid, nagu *saìja* : *saǐjašse* 'saada', *jäìjä* : *jäìjes* 'jääda'. Kolmesilbiliste ühetüveliste noomenite singulari partitiivis liitub tüvekonsonandile *t*-tunnus, nt *ilust* 'ilusat', *näᴅalt̀* 'nädalat', *viᴏurt̀* 'vigurit'.

Kagurühm (Põhja-Tartumaa murrakud)

Kagurühma moodustavad Põhja-Tartumaa Kursi (Ksi), Äksi (Äks), Laiuse (Lai, lääneosa) ja Palamuse (Pal, lääneosa) murrakud. Neisse ulatub olulisi idamurde jooni. Nt püsib dentaalklusiil nõrga astme vormides: Pal *piᴅeťtašse* 'peetakse', Äks *koᴅàᴅ* 'kojad', *küᴅèʙ* 'köeb'. *v* püsib konsonantühendites, nt *pe̯l̀v*, *tal̀v*. Vana *uh*-ühend, mis tavaliselt esineb *hv*-kujul, on siin *v*-line: Äks *javàʙ* 'jahvatab'.

Morfoloogilistest erijoontest on siin ilmekad *da*-tunnusega singulari partitiiv kahesilbilistes lühivältelistes sõnades: *isàᴅa* 'isa', *täᴅìᴅa* 'tädi'. *nud*-partitsiip esineb pikemal ajaloolisel kujul *-nud*: *oľnùᴅ*, *piᴅànuᴅ*.

Kirderühm (põhiliselt Lääne-Virumaa murrakud)

Kirderühma moodustavad Jõelähtme (Jõe) ja Kuusalu (Kuu) maapoolsed osad, Kadrina (Kad) põhjaosa, Haljala (Hlj) lõunaosa, Rakvere (Rak) põhjaosa, Viru-Jaagupi (VJg) põhjaosa ja Iisaku (Iis) loodeosa murrakud. See rühm on siirdeala kirderannikumurrete ja keskmurde vahel. Südaeesti keel on siin tunginud kirderanniku aladele, kuid siiski on säilinud mõningaid vanu kirderanniku jooni.

Kirderühma erijoontest võiks eelkõige välja tuua vältevahelduse puudumise, eriti Haljala lõuna- ja Rakvere põhjaosas. Samuti ei ole kõikides sõnades toimunud sisekadu: üldlevinud on *kär̀ʙane* 'kärbes', ka Kuu *nah̀kane* 'nahkne', Kad *kahepuòliseᴅ* 'angiin'. Vana joonena on püsinud *ηᴏ* : *ηη*, nii nt *kaŋ̆ηàs* 'kangas' : *kaŋ̀ᴏa*.

Paralleelselt *kse*-tunnusega levib lõputa impersonaal ka kaugemale põhjarühma idaossa, seega nt *tehà* 'tehakse', *paǹna* 'pannakse'. Virumaal on järjekindel *ʙ* : *v* vaheldus sõnades, kus üldkeeles vaheldust ei ole, nt *saʙà* : *savà, uʙà* : *uvàᴅ*, VMr *aʙìs* ~ *avìs*, Rak *äviťtu* 'häbitu', *uos̀teᴏa* ~ *ovosteᴏa*. Sõnuti ulatub *v* ka Järvamaale ja Harjumaa kirdeossa. Komparatiiv on *mb*-tunnuseline (Kad *ilùsamʙ* : *ilùsamaᴅ*). Kasutusel on verbidest *minema,*

nägema, tegema h-lised ja švaavokaaliga partitsiibid, nt Rak, Kuu, Kad *lähenD ~ lähänD ~ lähnD, nähenD ~ nähänD*.

Tuumala (Kesk-Tallinnamaa murrakud)

Keskmurde tuumalasse kuuluvad Kadrina (Kad) lõunapoolne osa, Väike-Maarja (VMr), Simuna (Sim), Rakvere (Rak) lõunaosa, Viru-Jaagupi (VJg) loodeosa, Ambla (Amb), Järva-Madise (JMd), Järva-Jaani (JJn), Anna (Ann), Koeru (Koe), Peetri (Pee), Jüri (Jür), Harju-Jaani (HJn), Kose (Kos).

Neid iseloomustab vaheldumatus *ader*-tüüpi sõnades, kus nii nominatiivis, genitiivis kui partitiivis on *aDrà*, *laDvà*, *paDjà*. Tuumalal on järjekindlam *ks*-i püsi järgsilpides, nt *kaťtuksesD* 'katused'. Tavaline on ka lääneline *j* kadu madalate vokaalide vahelt, nt *aèD* : *â*; *âma* 'ajama'.

Toimunud on metatees *lj* > *il*, *sj* > *is* ja paralleelselt ka *lj* > *l'l, sj* > *śs*: *väiľàD* 'väljad', *seiľàs* 'seljas', *aiśàD* 'asjad'. Hilisdiftongides on algne vokaal osalt püsinud: *tuàD* 'toad', *siàD* 'sead', *luèB* 'loeb', *süèD* 'söed', kuid selle kõrval võivad keskkõrged vokaalid hilisdiftongides ka kõrgeneda: *kauttama* 'kaotama', *näuttu* 'näotu'.

Lisalugemist

Keskmurde tähtsamaid uurijaid on Mari Must, kes on koostanud väljaande *Keskmurde tekstid* (Must 1965b) koos murde iseloomustusega, millele toetub suuresti ka siinne ülevaade. Koos Aili Univerega on ta kirjutanud ka monograafilise ülevaate *Põhjaeesti keskmurre* (Must, Univere 2002).

14. Idamurre

Idamurde leviala paikneb Peipsi-äärsetes kihelkondades (vt kaart 14.1). Idamurde piirid olid problemaatilised juba 20. sajandi alguses. Lauri Kettunen on nimetanud eraldi murdena Kodavere keelt. Andrus Saareste murdeliigenduses aastast 1932 leiame tugevama murdepiiriga eraldatud alana Kodavere kihelkonna põhjaosa ja Maarja-Magdaleena kirdeosa ning lisaks Põhja-Tartumaad läbivaid nõrgemaid isoglossikimpe. Kuid tema sõjajärgsetes murdeülevaadetes on toodud välja vadjapärane idamurre, mille kõige karakteersemad jooned esinevad Kodavere kihelkonna põhjaosas ja Maarja-Magdaleena kirdeosas. Saareste märgib, et murre võis varem olla Ida-Virumaal ja Põhja-Tartumaal laiema levikuga. *Eesti murrete sõnaraamatus* loetakse idamurde tuumalaks Kodavere põhjaosa, seda ümbritsev levila haarab Iisaku edelaosa, Torma kihelkonna, Laiuse ja Palamuse idaosa ning Maarja-Magdaleena. *Idamurde tekstides* on idamurdega liidetud ka Äksi, mille me oleme paigutanud siiski keskmurde alla (vt selle kohta ka osast 3.3).

Idamurde tuumalana võib käsitleda Kodavere ja Maarja-Magdaleena põhjaosasid. Muu ala moodustab murde perifeeria, mida eri autorid on veidi erinevalt liigendanud. Meie vaatleme kogu ülejäänud murdeala põhjapoolse ja läänepoolse siirdealana (vt ka osa 3.3).

Ajalooliselt on tegu muistse Vaiga maakonnaga (vt kaart 4.1). Tänapäeval jaguneb idamurre Ida-Virumaa, Jõgevamaa ja Tartumaa vahel. Murde looduslikuks piiriks idas on Peipsi järv, põhjapiiril suured metsad. Läänepiir Vooremaal on aga olnud avatud. Idamurde ala läbib juba vanast ajast tähtis liiklustee Põltsamaa–Laiuse–Torma–Mustvee, mis on soodustanud prestiižsema Kesk-Eesti keele levimist sellele alale.

Siin käsitleme idamurde tuumala erijooni ja ühisjooni naabermurretega, eriti lõunaeesti murretega. Lisaks kuulub idamurre laiematesse Eesti idaosa murdeliitudesse, mille ühisjoontest on juttu osas 7.4.

14.1. Idamurde tähtsamaid erijooni

Idamurde vanad jooned on omased ainult väikesele alale, mujal esinevad nad kas sporaadiliselt või puuduvad üldse. Selliselt võime idamurdest kõnelda praktiliselt ainult väikesel tuumalal, mis koosneb Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonna põhjaosast. Tuumikuks on siin Kodavere murrak, milles on kõige paremini säilinud murde vana vadjapärane ilme. Kuid tuleb arvesse võtta, et murdekirjeldustes on Kodavere joontena toodud välja ka erisusi, mis

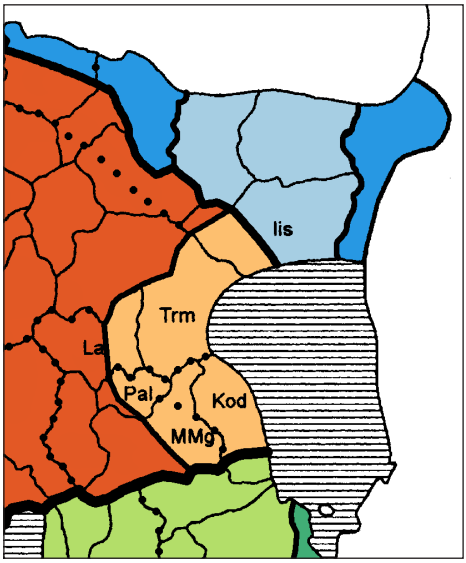

Kaart 14.1. Idamurre

on 20. sajandil esinenud vaid rudimentidena. Teisisõnu, osa idamurde erijooni esindab oluliselt vanemat keelekasutust kui ülejäänud murrete jooned.

Hääldus

(a) Idamurdele annab erilise mündi *d* laadivahelduslike sõnade nõrga astme vormides nii lühikese kui ka pika vokaalainese järel, nt *maᴅùᴅ* ‘maod’, *paᴅàz* ‘pajas’, *viǟᴅä* ‘viia’, *jḗᴅan* ‘jõuan’, *meźi* : *meᴅèɢa* ‘meega’, *kûz* ‘kuus’ : *kūᴅè*. See kõige järjekindlamalt Kodaveres esinev joon on idamurde üks spetsiifilisemaid omadusi, mis muudab sõnade äratundmise raskeks.

(b) Kõrva torkav on rohke *õ* esinemine sõnade esisilbis (kus *o* > *õ*), nt *ę̌tsè kęhè* ‘otsekohe’, *ęràs* ‘oras’.

(c) Idamurdes on *v* labiaalvokaali kõrval säilinud (erinevalt suuremast osast südaeestist), mistõttu esinevad haruldased sõnakujud nt *ar̀voᴅasa* ‘aru järgi’, *ul̀voma* ‘uluma’ : *uľvòʙ*, *lę̌ěvoǩke* ‘lõoke’.

Lisaks esineb hääldusjooni, mis iseloomustavad ainult Kodavere keelt.

(d) Muutus *st* > *ss* esineb järjekindlalt sõnatüvedes, morfoloogilistes tunnustes, *ne*- ja *s*-sõnade ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas kui ka seestütlevas käändes, nt *mus̄* : *mušsà* ‘must’, *mḭ̄s̀* ‘meest’, *tę̌ešse* ‘teiste’, *suvišse* ‘suviste’, *külas̀* ‘külast’.

(e) Vana, aastakümneid tagasi taandunud nähtus on muutus *ht* > *st* pearõhulises silbis, nt *ẹsta* ‘õhtu’, *lašti* ‘lahti’.

(f) Švaavokaal võib tulla tugevaastmelistes vormides *h* ja helilise konsonandi vahele, nt *rahavalle* ‘rahvale’, *lehèm* ‘lehm’, *vihìm* ‘vihm’, *pehemeš* ‘pehmeks’, gen *ahǰù* : part *ahàju*, gen *kuhǰà* : part *kuhùja.*

(g) Vokaalide puhul vastanduvad pikad keskkõrged ja kõrged vokaalid nii kvantiteedi kui ka kvaliteedi poolest. Idamurde põhjaosas diftongistuvad keskkõrged vokaalid igas astmes, nt *nuòr* ‘noor’ : *nuŏrelt̀*, murde kesk- ja lääneosas on pikk vokaal säilinud nõrgas astmes, aga tugevas astmes kõrgenenud nagu lõunaeestis, nt *pûl* ‘pool’ : *pōlè*. Kodaveres on kujunenud omapärane süsteem, mis ühendab toodud esinemused. Keskkõrged vokaalid on tugevas astmes kõrgenenud ja nõrgas astmes allunud diftongistumisele, kusjuures tekkinud diftongi järelosa on madaldunud. Nii on tekkinud vaheldused, nagu *kîl* ‘keel’ : *kiălè*, *tûma* ‘tooma’ : *tuămàn*, *kûk̀* ‘kook’ : *kuăGù*, *sûk̀* ‘söök’ : *süăGì.*

(h) Kodaveres esineb järjekindel *ä*-harmoonia, mujal idamurdes on see vaid eesvokaalsetes sõnades, nt *eläjäD* ‘loomad’, *püksätta* ‘püksata’. *ä*-harmoonia võib esineda ka pikemates tagavokaalsetes sõnades, eriti *ma*-infinitiivis ja kaasaütleva käände lõpus, kui järgsilbis on *e* või *i*, seega nt Kod *kaheksä* ‘kaheksa’, *vanèmäš* ‘vanemast’, *luGèmä* ‘lugema’, *tulèGä* ‘tulega’.

(i) Järgsilpides esineb Kodaveres *o* siis, kui esimeses silbis on *ä*, *e*, *i* või *u*, nt *käGò* ‘kägu’, *elòD* ‘elud’, *ilòsaD* ‘ilusad’, *luGò* ‘lugu’. Kui esisilbis on *o*, esineb järgsilbis *u* asemel *o* kogu murdealal, nt *jorò* ‘joru’, *kolò* ‘kolu’.

(j) Idamurde palatalisatsioon on mõnevõrra tugevam ja sellele allub enam konsonante kui naabruses (nt *kaḿsik̀* ‘villane jakk’, *riŋ̌Gi*). Ka esineb palatalisatsiooni järgsilpides dentaalide ja alveolaaride puhul (*taGàśi*, *kevä-Deńi*, *kuDuť̌ti*). Konsonantühendis peeneneb erinevalt tavapärasest teine konsonant (kui esimene ei allu palatalisatsioonile): *taht̀ʹs*, ‘tahtis’, *mak̀ś* ‘maksis’. See viitab lõunaeestiga analoogilisele palatalisatsioonisüsteemile.

Ka on idamurdes jooni, mis ühendavad teda lõunaeesti murretega, eriti verbides. Sealjuures on mitmel puhul erinevusi Kodavere ja muu murdeala vahel.

Toimunud on muutus *tk* > *kk* (nt *sẹk̀kuma* ‘sõtkuma’), *naerma*-tüübis *ae* > *aa* (*nāran*), *ks* > *ss* järgsilpides, millest ulatub kogu idamurdesse *ks* > *ss* impersonaali preesensis (*vẹt̀tašse*), idamurde lõunaossa aga tingiva kõneviisi *ks* > *ss* (*mẹeštašsin* ‘mõistaksin’, *ẹleš* ‘oleks’). Nii idamurdes kui ka lõunaeesti idaosas on mitmes vormis toimunud häälikumuutus *e* > *a, ä* nt *tse*-verbides: *ilotsavaD* ‘ilutsevad’, *siľ̌mitsämä* ‘silmitsema, vaatama’, *vaľitsama* ‘välja valima’. Kontraheerunud tüvedel esinevad nõrgaastmelised imperfektivormid: *tẹm̆mašsin* ‘tõmbasin’, *karašsin* ‘kargasin’.

Morfoloogia

Ka morfoloogilistes vormides on säilinud palju vana (nt *i*-mitmus), kuid esineb ka mitmeid omalaadseid arenguid.

(k) Ainsuse partitiiv on esmavältelistes sõnades *da*-, *dä*-lõpuline, nt *isàᴅa*, *täᴅìᴅä*. Kodaveres liitub *-da* ka personaalpronoomenite lühivormidele, nagu *muᴅà* 'mind', *suᴅà* 'sind', *täᴅä̀* 'teda'.

(l) Isikulise tegumoe mineviku kesksõna tunnuseks on *-nud*, Kodaveres ka *-nod*. Idamurre on ainuke ala, kus vokaalikaota *nud* on olnud üldiselt kasutusel. Iseloomulik on ka *nägema*-, *minema*-tüübis tunnuse liitumine *h*-lisele tüvele, nt *läh̆nuᴅ* 'läinud', *näh̆nuᴅ* 'näinud', Kod *teh̆noᴅ* 'teinud'.

(m) Vana ja aastakümneid tagasi taandunud nähtus on eitusverbi pöördumine minevikus: *eźìn* 'ma ei', *eźìᴅ* 'sa ei', *es* 'ta ei', *eźìmä* 'me ei', *eźit̆tä* 'te ei', *eźìᴅ* 'nad ei'.

(n) Taandunud on ka arhailine *je*-illatiiv: *merèje* 'merre', *kerä̀je* 'kerasse'. Kohati leidub selliste illatiivivormide jälgi ka Alutaguse murdes.

(o) Kodaveres kasutatakse *n*-lõpulist inessiivi, kuna mujal idamurde alal on tavaline *s*-lõpp, nt *muàn* 'maas', *veᴅèn* 'vees' ja *veǹnen* 'paadis', MMgPõ *kaʙèlin* 'kalmistus' ja *kuŏlìn* 'koolis'.

(p) Üldiselt on idamurdes *st*-lõpuline translatiiv, nt *sūrest mehest* 'suureks meheks', *jäì aìᴇest* 'haigeks'. Kodavere murrakus kohtab saavas käändes ka lõunaeestiga sarnast *s̀*-lõppu, nt [*kas̀tit̆te*] *mär̆jäs̀* 'kastsite märjaks'.

(r) Noomeni mitmuse moodustamisel kasutatakse idamurdes *de*-tunnust, kuid Kodavere murrakule on omane *i*-mitmus, nt *tę̄śile* 'teistele', *naĕśile* 'naistele', *lap̆sile*, *mę̄lemil̆le tüᴅrik̆kil̆le* 'mõlematele tüdrukutele'.

Idamurde tuumalal on rida morfoloogilisi ühisjooni ka naaberalade murretega.

Sarnaselt lõunaeesti murretega on *ta*-liitega verbidest kasutusel *et*-lõpulised *tud*-partitsiibid, nt *kašvat̆tet̀* 'kasvatatud', *lālat̆tet̀* 'laulatatud', *kiä̆ᴅet̀* 'keedetud'. Tingiv kõneviis moodustatakse *s*(*si*)-tunnusega, nt Kod *sû̄siᴅ* 'sööksid', *röńisin* 'roniksin', *ę̄lèsi tul̆luᴅ* 'oleks tulnud'; MMg *ę̄les näh̆nuᴅ* 'oleks näinud', Trm *tahas̀*, *pias̀*, *ę̄les̀*. Sama nähtust esineb ka keskmurde alal Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa lõunaosas, aga ka läänemurde edela- ja lõunapoolses osas.

Eesti idapoolsetes murretes, sh kogu idamurdes, on mitmuse *vad*-, *väd*-tunnus kujunenud lisaks preesensile ka imperfekti ja konditsionaali mitmuse 3. pöörde morfeemiks, nt *tul̀ivaᴅ* '(nad) tulid', *añnaksivaᴅ* '(nad) annaksid'. Sama mitmuse tunnus liitub ka kaudse kõneviisi minevikus, nt (nad) *läh̆nuvaᴅ* '(nad) olevat läinud', *elànuvaᴅ* '(nad) olevat elanud'.

Idamurdele on iseloomulik imperatiivi mitmuse 2. pöörde lõpp *ga*, *gä*, nt *tul̆ᴇà* 'tulge', *är̆ᴇä it̆sit̆täᴇä* 'ärge itsitage', mis on omane ka kirderannikule. Preesensi ja imperfekti mitmuse 1. pöörde lõpp on Kodaveres *ma*,

mä ja 2. pöörde lõpp *ta*, *tä*, see seob idamurret Alutagusega, nt (me) *e̯lèma* ‘oleme’, *ti̯ä̆mä̀* ‘teeme’; (te) *e̯lit̆ta* ‘olite’.

14.2. Idamurde siirdealad

Ülejäänud idamurde ala on käsitletav siirdealana, mille võib jagada kaheks: põhjapoolseks ja läänepoolseks siirdealaks (vt kaart 14.1).

Põhjapoolsesse siirdealasse kuuluvad Torma (Trm)[1], Iisaku (Iis) edelaosa ja Laiuse (Lai) idaosa murra. Sellel alal on olnud tihe kontakt keskmurde naabermurrakute ja Alutaguse murdega. Rohkesti ühisjooni Alutaguse murdega leidub eriti Iisakus. Kesk-Eesti siirdlasi on asunud elama Laiuse kihelkonda, mistõttu seal on idamurre suuremas osas asendunud keskmurdega, milles on säilinud vaid väheseid idamurde rudimente. Torma vana murdekeel on paremini säilinud.

Keskmurde ja kirderannikumurrete mõjul esineb siin vaheldus *saʙà* : *savàᴅ*, *oʙùne* : *ovost* ka lühikese silbi järel, samas kui tuumalal vaheldust *b* : *v* ei ole. Vana muutus *ht* > *st* esineb Kodaveres pearõhulise silbi järel, aga idamurde kirdenurgas ka rõhuta silbi järel liidetes. Seega öeldakse *mäletan* ja *valetama* asemel *mälestan* ja *valestama*.

Vana *e*-vokaal *n*-i ees on säilinud, seega *minema* on *menèma* ja *nina* on *nenà* või *nenä̀*. Pikad keskkõrged vokaalid *e*, *o*, *ö* ja *õ* diftongistuvad nii tugevas kui nõrgas astmes, nt *sièn* ‘seen’ : *siĕnè*, *luòm* ‘loom’ : *luŏmàᴅ*, *tüö̀* ~ *tüè* ‘töö’, *me̯ek̀* ‘mõõk’, nagu see on Põhja-Eestis tavaline.

Põhja-ala morfoloogias esineb komparatiivi tunnus *mb* nii rõhulise kui ka rõhuta silbi järel, nt Trm *enamʙ*, *roh̀kemʙ* : *roh̀kema.* Muust idamurdest erinevalt esineb siin *ks*-tunnusega konditsionaal, nt *e̯leks* ‘oleks’, *tuleksivaᴅ* ‘(nad) tuleksid’.

Läänepoolsesse siirdealasse kuuluvad Palamuse (Pal) idaosa ja Maarja-Magdaleena (MMg) kesk- ja lõunaosa.

Tegemist on siirdealaga idamurde ja eelkõige lõunaeesti murrete vahel. Sealjuures on osa selle ala jooni ühised kogu lõunaeestiga, osa aga Tartu murdega. Osa neist joontest ulatub ka keskmurde alla kuuluvasse Äksisse.

Kogu lõunaeestiga ühendab lääne siirdeala rida jooni. *v* kaob labiaalvokaalide ees ja konsonantide kõrvalt, nagu *kašnùᴅ* ‘kasvanud’, *kuìnuᴅ* ‘kuivanud’, *küliṫtašse* ‘külvatakse’, *arù*, *palùma*. Vanas murdes esineb ülipikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemine, nt *kû̯lʹ* ‘kool’ : *kōlʹi*, Pal *sû̯mist* ‘söömist’ : *sȫᴅeṫtuᴅ*. Enamasti on idamurdes pikk *ä* diftongistunud, kuid siin on lõunaeestiliselt pikavokaalsed sõnad *pâl* ‘peal’, *pâle*, *pā̂lt̀*, *sâl* ‘seal’, *sā̂lt̀*. Algselt *i*-lõpuliste diftongide järelosa on madaldunud, nt *aĕᴅàᴅ* ‘aidad’,

[1] Torma alla on arvatud ka mõnikord eraldi välja toodud Avinurme murrak.

näĕᴅät̆tä ‘näidata’, *lēvä̀ᴅ* ‘leivad’. Ka *u*-lõpulised diftongid on nõrgas astmes assimileerunud, nt *kauṗ* : *kāʙàᴅ*, *rẹuḱ* : *rẹ̄ᴳù* ‘kuhila (gen)’. Toimunud on ulatuslik sisekadu *i*- ja *u*-tüvelistes verbides, mis ei ole tavaline põhjaosas, nt *kut̀sma* ‘kutsuma’, *ẹt̀sma* ‘otsima’ jt.

Morfoloogias esineb palju lõunaeestipärasusi, eriti verbivormide moodustamisel. *ne*- ja *s*-sõnades on *i*-lõpuline singulari illatiiv, mis on iseloomulik eriti Tartu murdele, nt *tẹi̇̀si* ~ *tei̇̀si* ‘teise [kohta]’, MMg *tēnistui̇̀si* ‘teenistusse’. Konsonantide geminatsioon ulatub morfoloogilistesse tunnustesse, nt esinevad teisevältelised geminaadilised *da*-infinitiivid (Pal *kūlt̆ta* ‘kuulda’, *murt̆ta* ‘murda’) ja geminaadilised impersonaalivormid (*panttašse* ‘pannakse’, *pańtti*, *panttuᴅ*). Kasutusel on vokaallõpulised partitsiibid: *sānù*, *mah̀tunu*, *süvenᴅeᴅu* ‘süvendatud’. Kontraheerunud verbide tüved on imperfektis lõunaeestiliselt nõrgaastmelised ja gemineerunud *s*-iga, nt *ak̆kaš̆siᴅ* ‘hakkasid’, MMg *nẹĕlaš̆sivaᴅ* ‘(nad) nõelasid’, *leňnaš̆sivaᴅ* ‘(nad) lendasid’. Tingiva kõneviisi tunnuses ilmneb lõunaeestiline muutus *ks* > *ss*, nt MMg *mẹĕstaššin* ‘mõistaksin’.

Tartu murdega ühendab lääne siirdeala nt algselt *i*- ja *u*-lõpuliste diftongide järelosa madaldumine kuni assimileerumiseni välja nõrgas astmes (*köit̀ma* : *kȫᴅan*, *kauṗ* : *kāʙaᴅ*). *ne*- ja *s*-sõnades on kasutusel *i*-lõpuline singulari illatiiv, mis esineb ka illatiivsetes adverbides (Kod *pais̀sui̇̀si* ‘paistesse’).

Lisalugemist

Idamurret on põhjalikult uuritud. Juba 20. sajandi alguses tegi Lauri Kettunen Kodavere murraku häälikuloolise kirjelduse (Kettunen 1912-1913, 1913). Kogu murdeala käsitleb Aili Univere ülevaade (Univere 1988), millele ka siinses ülevaates on toetutud. Univere on koostanud ka akadeemilisse murdetekstide sarja kuuluva *Idamurde tekstid* (Univere 1996b). Idamurde ja naabermurrete suhteid on uurinud Valdek Pall (Pall 1982), kes on koostanud ka *Idamurde sõnastiku* (Pall 1994b).

Kirderannikumurded

Kirderanniku keelt on alates Arnold Kasest (1956) käsitletud ühe murdena. Murde põhiuurija Mari Must on selle jaganud neljaks alarühmaks. Käesolevas raamatus on kirderanniku keelt käsitletud murderühmana, mis jaguneb kaheks murdeks: rannamurdeks ja Alutaguse murdeks (vt ka osast 3.3).

Nende murrete keskseks ühendajaks on asjaolu, et rannikul on jäänud toimumata rida uuendusi, mis toimusid südaeesti murretes. Nt puudub hiline vältevaheldus, osalt on toimumata lõpukadu ja sisekadu jne (vt ka 6. peatükist). Samas erinevad need murded omavahel tugevalt.

Neid eristavad eeskätt erinevad suhted naabermurrete ja naaberkeeltega. Rannamurdel on palju sarnast soome ja ka isuri keelega, Alutaguse murre moodustab väga tugeva ühtsuse südaeesti idamurde ja vadja keelega. Piirialaks kahe murde vahel on siirdeline rannamurde keskrühm. Kõige olulisemaks piiritõmbajaks kahe murde vahel on *õ*-häälik, mis puudub rannamurdes ja esineb väga tugevalt Alutaguse murrakutes.

Ranniku murderühm on omapärane selle poolest, et Alutaguse murre tungib kiiluna rannamurde vahele, eraldades rannamurde idarühma Vaivara omaette alaks. Rannamurre on püsinud konservatiivsena ja vältinud enamasti hilisemaid lõuna poolt levinud uuendeid. Alutaguse murre on aga pigem siirdemurre rannamurde ja südaeesti idamurde vahel. Vaadates selle murde markantseid jooni, näeme, et see murre erineb rannamurdest just tugevate idamurdeliste joonte poolest ja idamurdest tugevate rannamurdeliste joonte poolest. Võib-olla on siin tegu vana idamurde kõnelejate rühmaga, kes on n-ö tunginud kiiluna rannamurde vahele. See pidi toimuma enne 13.–16. sajandi keelemuutusi, sest Alutaguse murdes on säilinud vanad jooned, mis südaeesti murretes on hiljem muutunud.

Teiselt poolt on oluline erinevus mõlema murde rannapoolsete alade ja maapoolsete alade vahel. Rannaalad on säilitanud palju vanu murdejooni ja neid on palju mõjutanud soome keel. Maapoolsed alad on võtnud vastu tugevaid mõjutusi ekspansiivsest kesk- ja idamurdest ning moodustavad siirdeala südaeesti ja kirderannikumurrete vahel (vt kaardid 13.1, 15.1 ja 16.1).

Siin käsitleme kirderannikumurrete erijooni. Murderühma ühisjoonte kohta vt 6. peatükist, kus on juttu südaeesti ja kirderannikumurrete kesksetest erinevustest.

15. Rannamurre

Rannamurre moodustab kirderanniku murderühma läänepoolse ja idapoolse osa. Ta haarab läänes Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala kihelkonna rannikupoolsed alad ning Viru-Nigula kihelkonna, idas Vaivara (vt kaart 15.1). Kadrina ja Rakvere põhjaosad on muutunud keskmurdeliseks ja säilitanud mõned rannamurde sugemed (kuigi murdekaartidel on nad tihti arvatud ranniku alla). Administratiivselt kuulub rannamurre Harjumaa ja Lääne-Virumaa põhjaossa ning Ida-Virumaa idaossa.

Rannamurre kulgeb kitsa ribana mööda põhjarannikut. Kõige konservatiivsemana on murre säilinud Prangli saarel ning Kuusalu põhjaosa Juminda ja Pärispea poolsaarel ning võtnud kõige enam vastu hiliseid soome mõjusid. Lõuna pool on murdepiir olnud avatud ja seal on keskmurre surunud rannamurde kitsale rannaribale ja neemedele. Tallinna läheduse tõttu on kirjakeele pealetung olnud tugevam murde lääneosas.

Rannamurde kõige silmatorkavam erijoon on *õ*-hääliku puudumine. Erinevalt saarte murde *ö*-st on siin *õ* asemel *a*, *e*, *o*, või *u* nagu soome, isuri, karjala ja vepsa keeles. Teine tähtis eripära on ühisjoonte rohkus soome ja ka isuri keelega. Oluline on rõhutada, et suur osa soomepärasusi on tegelikult vanapärasused, st seal on säilinud jooned, mis mujal Eestis on muutunud. Vanapärasust on aidanud säilitada keskajal maale tulnud rootsi ja soome elanikkond, kes hiljem on kohalikega assimileerunud. Palju on ka hilisemat läbikäimist, millel on samuti olnud vanu keelenähtusi säilitav roll.

15.1. Rannamurde tähtsamaid erijooni

Hääldus

(a) Rannamurdes puudub vältevaheldus. Selle asemel toimub sarnaselt soome keelega geminaatklusiili vaheldus üksikklusiiliga: *käp̄* : *käpä* ~ *käвä* ‘käpa’, *raDas : rattaD*, *küttama* : *kütan*, *tütri/k̀* : *-GuD*.

(b) Vanas murdes puudub konsonantide palatalisatsioon. Neis piirkondades, kus keskmurde ja kirjakeele mõju on olnud tugevam (Jõelähtme rannakülades, Kuusalu lääneosas, Haljalas, Viru-Nigula lääne- ja lõunaservas), on peenendus omaks võetud 20. sajandi esimesel veerandil ja see esineb samadel tingimustel kui keskmurdeski. Tundub, et palatalisatsiooni puudumine on olnud just rannamurde erijoon.

(c) Vanemale murdele oli väga iseloomulik ja on praegugi Viru-Nigula ja Vaivara murrakus säilinud *k*, *p*, *t* eriline hääldus vokaalide vahel ja helilise

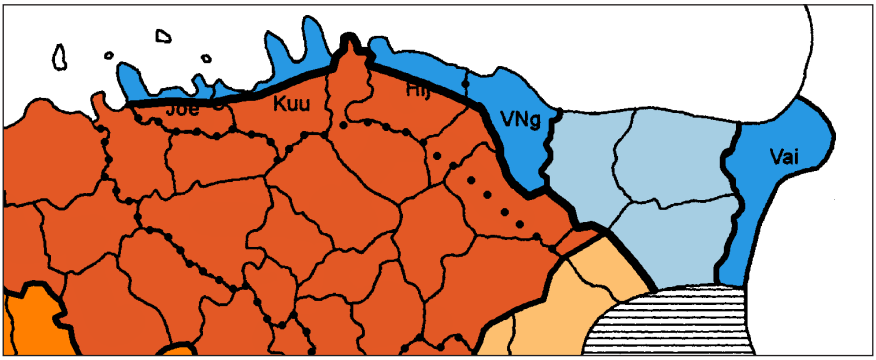

Kaart 15.1. Rannamurre

konsonandi kõrval, nt *lukema*, *pi̋ǩa* ‘piiga’, *tuoǩa* ‘tooge’, *amp̌aᴅ*, Kuu *taltrik̀* (see joon esineb ka Lüganusel).

(d) *ks*-tüveliste noomenite obliikvakäändeis püsib klusiil (nt *alukse* ‘aluse’, *varekse* ‘varese’, Hlj *tenikse pä̋v* ‘tõnisepäev’, VNg *kaulukseᴅ* ‘kaelused’, *uekseᴅ* ‘õeksed’, *teraksine* ‘terasene’).

(e) *g* on pearõhulise silbi liikvida järelt kadunud (nt *kärᴳ* : *käreᴅ*, *jäleᴅ* ‘jäljed’, *küles* ‘küljes’, *seläs* ‘seljas’, VNg *järɛstikku* ‘järjestikku’).

(f) *sk*-ühend on püsinud astmevahelduseta, mistõttu näiteks sõnad *lesed* ja *kisun* esinevad kujul *leskeᴅ*, *kiskuma* : *kiskun*.

(g) Rannamurde keskne häälduslik erijoon on *õ*-hääliku puudumine (*joki* ‘jõgi’, *pohi* ‘põhi’, *pelᴅ* ‘põld’, *temʙama* ‘tõmbama’, *sana* ‘sõna’, *leuᴳ*(*a*) ‘lõug’, *jouᴅama* ‘jõudma’). Pikk *õ* on vanemas murdes korvatud *ie*-ga, uuemal ajal esineb *uo* ~ *ue* ~ *oe* ~ *öe* ~ *ü̯e,* nt *piesas* ‘põõsas’, *vueras* ~ *voeras* ~ *vöeras* ‘võõras’, *puonama* ‘põõnama’, *rü̯emu* ‘rõõm(u)’.

(h) *lööma*-, *sööma*-verbide imperfektis esineb *öi*-diftong (nt *löin*, *söin*).

(i) Eesti keelele omane vokaalide sisekadu pikale pearõhulisele silbile järgnenud lahtises silbis vähemalt kolmesilbilistes sõnades on osaliselt toimumata, eriti *ne*- ja *line*-adjektiivides ning *si*-mineviku vormides, seega nt Jõe *kanᴅama*, Hlj *kelᴅane*, Vai *kanttiline*; *anᴅasin*, *laskesin*, *souᴅas*, *juokses* jt. Kõige järjekindlamalt püsib 2. silbi vokaal Kuusalu rannakülades ja Vaivara murrakus.

(j) Nominatiivi lõpus püsis vokaal kauem Haljala Selja, Viru-Nigula ja Vaivara murrakus, mujal piirdub lõpuvokaali säilimine vaid teatud sõnadega. Seega on vokaali säilimine eelkõige rannamurde joon. *e*-tüvelistes sõnades on nominatiivigi üldistunud *e*, seega VNg *jälᴳe*, *järve*, *polve*, Vai *lapse*.

(k) Keskkõrged vokaalid *e* ja *o* kõrgenevad *h* ees (*eh* > *ih*, *oh* > *o̯h* ~ *uh*), andes sõnade muutmisel vaheldusi, nagu *leht* : *lihet*, *teᴳema* : *tiha*, *mies* : *mihe*, *koht* : *ko̯ha* ~ *ku̯ha*, *ko̯he* ~ *kuhe*, *uhaᴳas* ‘ohakas’, *uherᴅi* ‘oherdi’.

(l) *i* pole diftongides muutunud *e*-ks *o*, *a*, *ä* järel, st esinevad kujud *päiv*(*ä*), *poiG*(*a*) ‘poeg’, *lainama*.

(m) *aa* ja *ää* on püsinud diftongistumata (*pä̆* ‘pea’, Jõe *sä̆Dämä* ‘seadma’).

(n) *k* on ühendeis **kl* ja **kr* muutunud *u*-ks (*kaul*(*a*) ‘kael’, *naurama* ‘naerma’).

Rannamurde lõunaosasse tungivad aeglaselt vokaalharmoonia kadu, *õ*-häälik, konsonantide palatalisatsioon jm südaeestile omased jooned.

Morfoloogia

(o) *i*-imperfekti kasutamine on rannamurdes selgelt järjekindlam kui Alutagusel. Kõige paremini on *i*-imperfekt säilinud Kuusalu randadel ja Ida-Vaivara vanas keeles, seega näiteks *vei* ‘viis’, *tahin* ‘tahtsin’, *kűlin* ‘kuulsin’, Vai *imestin* ‘imestasin’.

(p) Oleviku 3. pööre on tugevas astmes, ainsuse 3. pöörde vana vorm on vokaallõpuline, nt *tämä anDa* ~ *anDaB* ‘ta annab’, *elä*, Vai *tahto*, *pitta* ‘peab’. Mitmuse 3. pöörde lõpp on *-vad*, *-väd*: *nämäD anDavaD*, *lähteväD*.

(r) Impersonaali preesensis ei kasutata oleviku tunnust *kse*, näiteks *aeDa* ~ *aetta* ‘aetakse’, *kiskuDa* ~ *kisuŭta* ‘kisutakse’. Passiivi tunnus liitub pika esisilbiga *a-, ä-* ja *ta-*, *tä*-verbides vokaaltüvele, mistõttu sõna *antakse* on *anneDa*, Hlj *annetta* ja *kirjutatakse* on *kirjuDetta*.

Morfoloogias on lääne- ja lõunapoolsetel siirdealadel omaks võetud südaeestiline süsteem, mille kohaselt kasutatakse *de*-mitmust, *d-* ~ *t*-lõpulisi ainsuse partitiive, *sid*-pluurali partitiivi, *sse*-lõpulist ja geminaadilist illatiivi, esineb klusiili kadu komparatiivi tunnusest jms. Verbimuutmises on kadunud eitusverbi pöördumine, sisse on tunginud *ks*-tunnusega konditsionaal, *ge-*, *ke*-tunnusega imperatiivid, *tud*-partitsiibi lühendvormid, pronoomenid, nagu *sie* : *selle*, *kes̄* : *kelle*, *mis̄* : *mille* jm.

15.2. Rannamurde ala sisemine liigendus

Rannamurre jaguneb kolmeks rühmaks: läänerühma kuuluvad Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala lääneosa, keskrühma Haljala idaosa ja Viru-Nigula ning idarühma moodustab Vaivara rannikuosa. Vanas kirderannikumurde ühises liigenduses moodustasid need vastavalt läänerühma, keskrühma ja Vaivara murraku.

Läänerühm

Läänerühma moodustavad Jõelähtme (Jõe), Kuusalu (Kuu) ja Haljala (Hlj) läänepoolsed murrakud. Kõige vanapärasemana on murre säilinud Kuusalu Kõnnu rannas.

Siin on palju ühist soome keelega, kuna intensiivne suhtlemine Soomega on aidanud säilitada keele vanapärast ilmet. Läänerühma alale ei ulatu idamurde ja vadja jooned, kuid samas on siin keskmurre eriti hoogsalt peale tunginud. Haljala ongi tänapäeval keskmurdeline.

Läänerühma häälikulistest erijoontest võib välja tuua *hr*-ühendi püsi (nt *ohraᴅ* 'odrad', *kehrämä* 'ketrama') ning *d* kao teise silbi järelt või muutumise *j*-ks eriti Kuusalu rannakülades (nt *kevät̀* : *keväjäl̀* 'kevadel', *jaɢa˛us* ~ *jaɢajus* 'juukselahk', *jäme* : *jämejäᴅ* 'jämedad', Jõe Prangli *laulajes* 'lauldes'). Ka on just läänerühmas Kuusalu Kolga ja Kõnnu rannas vokaalharmoonia eriti järjekindel: *tüttär*, *männü käpü* 'männi käbi' *süɢüsül* 'sügisel'.

Morfoloogias on oluline, et läänerühma ei ulatu Eesti idaosa ühisjoon *st*-translatiiv, vaid siin on kasutusel *ks*-lõpuline translatiiv. Kasutusel on *s̀*-lõpuline inessiiv nii noomeneis, inessiivsetes adverbides ja infiniitsetes vormides (nt *täis̀*, *lamʙas̀* 'lambakarjas', *tulles̀*, *vā́nimas̀* 'luuramas'; spor VNg). Eriti Kuusalu Kolga ja Kõnnu rannas ning Vaivaras esineb singulari genitiivi kujuline pluurali partitiiv (*viera* 'võõraid', *puolik̆ku* 'poolikuid'). Oluline eristaja on ka pöördelõppude kasutus. Läänerühma iseloomustab verbi mitmuse 1. ja 2. pöörde lõpp (*m*)*me* ~ *m̆me* ja *tte* ~ *t̆te* (*juom*(*m*)*e*, *lase*(*m̆*)*me*, *süötte*, *olet̆te*).

Lisaks võib välja tuua mõned laiemalt levinud jooned, millel on siin oma eripära. Peamiselt Jõelähtme saartel ja Kuusalu põhjarannas on kasutusel *je*-genitiiv ja *je*-pluural, mis liitub *i*-mitmuse tüvele (*puijeɢa* 'puudega', *lapsije* ~ *laste*, Kuu *sanuje* 'sõnade'). Pea- ja kaasrõhulise silbi järel esineb seda ka rannamurde idarühmas ja Alutagusel Lüganuses ja Jõhvis. Pikk *l* esineb adessiivis ka rõhutu silbi järel (*merel̀*, *talvel̀*). Kaasrõhu järel ja eriti adessiivsetes adverbides on see omane kogu kirderanniku keelele ja idamurdelegi.

Keskrühm

Rannamurde keskrühma kuuluvad Haljala (Hlj) idaosa ja Viru-Nigula (VNg) murrak, mis moodustavad õieti siirdeala rannamurde läänerühma ja Alutaguse murde vahel. Omanäoline on olnud vanapärane, nüüdseks juba hääbunud Haljala Selja (HljSe) ja Viru-Nigula ranna murrak, millele olid omased rohked ühisjooned eriti Soome saarte murrakutega. Keskrühma keelt iseloomustab kõige paremini Viru-Nigula põhjaosa.

Seal on kasutusel diftongilised, käändemorfeemita pluurali partitiivid, näiteks Koila *kinᴅai* ‘kindaid’, *uonei* ‘hooneid’ *porsai* ‘põrsaid’. Seda esineb ka Jõelähtme ja Kuusalu põhjaosas. Pluurali illatiiv on *ī̆je*-lõpuline, seega *punastesse* ja *südametesse* on *punasī̆je* ja *süᴅämī̆je*. Preesensi pluurali 3. pööre moodustatakse *va-* ~ *vatta-* ~ *va̯tta*-lõpuga tugevaastmelisest tüvest ning sama lõppu kasutatakse ka imperfektis ja konditsionaalis, näiteks *elava* ‘elavad’, *sȧva̯tta* ‘saavad’, *oiᴅavatta* ‘hoiavad’; *iᴅaniva* ‘idanesid’, *ansivatta* ‘andsid’; *joiksivatta* ‘jooksid’, *käviksivatta* ‘käiksid’.

Mitmuse 3. pöörde asemel kasutatakse ainsuse 3. pöörde vorme nii preesensis kui ka imperfektis, näiteks [*laineᴅ*] *murᴅa* ‘murravad’, [*purjeᴅ*] *tahtu* ‘tahavad’ [*paranᴅa*], [*klȧsiᴅ*] *praᴳisi* ‘klaasid pragisesid’. Hiljem on selline kasutus taandunud tugevaastmelise *vad*-lõpulise preesensi mitmuse 3. pöörde ees, näiteks HljSe, VNgPõ *jouᴅavaᴅ* ‘jõuavad’, *näkevaᴅ* ‘näevad’, *tahtovaᴅ* ‘tahavad’; (vrd VNg sisemaamurrakud, kus on esinenud nõrgaastmeline preesens nagu Alutagusel). Kasutusel on *nu*-lõpuline *nud*-partitsiip (*ollu* ‘olnud’, *laussu* ‘lausunud’, *juonu* ‘joonud’, *künᴅanu* ‘kündnud’, *paranᴅannu* ‘parandanud’).

Rannamurde idarühm on üleminekualaks ka kogu Eesti kirdenurga siirdealale. Siin esineb jooni, mis ühendavad teda idamurdega (või Kodaverega) ning on osalt ühised ka vadja keelega (Kirde-Eesti siirdeala kohta vt 7.4).

Häälikulistest joontest on olulised nt *e* püsi nasaali ees (*eŋᴳ* ‘hing’, *keŋŋaᴅ* ‘kingad’, *peŋ̀k* ‘pink’ ~ *peŋkki*, *tenama* ‘tänama’), mis esineb ka Kodaveres, ning järgsilpide *o* (Hlj *järsko*, *rohoᴅ*, VNg *ei tahto̯nᴅ* ‘ei tahtnud’), mis esineb ka idamurdes ja lõunaeestis.

Noomenimorfoloogias esineb nt *da*-line ainsuse osastav (HljSe *Ievata* ‘Eevat’, VNg *karuᴅa* ‘karu’, *tunnistajaᴅa* ‘tunnistajat’) ja *st*-lõpuline translatiiv. Verbimorfoloogias on olulised eristajad pluurali 1. ja 2. pöörde lõpud, mis siin on (*m̆*)*ma* ~ *mma*, *t̆ta* ~ *tta* (nt *otam̆ma* ‘võtame’, *söimma* ‘sõime’, *luetta* ‘loete’, *valvasitta* ‘valvasite’). See esineb ka Kodaveres. Esineb ka *tu*-lõpuline partitsiip (nt *panᴅu* ‘pandud’, *nähtu* ‘nähtud’, *kirjuᴅettu* ‘kirjutatud’) nagu idamurdes ja lõunaeestis.

Vaivara

Vaivaras (Vai) on olnud mitu keelelt erinevat piirkonda, kuid tänaseks on murre peaaegu hääbunud, sest viimase sõja tagajärjel on selle piirkonna elanikkond laiali paisatud. Vaivara rannikuosas paiknevate Udria, Puhkova, Arumäe, Riigiküla ja eriti Kudruküla keeles on olnud tugev vadja, ingeri ja isuri mõju, mis peaaegu kõigis allpool esitatud keelenähtustes ka esile tuleb. Vanale kirderannikumurdelisele aluspõhjale lisandunud idapoolsete sugulaskeelte mõjul tekkinud uuenduste tõttu on võimalik Vaivara murrakut käsitleda omaette murrakurühmana.

Eraldi seisvat Vaivarat ühendab rannamurdega nt *õ* puudumine, klusiili püsi *ks*-noomenite obliikvakäänetes ([kala] *kiukset* ‘lõpused’), geminaatklusiilide vaheldus üksikklusiilidega (*opeťtamma* : *opeᴅan* ‘õpetama : õpetan’), velaarpalataalklusiili kadu liikvida järel nõrgas astmes ka eesvokaalseis sõnus (*nälɢä* : *näläs* ‘nälg : näljas’), samuti järjekindel vokaalharmoonia.

Morfoloogias on nt pluurali partitiivi kujuline pluurali genitiiv paljudes tüüpides (*pehmi kalo* [*liha*] ‘pehmete kalade’, *oeli ~ oelasi inimesi* [*teoᴅ*] ‘õelate inimeste teod’). Kontraheerunud noomeneis on singulari genitiiviga kokkulangev singulari partitiiv, nt *ammast ~ amʙa* ‘hammast’, *uoneť ~ uone* ‘hoonet’, *motte* ‘mõtet’, *ruoste* ‘roostet’, ja ka pluurali partitiiv, nt *amʙo ~ amʙa* ‘hambaid’, *rikko ~ rikka* ‘rikkaid’, *teiʙi ~ teiʙo ~ teiʙä* ‘teibaid’, *venne* ‘venesid’. Seda nähtust esineb ka Kuusalu ja Viru-Nigula murrakus.

Kudruküla vanas murrakus oli säilinud silbipiir vokaalide vahel klusiili nõrga vaste kao järel (*mako* : *ma˵ot* ‘magu : maod’, *mäki* : *mä˵ät* ‘mägi : mäed’). Seda esineb ka Kuusalus.

Vaivarat eristab ülejäänud rannamurde alast ulatuslik konsonantide geminatsioon 1. ja 2. silbi piiril (ka *eda*-adjektiivides), näiteks Kudru pluurali partitiiv *anni* ‘hanesid’, *ellä* ‘elada’, [*túl*] *puhho* ‘tuul puhub’, *appi*, *kippe* : *kippet* ‘kibe : kibedat’, *lakke* : *lakkele* ‘lage : lagedale’, *pimmemp* ‘pimedam’; pika vokaali säilimine *hh* ees, Kudru *mies* : *mī́hhel* : *mī́hhi* ‘mees : mehel : mehi’, *mā́hha ~ ma*^{h}*a* ‘maha’, *pǟhhä ~ pähä* ‘pähe’.

Verbimorfoloogias on oluline eristaja pluurali 1. pöörde lõpp *-m*(*m*)*o ~ -m*(*m*)*ö* ja 2. pöörde lõpp *-tto, -ttö ~ -ťto, -ťtö* nii preesensis kui imperfektis: [*müö*] *sā́mo* ‘me saame’, *rā̄kimö* ‘räägime’, *paranᴅammo* ‘parandame’, *saimo* ‘saime’, *kū́limo* ‘kuulsime’, [*tüö*] *tekiťtö* ‘te tegite’, *rapeletto* ‘rabelete’, *tuliťto* ‘tulite’. Lisaks võib välja tuua preesensi ja imperfekti pluurali 3. pöörde lõpu *t*, kusjuures tüve *e* on labialiseerunud, näiteks *ellät* ‘elavad’, *juoksot* ‘jooksevad’, [*kellot*] *kelisot* ‘kellad kõlisevad’, *laŋǩit* ‘langesid’, *munnit* ‘munesid’. Selline lõpp on erandlik, kuna üldiselt on rannamurdes levinud *vad*-lõpp.

16. Alutaguse murre

Alutaguse murde moodustavad Lüganuse (Lüg), Jõhvi (Jõh) ja Iisaku (Iis) murrak (vt kaart 16.1). Murdeala piirneb põhjas Soome lahega ja lõunas Peipsi järvega. Administratiivselt kuulub Alutaguse murre Ida-Viru maakonda.

Alutaguse murrakuist kõige vanapärasem ja omanäolisem on Lüganuse murrak. Jõhvi lõunaosas on juba tugev keskmurde mõju. Iisaku murdepilt on keerukas. Tema põhjaosa on kuulunud keeleliselt kokku Jõhviga. Iisaku aleviku ümbrust ning ala kesk- ja lõunaosa on aastasadu asustanud eesti-vene-vadja-isuri segarahvastik ja seetõttu on see saanud mitmesuguseid eri suundadest pärinevaid hilisemaid kihistusi. Iisaku loodeosa (Oonurme kant) kuulub ühte keskmurde Viru-Jaagupiga, kuna Tudulinna ümbrus kuulub idamurde koosseisu. Alutaguse alla võiks kuuluda ka Vaivara sisemaa vana murre, mis on aga hääbunud. Seetõttu me seda siin ei käsitle.

Murdeala looduslikud piirid on tugevad edelaosas, kus metsad ja sooalad lahutavad teda muust Virumaast. Läänes ja idas on tema piiriks rannamurre ja edelas puutub ta kokku idamurde ja keskmurde kirdenurgaga.

Alutaguse murret võib iseloomustada kui siirdemurret. Temas on suurel hulgal ühisjooni rannamurdega, kuid lisaks palju ühisjooni idamurdega (eeskätt Kodaverega). Enamasti on Alutagusele ja idamurdele omased keelendid olemas ka vadja keeles, mis osutab nende murrete põlistele ajaloolistele kontaktidele (Kirde-Eesti ühiste keelendite kohta vt 7.4).

Hääldus

Kõigepealt võib välja tuua mõned kirderannikumurrete ühisjooned, millel on Alutagusel omad nüansid:

(a) Puudub vältevaheldus, kusjuures erinevalt rannamurdest esineb Alutagusel lihtsalt geminaatklusiilide vaheldumatus: *rikkas* : *rikkaᴅ*, *küttämä* : *küttän* ‘kütma : kütan’, *pimeᴅik̀* : *pimeᴅikkul*.

Vältevahelduse puudumise tõttu on ootuspärane, et impersonaali imperfektis on tugeva astme tüvi, *pū́ᴅeťti* ‘püüti’, *kietteťti* ‘keedeti’, *kaupleťti* ‘kaubeldi’, *luoppiťti* ‘loobiti’. Süsteemi sobib hästi ka see, et kontraheerunud verbid esinevad vaheldumatuna, seega *akkama* : *akkaᴅa* ‘hakkama : hakata’, *karɢama* : *karɢaᴅa*.

(b) Kuigi puudub palatalisatsioon, tundub, et see on osalt taandunud rannamurde mõjul, varem olnud aga olemas keskmurde mõjul eeskätt Jõhvi

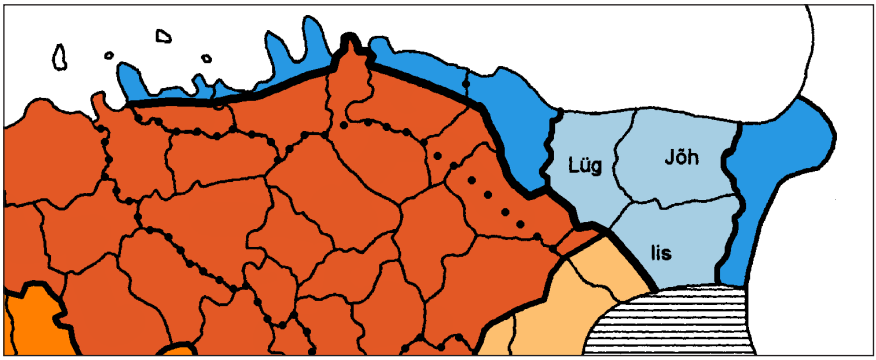

Kaart 16.1. Alutaguse murre

lõunapoolsemates külades ja Iisakus. Palatalisatsiooni kodunemisele viitavad epenteetilise palatalisatsiooni juhud, nagu Lüg *uit̀* ‘utt’, Jõh *kuits* ‘kutsu’.

(c) Alutagusel on lõpukadu üldine, lõpuvokaali säilimine piirdub vaid teatud sõnade ja vormidega. Kõige kauem ja järjekindlamalt säilis vokaal sg nominatiivis, nt Lüg *inta* ‘hind’ Jõh *vänttä* ‘vänt’. *e*-tüvelistes sõnades on nominatiivigi üldistunud *e*, seega *polve*, *sülke*. Uus sõnalõpu *e* on rannamurde kesk- ja idaosa ning Alutaguse murrete ühisuuendus.

Alutaguse murret eristavad rannamurdest eelkõige paljud jooned, mis tal on ühised kogu Ida-Eestiga ja kitsamalt idamurdega. Osa neist joontest ulatub ka rannamurde keskrühma või Vaivarasse.

(d) Toimunud on muutus *st* > *ss* (> *s*) kinnises silbis *st*-verbides ja mõnedes adverbides (nt *issuťtama* ‘istutama’, *rissiťtuᴅ* ‘ristitud’, *vassašsutte* ~ *vassuťte* ‘vastakuti’, *paiseťtama* ‘paistetama’); Assimilatsioon *st* > *ss* konsonanttüvelistes verbides on põhjustanud häälduse *lassa* : *lassašse* ‘lasta : lastakse’, *pessä* : *pessäšse* ‘pesta : pestakse’, *kässa* : *kässašse* ‘kästa : kästakse’.

(e) Nimisõnade tüves on toimunud muutus *ks* > *ss* (*jänešseᴅ* ‘jänesed’). Impersonaalis on *sse* täiesti valdav, kuna vanu lõputa vorme esineb üsna juhuslikult: *lüijašse* ‘lüüakse’, *lauleťtasse* ‘lauldakse’. *sse*-impersonaali esineb keskmurde ida- ja lõunapoolsetest murrakutes, idamurdes ja lõunaeestis. Mihkel Toomse on pidanud seda just Alutagusel algupäraseks.

(f) Vana *uh*-, *üh*-ühend on muutunud *v*-ks, seega *javaťtam*(*m*)*a* ‘jahvatama’, Lüg *jẹveᴅ* ‘jõhvid’. See joon esineb ka Haljalas, Viru-Nigulas, Vaivaras ja idamurdes.

(g) Alutaguse vokalismi ja kogu murde häälikulise külje olulisim eristaja rannamurdest on *õ* esinemine vanades *e*-listes ja *o*-sõnades (nt *kẹrᴅ*, *kẹrjama*, *ẹrav*, *ẹtsima*, *sẹisama*, *tẹine*).

(h) *e* on nasaali ees püsinud (nt *eŋG*, *keŋŋaD*, *peŋ̀k* ~ *peŋkki*, *tenama*, *teno*). See esineb ka rannamurde keskrühmas ja Kodaveres.

(i) Pika *u*, *ü*, ja *u*-, *ü*-lõpulise diftongi järel on klusiili nõrga vaste jätkajaks *v*(*v*), mis võib moodustada pika vokaali või diftongi järelosisega geminaadi, näiteks *kauva* ~ *kavva*, *tauD* : *tauvi* ~ *tavvi*, *kū̆B* : *kū̆ve* ~ *kuvve*, Jõh *jū̆va* ~ *juvva*, Iis *jęuvan*. Seda esineb ka Vaivaras, Haljala Seljal, idamurdes ja lõunaeestis.

(j) Järgsilbis esineb *o* nagu lõunaeestis (nt *elo*, *jako*, *permanDo* 'põrand'; vrd Hlj *järsko, rohoD*, VNgPõ *verkko* 'võrk').

(k) Kaasrõhulise silbi järel võivad esineda diftongid Lüganuses ja Jõhvis eeskätt *ne*-tuletiste mitmuse osastavas (nt *suGulaisi* 'sugulasi').

(l) *er*-ühend on sõna esisilbis püsinud, mistõttu *pärima* on siin *perima* ja *värav* on *veräv* ~ *verav*. Seda esineb ka idamurdes ja lõunaeestis.

(m) Esinevad *h*-lised *nud*-partitsiibid, nagu *nähˇnùD* ~ *näh̀nD* ~ *nähänD*, *lähˇnùD* ~ *läh̀nD* ~ *lähänD*, *tehˇnùD* ~ *teh̀nD* ~ *tehenD*.

(o) *lööma*-, *sööma*-verbide imperfektis esineb *ei*-diftong (*lein*, *sein*).

Morfoloogia

Ka morfoloogias on valdav osa Alutaguse murret rannamurdest eraldavaid erijooni ühised idamurdega ning mõnikord ka laiemalt ida-alade joontega.

(p) Ainsuse partitiivis esineb *da*-, *dä*-lõpp 2-silbilistes lühivältelistes ja ka pikemates sõnades, näiteks *emaDa*, *nimeDa*, *preiliDa*. See ulatub ka rannamurde keskrühma ja Vaivarasse. Idamurdes ning kohati Virumaal ja Põhja-Tartumaal piirdub see esinemus lühivälteliste 2-silbiliste noomenitega.

(r) Esineb vana *je*-illatiiv ühe- ja kahesilbilistes sõnades, harva ka kolmesilbilistes (nt [*paneB*] *jä̆je* 'jäätub', [*istus*] *mahaje* 'maha', *kelDrije* 'keldrisse', *keriˇkkuje* 'kirikusse'). See esineb sporaadiliselt ka rannamurdes ja Kodaveres.

(s) Kasutusel on *st*-lõpuline translatiiv (Lüg *surrest* 'surnuks', Iis *ullust* 'hulluks'), mis on siit levinud Virumaale ja idamurde kaudu lõunapoolsetesse murretesse. See katab Virumaa, Ambla idaserva, Põhja-Tartumaa idaala, Võnnu, Räpina ja Setu murrakud ning ka Lutsi ja Kraasna.

(t) Üldlevinud on kontaminatsiooniline, kahe mitmuse tunnusega, *i*- ja *de*-tunnusega pluurali genitiiv kahesilbilistes tüvedes ja selle põhjal moodustatud mitmuse käänetes (Lüg *nuoriDe* 'noorte', *kueriDe* 'koerte', *einiDe* 'heinte', *pauluDe* 'paelte'). Alutaguse murrakuis esineb see ka *ne*- ja *s*-sõnades ning pikemais sõnus, nagu nt *aiGušsitte* 'haiguste', *kattušsitte* 'katuste', *nuoremitte* 'nooremate' jm. Nähtust tuntakse ka Kodaveres ja lõunaeestis. Kontraheerunud noomenite mitmuse genitiiv on sageli analoogilise *de*-lõpuga (*ernede* 'herneste', *lamBade* 'lammaste').

(u) Väga omapärane on see, et pluurali illatiivis kasutatakse *de*- või kontaminatsioonilise pluurali genitiivi kujulist käändelõputa vormi, seega *taluᴅe* ‘taludesse’, *varvaste* ‘varvastesse’, *silmiᴅe* ‘silmadesse’. Nähtus on levinud ka Viru-Nigulas.

(v) Kasutusel on mitmuse nimetava kujuline pluurali partitiiv (Lüg [*veikkesi*] *pęrsaᴅ* ‘väikseid põrsaid’), mida esineb ka Haljalas, Viru-Nigulas ja idamurdes.

(õ) Pöördelõpud mitmuse 1. pöördes on (*m̆*)*ma* ~ *mma*, 2. pöördes *t̆ta* ~ *tta* (nt *otam̆ma, söimma, luetta, valvasitta*). Samasugused lõpud on ka rannamurde keskrühmas ja Kodaveres.

(ä) Verbi pluurali 3. pöörde lõpp on *vaᴅ* ~ *väᴅ* nii preesensis (Jõh *rä̆ᴇiväᴅ*), imperfektis (Iis *jäiväᴅ*) kui konditsionaalis (Lüg *kęnᴅisesivaᴅ* ‘kõnniksid’). See esineb ka rannamurde kesk- ja idarühmas.

(ö) Kasutusel on lõputa ja (*kse* >) *sse* ~ *sse*-lõpuline impersonaali preesens (esineb ka idamurdes ja lõunaeestis ning ?lõunapoolsetel südaeesti murrete aladel: ViK, JäId, TaPõ, VlPõ). Sealjuures esineb see tunnus Alutagusel ka eitavas kõnes (nt *ei jä̆ttässe* ‘ei jäeta’, *ei tunnet̆asse* ‘ei tunta’).

(ü) Imperatiivi pluurali 2. pöörde tunnus on *ᴇa* ~*ᴇä, ka* ~ *kä*, nt Lüg *eläᴇä* ‘elage’, *akkaᴇa* ‘hakake’, Jõh *paluᴇa* ‘paluge’, Iis *näittäᴇä* ‘näidake’. See esineb ka idamurdes.

Lisalugemist

Rannikumurdeid on käsitletud kuni viimase ajani koos ning seetõttu on ka uurimused ja uurijad samad. Rannikumurrete keskne uurija on olnud Mari Must, kelle monograafiale *Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade* (Must 1987) ja tekstikogumiku *Kirderannikumurde tekstid* (Must 1995b) sissejuhatusele toetub oluliselt ka käesolev ülevaade. Tiit-Rein Viitsolt on pikem kirjutis Virumaa murrakute kohta (Viitso 1996), Tiina Söderman on koostanud doktoritöö rannikumurrete sõnavarast (Söderman 1996).

Lõunaeesti murded

Lõunaeesti murdeala jagatakse tavaliselt Mulgi, Tartu ja Võru murdeks (vt kaart 3.4). Mulgi murret on räägitud Võrtsjärvest lääne pool endise Viljandimaa lõunaosas ja Pärnumaa kaguosas. Mulgi ala piirneb läänes läänemurde lõunaosaga, põhjas keskmurdega ja idas Tartu murdega. Tartu murdeala jääb Võrtsjärve ja Peipsi vahele, põhjast piirab sedagi põhjaeesti keskmurre, lõuna poole jääb Võru murdeala. Kogu Kagu-Eestit hõlmabki Võru murdeala, mis moodustab lõunaeesti murrete tuuma, olles eesti kirjakeelest kõige erinevam murre ja kõige lõunaeestipärasem murre. Tartu ja eriti Mulgi murret on tugevamini mõjustanud põhjaeesti naabermurded.

Piirid lõunaeesti murrete vahel on kõikuva tugevusega (vt kaart 17.0). Nii on Mulgi ja Tartu vahel tugevam murdepiir põhjas, kus neid eraldab Võrtsjärv, kuid nõrgem piir lõuna pool Helme ja Sangaste murrakute vahel. Tartu ja Võru murde piir on väga tugev keskosas Otepää ja Kanepi ümbruses, kus see on kõige tugevam murdepiir lõunaeesti alal üldse. Peipsi rannal ja Valga ümbruses näeme aga sujuvat üleminekut Võru murdelt Tartu murdele. Ka on piir suhteliselt nõrk idas Setu ja Võru murrakute vahel.

Lõunaeesti murret kõneldi veel Leivu ja Lutsi keelesaarel Lätis ja Kraasna keelesaarel Venemaal Pihkvast lõunas. Praeguseks on need keelesaared assimileerunud.

Lõunaeesti murded erinevad üksteisest kõigepealt põhjaeesti joonte sissetungi ulatuse poolest. Kogu Mulgi alale ja suuresti ka Tartu murdesse (v.a lõunarühm) ulatuvad põhjaeesti naabermurrete ja kirjakeele hilised mõjutused. Põhjaeesti mõjul on Mulgi ja Tartu murdest taandunud või taandumas mitmed lõunaeesti iseloomulikud jooned, mis Võrus on säilinud, nagu sõnaalguline ja järgsilpide *h*, larüngaalklusiil, afrikaadid, personaalne passiiv jne. Mulgil on ühisjooni südaeesti läänepoolsete murretega, Tartul kesk- ja idamurdega. Nii on tänapäeval ainult Võru murre jäänud ajaloolise lõunaeesti keelekuju jätkajaks.

Lõunaeesti murretes on ka palju iseseisvaid uuendusi. Häälikuliselt kõige uuenduslikumad on Võru murrakud, eriti Setu alad. Seal esineb palju hiliseid geminatsioone, mille tulemusel on tekkinud keerukaid tüvevaheldusi, kõrge ja keskkõrge illabiaalse keskvokaali vastandus, Setus isegi helilised klusiilid, sibilandid ja afrikaadid.

Morfoloogias, morfosüntaksis ning sõnavaras on kõigis kolmes murdes iseseisvaid muutusi. Mulgis on tekkinud omapärased optatiivi vormid ja eraldi tunnusega jussiiv, nt `*meekest* ‘palun mine’ ja `*minden* ‘oleks pidanud minema’, Tartu murde iseloomulikuks jooneks on *de*-tunnusega illatiiv, Võru

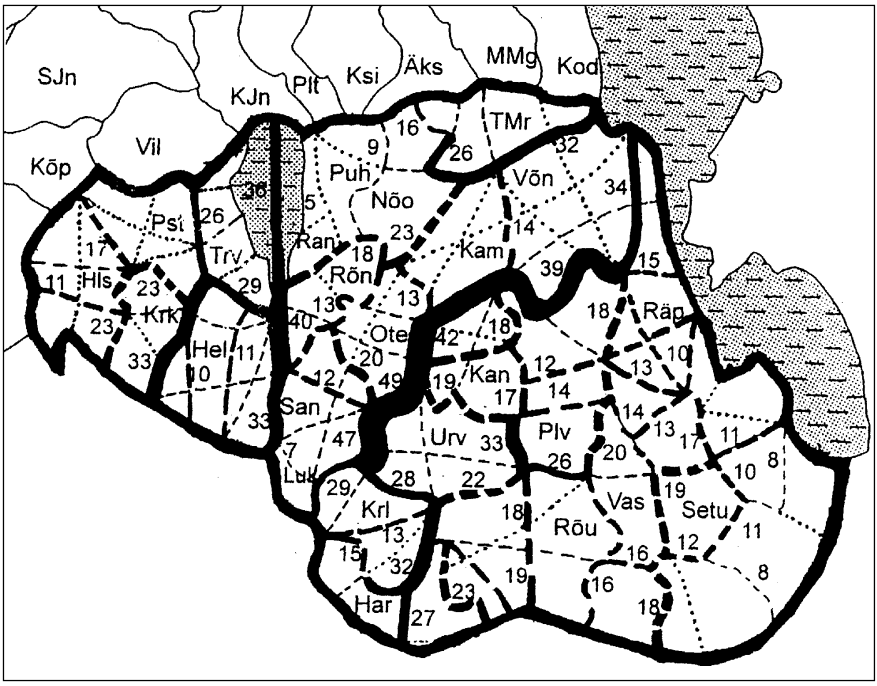

Kaart 17.0. Lõunaeesti kaheksajärguline murdejaotus Saareste kaartide alusel (Pajusalu 2000b). Numbrid näitavad erijoonte hulka

murdes on hakatud kasutama mineviku kesksõnu oleviku tingiva kõneviisi tähenduses jne.

Siin käsitleme lõunaeesti murrete erijooni. Murderühma ühisjoonte kohta vt 5. peatükist, kus on juttu põhjaeesti ja lõunaeesti murrete kesksetest erinevustest.

17. Mulgi murre

Mulgi murre on territooriumilt väiksemaid eesti murdeid. Kuigi mulkideks kutsutakse sageli kõiki Viljandimaa elanikke, ei ole Viljandi ja Viljandi kihelkond enam Mulgimaa lõunaeestilise murde mõttes. Mulgi murret on viimastel sajanditel kõneldud ainult viies kihelkonnas: Hallistes, Karksis, Tarvastus, Paistus ja Helmes (vt kaart 17.1).

Administratiivselt on Mulgi murdealad kuulunud sajandeid eri maakondadesse. Praegu moodustab suurema osa Mulgi aladest Viljandimaa lõunaosa, ainult Helme kuulub Valgamaa külge. Eelmistel sajanditel kuulusid aga Halliste ja Karksi pikka aega Pärnumaa juurde.

Mulgi ala looduslikud piirid naabermurretega on eriti tugevad läänes ja idas. Tartu murdealast idas eraldab teda Võrtsjärv põhjas ning Väike Emajõgi koos seda ümbritsevate soiste aladega lõunas, lääne pool eraldavad Mulgi alasid läänemurdest metsad. Looduslikult on kõige lahtisem Mulgi põhja- ja lõunapiir. Seetõttu on seal ilmselt Mulgi murde piir ka liikunud.

Kas muistne maavanem Lembitu rääkis mulgi keelt ja kas Sakala oli iidne Suur-Mulgimaa, pole selge. Sakala vanemate linnused asusid Põhja-Viljandimaal, mis on viimastel sajanditel olnud keskmurde ala. Küll aga osutavad ajalooallikad, et iidne Mulgi ala ulatus lõuna pool tänapäeva Põhja-Lätisse Ruhja ümbrusse ja ilmselt kuni Asti (Burtnieki) järveni (vt kaart 4.1).

Mulgi murret on läbi ajaloo kõneldud Põhja- ja Lõuna-Eesti keeleala piiril ning seetõttu on temas kokku saanud mõlema peamurde jooned.

Oma põhialuselt on Mulgi murre ikkagi lõunaeesti murre. Mulgis nagu mujalgi lõunaeestis on *on*-vormis *m*: *om*. Põhjaeesti murretes on seesütleva lõpuks kõikjal *-s*, nagu *külas*, Mulgi, Tartu ja Lääne-Võru murdeis aga *-n*, nagu *külän*. Palju ühist on ka sõnavaras, nii on vend kogu lõunaeesti alal *veli* ja õde *sisar* jms. Lõunaeesti murretest on Mulgi eriti lähedane Tartule, erinedes Võru murdest. Näiteks kui Võru murde kõnelejad ütlevad *üt̀s, üt̆te* ‘üks, ühe’, siis mulgid ja tartlased *üit̀s, üt̆te*.

Mitmete Mulgi eripärade puhul on mõjutajaks olnud põhjaeestimurdeliste naabrite keel. Nii ei öelda Mulgi murdes (v.a Helmes) *hain* ‘hein’ ja *sain* ‘sein’ nagu mujal lõunaeestis, vaid *ein* ja *sein*, seal pole tagavokaalsete sõnade järgsilpides taga-*e*-d, vrd Mulgi *panè* ja Võru *panę̀* jne.

Lisaks on Mulgi eri murrakutel veel omi kontakte. Hallistet ja Karksit iseloomustavad kontaktid saarte ja läänemurdega (eriti häälduses, nt sõnaalgulise *v* kadu labiaalvokaali eel: *ṹkke* ‘vöö’), muistse Sakala ala südaeesti murretega (eriti sõnavaras), lõunaeesti lõunapiiri murrakutega (mitmed ühisuuendused Helme, Sangaste, Karula ja Harglaga häälduses ja grammatikas,

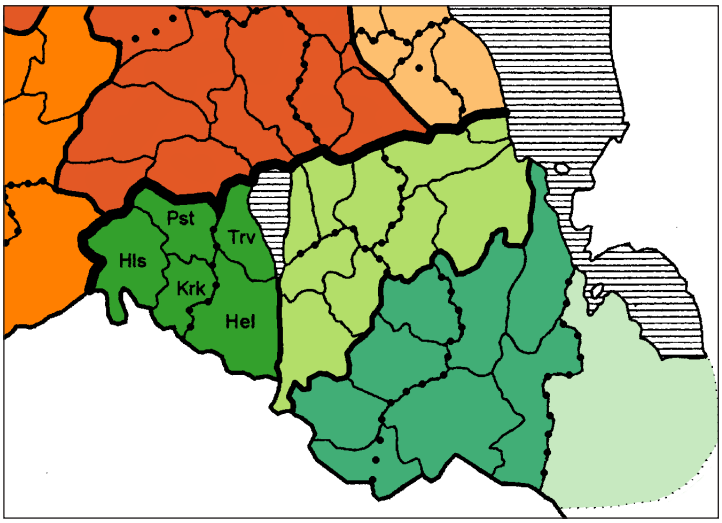

Kaart 17.1. Mulgi murre

nt *a, ä* > *e* alates 3. silbist). Ida-Mulgil, eriti Tarvastul, on otsesemaid kontakte Põhja-Viljandimaa murrakutega ja Tartu murde läänerühmaga.

Omapärased on Mulgi suhted liivi keelega. Mulgi ja Salatsi liivi muistseid kontakte võime oletada, võttes arvesse Mulgi asustuse ulatumise Asti (Burtnieki) järveni, millest ei jäänud kaugele ka liivi põhjapoolseimad asualad. Salme Tanning (1958) esitab 23 võimalikku ühist sõna, nende hulgas nt *irà* 'täkk', *kat̆tik̀* 'katki', *kol̆ɒas̀* '(õõnes) jõekallas', *päk̄* 'seen', *pẹreńt̀* 'lõke'. Lisaks esitab ta sarnaseid hääliku- ja vormijooni, nagu klusiilide geminatsiooni rõhutu silbi helilise konsonandi järel, vrd Krk *alant̆te* 'alandada' ja liivi *alant̆tə̑,* tugevaastmelised *ine*-adjektiivid, nt Krk *kul̀ɒine* 'kuldne', liivi *kuldi*, *g*-tunnusega verbiliited, vrd Krk *vẹ̑rɢuɒe* 'võõrduda', lääneliivi *vīrgə̑.* Ka mitmed üldised foneetilised ja morfofonoloogilised muutumistendentsid on Mulgis ja liivis sarnased, mis võivad omakorda tuleneda teiste keelte (nagu läti ja alamsaksa) sarnasest mõjust neile.

17.1. Mulgi murde tähtsamaid erijooni

Mulgi murdejoonte omapära tuleb esile nii sõnavaras, häälduses kui ka uute sõnatuletusmallide ja morfosüntaktiliste kategooriate näol, mis osutab iseseisva arengu pikale eale. Kõige markantsem on Mulgi ainulaadne hääldus.

Hääldus

(a) Mulgi murdele annab erilise kõla muutus *a, ä* > *e, ə* alates kolmandast silbist, nt *oľlive* '(nad) olid', *küᴅzäťtemə* 'küpsetama', Krk *ilùzep̌pə* 'ilusama(d)'. See muutus haarab kõiki sõnu ja põhjustabki Mulgi keele nn heleduse. Muutuse äärealadel Tarvastus ja piiratult ka Paistus ilmneb mõnes vormirühmas ka vastupidist järgsilpide muutust *e* > *a*, nt *oʙèza* 'hobuse(d)', *säᴅèma* 'sädeme(d)'.

a, ä > *e, ə* algpõhjuseks on madalate vokaalide *a* ja *ä* redutseerumine keskvokaaliks *ə*, mis hiljem on sageli asendatud *e*-ga. See rõhutute silpide muutus on iseloomulik keeltele, kus on tugev tsentraliseeriv sõnarõhk koos rõhutute silpide vaeghäältusega, nagu ongi Mulgis. Kõigepealt nõrgalt hääldatud silpides vokaalid lühenevad ja redutseeruvad, lõpuks võivad aga hoopis kaduda. See viib meid Mulgi hääldusе järgmise erijoone juurde.

(b) Mulgi murre on ilmselt kõige kulunum eesti murrete hulgas. Mulgi murrakutes ilmneb eriti palju hilist vokaalide kadu rõhututes silpides, nii on perenaine *per̀nain*, parandatakse *parants*. Vokaalide kadu haarab ka grammatilisi tunnuseid. Nii on lõunamulgis sarnastunud alale- ja alalütlev, *külä̀l* tähendab nii 'külale' kui 'külal', mitmuse 1. pöörde lõpp võib olla *-m*: *aňnam* 'anname', *nud*-partitsiibi tunnus *-n*: *kazùn* 'kasvanud', hilise kaasaütleva lõpp võib olla *-k, -ᴇ*: *sam̀leᴇ* 'samblaga'.

(c) Pronoomenites ja mõnedes sagedastes verbivormides esineb esisilbi järel vokaalide vahel *n*-i kadu. Sellepärast on mina *mià* ~ *meà*, sina *sià* ~ *seà*, pane *pâ* ja mine *mê*.

(d) Sage häälikuline joon, mis eristab Mulgit teistest eesti murretest ja lähendab liivi keelele, on klusiilide geminatsioon nasaalide ja liikvidate järel, nt *kẹnelťte* 'kõneleda, rääkida', *paranťte* 'parandada', *üťtelťti* 'üteldi'.

(e) Konsonantide epenteetilise palatalisatsiooni tõttu hääldub selge *i* tüvekonsonantide ette *i*- ja mõnede *e*-tüveliste sõnade lõpukaolistes vormides, nt *lai̍ts* 'laps', *näi̍n* 'ema', *äi̍t* 'isa'. Selline palatalisatsioon ühendab Mulgit Tartu murdega ja erineb Võru palatalisatsioonist. Kui aga tüve *i* või *e* on säilinud, ei ole palatalisatsiooni üldse, nt *laťse* 'lapse', *näňni* 'ema (om)', *äťti* 'isa (om)'.

Morfoloogia

(f) Iidvana taustaga on konstruktsioon, milles imperatiivi keeldkõnes on põhiverbi vormid *da*-infinitiivi kujulised: *ärä̀ miňnä* 'ära mine', *ärä̀ süv̌vä* 'ära söö', *ärä̀ nārťta* 'ära naera'. Mulgi rahvaluules on nende verbivormide lõpul veel *-k*, mis viitab algsele moodustusviisile.

(g) Tingiva kõneviisi minevikus on kasutusel sünteetilised vormid, nt *ol̆luš* ‘olnuks’, *eì tul̆luš* ‘ei tulnuks’. Nüüd on need mulgipärased vormid muutunud kirjakeeles üldtuntuks.

(h) Käändsõnades on omapäraseks jooneks *h*V*n*-lõpulised seesütleva vormid mõnedes sagedastes adverbistunud vormides, nagu *kähèn* ‘käes’, *ehèn* ~ *ihèn* ‘ees’, *sehèn* ~ *sihèn* ‘sees’, *mahàn* ‘maas’ (vrd *mahà*), *suhùn* ‘suus’ (vrd *suhù*), *pähàn* ‘peas’ (vrd *pähà* ‘pähe’).

(i) Väga omased on Mulgi murdele *e*-tunnuselised tugevaastmelised mitmuse vormid, nagu *jalìgel* ‘jalgadel’, *laùDest* ‘laudadest’, *lehtel* ‘lehtedel’.

Sõnamoodustus

Mulgi murdes on produktiivsed mitmed mujal vähelevinud sõnatuletusmallid. Nii esineb *a-, ä*-tüvelistest kahesilbilistest verbidest tuletatud *k*-liitelisi deverbaale, nt *aňnak* ‘väike and’, *nüššäk* ‘lüps’, *tęštak* ‘pärm’. Ka on Mulgile iseloomulikud *ve*-sufiksilised omadussõnad mõnede **eta*-adjektiivide vastena, nt *liBève* ‘libe’, *puDève* ‘pude’, *silève* ‘sile’.

17.2. Mulgi murdeala sisemine liigendus

Mulgi murdeala on liigendatud kahelt aluselt. Arnold Kask ja Salme Tanning on jaganud Mulgi ala läänerühmaks ja idarühmaks, arvestades murrakute kitsamaid erijooni (vt kaart 17.1). Andrus Saareste on näidanud, et kogu Mulgi ala võib käsitleda siirdevööndina põhja- ja lõunaeesti vahel, eristades murrakurühmi vastavalt põhjeestiliste joonte osakaalule (vt ka osast 3.3). Vaatame mõlemat liigendust.

Murrakurühmad sisemiste erijoonte alusel

Läänerühm. Lääne-Mulgi murrakurühma kuuluvad Halliste (Hls), Karksi (Krk) ja Paistu (Pst) murrak. Seal on rohkelt läänemurde naabermurrakutega ühiseid jooni. Just Hallistes ja Karksis on enim vokaalide reduktsioone ja kadusid rõhututes silpides. Seal öeldakse *ařmasten* ‘armastanud’ ja *kiřjutten* ‘kirjutanud’. Nagu lääne-eestlased, ütlevad ka Halliste ja Karksi inimesed teises vältes *aňDa* ja *tuňDa* (idas Tarvastus ja Helmes on *aňDa, tuňDa* sarnaselt kirjakeelega).

Lääne-Mulgis on uuenduslikke grammatilisi arenguid vormimoodustuses, aga ka uute morfosüntaktiliste kategooriate juurutamisel. Hallistes ja Karksis on nõrgaastmeliste *näi* ‘nägi’ ja *tei* ‘tegi’ kõrval tarvitatud analoogilise tunnusega vorme *näGiš* ja *teGiš*. Möönva kõneviisi vorme on juurutatud isegi keeldkõnes, nagu *ärDen aňDa* ‘sa ei oleks pidanud andma’, *ärDen olla* ‘sa ei oleks pidanud olema’. Kasutatakse deminutiivsufiksiga soovkõne

vorme, nt *aňnak̆kest* ‘palun anna’, *mḗkkest* ‘palun mine’, *pā́kkest* ‘palun pane’.

Idarühm. Ida-Mulgi rühma kuuluvad Helme (Hel) ja Tarvastu (Trv), milles on rohkelt sarnasusi Võrtsjärve idakalda Tartu murde läänerühma murrakutega. Seal öeldakse *ar̆mastanu, kiřjut̆tenu* (vrd Hls Krk *ar̆masten, kiřjut̆ten*). Liikvida järel esineb algupärane üksikklusiil: *mâlᴅ* ‘maalt’, *jûrᴅ* ‘juurt’, *kēlᴅe* ‘keelte’ (vrd Hls Krk *mā́lt̀, jū́rt̀, kēlt̆te*). Ida-Mulgi murrakutes on verbide *laskma-, jooksma*-tüübi *da*-infitiivi vormides lõunaeestiline vokaaltüvi: *las̀ke, käs̀ke, jū̯s̀ke* (vrd Hls Krk Pst *lašta, käštä, jōšta*).

Murrakurühmad põhjaeesti joonte osakaalu alusel

Põhjaeesti joonte osakaalu alusel saab Mulgi murde jagada kolme rühma. Kõigepealt eristub ülejäänutest Helme murrakurühm, milles on selgelt kõige vähem põhja jooni. Kalevi Wiiki arvutuste järgi jäävad seal põhjaeesti mõjud alla 20%.[1] Teise rühma moodustavad Karksi ja Tarvastu (alla 30%) ja kolmanda Halliste ja Paistu, kus on põhjaeesti mõjusid rohkem kui 30%.

Helme murrak on kõige järjekindlamalt lõunaeestiline. Mulgi aladest esinevad ainult seal *ai*-diftongilised vormid, nagu *saìn* ‘sein’, *saìʙa* ‘teiba’. Seal on ka järjekindel lõpukadu tegijanime vormides, nt *avit̆tej* ‘aitaja’, *näk̆kij* ‘nägija’, samuti tugevaastmelised verbi mitmuse 3. pöörde vormid: *aǹᴅva* ‘annavad’, *näɢèvä* ‘näevad’. Esinevad geminatsioonilised noomeni partitiivi vormid, nt *se̯ǹnu* ‘sõnu’, *vaǹnu* ‘vanu’. Ainult Helmes on kasutusel *too*-pronoomen ja *vai*-partikkel. Seal öeldakse nt *saěvas̀* ja *üᴅzì* ülejäänud Mulgi põhjaeestiliste *teĭväz* ja *süzì* asemel.

Helme tugevat sidet Tartu murrakutega näitavad uuenduslikud Tartu *de*-lõpulised illatiivivormid, nt *kam̀ʙreᴅe* ‘kambrisse’, *süä̀meᴅe* ‘südamesse’. Idapoolse lõunaeesti uuenduste levikut Helmesse osutavad ka *se*-imperfekti vormid, nt *jät̀se* ‘jättis’, *aǹᴅzeve* ‘andsid’. Nagu Tartu murdes esineb ka Helmes vokaalilõpuline *tud*-partitsiip: *kaňnet̆tu* ‘kantud’, *küňnet̆tü* ‘küntud’; mujal Mulgis on tunnuseks vaid *-t̀* (*kaňnet̀, küňnet̀*). Helmes üteldakse idapoolsete naabermurrakute viisil *miǹnu* ‘mind’, *siǹnu* ‘sind’, ehtmulgilik on *miut̀, siut̀*.

Helmes ilmneb ka kitsamaid eriarenguid, nagu *be*-tunnuseline kaudne kõneviis: *sâʙe* ‘saavat’, *teɢèʙe* ‘tegevat’.

Karksi ja Tarvastu põhisõnavara on häälikuliselt paljuski sarnane südaeestiga, seal öeldakse nt *linn, `lõhki, õrs* (Helmes *liin, `lahki, ors*), partitiivis geminaadita *mäɢè, nizù* (Helmes *mäk̆ke, nišsu*); tavalised on *p*-tunnusega

[1] Vt Wiik 1999b.

oleviku ainuse 3. pöörde verbivormid: *aňnap̀, eläp̀, tā́p̀* (Helmes *aǹᴅ, eläs̀, tî̯ᴅ*), *s*(*se*)-lõpuline sisseütlev, nt *kam̀ʙrize, süᴅä̀mes*; sõnavaras on üldse palju põhjaeestipärast, nagu *kask, koer, kukk* (Helmes *kõiv, peni, kikas*).

Paistus, Hallistes ja Põhja-Tarvastus esineb veel rohkem ühisjooni südaeesti naabermurrakutega, nt geminaadita *ol̀i, tul̀i, paǹi*, vrd M *ol̆li, tul̆li, paňni*; *m*-tunnusega keskvõrde vormid, nt *tařɢem, vas̀tsem,* vrd M *tařɢep̀, vah̀tsemp̀*; verbi ainsuse 3. pöörde *b*-tunnusega vormid, nt *sâʙ, kaòʙ,* vrd M *sâ – sā́p̀, kaos̀ – kaop̀*.

Lisalugemist

Mulgi murde tähtsamaid uurijaid on Salme Tanning, kes on kirjutanud mitu artiklit, koostanud akadeemilise väljaande *Mulgi murdetekstid* ja selle sissejuhatusena ülevaate Mulgi murdest (Tanning 1961a) ning uurinud ka nt Mulgi ja liivi keele suhteid (Tanning 1958). Karksi murraku verbimorfoloogia varieerumist ja sellega seoses Mulgi ajaloolisi keele- ja murdekontakte analüüsib Karl Pajusalu oma doktoritöös *Multiple linguistic contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi* (Pajusalu 1996). Mulgi sõnavara tutvustab *Mulgi sõnastik* (Laande, Todesk 2013). Ilmunud on ka õpilastele *Karksi murraku õpik* (Israel 2013).

18. Tartu murre

Tartu murret on kõneldud ajaloolise Tartumaa lõunaosas Peipsi järvest Võrtsjärveni, lääne pool on see murdeala kiiluna ulatunud Mulgi ja Võru alade vahele kuni Läti piirini (vt kaart 18.1). Muistne Ugandi maakond hõlmas põhiliselt hilisemaid tartumurdelisi alasid, selle kunagine keskus Otepää on hiljem olnud oma keeletava poolest vanapärasemaid Tartu murrakuid (vt kaart 4.1).

Tartu murret on peetud lõunaeesti keelealal keskseks. Ennekõike on see arvamus õigustatud maa-alalises ja kultuuriloolises mõttes. Tartu murre oli lõunaeesti kirjakeele ehk tartu keele alus. Ajalooline tartu keel ei ole siiski seesama, mis on meile teada olev Tartu murre. Lõunaeesti kirjakeeles oli rohkem põhjaeestipärasusi, kui on Tartu murdes. Ongi oletatud, et tartu kirjakeel põhines Tartu linna kunagisel kõnekeelel, mis kujunes lõuna- ja põhjaeesti murdealade piiril.

Nagu Mulgi, nii on ka Tartu murre olnud viimastel sajanditel paljuski siirdevorm põhjaeestilise Kesk-Eesti keeletava ja lõunapoolsete Lõuna-Eesti südaalade vahel. Samas on piir Tartu ja Võru murde vahel keskosas, nt Otepää ja Kanepi vahel, väga järsk. See on õigupoolest esmajärguline murdepiir lõunaeesti alal. Ida- ja lääneosas, Peipsi rannal ja Valga ümbruses näeme aga väga sujuvat üleminekut.

Tartu murde, eriti selle lääneosa paljud hääliku- ja vormijooned on sarnased Mulgiga, olgu konsonantide epenteetiline palatalisatsioon (*üiʼts* ‘üks’ ja *läiʼts* ‘läks’) või mitmed muutelõpud (nt *n*-inessiiv: *järʼven* ‘järves’). Sõnavara poolest on Tartu murre seotud tugevamalt Võru murdega (vt kaart 8.1). Neid seob eeskätt ehtlõunaeestiline sõnavara, mis tihti Mulgi aladele ei ulatu või ulatub ainult Tartu murde vahetus naabruses: *liin* ‘linn’, *ninn* ‘lill’, *pähn* ‘pärn’ jpt.

Tartu murde erijoonte kujunemine on alanud vähemalt muinasmaakondade kujunemise aegadel. Asustuse jätkuvusele viitab Läti Henriku kroonikast tuntud 13. sajandi kohanimede, nt Otepää püsimine tänapäevani. Tartu murde erijoonte suurt vanust näitavad tartu kirjakeele vanimad teosed. Nt Wastses Testamendis (1686) esinevad vormid *saijen* ‘saades’, *om jättetu* ‘on jäetud’, Johannes Gutslaffi tartu grammatikas (1648) on aga üks tähelepandavaid Tartu murde uuendusi, *de*-illatiiv (*Dartutte* ‘Tartusse’).

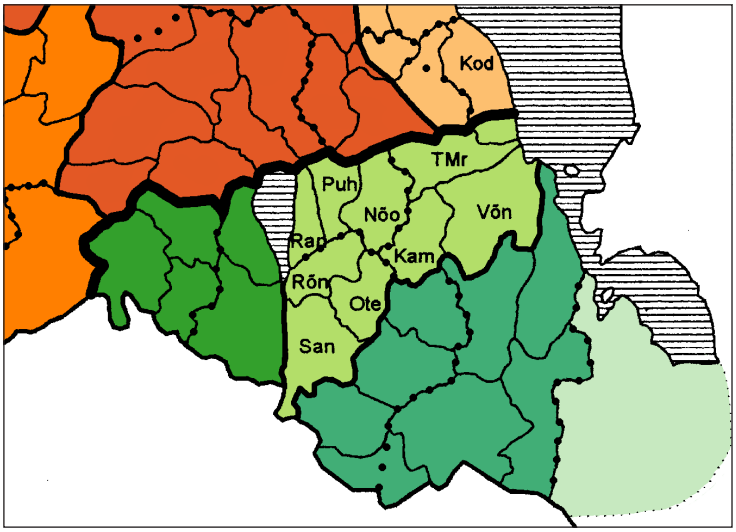

Kaart 18.1. Tartu murre

18.1. Tartu murde tähtsamaid erijooni

Tartu murre on häälduse põhijoonte poolest lähedane Mulgi murdele. Mitmeid uusi eriarenguid on grammatikas, mille poolest võib Tartu lõunapoolseid murrakuid pidada üldse kõige uuenduslikumateks Lõuna-Eestis. Sõnavara on suuresti lõunaeestiline.

Ühine on Tartule ja Mulgile konsonantide epenteetiline palatalisatsioon, mis haarab kõiki konsonante, *h* kadu sõna algul ja järgsilpides (*ā̄ perè* ‘hea pere’), afrikaatide ja vokaalharmoonia piiratum esinemine võrreldes Võru murdega jne. Tartu murdes ei esine siiski Mulgile iseloomulikku järgsilpide *a, ä* muutust *e*-ks (v.a kõige lõunapoolsemad murrakud, eriti Sangaste, kus esinevad nt *olǐlive* ‘(nad) olid’, *käs̆siɢe* ‘kätega’).

Lõunapoolsetes Tartu murrakutes võib sarnaselt Võruga hääldada aga regulaarselt kõrge *õ* ja larüngaalklusiil (*mi̯nę̣ˀ* ‘mõned’, *vî̯raˀ* ‘võõrad’), esineb hiliseid geminatsioone, nt adjektiivides (*lik̆ke* ‘märg’, *jämme* ‘paks’, partitiivis *külǐlä* ~ *küllä* ‘[seda] küla’) jms.

Hääldus

(a) Teise välte asemel hääldatakse Tartu murdes paljudes vormides kolmas, nt *olǐli* ‘oli’, *sânu* ‘saanud’, *vannu* ‘vanu’. See hääldus on levinud läänepoolsetes murrakutes, aga esineb sporaadiliselt mujalgi.

(b) Nasaalide ja liikvidate järel esineb lühike klusiil, nt *mâlD* ‘maalt’, *elùlD* ‘elusalt’, *tūlDe* ‘tuulte’, *viGùrDeGa* ‘viguritega’. See joon on sarnane Ida-Mulgiga, kuid vastandub Lääne-Mulgi häältusarengule, kus klusiilid kipuvad samas asendis pikenema, nagu *kẹnelt̆te* ‘kõnelda’.

(c) Diftongide järelkomponendid võivad eriti teisevältelistes vormides lüheneda, madalduda ja isegi täielikult assimileeruda, nt *aĕnDel* ‘heintel’, *eì lāla* ‘ei laula’. See joon esineb rohkem põhja- ja idapoolsetes murrakutes.

(d) Pikkadel kõrgetel vokaalidel on kalduvus teisevältelistes vormides madalduda, nt *ōle* ‘huuled’, *mȭnü* ‘müünud’.

(e) **eü* vasteks on põhjapoolsetes Tartu murrakutes *ei*, nt *keìDz* ‘köis’, *keìtmä* ‘köitma’, lõunapoolsetes murrakutes *öi*, nt *löìGe* ‘leige’, *löìDmä* ‘leidma’, või *öü*, nagu *löùGe*, *löùDmä*.

(f) Lõunaeesti murretest ainsana on Tartus (ja ka Mulgi Helme murrakus) pikk *ü* diftongistunud, küll ainult 3. vältes, nt *müìmä* ‘müüma’, *püìDli* ~ *püìGli* ‘püül’.

Morfoloogia

Morfoloogiliste arengute poolest on Tartu murrakud iseäranis uuenduslikud. Siin ilmnevad morfoloogiliselt piiritletud häältusmuutused, mitmesugused analoogiad ja isegi uute vormimoodustusviiside kasutuseletulek. Osa uuendustest on sarnased Mulgi murdega. Nt noomenitel langevad kokku seesütlev ja olev kääne sarnaseks *n*-lõpuga käändeks: *tütrik̆kun* ‘tüdrukus, tüdrukuna’, mitmuse nimetavas on kadunud ajalooline tunnus ja võetud kasutusele uued, nt Sangastes ja Otepääl (nagu ka Mulgis Karksis) *külàze* ‘külad’. Verbides on ainsuse 3. pöördes kasutusel põhjaeesti päritolu, aga lõunaeesti häältusse kohandatud *p*-lõpp: *tuleṗ* ‘tuleb’, *aňnaṗ* ‘annab’.

Lisaks on Tartu murdel rida eriomaseid grammatilisi arenguid:

(g) Sisseütleva käände lõpuna on üldistunud *-de*, nt *laDùDe* ‘lattu’, *puDèliDe* ‘pudelisse’, *pûlDe pâDe* ‘poole peani’. Sama lõpp on muutunud ka tavaliseks viisiadverbide liiteks, nt *ìrmzaDe* ‘hirmsasti; väga palju’, *kaŋGeDe* ‘kangesti’, *eňnemBiDe* ‘varem’.

(h) *ne-, us*-sõnade sisseütlev on *i*-lõpuline, *minestuzi* ‘minestusse’, *tẹìzi mẹtsa* ‘teise metsa’, *pahànDuzi* ‘pahuksisse’.

(i) *i*-mitmus on säilinud üsna hästi, aga üldistunud tugevaastmeliste vormidena, eriti läänepoolsetes murrakutes, nt *leìhtist* ‘lehtedest’, *jalìGul* ‘jalgadel’, *tähtile* ‘tähtedele’.

(j) *nud*-kesksõnast lähtunud vormidele lisatakse mitmuse vormides pöördelõpp nii kindlas, tingivas kui ka kaudses kõneviisis, nt *olème sānume* ‘oleme saanud’, *oṡ läňnüt̆ti* ‘oleksite läinud’, *olèvaì kaDùnuva* ‘nad olevat kadunud’. Ka siis, kui *nud*-kesksõna vormi kasutatakse üksikult kaudse

kõneviisi tähenduses, lisatakse sellele pöördelõppe, nt *kutsnuᴅe* ‘te olete kutsunud’, *piᴅänuva* ‘nad olevat pidanud’.

(k) Pöördelõpud võivad liituda ka eitavatele vormidele, nt *ei aňnami* ‘me ei anna’, *ei jättäᴅe* ‘te ei jäta’, *es aňnava* ‘nad ei andnud’.

(l) Tartu murdele on tüüpiline kahe demonstratiivpronoomeni sarja kasutus. Lähedal olevat märgib *sī* ~ *si* ‘see’, *nī* ~ *ni* ~ *ne* ‘need’, kaugel olevat ja abstraktset *tū* ~ *tu* ‘too’, *nū* ~ *nu* ‘nood’. Ainult lõunarühmas esineb ka kolmas pronoomen *tā* ‘see seal’. Rohke *too*-tamine ja *nuu*-tamine on tartlase kõnepruugi ilmekamaid tunnuseid.

18.2. Tartu murdeala sisemine liigendus

Tartu murdeala on keeleliselt küllaltki heterogeenne ja tema keelelist keskust on raske määratleda. Ajalooliselt on selleks Otepää, hilisemate arengute poolest ehk hoopis Nõo. Tartu murre on jagatud nelja murrakurühma. Põhjarühma kuuluvad Tartu-Maarja ja Kodavere Kavastu murrak, idarühma Võnnu ja Kambja, lõunarühma Otepää, Rõngu ja Sangaste, läänerühma Rannu, Puhja ja Nõo (vt kaart 18.1).

Tartu murrakurühmade kujunemisele on avaldanud mõju läbikäimine erimurdeliste naaberaladega. Põhjarühma kujunemises on oluline osa südaeesti idamurdel, idarühma on mõjutanud Võru idamurrakud. Tartu läänerühm moodustab koos Mulgi idarühmaga nn Võrtsjärve murdeliidu. Omanäolisse murdeliitu kuuluvad ka Tartu lõunarühma murrakud. See ulatub Mulgi Hallistest Võrumaa Lääne-Rõugeni ja selle keskus on Sangaste. Seda liitu näitavad hääliku-uuendused, nagu järgsilpide *a, ä* muutumine *e*-ks.

Naaberkeeltest on Tartu murrakuid mõjutanud läti keel lõunas ja vene keel idas, kuid need mõjud piirduvad siiski vaid üksikute sõnalaenudega, nt läti *müütnik* ‘vihane sõnakehv inimene’, *tsäunma* ‘nokkima; hakkima’ või vene *mosna* ‘mõnus’, *sudak* ‘koha’, *tätä* ‘isa, vanaisa’.

Põhjarühm

Põhjarühma kuuluvad Tartu-Maarja (TMr) ja Kodavere (Kod) Kavastu murrak. Põhjarühma murdepruuk on siirdemurre üleminekul südaeesti idamurdele ja erineb tavapärasest Tartu murdest tunduvalt (vt ka osa 14.2).

Häälduses torkab kõrva Peipsi ääres levinud järgsilpide kõrgete vokaalide madaldumine, nt *kohòs* ‘kohus’, *oĺlova* ‘nad olnud’, *tohtno* ‘tohtinud’.

Selle ala käändsõnades on levinud Põhja-Tartumaale iseloomulik nõrgaastmeline *de*-mitmus (*lõmaᴅel, siàᴅele, veňnaᴅeɢa*), *sid*-lõpuline mitmuse osastav (*talùziᴅ, lûmaziᴅ, kohtaziᴅ*), samuti üldidaline *st*-lõpuga saav kääne (*sai pahàzest* ‘pahaseks’, *jäi eňnettust* ‘õnnetuks’).

Ka verbides esineb põhjaeesti jooni: ainsuse 1. pöörde *n*-lõpuga vormid (*âzin* ‘ajasin’, *läť̌sin* ‘läksin’, *ę̀ppan* ‘õpetan’), analoogiline (*s*)*is*-lõpp mineviku ainsuse 3. pöördes (*âzis* ‘ajas’, *läť̌sis* ‘läks’, *kaèzis* ‘vaatas’), *sse*-lõpulised oleviku umbisikulised vormid (*teťtäšse* ‘tehakse’, *üťtelᴅäšse* ‘öeldakse’).

Palju on selles rühmas põhja- ja lõunaeesti vormide segatarvitust. Sama kõneleja võib ütelda *ak̀kama* ‘hakkama’ ja *naǩkanu* ‘hakanud’, *teh̀to* ‘tehtud’ ja *tet̀to*, *sei̇̀jen* ‘sõin’ ja *sę̀in* jne.

Läänerühm

Läänerühma kuuluvad Rannu (Ran), Puhja (Puh) ja Nõo (Nõo), mis on samuti olnud pikaajalises Kesk-Eesti mõjuväljas.

Nii on seal lõunaeestiline sõnaalguline afrikaat asendunud enamasti *s*-iga (*sûᴇ* ‘pastel’, *sâr* ‘tsaar’) ning sõna lõpus võivad klusiilid häälduda lühikesena (*sâʙ* ‘saab’, *aňnaʙ* ‘annab’). Verbimorfoloogias on tuntud põhjaeesti *si*-imperfekt (*kak̀si* ‘katkusin’, *vah̀tsime* ‘vaatasime’, *top̀siva* ‘(nad) toppisid’.

Siiski on selles rühmas rohkem ehtlõunaeestilist ja ka omapäraseid eriarenguid.

Iseloomulikumaid hääldusjooni on teise ja kolmanda välte jäiga vastanduse puudumine, nii võib teisevältelisi sõnu hääldada rõhulises lausepositsioonis kolmandas vältes, nt *jâ̂nu* ‘jäänud’, *paⁱl̀lu* ‘palju’, *tei̇̀je* ‘teie’. Just sellel alal on ka tugevaastmelise *i*-mitmuse leviku kese.

Verbide kaudses kõneviisis on muistse potentsiaali vormidest lähtudes tekkinud *na*-tunnuselised kaudse kõneviisi oleviku vormid, nt *oľna* ‘olevat’, *mur̀ᴅna* ‘murdvat’, *kiřjuťtana* ‘kirjutavat’.

Tunnuslikud sellele rühmale on *keli*- ja *veli*-liitelised määrsõnad, nt *ištaǩkeli* ‘istuli’, *oťseǩkeli* ‘otseti’, *nil̀ᴇveli* ‘marraskil’.

Tihedatele sidemetele üle Võrtsjärve läänepoolsete murretega viitavad sõnad, mille lõpul *v* on vokaalistunud, nt *arù* ‘harv’, *lęᴅù* ‘lõtv’, *kezì* ‘oder’, ning *n*-i kaoga isikuliste asesõnade vormid, nii on *mià* ‘mina’, *sià* ‘sina’, *miù* ‘minu’, *siù* ‘sinu’.

Märkimisväärne on selle rühma keeleline ühtsus, eriti Rannu ja Puhja keelt võiks pidada lausa üheks murrakuks.

Idarühm

Idarühma kuuluvad Võnnu (Võn) ja Kambja (Kam). Idarühma murdepiirid on hajusad. Üleminek Kambja murdepruugilt Nõo ja Otepää omale on sujuv, Võnnut on Hella Keem aga nimetanud Tartu–Võru siirdealaks. Ka sisemiselt pole siin tegu sellise ühtse murdekeelega nagu läänerühmas.

Idarühma ühendavad eelkõige arhailised jooned, nagu personaalne passiiv (eelkõige 3. pöördes): *temä̀ kuťsuťtaṡ* ‘teda kutsutakse’ – *nemä̀ kuťsuťtazę* ‘neid kutsutakse’, võrupärane *v*-tunnusega kaudne kõneviis, nt *ol̀lę̄v* ‘olevat’, *kiřjuťtev* ‘kirjutavat’, larüngaal mitmuse nimetava tunnusena: *mihe*ʔ ‘mehed’, *laťsę*ʔ ‘lapsed’ jms.

Võnnu lääne- ja loodeosa on suhteliselt tartupärased. Seal on levinud epenteetiline palatalisatsioon: *kü*ⁱ*l̀*ᴳ ‘külg’, *la*ⁱᴳà ‘lai’, *ma*ⁱ*ǩka* ‘maiad’, keskkõrged vokaalid ei ole kõrgenenud nasaalide ees, nt *emä̀* ‘ema’, *nemä̀* ‘nemad’. Kagu- ja lõunaosa on aga üsna võrupärased. Seal esinevad *kül̀ʹᴳ* ‘külg’, *laǵà* ‘lai’, *maǩǩaṡ* ‘maias’, *imä̀* ja *nimä̀*.

Võndu ei ulatu üldse *de*-sisseütlev, selle asemel on levinud võrupärased *he*-lõpuga vormid, nt *keriǩkohe* ‘kirikusse’, *kû̯rmahe* ‘koormasse’.

Tartumurdeliste *p*-tunnusega ainsuse 3. pöörde vormide kõrval tarvitatakse räpinapäraseid *ze*-ga vorme, nii on *ā́p̀* ~ *āze* ‘ajab’, *jū̯́p̀* ~ *jōze* ‘joob’. Võnnus on tuntud ka Võru murde idarühmale iseloomulik *e*-minevik: *aǹᴅe* ‘andis’, *ol̀ʹle* ‘oli’, *tah̀te* ‘tahtis’.

Mitmed hääldusjooned ühendavad Võnnu laiemalt Peipsi-äärse keelepruugiga idamurdest Setuni, nt nõrga astme diftongide täielik assimileerumine: *kā̄nüʔ* ‘käinud’, *sę̄ᴅ́it̀* ‘(sa) sõitsid’, rohke järgsilpide *o*: *kārost* ‘kaertest’, *sâᴅo* ‘saadud’, *-st* saava käände lõpuna: *jäì vanast* ‘vanaks’, *saì ter̀vest* ‘terveks’.

Kambja on palju tavapärasem Tartu murrak, seal on üldlevinud *p*-tunnusega ainsuse 3. pööre: *jū̯́p̀* ‘joob’, *kaňnap̀* ‘kannab’, *i*-minevik: *a*ⁱ*ǹᴅ* ‘andis’, *jäťtivä* ‘(nad) jätsid’. Kuid Kambja lõunaossa ulatuvad nii võrupärased vanad vormid, nagu oleviku lõputa *jû̯, kaǹᴅ*, kui ka uuendusi, nagu *se*-minevik: *aǹᴅzę̄, jäťsevä*. Viimane joon seob Kambjat Otepääga.

Lõunarühm

Lõunarühma moodustavad Otepää (Ote), Rõngu (Rõn) ja Sangaste (San). Seal on säilinud kõige rohkem iidseid lõunaeesti keelejooni. Rohkem kui teistes Tartu murrakutes esineb siin afrikaate, isegi ületaotluslikult, nt *tsuìts* ‘suits’, *tsil̆lè* ‘sile’, *tsę̀ir* ‘sõir’. Kaasrõhulistes silpides on säilinud pikki vokaale ja diftonge, nt *inèmīsile* ‘inimestele’, *suᴳùlaĭzil* ‘sugulastel’. Samuti esineb järjekindel vokaalharmoonia.

Siin on ka Võru murdega ühiseid uuendusi, eriti verbivormides, nagu mitmuse 1. pöörde lõpp *-mi* ja mitmuse 2. pöörde lõpp *-ti* ~ *-di*, nt *sâmi* ‘saame’, *elätti* ‘elate’, *paràn*ᴅ*aᴅi* ‘parandate’, *se*-minevik, nt *aṡtsę̄* ‘astus’, *vę̀tsę̄mi* ‘võtsime’, *v*-tunnusega kaudne kõneviis kahe- ja enamasilbiliste tüvedega, nt *ol̀lę̄v* ‘olevat’, *tet̀tev* ‘tehtavat’.

Lõunarühmale eriomased on topelttunnusega mitmuse 3. pöörde vormid, nt *lā̄väve* ‘lähevad’, *leĭväve* ‘lõid’, *idi*-tunnusega umbisikuline minevik, nt *paluŭttiDi* ‘põletati’, *rehitsiDi* ‘rehitseti’.

Siiski on lõunarühm sisemiselt veel ebaühtlasem kui idarühm. Sangaste eraldub üsna tugeva isoglosside vööga nii Otepääst kui Rõngust. Murdepiir Otepää ja Rõngu vahel on nõrgem. Rõngu on üleminekuala läänerühma keelepruugile, Otepää lõunaosad on aga üsna võrupärased.

Kitsamalt võiks Rõngu idaosa ja sellega piirnevate Otepää valdade murrakuid vaadelda omaette Tartu murde keskrühmana, kuna seal on enim Tartu murdele omaseid jooni. Sangaste ja Luke murrakuid saab siis pidada Tartu murde lõunarühmaks kitsamas mõttes. Kuid sellelgi väiksel alal on märgatavaid erinevusi valdade ja külade murdepruugis, mis on seletatavad teiste lõunaeesti naabermurrakute mõjuga. Sangaste lääneosa ja Luke keeles on rohkesti ühisjooni Helmega, Sangaste idaosal Lääne-Võru naabermurrakutega. Tänu ääreasendile on seal hulk päris eriomase kujuga vorme, nt *nanà* ‘nina’, a*ǹDenu* ‘andnud’, *kezù* ‘oder’, *sizèl* ‘sees’.

Lisalugemist

Vanimateks Tartu murde uurimusteks võib pidada ajaloolise tartu keele käsitlusi. 20. sajandi Tartu murde uurimise suurkuju on Hella Keem. Keem on avaldanud eesti murrete tekstiköidete akadeemilises sarjas *Tartu murde tekstid* (Keem 1970b), mis sisaldab kõige ulatuslikuma käsitluse Tartu murdest. See on olnud ka siinse ülevaate koostamisel põhiallikaks. Tartu läänerühma arhailise murdekeele heaks näiteks on tekstivalimik *Tartumaa saja-aastaste jutud* (Keem 1995). Tartu murde fonoloogiat on oma kodumurraku Rõngu põhjal põhjalikult kirjeldanud Mati Hint (nt Hint 1965). Kaudse kõneviisi vorme Tartu murdes on käsitlenud Helle Metslang ja Karl Pajusalu (Metslang, Pajusalu 2002).

19. Võru murre

Võru murdeala asub Kagu-Eestis, eemal põhjaeesti otsesest mõjupiirkonnast. Suuresti kattub see ala ajaloolise Võrumaaga (vt kaardid 19.1 ja 4.2). Võrukeste naabriteks on põhjas ja läänes lähedase Tartu murde kõnelejad, idas setud, kelle keelt võib pidada Võru murde osaks. Lõunas ja idas on Võru murde piir läänemeresoome keeleala kagupiiriks, mis puutub kokku lätiga ja vene keelealadega. Lisaks on Võru murdele lähedasi murrakuid kõneldud veel Lutsi ja Leivu keelesaarel Lätis ja Kraasna keelesaarel Venemaal (vt kaardid 19.2, 19.3 ja 19.4).

Muistne Võru ala jagunes kaheks. Ugandi maakond hõlmas Lääne-Võru alasid, ida pool oli Läti Henriku andmeil keskuseks Walgatabalwe, mida on samastatud Põlva ümbrusega (vt kaart 4.1). Kultuurilist erinevust Lääne- ja Ida-Võru vahel näitavad ka muistsed haualeiud. Rohkesti erinevusi on lääne- ja idavõru murdetavaski, kuid need erinevused pole nii ulatuslikud kui Tartu ja Võru murde vahel.

Võru murre on kõige arhailisem, ajaloolises mõttes puhtaim lõunaeesti keelekuju. Need lõunaeesti kesksed erijooned, mis on esitatud põhja- ja lõunaeesti peamurde võrdluses (vt 5. peatükk), on säilinud eelkõige Võru murdejoontena. Mitmed ajaloolise tartu kirjakeele jooned on 20. sajandil olnud tuntud just Võru murdes. Need kokkulangevused viitavad vanapäraste joonte säilimisele Võru murdes.

Võru kontaktid muude eesti murretega on jäänud väheseks. Tähtsamad on olnud kokkupuuted Tartu murdega läänes ja Setu murrakurühmaga idas. Neil äärealadel on toimunud kontaktidest tingitud uusarenguid, nt kohakäänete süsteemi teisenemine või uute mineviku tunnuste kasutuselevõtt. Samas on Võru murre aastatuhandeid olnud vahetus kontaktis indoeuroopa naaberkeeltega, mis on jätnud jälgi kõigile keeletasanditele.

Võru murre on oma morfoloogiliselt põhitüübilt flekteerivam kui enamik teisi eesti murdeid. Sünteetiliste käände- ja pöördevormide kasutamisel on mitmeid piiranguid, palju esineb vormihomonüümiat, kasutatakse rohkesti ees- ja tagasõnu jne. Tekkinud on päris uusi morfosüntaktilisi kategooriaid, nagu mineviku kesksõna kujulised tingiva kõneviisi vormid. Võru sõnavaras on omapäraseid vanu balti ja slaavi laene, lisaks uuemaid vene ja läti laensõnu.

Järgnevas Võru murde erijoonte loetelus on toodud selliseid keelendeid, mida võib pidada võrule omasteks uusarenguteks, kuigi neistki mitme vanus ulatub sajandite taha.

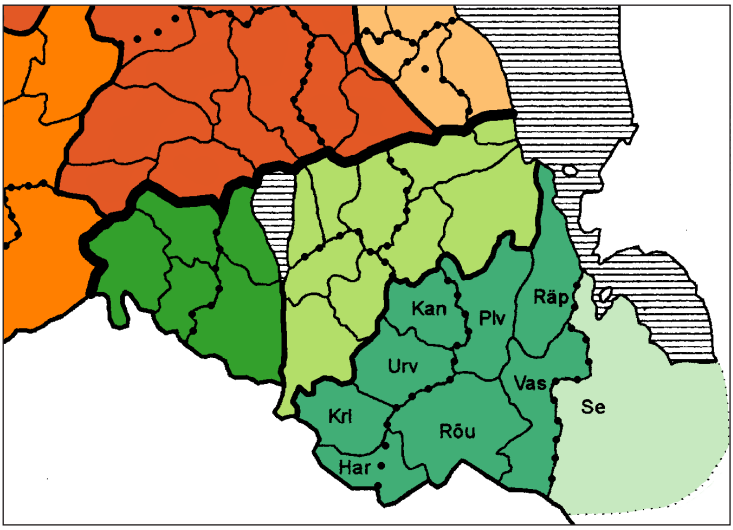

Kaart 19.1. Võru murre

19.1. Võru murde tähtsamaid erijooni

Võru häälduse mitmed eripärad on uuenduslikku laadi. Võru grammatika on kokkupuutes indoeuroopa naaberkeeltega läbi teinud ulatuslikke keeletüübi teisenemisi. Flekteerivaid muutemalle, kus grammatilist tähendust osutab tüvevariant, mitte sufiks, on Võru murdes rohkem kui teistes eesti murretes. Võru sõnavaras on palju iidselt läänemeresoomelikku, aga samas ka rohkesti omapäraseid laene balti, slaavi ja isegi germaani keeltest.

Hääldus

Võru häälikusüsteem erineb muude murrete omast kõige enam.

(a) Vokaalisüsteemi kuulub kümme või isegi üksteist vokaali, kui peame erinevateks vokaalideks esisilbi kõrget *õ*-d (*mịnì* ‘mõni’, *sịsàr* ‘sõsar’) ja *sõber*-tüübis ilmnevat švaavokaali (*sẹвịr* ‘sõber’, *müсịr* ‘mutt’). Mõned keeleuurijad on arvanud vene *ы*-ga sarnanevat võru kõrget keskvokaali väga vanaks. Meile tuntud Võru murdes saab seda pidada siiski *õ* kõrgenenud allofooniks, mis esineb kindlas häälikuümbruses, nt nasaali või *i* (ja *j*) ees või kahe sibilandi vahel.

Ka võru keskkõrge *õ* erineb mõnevõrra põhjaeesti *õ*-st, olles eespoolsem ja madalam. Tagavokaalsete sõnade järgsilpides *e* asemel häälduv *ẹ*, nt *panẹ̀* ‘pane’, *rẹĭвẹ* ‘raibe’, on foneetiliselt veelgi puhtamalt keskvokaal, švaalaadne häälik.

(b) Võru murdes on eriti ulatuslik vokaalharmoonia, mis mõne uurija arvates haarab kõiki vokaale. Foneetilised mõõtmised näitavad, et *i*-harmooniat Võru murdes siiski ei ilmne. Üldiselt esinevad *ä*-harmoonia, nt *jā̄väʔ* 'jäävad', *ü*-harmoonia, nt *jā̄nüʔ* 'jäänud', ja *e*-harmoonia, nt *teɢè* 'teeb' *vs.* *tulę̀* 'tuleb'.

(c) Keskkõrgete vokaalide rohked kvaliteedimuutused on üks tunnuslikumaid Võru murde erijooni. Nii nagu *õ* on nasaalide ees kõrgenenud, on seda paljudes võru murrakutes ka *e* ja *o*, nt *imä̀* 'ema', *um* 'on'.

(d) Keskkõrgete pikkade vokaalide puhul on kõrgenemine üldine 3. vältes, nt *sṷ̂n* 'soon', *kị̂l'* 'keel', *rṷ̄̂̀kmä* 'röökima'. Seejuures ei muutu kõrgenenud keskkõrged vokaalid päris sarnaseks kõrgete vokaalidega. Teises vältes ei kõrgene keskkõrged vokaalid üldse, nt *sōnę, kēle, rṓǵi, tsę̄ŕi.*

(e) Kõrged pikad vokaalid kalduvad muutuma diftongideks nii, et esiosa madaldub, nt *peìm* 'piim', *leìn* 'linn', *poù* 'puu'. See on tavalisem lõunapoolsetes Võru murrakutes Harglast Vastseliinani.

(f) Afrikaadid on Võru murdes tavalised. Need on kohanenud murde morfofonoloogilise süsteemiga, võttes sarnaselt klusiilide ja *s*-iga osa vältevaheldusest, nt *väìts* 'nuga' : *väĭᴅze* 'noa' (vrd nt *lauì* : *laŭᴅa*), *uᴅzù* 'udu' : *uťsu* 'udu (os)' (vrd nt *saᴅà* : *saťta*).

(g) *h* on Võru murdes tugevam häälik kui Mulgi ja Tartu murdes, sarnanedes rohkem vene *x*-ga. Küllap seetõttu on *h* säilinud kõigis positsioonides hästi, eriti idavõrus. Seal ei ole *h* assimileerunud sisseütleva *hn*-lõpust, nt *sī́hn* 'siin', ja on kujunenud uueks iseseisvaks lõpuks, nt *külä̀h* 'külas', *koťtoh* 'kodus'. Võru murdes ilmneb ka *h* ületaotlust, nt *huś̄* 'uss', *hę̀el* 'õel', ja gemineerumist, nt *mā́hha* 'maha', *piĭɢaȟhuṡ̀* 'välgatus'.

(h) Võru murde palatalisatsiooni laad erineb naabermurrete omast. Kui Mulgi ja Tartu murdes palataliseerub konsonantühendi algusosa ja sageli on palatalisatsiooni tulemuseks *i* häältdumine konsonandi või konsonantühendi ees, nt *üìts* 'üks', *läìts* 'läks', siis Võru murdes palataliseerub tugevamalt just konsonantühendi lõpposa, nt *üť's*, *läť's*, mõnikord võib rõhutatud häälduse korral kuulduda konsonandi järel lausa *j*-laadset häälikut. Palatalisatsioon toimib võrus ka grammatilise formatiivina, nt lihtmineviku ainsuse 3. pöördes: *jät̄* 'jätab' *vs.* *jät̄'* 'jättis'. Eesvokaalide vahelised konsonandid palataliseeruvad koartikulatoorselt, nt *jäťt̨ä* 'jätan'.

Morfoloogia

Võru häälikusüsteemi rikkus annab edasi mitmekesiseid grammatilisi vastandusi, mille puhul keerukad tüvevariantide vaheldused esinevad kõrvuti rikkaliku sufiksite ning ees- ja tagasõnade kasutusega.

(i) Laadivaheldus on Võru murdes väga järjekindel, nt *aìɢ* : *aò* 'aja', *hiǵì* : *hî* 'higi', *häʙù̀* : *häù̀* 'häbi'.

(j) Seoses järgsilpide häälikukadudega on toimunud esimese ja teise silbi piiril palju konsonantide geminatsioone, nt *mäk̆ke* ‘mäge’, *mak̆kę* ‘magus’, *el̆läᵓ* ‘elada’, *el̀ľi* ‘elas’, *pal̆lai* ‘lina’, *rep̆päń* ‘rebane’.

(k) Seoses häälikukadude ja geminatsioonidega on tekkinud nelja tüvevariandi vastandusi eri käänete vm grammatiliste vormide eristamisel, nt *laǵà* ‘lai’, *lajà* ‘laia (om)’, *lak̆ḱa* ‘laia (os)’, *lak̀ḱa* ‘laiasse’; *jâ* ‘jagan’, *jaɢà* ‘jagab’, *jak̆kaᵓ* ‘jagada’, *jak̀kaᵓ* ‘jätka’.

(l) Kõrisulghäälik ᵓ esineb mitmetes grammatilistes vormides:

- mitmuse nimetava tunnusena, nt *līnaᵓ* ‘linnad’, *uʙìnaᵓ* ‘õunad’;
- rajava käände lõpus, nt *līnańiᵓ* ‘linnani’, *mę̆tsańiᵓ* ‘metsani’;
- kaasaütleva käände lõpus, nt *līnaɢaᵓ* ‘linnaga’, *halùɢaᵓ* ‘valuga’;
- ilmaütleva käände lõpus, nt *līnalᴅaᵓ* ‘linnata’, *haňnalᴅaᵓ* ‘sabata’;
- *da*-infinitiivis, nt *jäĭjäᵓ* ‘jääda’, *tul̆laᵓ* ‘tulla’, *kį̨nę̀lᴅaᵓ* ‘rääkida’;
- käskivas kõneviisis, nt *jā̆ᵓ* ‘jää’, *tulę̆ᵓ* ‘tule’, *kį̨nę̀lę̆ᵓ* ‘räägi’;
- eitavas kõnes, nt *eì jā̆ᵓ* ‘ei jää’, *eì tulę̆ᵓ* ‘ei tule’, *eì kį̨nę̀lę̆ᵓ* ‘ei räägi’;
- pöördelõppude asemel lihtmineviku ainsuse ja mitmuse 2. pöördes ja mitmuse 3. pöördes, nt *saᵓ maɢàźiᵓ* ‘sa magasid’, *tīᵓ maɢàźiᵓ* ‘te magasite’, *nimäᵓ maɢàźiᵓ* ‘nad magasid’;
- *nud*-kesksõnade lõpul, nt *jā̆nüᵓ* ‘jäänud’, *kį̨nę̀lnuᵓ* ‘kõnelnud’;
- *tud*-kesksõna mitmuses ja mitmuse 2. ja 3. pöörde lõppudes, nt *kį̨nę̀lᴅuᵓ* ‘kõneldud (mitm)’, *kį̨nę̀lę̆ᴅę̆ᵓ* ‘kõnelete’, *kį̨nę̀lę̆zę̆ᵓ* ‘kõnelevad’;
- isikuliste asesõnade lõpul, nt *maᵓ* ‘mina’, *saᵓ* ‘sina’, *mīᵓ* ‘meie’, *tīᵓ* ‘teie’;
- mitmete määrsõnade lõpul, nt *siňnäᵓ* ‘sinna’, *sījäᵓ* ‘siia’, *ēläᵓ* ‘eile’.

(m) *h* esineb sufiksites, nt on sisseütleva käände levinuimaks lõpuks *-he*, nt *maᴅàlahe* ‘madalasse’, seesütleva lõpp on idavõrus *-h*, nt *maᴅàlah* ‘madalas’, seal on *-he* ka produktiivne viisiadverbide liide, nt *maᴅàlahe* ‘madalalt’.

(n) On toimunud käänete kokkulangemisi. Oleva käände funktsiooni täidab seesütlev, nt läänevõrus *lat̆sę̀n* ‘lapses, lapsena’, idavõrus *tüt̀ŕik̆koh* ‘teenijatüdrukus, teenijatüdrukuna’; ilmaütlev on kujunenud alaltütleva eeskujul, nt *lat̆sę̆lt̀* ‘lapselt’, *lat̆sę̀lᴅaᵓ* ‘lapseta’.

(o) Algselt *i*-tunnuselised mitmuse tüved on assimilatsioonide tõttu muutunud erikujuliseks, nt *pinèle* ‘penidele’, *säŕìl* ‘särgedel’, *tük̆kelt̀* ‘tükkidelt’, *aśoɢaᵓ* ‘asjadega’, *tal̆lę̆ńiᵓ* ‘taludeni’. Idavõrus on tuntud ka *a*-mitmus, nt *talàlę̆* ‘taludele’, *laŭlalᴅaᵓ* ‘lauludeta’.

(p) Mitmuse omastavas käändes esineb algselt kolmesilbistes tüvedes kontaminatsioonilist *ide*-tunnust, nt *ham̆ḿiᴅę̆* ‘särkide’, *vanę̀mʙiᴅe* ‘vanemate’. Ühesilbiliste sõnade vormides on sellest tunnusest kujunenud *-ije*, nt *maĭje* ‘maade’, *puĭje* ‘puude’.

(q) Verbiparadigmades esineb mitmelaadseid tüvevaheldusi, nt *mâᴅaᵓ* ‘magada’, *maɢàham̆ma* ‘magama’, *mak̆ka* ‘magan’, *maɢàźi* ‘magasin’; *luk̆kę̆ᵓ* ‘lugeda’, *luɢę̀mahe* ‘lugema’, *luè* ‘loen’, *loì* ‘lugesin’; *ravìᴅaᵓ* ‘sööta’, *ravitsę̆m̆ma* ‘söötma’, *raviᴅzę̆* ‘söödan’, *raviᴅźi* ‘söötsin’.

(r) Kindla kõneviisi oleviku vormides kalduvad 1. ja 2. pöörde ainsuse ja mitmuse vormid sarnastuma, nt *maˀ luè* ‘ma loen’, *mīˀ luè* ‘me loeme’, *saˀ luet̀ ~ luèᴅę* ‘sa loed’, *tīˀ luet̀ ~ luèᴅę* ‘te loete’. 3. pöördes ilmneb järjekindlalt kahe pöördkonna vormimoodustuse erinevus, nt *luɢę̀* ‘loeb’, *luɢę̀vaˀ* ‘loevad’, aga *eläs̀* ‘elab’, *eläšseˀ* ‘elavad’ (vt pikemalt 5. peatükist).

(s) Ka lihtmineviku vormides tuleb pöördkondade erinevus esile, nt *luǵì* ‘luges’, aga *el̀l̓i* ‘elas’. Vanapärasele Võru murdele on iseloomulik *i*-minevik, kusjuures lõpukao tõttu võib *u*-, *ü*-tüveliste verbide imperfekti vormi markeerida ainult välde, nt *väsù* ‘väsin’ – *väs̀sü* ‘väsis’, *mut̆tu* ‘eksin’ – *mut̀tu* ‘eksisin’.

(t) Lihtminevikus jäävad pöördelõpud sageli ära. 2. pööret markeerib siis larüngaalklusiil, nt *maˀ loì* ‘ma lugesin’, *mīˀ loì* ‘me lugesime’, *saˀ loiˀ* ‘sa lugesid’, *tīˀ loiˀ* ‘te lugesite’.

(u) Kaudse kõneviisi tavaliseks tunnuseks on Võru murdes *-v*, nt *ol̀lę̄v* ‘olevat’, *luk̆kę̄v* ‘lugevat’, aga laialt esineb ka *vat*-tunnusega vorme, nt *olę̀vat̀, luɢę̀vat̀*.

(v) *nud*-kesksõna vorm on tulnud kasutusele tingiva kõneviisi olevikus eriti idapoolsetest Võru murrakutes, nt *mil̆le saˀ tah̀tnuˀ tul̆laˀ* ‘mille pärast sa tahaks tulla’.

(õ) Personaalne passiiv oli kunagi Võru murde ilmekaid eripärasid, nt *saˀ pañᴅat̀* ‘sind pannakse’, *mīˀ pañᴅa* ‘meid pannakse’. Hiljem on säilinud ainsuse ja mitmuse eristamine passiivsetes konstruktsioonides, nt *timä̀ aĭjas̀* ‘teda aetakse’ *vs. nimäˀ aĭjazę̄ˀ* ‘neid aetakse’. Mitmuse ja ainsuse eristamine on levinud ka *tud*-partitsiibi puhul, nt (*timä̀*) *aet̀* ‘(teda) aetud (ains)’ – (*nimä̀*) *aettu*(ˀ) ‘(neid) aetud (mitm)’.

19.2. Võru murdeala sisemine liigendus

Võru murde liigendamine on probleemne (vt ka osast 3.3). Kõige keerukam on küsimus Võru ja Setu keeletava vahekorrast. Setut on peetud nii eraldi murdeks kui ka üheks Võru murrakuks. Selles raamatus vaadeldakse Setut Võru ühe murrakurühmana. Teine üldisem küsimus on nn Valga murde probleem. Lähtudes 1920.–1930. aastate maakondlikust jaotusest, eraldas osa keeleteadlasi Võru murdealast selle lääneosa omaette Valga murdeks, mille tuumalaks peeti Karulat ja Harglat. Peale maakondliku piiri on siin tegemist ka tugevama keelelise piiriga. Tänapäeval enam Valga murde mõistet ei pruugita, selle asemel räägitakse läänevõru murrakurühmast.

Võru murrakud jagunevad lääne- ja idavõruks ning Setu murrakurühmaks (vt kaart 19.1). Lääne-Võru rühma kuuluvad Hargla lääneosa, Karula, Urvaste ja Kanepi. Lääne- ja Ida-Hargla, täpsemalt Mõniste valla ja läänepoolse Hargla kihelkonna vahel on järsk murdepiir. Lääne-Võru jaguneb

omakorda lõunapoolseteks (Karula, Lääne-Hargla) ja põhjapoolseteks (Urvaste, Kanepi) murrakuteks. Ida-Võru rühma kuuluvad Hargla idaosa, Rõuge, Põlva, Räpina ja Vastseliina. Rühma sees eristuvad edelarühm (Ida-Hargla, Lääne-Rõuge), lõunarühm (Ida-Rõuge, Kesk- ja Lõuna-Vastseliina) ja põhjarühm (Põlva, Räpina). Setu eraldub omaette murrakurühmana.

Võru murde hulka arvatakse ka kolm keelesaarte murrakut: Leivu ja Lutsi Lätis ning Kraasna Venemaal Pihkva oblastis.

Järgnevalt on esile toodud Lääne- ja Ida-Võru murrakute olulisemad erinevused murrakute kaupa. Seejärel vaatame eraldi Setu ning keelesaarte murdetava.

Läänerühm

Lääne-Võru rühma kuuluvad Hargla (Har) lääneosa, Karula (Krl), Urvaste (Urv) ja Kanepi (Kan). Lääne-Võru murrakuid iseloomustavad eeskätt mitmed ühisjooned Tartu murdega. Lisaks on neis palju kitsamaid eriarenguid.

Omapärasena tõuseb siin esile Karula murrak. Nagu siirdealal ikka, on siin toimunud palju grammatilise süsteemi analoogilisi arenguid (vrd Tartu lõunarühm). Sisekohakäänded on asendunud väliskohakäänetega, nt *koˇtun* ‘kodus’ asemel *koˇtul*, *mẹ̀tsa* ‘metsa’ asemel *mẹˇtsalẹ*. *-le* on muutunud ka tavalisimaks viisimäärsõnade liiteks, nt *maᴅàlalẹ* ‘madalalt’, *ōlẹˇttulẹ* ‘hooletult’. Lihtmineviku vormides on rohkesti topelttunnuseid, nt *oˇl̀ʼiźi* ‘oli’, *vẹˇt̀ʼiźi* ‘võttis’, *aviˇt̀ʼiźi* ‘aitas’. Noomeniliidete lõpul on *-ne* muutunud *ni*-ks, nt *nańì* ‘naine’, *tẹńì* ‘teine’, *poìskẹńi* ‘poisike’.

Lääne-Hargla meenutab Karulat, mõlemas esineb *unuʔ*-tunnuselisi *nud*-partitsiibi vorme, nt *vẹ̀ttunuʔ* ‘võtnud’, *pesìsünüʔ* ‘peksnud’. Palju on Lääne-Harglas tartupäraseid murdevorme, nt *de*-sisseütlevat: *keŕiˇkkuᴅẹ* ‘kirikusse’, *vaŋkŕiᴅẹ* ‘vankrisse’; lõpp *-de* ilmneb isegi supiini vormides, nt *teᴇgèmäᴅe* ‘tegema’, *kaèmaᴅẹ* ‘vaatama’.

Urvaste on samuti sisemiselt ebaühtlane. Ka siin on Tartu murde mõjude osakaal suur. Kõrisulghäälik ja sellele vastav assimilatsioon sõnade kokkuhäälduse korral ilmneb eelkõige rõhutamisel, nt *kas tàrrẹ eit̀ ̆tulẹ̀* ‘kas tuppa ei tule’. *h* on kadunud järgsilpidest, varasemat *h*-d võib tähistada silbipiir, nt *rȫᴇgä ̆üs̀* ‘röögatus’, *tsōra ̆us̀* ‘sorin’. Kuni Urvaste lõunaosadeni ulatub mulgipärane järgsilpide reduktsioon ja *a, ä* > *e, ẹ*, nt *minème* ‘minema’, *laþjuᴇẹ* ‘labidaga’.

Kanepi murrakualal ilmneb samuti ebaühtlusi. Lääne- ja põhjaosas on rohkem tartupärasusi, lõuna- ja idaosas üldvõrulikumaid vorme. Samas on seal toimunud ka uuendusi, nagu *sõber*-tüüpi sõnade teises silbis *u* (tagavokaalsetes sõnades) ja *i* (eesvokaalsetes sõnades) kasutuselevõtt, mis mõnikord võõral lausa tähenduse mõistmist takistavad, nt *pẹᴅùŕ* ‘põder’, *veᴅùŕ*

‘vedru’, *teɒ̀ìŕ* ‘teder’. Lääne-Võrus on ainult Kanepis järgsilpide *o*-d mõnevõrra säilinud, nt *pinò* ‘suveköök’, *kot̆ton* ‘kodus’.

Idarühm

Idarühma kuuluvad Hargla (Har) idaosa, Rõuge (Rõu), Põlva (Plv), Räpina (Räp) ja Vastseliina (Vas). Ida-Võru rühmas on säilinud tunduvalt rohkem arhailisi võru jooni, lisaks tuleb seal esile mitmekesiseid lokaalseid eriarenguid.

Põlvas ja Räpinas kasutatakse rohkesti *a*-mitmust, nt *kuk̀kaɢa* ‘käbidega’, *püt̀t́ä* ‘pütte’, *pir̀ɒa* ‘pirde’. Ühesilbiliste verbide kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöörde lõpuna on levinud *-se*, nt *sȫ̄ze* ‘sööb’, *tōzę̄* ‘toob’, *jǟze* ‘jääb’, kuid mitmuse 3. pööre on *vaᵓ*-lõpuline, nt *sȫ̄väᵓ, tōvaᵓ, jǟväᵓ*. Kitsamalt Räpinale (ja Põhja-Setule) on iseloomulik kõrgete vokaalide madaldumine järgsilpides, mis on teinud võimalikuks ka järgsilbi *ö*, nt *süǹɒö* ‘sündis’, *süǹɒönöᵓ* ‘sündinud’, *hâ̂ɒönöväᵓ* ‘hävinud (mitm)’. Lihtmineviku vormides on tunnuse *i* madaldumine *e*-ks toonud kaasa *e, ę̄* üldistumise mineviku tunnusena, nt *mähè* ‘mähkisin’, *op̀pe* ‘õppisin’. Ebatavalisena lõunaeesti murrete jaoks hääldatakse Räpinas *h* ja helilise konsonandi ühendisse vahevokaal, nt *lehèm* ‘lehm’, *puhę̀m* ‘puhm’, *kahę̀r* (<*kahr*) ‘karu’, *pähèn* (<*pähn*) ‘pärn’ (see nähtus esineb ka Hiiumaal ja Kodaveres).

Väga vanapärase ja samas mitmeti uuenduslikuna tõuseb esile Ida-Hargla Mõniste murre, mis on laiemalt lõunaeestis tuntud nn mehka keelena. Seal on vanapärases murdes säilinud iidne *rh*-ühend, nt *kar̀h* ‘karu’ (vrd sm *karhu*), muutevormides tuleb aga esile metatees, nt *kaȟru* ‘karu (om)’, *kah̀ru* ‘karu (os)’. Teistpidine metatees ilmneb seesütleva lõpus, kus vana *hn* on muutunud *nh*-ks, nt *koǹh* ‘kus’, *taǹh* ‘siin’. *sõber*-tüübis on Mõnistes pärast lõpukadu tekkinud sõnalõpuline konsonantühend säilinud, nt *at̀r* ‘ader’, *sę̀pr* ‘sõber’, *put̀r* ‘puder’. Hargla häälduses on lätilikke jooni, nt *s* ja afrikaatide palataalistumine *i* ja *j* ees: *üt̀́š* ‘üks’, *lat̀́ši* ‘lapsi’; seal esineb lõunaeestis erandlik siirdehäälik *w*: *kaŭwa* ‘kaua’, *jūwaᵓ* ‘juua’.

Mõniste naabruses Lääne-Rõuges on toimunud erinevaid muutusi, nii esinevad *sõber*-tüübis švaavokaaliga ja esisilbi pikenenud vokaaliga vormid, nt *āɒę̄r* ‘ader’, *sę̄ʙę̄r* ‘sõber’, *pūɒę̄r* ‘puder’. Seda on võinud mõjutada diftongide järelkomponendi assimileerumine paljude sõnade nõrgaastmelistes vormides, nt *lę̄mę̄* ‘lõime’, *lę̄ɢat̆t́i* ‘lõigati’, *kǟnüᵓ* ‘käinud’.

Kui lõunaeesti keelealal võib Võru murret pidada kõige omapärasemaks ja samas tüüpilisimaks keelekujuks, siis Võru murdealal on selles staatuses Ida-Võru lõunapoolsed murrakud.

Ida-Rõuge murdepruuk on eriti alalhoidlik. Just seal on enim säilinud vana *hn*-seesütlev, nt *mę̆tsahn* ‘metsas’, *lī̆nahn* ‘linnas’, *tah̀n* ‘siin’. *rh*- ja *lh*-ühendeis on toimunud metatees, nt *kah̀r* ‘karu’, *vę̀hl* ‘rott; tige inimene’.

Vastseliinas ei ole *h* ees pikk vokaal või diftong lühenenud, vaid on toimunud hoopis *h* gemineerumine, nt *mā́hha* ‘maha’, *mī́hhi* ‘mehi’, *jauhha* ‘jahu’. Lõunapoolsetes idavõru murrakutes esineb *h*-d üldse väga ohtralt, mõnikord võib see olla isegi muude häälikute asendaja, nt korvata ajaloolist dentaalklusiili vormides, nagu *luʙàham̆ma* ‘lubama’, *maɢàhuṡ* ‘magamine’, *liɢe̯h̆he̯ṗ* ‘märjem’.

19.3. Setu murrakurühm

Kõige kagupoolsemaid lõunaeesti murde rääkijaid hakati nimetama setudeks alles 19. sajandil. Enne tunti neid kui Pihkva eestlasi, kuna nad elasid aastasadu Pihkva vürstiriigi, hilisema Pihkva kubermangu piires.

Viimastel sajanditel on Setumaa olnud segaasustusega ala, kus setu külad on paiknenud vene ja lõunas ka läti külade vahel. Setumaa keskuse Petseri ümber oli Venemaalt toodud teiskeelsete külasid eriti rohkesti. Ühelt poolt slaavlastest naabrite tugev mõju ning teiselt poolt äralõigatus muust Lõuna-Eestist on avaldanud oma mõju nii setude kommete, identiteedi kui ka keele kujunemisele. Setude häälduses ja sõnavaras on tugevaid mõjutusi kohalikest vene murretest, samas on nad säilitanud palju arhailist nii oma rahvakultuuris kui ka keeles.

Võru ja setu keeleline vahekord on olnud eesti dialektoloogias keerukas küsimus. Võru ja Setu olulisemad murdeerinevused on üldises hääldusbaasis ning mõningates kõnes sagedastes sõnavormides, mis on muutunud sotsiolingvistilisteks markeriteks (st identiteeti osutavateks vormideks) ja mille järgi üks teise kiiresti ära tunneb. Näiteks võrukene ütleb *`häste* ‘hästi’, *egä* ‘iga’, *jaoss* ‘jaoks’, setu aga *`höste, õga, jaost* jne.

Kuid arvestades murdeerinevuste koguhulka, jääb Võru ja Setu vaheline piir selgelt nõrgemaks kui näiteks Tartu ja Võru murde vaheline. Üks põhjus võib siin olla selles, et neis uurimustes on juba alates Saarestest (1932) võetud eelkõige arvesse eesti murdeala laiemalt jagavaid erijooni, mitte aga kitsamalt Setule omaseid keelenähtusi. Setu ja Võru grammatilise põhistruktuuri suur sarnasus on igal juhul ilmne. Seetõttu on erinevalt varasematest töödest, kus Setu esitati omaette lõunaeesti murdena, 20. sajandi teise poole murdeliigendustes peetud Setut üheks Võru murrakuks. Selline lähenemine ei ole siiski vastuvõetav. Nii oma maakonnale vastava territooriumi kui sisemiste erinevuste hulga poolest on tegemist suurema üksusega kui seda on ühe kihelkonnaga samastatav murrak. Seetõttu on käesolevas raamatus vaadeldud Setut Võru murde murrakurühmana.

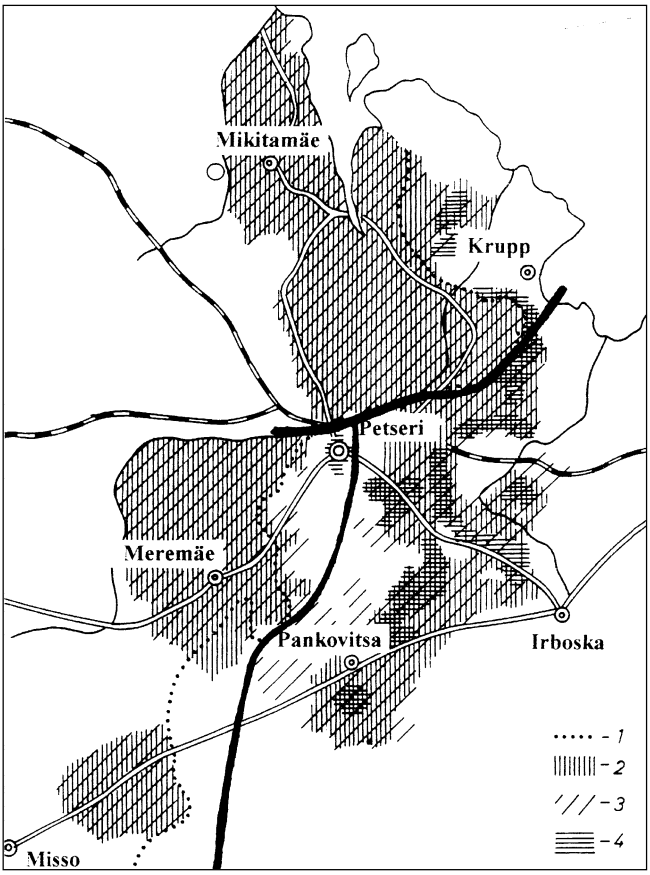

Kaart 19.2. Setude asualad ja murrakurühmade piir
(kohandatud Saarinen, Suhonen (toim) 1995 järgi). Jäme joon märgib setu murrakualade piiri.
1 – Eesti ja Vene praegune piir
2 – Setude asualad 20. sajandi algul
3 – Setude asualad 1930. aastatel
4 – Setude asualad Venemaal 1970. aastatel

Setu murrakurühma tähtsamaid erijooni

Kõige ilmekamad on Setu erijooned häälduses, need langevad valdavalt kokku setude naaberkülades kõneldava vene murde häältusjoontega.

(a) Väga tugev on nn venepärane palatalisatsioon, mille puhul palataliseeritud konsonandi järel kuuldub lausa *j*-laadne häälik, nt *nik̄* ‘nokkis’, *tek̄* ‘tegi’, *kavval′* ‘kaval’.

(b) Tavapärasele sõnade vokaalharmooniale lisaks esineb silbiharmoonia, mistõttu palataliseeritud konsonantide järel muutuvad vokaalid eespoolseks, nt *kaŕä̀* ‘karja’, *vil’ä̀* ‘vilja’.

(c) Ainukesena eesti murretest esinevad Setus (ja keelesaartel) helilised klusiilid, sibilant ja afrikaat, eriti vokaalide jm heliliste häälikute vahel, nt *hobẹ̀zẹ* ‘hobuse’, *küdźi* ‘küpsetas’. Sõna algul ja ka mujal kalduvad need häälikud siiski olema sarnaselt Võru murdega poolhelilised.

(d) Tagavokaalsetes sõnades ilmneb nn venepärane tagapoolne *л*, nt *налù* ‘valu’, *ралаs̀* ‘põleb’.

(e) *h* on Setus väga tugev ja ilmneb kõigis positsioonides. Sõna lõpul korvab *h* tihti algupärase kõrisulghääliku, nt *külh̀* ‘küll’, *mẹt̆tẹh* ‘mõte’.

(f) Mõned sagedased funktsionaalsõnad on Setus muutunud tagavokaalseteks, nt *arᵊ* ‘ära’, *ẹt̀* ‘et’.

Grammatilisi jooni, mis eristaksid Setut ja ülejäänud Võru murret, on vähe. Morfoloogias on kõige ilmekamaks erijooneks Setu *st*-tunnuseline saava käände lõpp, mis langeb kokku idamurde ja Alutaguse murde lõpuga, nt *aňd’ist* ‘andeks’, *kinäst* ‘kenaks’, *tśirgust* ‘linnuks’. Süntaksi oluline erijoon on Setu reeglipärane tagaeitus, kus põhiverbile järgnev eitusvorm on enamasti muutunud kliitikuks, nt *taha␣s̀* ‘ei tahtnud’, *tohi␣ì* ‘ei tohi’.

Sõnavaras iseloomustab setut eelkõige vene laensõnade rohkus, nt *hiitra* ‘kaval’, *paaba* ‘vana naine’, *tsasson* ‘külakabel’.

Setu murrakurühma sisemine liigendus

Ajalooliselt on setude ala jagunenud 12 külade rühmaks, mida setud ise nimetavad nulkadeks. Kõigi nulkade murdepruugis on olnud väikesi erinevusi ja seetõttu võib ühe nulga keelt pidada üheks setu murrakuks.

Suuremad erinevused on olnud põhja-, lõuna- ja idasetu murrakute vahel. Põhjasetu murrakute hulka kuuluvad Mikitamäe ja Värska ümbrus kuni Saatse ja Petserini (Mäe ja Järvesuu vald ning Saatse ja Petseri valla põhjaosad kuni nüüdse Eesti–Vene piirini). Läänesetu haarab Meremäe valla, lisaks kuulub siia setude ala Luhamaa ümbruses. Idasetu ala paikneb Petseri linnast ida poole jääval Setumaal, haarates Saatse idaosa ja Vilo valla. Põhja- ja lõunasetu alad jäävad valdavalt Eesti piiridesse, idasetu alad Venemaale.

Paljude Setu sisemiste murdeerinevuste põhjuseks on erinevad keele- ja murdekontaktid. Põhjasetu on kuulunud Peipsi-äärsesse murdeliitu, tihe läbikäimine erinevate Peipsi randade elanike vahel on ainus põhjendus Alutaguse murdes, idamurdes, Võnnus, Räpinas ja põhjasetus ilmnevatele ühisjoontele (nt *st*-translatiiv). Setud on olnud väga liikuv rahvakild, nii rändkauplejate kui väljarändajate poolest. Sellega on vähemalt ositi seletatavad idavõru ja setu sarnased uuenduslikud jooned.

Põhjasetu murrakutes on mitmed erijooned sarnased Räpina murrakuga. Järgsilpide kõrged vokaalid on madaldunud, nt *pańt′t′e* ‘pandi’, *tul̆noˀ* ‘tulnud’. *ü* madaldumine on toonud järgsilpidesse *ö* ja aidanud kaasa sekundaarse *ö*-harmoonia tekkele: *jät̀nöˀ* ‘jätnud’, *lep̀pö* ‘leppis’. Rohkesti esineb *e*-minevikku: *el̀l′e* ‘elas’, *tul̀l′e* ‘tuli’. Oleviku 3. pöördes on tulnud kasutusele *ze-, zõ*-tunnusega vormid: *jōzę* ‘joob’, *vēze* ‘viib’.

Lõunasetu (ka lääne- või kesksetu) on lähedane lõunapoolsele Vastseliina murrakule. Seal esineb palju arhailisi keelevorme, nt on säilinud *kr*-ühend vormides nagu *nak̀ŕi* ‘naeris’, *kük̀ŕ* ‘küür’, kasutatakse asesõnu *kuà* ‘kes’ ja *kuàgi* ‘keegi’, valdav on *v*-tunnuseline kaudne kõneviis: *tul̆lę̨v* ‘tulevat’, *ū́ttę̨v* ‘ootavat’ jne. Samas on lõunasetus omapäraseid uuenduslikke vorme vähem kui põhjasetus.

Idasetu murdepruuk on kõige kiiremini kadunud ja sellest on jäänud vähe keelenäiteid. Seal on kasutatud järgsilpide *o*-d ajalooliselt ootuspärastes sõnades ja vormides eriti järjekindlalt, nt *jagò* ‘jagu’, *janò* ‘janu’, *tegò* ‘tegu, tegemine’. Sõnalõpuline *n* on säilinud mõnikord metateesi kaudu, nt *pal̆no* ‘palju (<* *paljon*)’.

19.4. Keelesaared

Võru murde hulka arvatakse ka kolm murrakut, mida on kõneldud keelesaartel Lätis ja Venemaal Pihkva oblastis (vt kaardid 19.3 ja 19.4). Kõige läänepoolsem, Eestile lähim oli Leivu (varasema nimetusega Koiva) keelesaar. See asus Lääne-Võrust lõuna pool Läti Gulbene ja Alūksne rajoonis. Leivu murdetava on seostatud läänevõru, eriti Hargla murrakuga. Kagu-Lätis Latgalis Ludza rajoonis asus Lutsi keelesaar. Lutsi murrakut on peetud sarnaseks Ida-Võru lõunapoolsete murrakutega. Kõige idapoolsem on olnud Kraasna keelesaar, mille setupärast murret kõneldi Venemaal Pihkva oblastis Krasnogorodskoje (end. Krasnõi, eesti Kraasna) ümbruses.

Leivu keelesaart on arvatud iidseks lõunaeesti asustuse jätkuks Põhja-Lätis, kuid Lutsi ja Kraasna keelesaari hilisemateks võrukeste ja setude siirdkondadeks. Sellele arvamusele on mõneti vastukäiv Kalevi Wiiki dialektomeetrilise uuringu tulemus, mille järgi need keelesaared on kõigepealt sarnased üksteisega ja alles seejärel mingi muu lõunaeesti murrakuga.[1] Nii lõunaeesti keelesaarte asustusloos kui murdetava kirjelduses on veel palju lahtisi otsi. Keelesaarte murret analüüsida on edaspidi võimalik ainult olemasolevate keelekogude põhjal, sest kõik keelesaared on praeguseks hääbunud. Leivu ja Lutsi murret räägiti 1970.–1980. aastateni, Kraasna murrak hääbus juba 20. sajandi esimesel poolel.

[1] Vt Wiik 1999a.

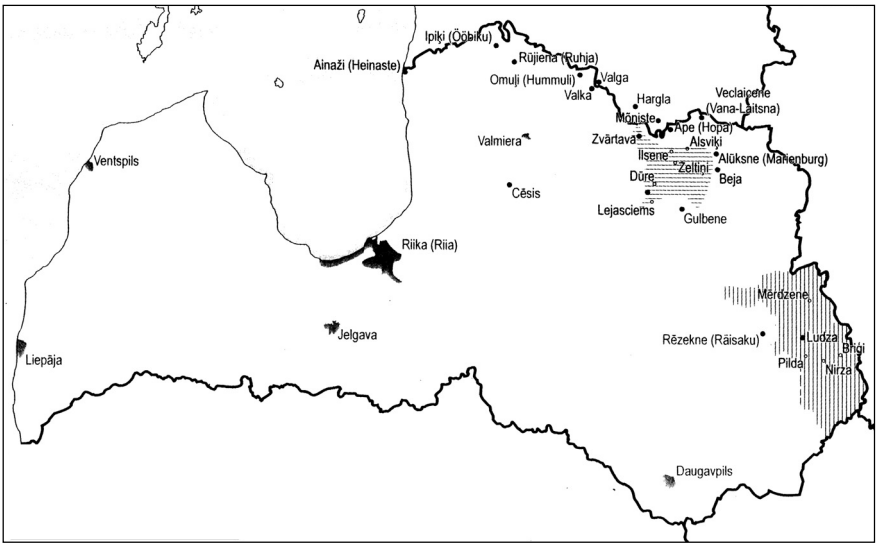

Kaart 19.3. Leivu ja Lutsi murrakualad Lätis (Mela 2001).
Püstjooned tähistavad Lutsi keelesaart, põikjooned Leivu keelesaart

Leivu murrak

Leivu (Lei) murrak püsis kõige kauem Ilzene (Ilseni) vallas Paiķēni (Paikna) külas, kust pärineb enamik leivu murdenäiteid.

Meile tuntud leivu murre on kõigil keeletasanditel olnud tugevalt mõjutatud läti keelest. Seal esinevad helilised klusiilid, sibilandid ja afrikaadid, ulatuslik *h* kadu: *`ambaq `aigõzõ* 'hambad valutavad'. Sõnamoodustuses kasutatakse läti eesliiteid, nt *is|pitaˀ* 'välja kannatada', *pa|laku* 'lakkuda'. On palju tõlke- ja tähenduslaene läti keelest, nt *puul'nàist* 'armuke', *kazu* 'kasv, põlvkond'. Mitmete murdeuuenduste poolest on leivu keeletava olnud lähedane ennekõike Lääne-Harglale. Leivus esineb nt tartupärane *de*-sisseütlev: *`kambridõ* 'tuppa', *`võ̯õ̯radõ* 'võõrasse' ja *de*-tunnusega viisimäärsõnu: *`kangõdõ* 'kangesti, hooga', *paŕõbadõ* 'paremini'; *n*-seesütlev *ü`ten `paagan* 'ühes kohas'. Nähtavasti on leivudel olnud üsna hiliseid kontakte läänevõru murrakute kõnelejatega.

Lutsi murrak

Lutsi (Lut) murrakuid kõneldi Ludza linna (eesti keeles *Lutsi*, siit ka nimetus *Lutsi maarahvas*, hiljem *lutsid*) ümbruses. Enamik uurijaid on pidanud lutsisid 17. ja 18. sajandil Ida-Võrumaalt väljarännanuteks. Säilinud murdeandmete põhjal tuleb siiski arvata, et Lutsi keelesaart on asustatud mitmes järgus

ning erinevatest Võru- ja Setumaa osadest. Arvesse võtta tuleb sedagi, et Latgales elas mitmeid rahvusi. Lutsid puutusid vahetult kokku lätlaste, venelaste ja valgevenelastega, kes kõik on jätnud jälgi nende keelde.

Nagu leivus, on lutsi hääldusеski kohanenud helilised klusiilid, nt *bāba* ‘naine’, *ezä̀* ‘isa’; tagavokaalsetes sõnades on tume, venepärane *л*, nt *лаѝл* ‘laul’. Lutsis on *h* suhteliselt hästi säilinud ja võib olla venepäraselt tugev, nt *kabe̯hhe̯ze̯ʔ* ‘neiud’, *puihhe* ‘puu(de)sse’. Sellisena on lutsi hääldus lähedane idasetule. Setuga ühendab lutsit veel *st*-lõpuline saav kääne: *teȑvest* ‘terveks’, *aňd′ist* ‘andeks’. Peale *-st* ilmneb siiski võrupärane *s̀*-lõpp: *aňd′is̀, pařdzis̀* ‘pardiks’. Lutsi murdepruugis on läänevõru joonigi, nt *hn-* ja *h*-seesütleva kõrval kohati esinev *n*-lõpuline seesütlev: *külähn ~ küläh ~ külä̀n* ‘külas’.

Oskar Kallas on 19. sajandi lõpul Lutsist üles märkinud väga arhailisi keelevorme, nt soome keelest tuntud küsipartikli *joko tulit?* ‘kas sa tulid’, relatiivpronoomeni *jos* ‘kui’, sõnu nagu *ilumees* ‘eestlaulja’, *paja* ‘aken’, *vikl* ‘kahvel’ jms. Lutsi on heaks näiteks kaugemast keelesaarest, kus võõrmõjude kõrval toimub iseseisvaid muutusi ja säilib iidvanu jooni.

Kraasna murrak

Kraasna (Kra) keelesaar hääbus varem kui Leivu ja Lutsi, seepärast saab selle murdetava ka kõige vähema täpsusega kirjeldada. On arvatud, et Kraasna maarahvas rändas Pihkva oblastisse Krasnogorodskoje ümbrusse 16. sajandi lõpul Setumaalt. Säilinud murdenäidete põhjal on Kraasna keel võrdlemisi ühtne ja järjekindel idasetu keel.

Kraasna murrakuski on säilinud mitmeid arhailisi sõnu, nt *jelo* ‘elumaja’, *mõistuz* ‘mõistatus’, *taidma* ‘oskama’, ja vorme, nt *ke* ‘kelle’, *kelle* ‘kellele’, *tervehnä* ‘tervena’, metateetilise *h*-ga *vahnemba* ‘vanema’, *izi*-tunnusega viisiadverbe, nt *tazakaizi* ‘tasakesi’. Ilmneb järjekindel tagaeitus: *taija‿i* ‘ei oska’, *tihka‿as* ‘ei tihanud, julgenud’.

Teiselt poolt esineb Kraasnas rohkesti Võru murdele iseloomulikke uuendusi. Keskkõrged vokaalid on kõrgenenud nasaalide ees, nt *hinele* ‘endale’, *um* ‘on’, lisaks üsna järjekindlalt *s*-i ja *h* ees: *is* ‘es (eitusverbi mineviku vorm)’, *kisvä* ‘kesva, odra’, *lihmäl* ‘lehmal’. Tavalised on geminatsioonilised partitiivivormid: *minnu* ‘mind’, *linnu* ‘linasid’. Setust leiab vasteid Kraasna *b*-tunnuselisele keskvõrdele, nt *inäb* ‘enam’, *kal′l′ib* ‘kallim’, ja *e*-tunnuselisele lihtminevikule, nt *teie* ‘tegi’. Järjekindel on *st*-translatiiv, nt *ezändist* ‘isandaks’, *Piitrest* ‘Peetriks’, ja *lda*-lõpuga abessiiv, nt *hannalda* ‘sabata’, *sarvilda* ‘sarvedeta’, *jalulda* ‘jalgadeta’.

Vokaalide kadusid järgsilpides on rohkemgi kui tavapärases Setu murdes. Rõhutute silpide vokaalide kaod on regulaarsed: *avtagu* ‘avitagu, aidaku’, *noor′k* ‘noorik’, *tõrks* ‘väriseb’. Vene mõjuks võib pidada *j* hääldamist sõnaalgulise *i* ja *e* ees, nt *jikk* ‘itkeb’, *jimä* ‘ema’, *jezä* ‘isa’.

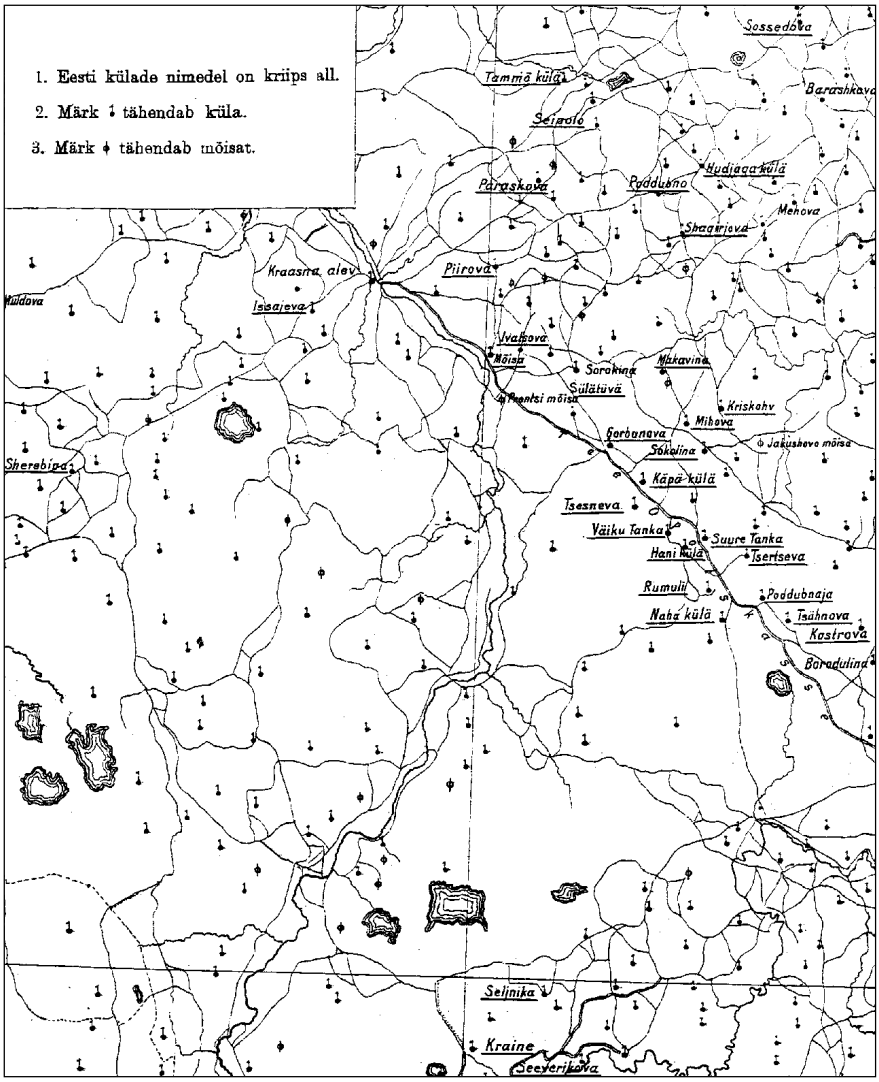

Kaart 19.4. Kraasna murrakuala Pihkvamaal (Kallas 1903)

Kraasna keelejooned viitavad sellele, et mitmed Võru ja Setu uuenduslikud murdejooned on juba aastasadu vanad. Samas tuleb arvata, et muutused arenesid Kraasnas iseseisvalt edasi, üldistudes mõnikord seal laiemaltki kui lõunaeesti murrete põhialal.

Lisalugemist

Võru murde teadusliku uurimise alusepanijaks võib pidada Ferdinand Johann Wiedemanni käsitlusega *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt* (Wiedemann 1864, uustrükk eestikeelse tõlkega 2002). Ka Põlva murdealalt pärit Jakob Hurt on mitmes uurimuses tegelenud võru murdekeele küsimustega. Põhjalik võru murrakute uurimine algas 1920.–1930. aastatel. Selle juhtkujuks on Hella Keem, kes on kirjutanud artikleid, ülevaateteose *Võru keel* (Keem 1997) ja koostanud koos Inge Käsiga *Võru murde tekstid* (Keem, Käsi 2002). Ka eelnev ülevaade põhineb paljuski Hella Keema uurimustel.

Võru häälikuloo uurimises on oluline Salme Nigoli väitekiri Hargla murraku konsonantismist (1959, raamatuna Nigol 1994), vanapärase võru hääliku- ja vormimoodustuse kõige põhjalikum esitus. Võru vokaalide foneetilisest omapärast annab ülevaate Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Terase ja Sulev Iva *Võru vokaalid I* (Pajusalu jt 2000). Kõige laiema pildi võru sõnavarast ja ka morfoloogiast annab Sulev Iva (Jüvä Sullõvi) koostatud *Võro–eesti synaraamat* (Iva 2002), võru sõnamuutmissüsteemi käsitleb tema doktoritöö (Iva 2007). Paljude võru sõnade algupära käsitleb Eino Koponen oma doktoritöös (Koponen 1998). On ilmunud ka *Vanapärase Võru murde sõnaraamat* (Käsi 2011) ning *Eesti-võru sõnaraamat* (Faster jt 2014). 1990. aastatel on võru kultuuriliikumine toonud esile võru keelekasutusega seotud sotsiolingvistilised probleemid (Kasak 1998; Eichenbaum, Pajusalu 2001). Võru Instituudi toimetiste sarjas on käsitletud võrukeste keelehoiakuid (nt *A kiilt rahvas kynõlõs…* (Koreinik ja Rahman (toim) 2000)). Võru murde sotsiolingvistilisest olukorrast on teinud ülevaate Kadri Koreinik (2013).

Esimesi tähelepanekuid setude keeletavast tegid Oskar Kallas ja Jakob Hurt 19. sajandil. 20. sajandi olulisimad uurijad olid Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professorid. Julius Mägiste avaldas eessõnaga varustatud setu murdetekstide raamatu *Setukaistekstejä* (Mägiste 1977), Tiit-Rein Viitso süstemaatilise ülevaate põhjasetu fonoloogiast (Viitso 1990a, 1990b). Setu grammatika kirjeldustest on põhjalikem Ülo Toomsalu *Setu verbi grammatika ja sõnastikud* (Toomsalu 1995). Rohkesti setu sõnavara esitab *Võru–eesti sõnaraamat* (Iva 2002). Ilmunud on setu veebisõnastik (Käsi 2016) ja ülevaade setu keele ühiskondlikust seisundist (Koreinik 2014).

Leivu murdetekstide kogumiku on 1930. aastatel avaldanud Valter Niilus, artikleid leivu murdejoontest on kirjutanud Paul Ariste ja Salme Nigol (Ariste 1962a; Nigol 1955, 1970). Leivu häältdusjooni on uurinud Pire Teras (2010). Lutsi murde kohta kirjutas juba 19. sajandi lõpul raamatu *Lutsi Maarahvas* Oskar Kallas (Kallas 1894). Lutsi murret uuris 1930. aastatel ja avaldas murdetekste August Sang (Sang 1936). Lutside mitmekeelsust on käsitlenud Paul Ariste raamatus *Keelekontaktid* (Ariste 1981). Laiemalt on Läti eestlastest juttu Marjo Mela raamatus *Latvian virolaiset* (Mela 2001). Kraasna murrakut tunneme eelkõige tänu Oskar Kallase raamatule *Kraasna Maarahvas* (Kallas 1903). Kõigi lõunaeesti keelesaarte tekste koos tõlgete ja sissejuhatavate ülevaadetega esitab raamat *Lõunaeesti keelesaarte murdetekstid* (Mets jt 2014). Lutsi keelesaarest on teinud tänapäevase veebilehe Uldis Balodis (http://www.lutsimaa.lv/).

Murdetekstid[1]

Saarte murre

Mustjala kihelkond, Abula küla
A n n a K a j u sündis 10. VIII 1877 Mustjala kihelkonnas Abula külas. Isa Mihail Niitvägi käis suviti mandril leiba teenimas, popsikoha pidamine ja merel käimine oli ema Mare hooleks. Anna Kaju käis koolis neli talve. Temagi sai elus küllalt paati sõuda ja oli kolm aastat mandril tööl. Anna Kaju suri 23. IX 1966.

Rahvariietest

sūreᴅ ki·ȑjuᴅ kū·weᴅ[1] oliᴅ seᴅaťtı̣ pö̆·ikki kiuttu[2] / ko·ᴅu kujuťtuᴅ ja / ja sī̆z aʙù kä·ìzeᴅ[3] oliᴅ jälle sö̆ʰŭzəᴅ lü·hìzeᴅ[4] / jälle laḿmas ka·ȑvɒ‿oliᴅ / kö̆·ik̀ // ja‿sī̆z / neňᴅel oliᴅ sī̆j‿ḗ·z ma·lìᴅ[5] / sö̆hŭzəᴅ tinast te·ȉtuᴅ // pi·àz oliᴅ jälle / sö̆ʰŭzəᴅ mu·štàᴅ / laḿʙɒ na·hast ärà vä·řviťtuᴅ / ü·ľliᴅ / sö̆hust ü·ḿmariḱkuᴅ // ja sī̆s‿sur sa·rì[6] olì sī̆ ke·ȓpa·ikkes pö̆ikki / mu emàl oli ka·ḱs tü·ḱki neìᴅ // ja kaḱs ta·nù oli kā̆ / vī̆z liṅnṇ / fa·ìʙahi pô·ᴅi / vī̆s ta·nùᴅ / sai ka·ḱs‿küḿmənᴅ küĭnɒᴅ rī̆·jeť seľle ḗst / laštele sä·rkkiᴅeks tehà / neňᴅe / tanuᴅe ḗ·st // nē oliᴅ a·lť jälĭlə ki·ťsṇᴅ //

sā̆l / me·ťsaʙerèz / sâl oli sı̣ mö̆·iśter[7] keś neìᴅ te·gì // ja sī̆z / ü·lalt läḱsiᴅ sû·reks la·ìjaks // sū́·reᴅ laĭjaᴅ // si- nēᴅ eś‿se·ĭzɒ / nē on linàze rî·ᴅe‿ʙēl‿jɒ / nī̆‿gui sö̆ᴅuḱke[8] rī̆·je vö̆ì // sī̆z oliᴅ ö̆·ḿmelᴅuť jälla sö̆huzəᴅ / vä̆řviťtuᴅ lö̆·ŋgaᴅəst / ja sī̆ś / jälĭle / pa·p̄ paṅᴅi a·là // pa·p̄ tö̆ḿmeťti jälĭle / sī̆ś paṅᴅi a·là ja sı̣ rī̆·je tö̆ḿmeťti sö̆ṅnɒ pê·le // sī̆z oliᴅ sū·reᴅ kö̆·vaᴅ / sû·reᴅ a·řgiᴅ oliᴅ seᴅaťti / eť ki·riḱkus kɛĭziᴅ neňᴅeɢɒ // mihè na·ĭzeᴅ / äɢa meťtə tü·ᴅruɢŭᴅ // tü·ᴅruɢŭᴅəl oľlı̣ᴅ nē mu·štaᴅ ü·ľliᴅ / miś la·ḿʙɒ nahast vä·řviťtuť oliᴅ‿jɒ / sī̆s‿sūreť punàzeᴅ la·p̆piᴅ kɛĭziᴅ sī̆ť / seaťti lä·ʙì / sī̆ť / surəst sarìveᴅe a·luťsi kɛĭziᴅ lä·ʙi / punàne kaluḱ[9]‿oli //

(MM: A see kirikuub?)

---

[1] Murdetekstide valiku aluseks on 1975. aastal ilmunud heliplaat *Eesti murdepalu* (koostanud Salme Nigol, Evi Juhkam, toimetanud Mari Must). Karksi ja Setu keelenäited on valinud ja lisanud Jüri Viikberg.

Jüri Viikberg on litereerinud kõik murdejutustused foneetilisse transkriptsiooni (üle kuulanud Mari Must) ning tõlkinud lõunaeesti tekstid kirjakeelde (üle vaadanud Anu Haak). Põhjaeesti palade litereerimisel osutasid abi ka Evi Juhkam ja Varje Lonn.

sē̂ oli / va·ìge‿ja mu·šta‿jä / pu·nàzeɢa jä keĭɢiɢɒ / ja sīt ü·lalt̀ / sīt̀ / pōlest‿sā·ɒik̀ / sê· oli sīs palĭjas prŭ·n ähk mu·st̀ ähk seɒavizi / aɢa a·lt̀ olit̆‿sīs kö̆ik̀ / ki·řjàɒ // va·ìɢeɒ‿ja / si·nizeɒ ja mu·štaɒ ja kö̆ik̀ / ko·ɒu‿värvittuɒ lö·ŋ̀ɢɒɒəst // va·ìɢe oli ikka la·m̆mas‿kar̀va va·ìɢe aɢa / mu·štaɒ ja si·nizeɒ ja ro·helizeɒ ja nē̂ oliɒ vä·řvitt̆tuɒ // a·ī ä̂·rəz / oli i·gàvene sūr kö̆·và / kujuttuɒ sūrɒe la·p̀piɒeɢɒ[10] / mâ näɢi nē̂ la·p̆piɒ kâ· vel̂ // aŭɢuɒ oliɒ si·hèz neli a·ukku / ja sä̂·lt̆ olıɒ löŋ̆ŋaɒ lä·bì // ja sīs̀ ne·ìɒ kujuttĭ / kä·t̆te va·hèl / seɒat̆ti / naɢu / ühtə ô·ɒ[11] vö̆i sö̆ust̀ pa·èla oləks kuɒŭnɒ // ja nē̂· paǹɒi sīja a·là // kas̀ tê·ɒ nē̂ olıɒ kö̆·ik̀ nī la·ĭjal / nî· la·ĭjaɒ olıɒ / ät̀ nī·ɒ‿ez ulat̆ta me·ìtə ihu va·stu / nē̂ oliɒ kö̆·ik̀ seɒat̆ti / ü·m̀bər‿ri·ŋ̀ɢi // ki·řju kūwe a·ĭjaɒ[12] /

punane ô· oli / pu·nane jälĭle mȫɢaɢɒ / ku·jut̆tuɒ / sö̆uk̆kə vilĭlane ô· / sê· paǹɒi sīz / ja va·ìɢeɒ kä·ìzeɒ[13] paǹɒi ü·lè[14] // ja nü·p̀line[15] oli sīja pē·lə mis̀ i·zè oli jälla / sö̆hušte pu·lkkaɒeɢɒ te·ht̆uɒ // sis̀‿sê· paǹɒi sīja ä̂·re‿ja / sē̂· oli sīs‿si pē·l‿ja / sīs‿se va·ìɢe / kä·ìzeɒ oliɒ sīz / kūwe / ki·řju‿kūwe si·hèz[16] ja sīs‿se punane ô· paǹɒi sīt̀ / üm̀bər lä·bì //

kiřju raèɢɒ sä·řk̀ üitti jälĭla // sis̀‿sē̂ oli / kö̆ik̀ / ku·ɒeɒ kis̀ti sihest ära ja pal̀jɒɒ lö·ìmeɒ jähıɒ jä·ìle‿ja[17] / nē̂· teht̀i sīs̀ kö̆ik̀ sö̆huzĕs a·ukl̀ik̆kuks // ja sīs‿sē̂ / e·rk̀ punane sa·ī / sē̂ ma ikka näɢì oma i·zàl‿vel̂ // erk̀ punane sa·ī / pu̇è sa·ī‿oli // sê· paǹɒi ka·èla‿ja sīs‿sē̂ rä·ɢ[18] pō̆rt̆ti sālt ümbər / sel̂le / punaze sa·ĭlì // tȫštı olıɒ nī ke·naɒ nē̂ rīɒeɒ vätta‿ɢuì / ki·rik̆ku meǹɒi vö̆i rī·ɒe paǹɒi‿et̀ / ju·st̀ kas̀ sû· jôskes ilà //

lap̆seɒ aetti va·rà mást ülèz / kuì ak̀kast ki·rik̆ku menemɒ / sīs‿neiɒ ö·bè / vv‿vana‿ö̆be sö̆·lùɢiɒ[19] / pu·hastɒmɒ / rīɒi tu·hàɢa[20] / sīs lap̆seɒ piɒiɒ nē̂ kö̆ik̀ ha·ljaks ô·ruma // siz‿ne paǹɒi kö̆·ik̀ sījɒ riňna e·ɒè[21] // ja kahèɒ ko·ĭme‿rahaɢa e·ìmeɒ ja ü·hèɒ ko- / kes̀ va·èzem oli sel̂lel olıɒ ü·hèɒ kol̂me‿rahaɢa el̀meɒ ka·èlɒz / kol̀m rahà oliɒ si·hèz // ont̆‿sis mis̀ näɢu ta·hàb kas kol̀m tükki kö̆ik̀ pa·ìɢeɢɒ[22] / ruɒlàɒ / vö̆ì olıɒ / mu‿e·màl oli üks / ri·štiɢɒ ruɒel ja ka·k̀s olıɒ pa·ìɢeɢɒ ruɒla //

ma oli la·p̀s / sīz emà kɛìz ikka me·rèl // sīs kuɒuz ikka / pä·ttiz / kuì vö̆řɢuɒ me·rèz oliɒ sis‿tä kuɒus pä·ttis neìɒ kiřjuzıɒ / nē̂ üitti‿zıs kiřjuɒ ka·p̆peɒıɒ[23] // sīz‿et̄ / mā kuɒuzi tä·na ô̄s̀se jäl̀la pōle kiřju ka·p̆peɒıɒ val̀mis / pä·ttis kuì vö̆řɢuɒ me·rez oliɒ // ni‿ze·l̆le‿bärast aɢa mä·‿ĭj‿ole neìɒ ki·s̀kunɒ[24] met̀te // äɢa nä·ɢì ma kü·ī / kuì emà vȫ·rastel̂le te·ɢì neìɒ //

(MM: Kas sui ka olid need villad?)

jâ·h / oh‿jē· // su·ì oliɒ nē̂ vil̂lazeɒ suk̆kaɒ / suì oliɒ vel̂ / pu·nàzeɒ suk̆ka va·řreɒ olıɒ / seɒàvizı pȫl̆vest sāɒik̀ ja sīje jalà lŭ·‿bęk̆su[25] peàlə / ja sīz‿oliɒ va·ìɢeɒ / ka- ka·p̆peɒıɒel sö̆hust ko·l̆juɒ[26] / kut̀ praèɢus po·èskiɒ müĭjašsə // sīs‿sö̆huzeɒ ko·l̆juɒ oliɒ jäl̂le tö·m̆met̆ti sīja suk̆ka‿var̆ɒe pē·le / pō·lest sā̄·rest sā·ɒiɢeɒ / ja inimezeɒ kɛĭziɒ ja praèɢus̀ / ihu a·lašte eittavɒɒ oi pa·là / pa·là // pa·là // kar̀juvaɒ pa·làvɒɒ // äɢa kuĭɒaz inimezeɒ sī·z vö̆ìɢeziɒ[27]

kɛ̀ijɒ // ükˀs kü·m̀me / üheˇksa / kilu‿mẽtrıD mã·D vö·rs̀tiD[28] *kɛ̀iˇziD ã· / tuliD ki·riˇkku //kas̀ sīz‿ez olè pa·làvɒD //aGa nü·ìD karttɒvɒD nī‿kan̓Gest pa·làvɒD //*

EMH 869.
Lindistanud Mari Must, Aili Univere, Valdek Pall 1966 Abula külas.

---

[1] *kūweD* ‘seelikud’, [2] *kiuttu* ‘triipu’, [3] *aBù käìzeD* ‘villane jakk’, [4] *sɔ̈hŭzəD lühìzeD* ‘seesugused lühikesed’, [5] *malìD* ‘metallkaunistused’, [6] *sarì* ‘sarv’, [7] *mɔ̈is̀ter* ‘meister’, [8] *sɔ̈DukˇKke* ‘seesugune’, [9] *kaluk̀* ‘kalev’, [10] *laɒ̀ppiDeGɒ* ‘kõladega’, [11] *ɔ̂D* ‘vööd’, [12] *kūwe aìjaD* ‘seeliku äärepaelad’, [13] *kä̀izeD* ‘rahvariidepluus’, [14] *ülè* ‘selga’, [15] *nüp̀line* ‘niplispits’, [16] *sihèz* ‘sees’, [17] *jähıD jäl̀le* ‘jäid järele’, [18] *rã̂G* ‘krae’, [19] *sɔ̈lùGiD* ‘sõlgi’, [20] *rīDi tuhàGa* ‘kriidipulbriga’, [21] *eDè* ‘ette’, [22] *pal̀GeGɒ* ‘näokujutisega’, [23] *kaˇppeDıD* ‘sokid’, [24] *kìs̀kunD* ‘kandnud’, [25] *lũ‿BeˇKsu* ‘kederluu’, [26] *kolˇjuD* ‘sokid’, [27] *vɔ̈ìGeziD* ‘võisid’ [28] *vörs̀tiD* ‘verstasid’.

Läänemurre

Mihkli kihelkond, Ura küla
M a r i P e i t s o n (neiuna Jurkovits) sündis 4. V 1878 Mihklis Rabavere külas Paluküla talus. Tema mõlemad vanemad olid Rabavere küla inimesi. Pärast abiellumist 1899. aastal asus Mari Peitson mehekoju Ura külla Madise tallu, kus ta elas püsivalt kuni oma surmani 24. IX 1966.

Pulmad

košjas kõ̆ijɒ / kŭ·ìDi / tu·l̀Di // ko·l̀m mẽ̂s̀t oli i·zà‿mēz olì // sīs tulì / tu·p̀pa // nuh̄ / akˇkas kü·zìma / kas̄ sīj‿o·n̄ meṇ̀Da nõrt̀ pû·la[1] *müìja // jā̄ kuìj ŭ·etti*[2]*‿et̀ / noh̀ on kü·l̀l‿aGa kuDas̀‿sìs̀ ka·ŏBašse sâB // jā̄ / sìs̀ / kuì ka·ŏBašse sai̇̀ kuì lu·Baˇtti // et̀ / et̀ / nuh̄ tulèB kü·l̄‿ja // sīs̀ e·ṇne ei tõ̂·DuˇKki vī·na‿BuDeliD vẹi ve·ìni‿BuDeliD ära e·ñne‿Guì jälˇle // sẹ‿za·m̆mune kauṗ̀ va·l̀miz olì // ja sīs̀ jõ̂Di vī·naD ärà // ja jälˇle / ja sīs̀ / sai̇̀ ka·uṗ ja sī·s teh̀ti sȭ·GiD val̀mis sìs̀‿sõ̂·Di ko·ă vel‿ja / ja sīs̀ oli nī· / nä·Dàli‿Bärast olì / sìs̀ nī kä·è‿aṇ̀DeD vẹi nâ· / ẹp̆peˇttɒ‿ėɒ jūre me·nemene / ki·h̀lamene vẹì kuDas tuleB ü·ˇtteldɒ / sẹ·r̆muze vaheˇttamənə //*

ja·h̄‿ja / ja‿sīs̀ / tih̀ti ve·ìmi // ja sī·z‿akˇkazıD ve·ìme teGèmene ko·l̀m ne·lì ẹ·h̀taD // pühàBä ẹ·h̀taD // ja kus̀ sīs̀ piDi ükˀs ko·l̀m ne·li‿Güm̆mend pâ·ri näìD // vēme ki·mppa olèma / vat̄ e·ṇne oliD jo a·šjaD aGa nüìD on ka·DunD sē juBa ükˀs / ükˀs‿ükˀs // ükˀs ko·l̀m‿Gümend ã·s̀taD on ka·DunD / seDa änam eìj‿o·lè // ja sīs̀ jaGaˇtti pu·l̆màD olìD / kuˇtsuˇtti pu·l̆malest[3]*‿jɒ‿s̀ miṇ̀Di la·ŏlaˇttama ja // pa·ṇ̀Di sìs̀ kuì nõ·riˇKku ma‿ėašse tul̀Di peìju‿Boīs̄ tẹ·m̀mas / pẹ·l̆le / ja // vẹìtis / pẹ·l̆le‿ja panì sụ e·ìte tẹ·m̀mas sul̆lə / pẹl̆leGa vas̀tu pi·àD seDasi kẹr̀Ba / u·nusta u·nì tu·leˇtta ta·nù // ja sī·s̀‿sai̇̀ jälˇle // se‿za·m̆mune*

jäl̆le / ta·nù pähä̀ paǹᴅuᴅ‿ja / ko·‿ėò tul̀ᴅuᴅ‿ja sīs̀ la·ŭwa‿ot̀sa‿ja / sis̀ lu·etti‿ja / sīz ak̆kat̆ti sǫ̂·ma‿ja // no sîs̀ ak̀kas pu·l̀m pe̯·àle / sīs te̯m̆mat̆ti nī́·j‿et̀ // sis̀ ka·t̆sut̆ti vaᴅat̆ti kas̀ prū·ᴅi̯ / ve̯i̯ nō·rik̆kul koɒ iàᴅ ja·làᴅ al̄‿on // vī́ᴅi ta·nt̀sima‿ja //

ka·k̀s ko·l̀m pä·èʙa aetti u·ňᴅi‿äǹᴅa[4] kü̯i̯ᴅi la·ŭlu- / nò ki·š‿sis nā· / je̯·ùᴅ[5] sīz‿näi̯ᴅ râ·mi[6] nâ·‿ʙaělus̀ / ve̯i ki·ǹᴅuᴅ ti·hà kus̄ näi̯ᴅ o·li‿s̀ // aɢa a·nt̆ti kü̯i̯ᴅi i·nìmešte jûrez iɢàs pe·rèz‿ja / vī·na‿ʙuᴅel olì ko̯à ta·s̀kuz‿ja // ja prū́·t̀ kü̯i̯z‿ja / suɢùlazə tu·t̀tavat̆te jurəs ja ve̯·ěrašte jurəs ku̯‿sa·ì // ki·ǹᴅuᴅ‿ja / so·k̆k̀iziᴅ ja / ǫ̂·ziᴅ[7] ja // sīs̀‿sai̯ sure u·l̆ɢà‿ja vi·l̀lu kâ· // ja sīs̀ / krā·zit̆ti näi̯ᴅ‿ja ku·t̆sut̆ti jäl̆le / pa·ělo̯ paělo̯ / ko·k̀ku̯ ja sīs ko·‿ėot̆ti kiǹᴅuᴅ ko·l̀m nelì e̯·h̀tuᴅ nīj‿et̀ / sa·ì ik̀ke / pa·ělo̯ paělo̯ va·l̀mišse //

ja sīs̀ / ki·rštu‿mi̯heᴅ olìᴅ / tuliᴅ se̯·ǹna kus‿no / pe·ìmez olì / no̯h̄ / pu·l̆ma‿ma‿ėašse // peĭju̯- / se ki·rštu‿mi̯heᴅ oliᴅ ko·à / ja sī·s̀ kui kirštu la·h̀ti‿ᴅeɢèmənə oli / sī·z ak̀kaziᴅ // naɢu et̀ ve̯·ěraz la·èʙ[8] ō si·s̀se tuǹᴅ[9] // väᴅàziᴅ pra·h̀ti a·l̀la mis̀ ko·lè azi‿et̀ // et̀‿sē̯ piàʙ ju̯ʙɒ ra·hà mak̀sma seᴅà mu·ĭᴅu ei ve̯i̯ pi·ᴅàᴅa piàʙ ra·hà mak̀sma // ja sīs teh̀ti la·h̀ti‿ja // sīz ak̆kat̆ti kimppa ja·ɢàma // ko·l̀m ne·lì kü·m̆menᴅ‿ja / vī́·s‿küm̆menᴅ ki·mppu ve̯etti // ja nō·řᴅe mē̯štel oli ke̯ik̀ nī́·‿mōᴅi // ki·ǹᴅaᴅ paǹᴅi‿ja / pa·ělᴅe tu·t̆ti‿ʙaělᴅeɢa ka·èla‿ja /

kui̯ jäl̆le tu·lìᴅ juʙà sis̀‿olì ve·lì[10] oli / kis̄ jäl̆le naɢù / no̯·h̄ / tu·lì naɢu e·ňne / sel̆le pei̯me̯ ma·‿ėašse // ja â·mer oli ka·èl‿ɢot̆tiɢa ka·èlɒs‿ja // ja / á·mer oli na·ělaᴅ oliᴅ ke̯ik̀ â·mre sḗs̀‿sīs̀ kü̯i̯s pe·ìme ma‿ėaz / na·k̀ka[11] taɢùmaz // si̯ǹna jah̀ na·k̆kiziᴅ‿aɢa met̀te ük̀s se̯·nà ei rā́kkinᴅ // kui̯ jäl̆le / ta·o̯ttuᴅ oli / s‿virut̆tɒs âmrə ahu[12] va·hèle‿ja / ja lä·k̀s omà tī́·ᴅ‿aɢa / ja sīs tuli uĭjest[13] ta·ɢàzi sīs̀‿oliᴅ / täl̀ oli o·ʙùne ja sīs̀ paniᴅ ki·ǹᴅaᴅ jäl̆le si̯ňna lō·ɢa kül̀ʹɢe // sīs̀ tuli ta·ɢàzi sī·s‿sai̯ / se pei̯me i·zà sai̯ sis̀ nēᴅ / kiǹᴅaᴅ o·màle jäl̀le // vāt̆ta mis̀ mô·ᴅi oli e·ǹᴅine pu·l̆ma‿aèɢ //

EMH 99.
Lindistanud Mari Must, Aino Kaljuste 1959 Ura külas.

---

[1] *pûla* ‘mullikat’, [2] *ü̯etti* ‘öeldi’, [3] *pul̆malest* ‘pulmalised’, [4] *aetti uňᴅi äǹᴅa* ‘korjati pruudiande’, [5] *je̯ùᴅ* ‘ei jõudnud’, [6] *râmi* ‘kraami’, [7] *ǫ̂ziᴅ* ‘vöösid’, [8] *laèʙ* ‘laev’, [9] *sis̀se tuǹᴅ* ‘sisse tulnud’, [10] *veli̯* ‘pruudipoolne pulmapoiss’, [11] *nak̀ka* ‘puupulki, varnu’, [12] *ahu* ‘ahju’, [13] *uĭjest* ‘uuesti’.

Keskmurre

Jüri kihelkond, Limu küla
M a r i P õ l d m ä e (neiuna Espe) sündis 6. IV 1878 Jüris Lagedi külas Kupu popsikohas. Õppis kolm aastat kohalikus külakoolis, elas mõne aja koos vanematega Kose kihelkonnas Rookla karjamõisas ja teenis paar aastat Tallinnas. Läks 18-aastaselt koduvalda Limu külla taluteenijaks ning abiellus 1899 sama küla Mäe talu peremehe Jaan Põldmäega. Elas Limu külas, viimased eluaastad ka seal lähikonnas Vaskjala ja Karla külas. Suri 7. IX 1966.

Luupainaja

minù i·zàl olì / o·ʙùne ja / ja i·gà o·miǩku kuì / re·ĭjale[1] *läǩs / oʙùne oli mä·ȑɢ // oʙùne oli mä·ȑɢ et mišʃse / o·n̄ʃet / et oʙune mä·ȑɢ // no·h̄ // aɢa mūl va·nàema oli jäĬle ka·ŋɢe / ta·rǩja / ütlezʃet / va se·ĕru vanàmez üǩs va sû·r vanàmez üitĭti sû·r ju·ak teisȉ // ja si·è oli niuǩke pa·hàʃja / jā·ʃja iǩka sa·ňɒi seṇàɢa olɒʃja / et külap va ju·ak käiʙ ta·ȉlamas // izà kü·l̄ eĭjʃu·ȁkunɒʃaɢa //*

izà läks üǩsʃõššə üts[2] *misʃsiz o·n̄ʃet / oʙùne oṅ märɢʃja // panì tulè latȉtɒrni*[3] *ri- va·ȑjuʃja / ja i·zè läǩsʃsis̀ panì uǩsetʃki- / a·ǩna a·ŭɢuɒ kiṅniʃet reĭjalt vä·l̀la ei suà // jaʃsīz vet̄- / seĬlè ā- / seniǩku ařɢi kä·ȉteʃjà // ja meʃtle üǩs sûr kiȑju ka·s̄ tulèʙ ja lâʙ oʙùze se·l̀ɢa // iza ütlezʃet e·s̄ta̧ks käis vä·rìn ülè ke·hà aɢà sīz vet̄sin kra·uȟti / seĬlè / jo·p̆pe sialt̀ / ka- la·ȉtərni piàlt â·ʃja / ja voăĭta ka·s̄ // ka·s̄ ka·rt̀ aǩkanɒ kri·ʙaɒi kri·ʙaɒiʃs / aɢa siè a·ŕǩ oli mul̄ / kâ·ʃʙärast ja neṅna ma leʃìn kohe seĬlè a·řɢì kaššile si·ȁse // jā / ja piɒàzin nattuǩke a·èɢaʃja meʃtsin*[4] *mišʃma tasȉt sî·n piàn / jā panìn re·ĭjaĬze // u·ǩs olì / reĭjaĬze müĭri si·ès siṅna ta·hà // panìn siṅna lumèʃʙi·àle / jā et̄ oli täĭještə su·ȑnuɒ kohè //*

ja // o·miǩku // omiǩku / va·nàema teʃŭzeʙ ü·lešse ütleʙʃet / kašʃsa nä·gìɒ ke·ɒàɢi / izà ütleʙʃet nä·ɢin küĬlʃet / et viȉskazin reĭjaluze ta·hà // va·nàema ütleʙʃet // o·h̄ / kišʃsi mŭ·ɒ olì ku va ju·akʃet / mā lān̄ si·ṅna vu·attan / küzìn ta kā̆·st / kašʃta ri·st̀ʃlŭɒ oṅ a·ìɢeɒʃkā / et̀ sai a·řɢiɢa si·ȁse // izà ütlə̆zʃə̆t ā̆· â· loĬ'li jutȉtu et̀ eɢà sıšʃta i·zè o·ìɒ / et̀ kuĭjʃo·lì / sišʃta olì teʃmà ku·ȑjus /

vanaəma läǩs si·ṅna eiʃɒi·à mišʃta sīs siṅna o·t̀sis / veʃì ü·ȉlesʃja // ütlesʃə̆t jaʃh̄ / va·nàmez o·ìɢaʙ a·zèmel nî ka·ŋɢestiʃet / et̄ se·l̀ɢʃrō· va·luttaʙʃet / aɢa mā·ʃi ju·lènɒ ü·t̆telɒaʃet mē izà leʃì siṅɒ ařɢiɢa //

EMH 779.
Lindistanud Salme Nigol, Helmi Neetar 1965 Karla külas.

---

[1] *reĭjale* 'rehealusesse, rehe alla', [2] *üts* 'ütles', [3] *latȉtɒrni* '(st *latȉtorni*) laterna', [4] *meṭsin* 'mõtlesin'.

Idamurre

Kodavere kihelkond, Sääritsa küla

A n n a L i n d v e r e (neiuna Kurss) sündis 1878. aastal Kodaveres Sääritsa külas kalamehe tütrena. Isa Kaarel Kaelu, tuntud laulumeister ja jutustaja, oli põliseid Sääritsa küla mehi. A. Lindvere ("Kaelu Anna") on olnud L. Kettuneni omaaegseid keelejuhte, käinud tema kutsel Soomeski. Oma elu vältel tegeles ta kalapüügi ja kauplemisega, oma viimased aastakümned elas tütre perekonnas Mustvees või selle ümbruses. Rikkaliku repertuaariga osav sõnaseadja ja laulik, vana Kodavere murraku oskuslik valdaja. Anna Lindvere suri 1958. aastal.

Kiltri kaebus

seľleṡ onè iḱkə u·lkka u·aṡṡiᴅ[1] *ta·ɢàśi kaš‿ma ẹ·l'ìn / kū·ᴅe*[2] *vai se·ìtsme uaṡṡane tǖ·ᴅ́riḱkuḱkene mä·leťtän vî̯l / ü·he‿ɢẹřra tuleʙ va·nà leḹ mê·le tä·mä̀ᴅä kuťsuťti le·l̄ / kẹěɢe kü·lä̀le ẹl'i le·l̄‿aɢa i·se es̄‿ẹle ke·ľleleɢi le·l̄ ẹl'i nî· //*

va·naṡ ẹl̀ᴅ mẹìsa ki·ltter // tulèʙ sūre o·ìɢamiseɢᴅ // aìje·h̄ // ku·ľla kâ·l'‿naẹ̆sẹḱke[3] *// kü·l̄ mino pi·hà suăneᴅ va·lttavaᴅ*[4] *ja se·l̀ɢ // ẹ·lè nẹňna üvä i·ńime tulè ẹ̄·ru ja trī·ɢi mino se·l̀ɢä // ẹlen i·l̀man paľju va·èva näḱnoᴅ ja ärä̀ eňnäṡ ta·p̀nuᴅ ja pihàᴅ ärä pẹ·ruťtanᴅ // eḱ‿sa mẹ·ṫle // kaš‿si̯ kilṫri a·meṫ ẹl'i va·naṡṡı̣ mẹńì ke·r̀ɢe a·meṫ // ko·l̀m‿ɢüm̆meṫ pi·ṫkä u·aṡṡaᴅ vīʙo̯ťta seᴅä / ra·ṡkeᴅ kilṫri ke·p̀pi // ja pe·ḱsä näìᴅ vana va·ěmolap̆se*[5] *ra·iṡku / kẹ·ḱnaᴅ nẹňnaɢu ra·ěsaᴅ tẹěseᴅ / si·ǹna ma kẹ·ik̀ ẹmaᴅ pi·hàᴅ ärä pẹ·ruťtaśin // aìje·h̄ // ka·š‿sa su·àśiᴅ tul̀la ü·le‿aìᴅne muᴅa*[6] *na·ťtuḱkene ê·rᴅu //*

a mi·no emä üṫleʙ eť‿ē·ì // ku·ľla ü·le‿aìᴅne mi·na ei suà kü·l̄ / minol on sẹ·řme ẹťsaᴅ kẹik̀ pu·rò // eḱs‿me vẹṫnuᴅ näìᴅ kí̯·ṡsu vẹřɢuṡ väľjä nī̯ᴅ ki·ṡ̀kiᴅ[7] *kẹik̀ mino sẹ·řme ẹťsaᴅ pu·ro mina‿i s*ᵘ*a ühèɢi aṡ̆ja li·ɢi laṡka // tẹ·ěse ihò liɢi eɢä rî·ᴅe liɢi / nẹňna va·lttavaᴅ ja purò kẹik̀ ve·rìseᴅ tẹěseᴅ //*

*va·nami̯s oḣkaʙ sü·ᴅäme‿ʙẹḣjᴅs aìje·h̄ kuľla üle‿aìᴅnə / va·ìj‿ei su̯·à sinoṡ ke·ᴅäɢi aṡ̆ja // vaja miǹnä vā́·ttama ke·s̄‿sīs ẹlès nẹňna ü·vä̀ ińime kes naṫke ẹ̄·rus eť‿suàs naṫke i·ŋ̆ɢäťtä // ẹlen elu̯ a·èɢ tẹ·ěsele üvä̀ teḣnoᴅ / tẹ·iṡ̀‿tẹ́ǹnuᴅ ja ořjanuᴅ ja va·èva näḣnoᴅ / voṫ nẹňna onè a·itta tẹ·iṡ / nüìᴅ pẹᴅe i·sè // e·ìj‿ẹle ü·k̀ski ke·s̄‿ẹles‿s*ⁱ*no üvä̀ teò eᴅeṡ*[8] *a·ittimä aňnaʙ // lä·hä̀ʙ mi·nèmᴅ / ju·màlaɢa ü·lè‿aìᴅnə / lähä̀n vā́·ttamᴅ koṡ‿su·àn keṡ ẹ̄·ruʙ //*

vanamis läk̀s vä·l̀jä mi·no emä üṫleʙ nā́·h̀ // mi·nè aɢa mi·nè kül̄ näìᴅ ê·rjaiᴅ sul̄ o·nè // va·nà ko·èr / peḱsäʙ tẹ·ešse[9] *ińimešse se·l̀ɢä // pi·hàᴅ pa·iṡtus*[10] *ja sî·s tuleʙ‿vi̯l kẹ·nelemä‿eṫ tä·mä̀ᴅä vī̯l aḱkaťta trī́·k̀ma // ei mi·na nī́·ṡkese ko·ěra ja mẹ·řsuḱka kül̀ɢe ẹ·mi käśì kü·l̄ ei panè / la·ḣ‿ta*[11] *lähäʙ nä·ĭje jûre keľle se·l̀ɢä tämä / ärä pa·iṡtuśi peḱś nẹ·ìᴅ‿ō vī̯l elòn kü·l̄ // sī·n‿o vel vana pī·ʙo a·nťsuna*[12] *se‿o‿jo ü·heḱsä‿ɢüm̀ne u·aṡsane / sī·s‿o vẹ·sù jürì naẹ̆ne // sī·n on‿sīs o·řjà juaṡpi naẹ̆ne‿ja sīn‿o tu·ʙli juhàni naẹ̆ne‿ja / va·na voľťta naẹ̆ne‿ja // kure ja·k̀pi naẹ̆ne‿ja ne·ìᴅ ta kẹ·ik̀ki‿o klẹp̀snuᴅ ja*

te·m̆beldanud ja pe·ksnud / la·he lähäb si·nna / külī nī·t̆_tälle / selle sa·ma kep̆piga kŭà / ē·ruvad kedä tä·mä_o e·lo aèg ē·rnud //

ERA, plaat 91, A1.
Plaadistanud H. Tampere, A. Pulst 1938 Tallinnas. Ümbervõte 1972, EMH 1796.

---

[1] *uassid* 'aastaid', [2] *kūde* 'kuue', [3] *kâl'_naesek̆ke* 'Kaarli naisuke', [4] *valttavad* 'valutavad', [5] *vaemolap̆se* 'teotüdruku', [6] *muda* 'mind', [7] *kiškid* 'kiskusid', [8] *edes̀* 'eest', [9] *teešse* 'teiste', [10] *paistus* 'paistes', [11] *la·h̆_ta* 'las ta', [12] *ant̆suna* 'Antsu naine'.

Rannamurre

Kuusalu kihelkond, Viinistu küla
Katta Lilhein sündis 26. I 1876 Kuusalus Viinistu külas, kust pärines ka ta isa. Ema oli sündinud naaberkülas Pärispeal, kuid kasvanud Viinistul. K. Lilhein õppis kaks talve Pärispea külakoolis, abiellus Viinistul kohaliku meremehe ja kaluri Jüri Lilheinaga, kes oli vanemas eas Mohni tuletorni vaht. K. Lilhein tegeles noorpõlvest alates kalastamisega, käies mitmel suvel rändpüügil Soomeski. Järjekindlalt vana murdekeelt kõnelnud keelejuht, kohalike pärimuste ja rahvakommete hea tundja. Katta Lilhein suri 24. IX 1966.

Torm merel

nove·mpri kŭ·s̄ / pa·ra_ė̆astĕ oli // tousim̆me huomigul̀ magamast ü·les̀ // ja ka·ik̀ / oli nī / i·lus uhke i·lm // igäl_ü·hel oli miel hü·ä tänä tuleb / kena me·ri_ilm // jā voib kalu kā· / sādа pä·iväl // jā lä·ksim̆megi sīs / veřgud olid ko·rendal̀[1] */ kived oli a·l̄ // jā lä·ksim̆me sīs̀ // ve·rkku lappama este pā̆tti / üks kel̆lu vī·je a_ė̆al // se·m_pā̆le et̀ sīs_sāb veřgud me·re lastud / ja sīs tuldud vahe_bā̆l kuo*[2] *sü·ömä // läksim̆me sīs ra·nnale_ja / ka·ik̀ kohat̀ / ka·_ė̆asid vasta // kus̀ ke·s olit juo mere_bā̆l e·nne / neije rā̆kkimine kŭlus ra·nnale_ja // ja läksim̆me kaik̀ / sŭre / mi·ele hüägä me·rele //*

ja no·h̄ / saimme vergut me·re // ei mi·dägi tiedänd / ilm oli ke·na_ja / mŭtkui kierä pādi / keul[3] */ ra·nna_p̆puole_ja / ja tulim̆me kuo sü·ömä // ja pa·ra_ė̆aste ju·st / on se·lgest kaik̀ mi·eleš / istusimme la·uwa jŭreš / ja sö·imme // ja meil oli sī·s üks jalk̆_veräv kävi*[4] */ sield / ka·mpri_otsast lä·bi // ja söimme pa·ra_ė̆astĭ_ja // ja se ve·räv kargas äkkitseld vasta a·ida / tegi sŭre pa·ugu // no mes̄ nū·d / kaik̀ tousid ü·les̀_ja / esimäne ü·tlemine / tŭl on kierdänd me·rele / ja hi·rmus to·rm // mŭtkui ju·okse sŭre vārtiga*[5] *ra·nnale // et̀ viel pā̆siš rannast vä·ljä eňne_gui / laine sŭ·reks tegeb //*

ja / hü·ppäsit̆ki kaik̀ pā·tti_ja / ja hakkasimme menemä so·udama / ve·rgu_gubule[6] *// ja läksimme sī·s / ja sīs ü·ks pā̆t̀ tuli juo / meile sīs tie_bā̆l va·sta / ja hu·ras*[7] *laskligideld mü·öde / ja hu·ras_et̀ / ärgä me·ŋgägi*

e·nämʙ‿et̄ / si·el eij‿ole enämʙ tehä mi·ᴅäᴇi et̀ / mei oma / ku·ʙu kerᴇiᴅimme ü·leṡ vaᴅe[8] *e·nämʙ ei jaksanᴅ / vasta pi·ᴅäᴅä ja täüᴅüs lassa*[9] *mere ta·ᴇasi // ja ki·ersimmeᴇi // sa·mat̆te sielᴅ // kohe ta·ᴇasi / ranᴅa tu·lema / ja noh̄ / la·ine oli / sí̄s juo pe·riṡ sū́·r //*

ja sí̄·s tuli se pā́·t̀ / sai lastut / ranna li·ᴇiᴅelle‿ja // nn‿no ei sí̄·s kui / tu·li juo‿ja / juomi re·ijele[10] *vähä vei pā́·ᴅi // lükkäs sen pā́ᴅi kü·lillä juomi su·hu // ja sielᴅ mi·heᴅ hüppäsiᴅ / me·rešse kohe‿ja // ja səṡ juomi su·hu*[11] *tuli j·uo‿ja mi·na hüppäsin kā́· mere‿ja / ja tulin sí̄s vi·est sinne ju·omišse‿ja // ei mu·ista*[12] */ üks mi·es oli sí̄·s ken*[13] */ oli juomi re·ijel‿ja / häiᴇäs*[14] *mi·nu‿ᴇā́st ki·nni‿ja / avit̀ mi·nu sí̄s sinne / ki·vile sā́ᴅa // e·ks ma ehk olis its-i·tsek̆ki viel pā́·st aᴇa / aᴇa sí̄·s noh̄ / et̀ nämäᴅ ka·rᴅiᴅ et̀ kui tuleʙ jälle se laine ta·ᴇasi laŋᴇemine / hü·ök̀ / et si·e vieʙ jä·lle / ottaʙ jalaᴅ alᴅ ä·rä ühelᴅ vi·letsälᴅ ja vieʙ / vieʙ ta·ᴇasi // ja sí̄·s saimmeᴇi / mei o·ma pā́ᴅiᴇa / eij‿olᴅ sū́rᴅ vi·ᴇa saimme kenast ra·nᴅa tuleʙ üöllä //*

aᴇa sí̄·s oli viel toisi pā́tti[15] *ü·leväl̀*[16] *// üks pā́·t̀ tuli sí̄ṡ sinne vähä mā́·ᴅ / meist / to·isep̆puole / ni·eme‿otsa puole‿ja // vahtisimme sí̄·ṡ‿ja // tuli tu·li / sai ranna li·ᴇiᴅelle‿ja / jo·ʙa laine löi kü·lillä sen pā́·ᴅi // ja mi·heᴅ kaik̀ mereṡ // ja // para‿a·iᴇu viel se hirmus pilt̀ si·lmije ieṡ / kui mihet li·llusiᴅ*[17] */ mustat pā́·ᴅ aᴇa näᴇüsiᴅ*[18] *vi·e‿ʙā́l // aᴇa nie se·nᴅäᴇi*[19] *sí̄ṡ / saiᴅ / hü·äst / kaik pā́·stet̆tüᴅ / aᴇa ü·ks mies sí̄s / pā́stet̆ti sielᴅ ä·rä viel / ja si·e oli olᴅ sí̄s juo e·lutta // pia‿a·iᴇu //*

EMH 288.
Lindistanud Salme Tanning, Helmi Viires 1961 Viinistul.

---

[1] *korenᴅal̀* ‘latil (rippumas)’, [2] *kuo* ‘koju’, [3] *keul* ‘käil, paadinina’, [4] *kävi* ‘käis’, [5] *vā́rtiᴇa* ‘hooga’, [6] *verᴇu kuʙu* ‘võrgutähis, -kupp’, [7] *huras* ‘hõikas’, [8] *vaᴅe* ‘aga’, [9] *täüᴅüs lassa* ‘tuli lasta’, [10] *juomi reijele* ‘lautrikividele’, [11] *juomi suhu* ‘paadilautri hakatusse’, [12] *ei muista* ‘ei mäleta’, [13] *ken* ‘kes’, [14] *häiᴇäs* ‘haaras’, [15] *toisi pā́tti* ‘teisi paate’, [16] *üleväl̀* ‘kaugemal merel’, [17] *lillusiᴅ* ‘hõljusid’, [18] *näᴇüsiᴅ* ‘paistsid’, [19] *senᴅäᴇi* ‘siiski, ometi’.

Alutaguse murre

Lüganuse kihelkond, Uniküla

K r i s t i i n e K õ r t s sündis 22. XI 1877 Lüganusel Aidu külas talurentniku tütrena. Isa Jaan Neider ja isaisa olid Aidu küla mehi, ema pärines Savala külast. 27-aastaselt abiellus Kristiine Savala küla käsitöölisega, kes ostis mõni aeg hiljem väikese maalapi Unikülla. Seal elas Kristiine Kõrts oma elu lõpuni 18. I 1969.

Pikne süütab küla

niske pa·lav / i·lm e̯li‿ja / e·mä ütleʙ et̄ / et‿ta lä- lähäʙ e·inä‿mā́le et̀ e̯·lɢa nū́ᴅ lapset‿tu·as ja // ja / ku̯ akkaʙ mü·ristämmä ja paŋɢa sī́s̀ u·kset‿kinni ärɢä meŋɢä e̯·uwe‿ja // ja i·se pit̆i akkama e·inä‿mā́le menemä ja meije / pa·lav ilm e̯li‿ja / ka·ivu jū́res / nṓh̀ / la·stel niskene lollus kā́· / et̀ vi·skama / nū́ᴅ kū́wet[1] seljäst ä·rä / ja sī́s akkama u·jumaje // panima va·nni sisse ve·t̄ sis̀‿se sū́·remʙ e̯t̆e vinnas vet̄ va·nni‿ja / pä·ikkene tek̆i se su·ojast ja / me·ĭje kiskusimmă sis / kū́·weᴅ seljäst ä·rä ja sis̀‿särɢi pā́·l olima / viskasivaᴅ sī́s i·k̆ä‿ühele vis- luoppisima ve·t̄ sī́s se·lɢä // jā́‿ja // sä·rɢiᴅ läksivā̆ᴅ sī́s mä·rjäst ja ve̯ttima sä·rɢiᴅ seljäst ä·rä panima / sinne a·ija pā́le sī́s ku·ivamajĕ sinne tua / se·inä lik̆iᴅälle ke̯he / ka·ivu jū́re‿ja / sī̄s panima kū́·weᴅ üksi se·lɢä‿ja / et̀ särɢiᴅ ku·ivavaᴅ sā́l‿ja /

vähä‿aiɢ e̯·li set̆ä va·het̀ ja / akkas mü·ristämmä ja välkku / lü·ö̯mä ja le·iɢi / ke̯he ma‿ėaᴅ pe̯·lema‿ėe // ja mei särɢiᴅ jäivät̆ki ke̯ĭk̀ aija pā́le ku·ivama‿ėe / s·itsi kū́weᴅ üksi se·ljäs̀ / miska jäimä sī̄s‿sest tu·lest / saima / ke̯·rvale // jā́‿ja // kuĭj‿e·mä ei e̯les̀‿e̯lᴅ // e·mä e̯les̀ e·inä mā́le menᴅ / ve̯iʙ‿e̯lla me·ijĕ e̯lesima pe̯leneᴅ ke̯·ik̀ tuppa / me·ĭje e̯lesima e̯lᴅ tuas va·rjul‿ja / emmä e̯les[2] ti·eᴅäntki / ke̯ik̀ / ra·hvas e̯livaᴅ e·inä‿mā́l ninᴅa et̆t‿ei e̯lᴅ ke·lɢi / ket̆äɢi kot̆o kui / me̯neᴅ va·naᴅ‿inimiseᴅ / ja me̯·nes‿ke̯has vaĭᴅe[3] la·pseᴅ // aɢa me·il e̯li jäl̆le / juhtus emä ko·t̆o olema / ka·rja‿ʙois̀ e̯li / kā́· sā́l‿ja // e·mä läks sinne ma·‿ėa[4] este kus̄ nū́ᴅ sie / pe̯lemine a·kkas / jā // kaŋɢe tū́le u·o̯ɢ tuli ja ve̯i[5] tä·mä pā́st rä·tte ärä / ta akkas mā́·st set̆ä rätte ve̯·ttama ku- / ja se / käräk̆käs kä·is ja va·hiʙ / ko·t̆o‿ʙuole ja / juo me·ije‿ma‿ėaᴅ //

Haldjas

rā́ɢit̆ti a·lali ikke / ikke nī́skesi / ne̯·it̆ušsi ja a·lᴅijuiᴅ‿ja // jā́‿ja // sī́s / me·ijĕ e̯lima la·pseᴅ sī́s kū́·lasimma ikke ku va·naᴅ‿inimiseᴅ jäl̆le ju·ttustetti ja rā́·ɢit̆ti[6] // et kuĭj‿on a·lt̆ijas / alt̆ijas nä·it̆äʙ / ma·‿ėas enᴅäst / et sie tuo̯ʙ / ka·hju / ma·‿ėa // ehk e̯·nnet̆tust // ja ko·lm päivä / enne se·t̆ä kui sie / meije ma‿ėaᴅ pe̯·lema läksiväᴅ nṓ mi̯·na olin sī́s / seitse ja pu·ol ā́stat̀ va·na // jā́‿ja / e̯lima väikses tu·as‿sā́l ja ke̯t̆a e̯li i·es ja sī́s‿säl / e̯li ko·rssen naɢu nū́t̆ sī́·nɢi on̄ ja / uksest tu·lima / kors̀na va·he e̯li sā́l la·hti viel‿ja // mi̯·na tulen

i·es sā́lᴅ u·ksest ja a·lt̆ijas / sẹ·isas[7] *sī́s‿sā̄l se·inä ā́res / vasta ko·rs̀na / ko·rs̀na ja sā̄l se·inä ā́res // sie ẹli ninᴅă‿ku üks kü·mme ā́stane po·isik̆kene ninᴅa sū́·r // ja tämä ẹli nī́·skene // vesi a·lli nī́skene ilus ẹ·p̆e‿alli // ja sī́s / ü·mmärɢune näk̆o ẹli ja mustaᴅ si·lmäᴅ ẹlivaᴅ ja niske pisik̆kene ne·nä ẹli‿ja / ja kā́·ᴅ ẹlivaᴅ kẹik a·lliᴅ ja sẹ·isas set̆ä‿moᴅi sā́·l ja mịna / tulin esimist u·ksest‿ja / akkasin / jusku e·hmät̆täsin akkan ki·sa ütlen‿et a·lt̆ijas / la·pseᴅ‿ja / se·t̆ä‿moᴅi tämä va·‿ėos tẹstas kā́·ᴅ ülešse / va·‿ėos sinne kors̀na va·hele /*

jā / minul / mull‿on ni·nᴅa mieles̀ / ühte‿ʙuhku vahest ẹlen nū́·t̆ki üö̧se ülevel mẹ·tlen ẹ·mmet̆teɢi et̄ / et ku·iᴅa tämä ẹmmet̆teɢi nä·ittäs‿ja // jä·lle ẹlima ise kot̆o emä ẹli e·inä‿mā́l // tulen ko- ko·t̆o / enä- e·nämʙ emmä tẹhtinᴅ[8] *tu·ppa mennä eɢä // eɢä sinne ka·mp̆ri eɢä kẹ·t̆a / ẹlima sü·ö̧mättä kẹhe ẹ·htast sā́ᴅik̀ ẹ·vves vaiᴅe / mi·tmek̆ke·ste ja / ka·rttasimma sī́s set̆ä a·lt̆ijast et a·lt̆ijas ẹli // ja nī̆·nᴅa‿ɢauwa ku e·mä tuli ko·t̆o sī́s nuttasimma ẹ·vves uottasimmă / meije ẹlema nüᴅ sü·ö̧mättä kẹhe / emmä tẹhi tu·ppa meňnā̆‿et̀ / et̀ a·lt̆ijast näk̆imä //*

EMH 304.
Lindistanud Mari Must, Aino Källo, Mart Mäger 1961 Unikülas.

---

[1] *kū́weᴅ* ‘kleidid’, [2] *emmä ẹles* ‘me ei oleks’, [3] *vaĭᴅe* ‘ainult, üksnes’, [4] *ma‿ėa* ‘majja’, [5] *vẹi* ‘viis’, [6] *juttustetti ja rā́ɢitti* ‘jutustasid ja rääkisid’, [7] *sẹisas* ‘seisis’, [8] *emmä tẹhtinᴅ* ‘me ei tohtinud’.

Mulgi murre

Tarvastu kihelkond, Kalbuse küla
Juhan Varik sündis 28. VIII 1884 Tarvastu lõunaosas Suislepa vallas paljulapselises rentnikuperes. Käis kolm talve kohalikus vallakoolis. Noorpõlves töötas päevilise ja sulasena Suislepa ja Tarvastu taludes, hiljem tegeles peamiselt kalastamisega Võrtsjärvel. 1934. aastal sai ta Tarvastu valda Väluste Kalbusele kaluri-uudismaakoha. Muhe jutumees, säilitanud üsna järjekindla Tarvastu murraku Suislepa kõnepruugi. Juhan Varik suri 26. I 1974.

Kalapüügist

*nû̧·r jâ̂ pâ̂·le tul̆li // sẹs̄ // ko·šs‿əšs‿ole rû̧·ɢu / siànᴅ la·ɢè ol̆li mâ· pâ̂lᴅ ol̆li / sẹs ka·là tul̆li nẹňᴅa / nẹňᴅa ra·ǹᴅa tul̆li et se·l̀ʹɢ ol̆li tal̀ ki·ǹni se*ᴰ*äzi // ei tâ̂· mis̀peräst ta siňna tü·k̄ nüit̆ siňna sēzi // aɢa mâ· ar̀va‿t̀ te·mä tah̀tʹ seᴅä̀ / ja·het̀ ve·t̄ tah̀tʹ // sâ̂·l‿läit̀s vezi ja·heǹʙes̀ eňne // vat̆tə ka·là om kü·l̆ʹmä‿vereline ka·h̄ // sẹ·s̄ // sẹs̀ kuĭ‿nat̆ sē·zi ol̆li jâ̂·‿vahel ku‿za nä·ìjet / sẹ·s̀ / nuĭjaɢe pa·ňnit̀ ja pẹrut̆ ä·rä̀ ja si·l̆ʹmä pi·lk̀ ki·řves̀ ol̆li sul kä·ʰen / ki·r̀veɢə auk̀ si·s̀si vẹt̆sịt̆ kala vä·l̀ʹlä se·ᴅävizị // aɢa ku‿ᴅa se·l̀ʹɢ es pu·t̆tu*

näìjet lä·ʙi jâ̰ kü·ī ärp̥ / aɢa e·s̄ taᵖpa ę·nämʙ // a ku‿ɒa se·ì'ɢ ki·ǹni oī‿zəs ta·ⁱp̄ //

a lu·ìsu oĭli â̰· lüv̆vä sī̥ oĭli / i·lušta neᵖ̆ɒa‿za·m̆muĭte / saᵐ̆muĭte i·s̆t / mukĭku ku·ìles‿ja // aɢ‿a·ùɢ / mę·ni oli kā· ku‿ɒa nüɒ‿p ja·la jä·ìɢi näɢi / s‿oĭli vu·ìti mi·ŕnŭ muⁱɒu // mi·s̄‿mə‿ɒa tu·ŕneᵖ̀ inimest ärä näè // jaì̀ // i·ŕmus si·ì'm piäìvet i·nimezel olemə // jaì̀ // jâ· / aɢa tę·ĕneɢęŕɒ tuĭli / tä·emppe oĭli kü·ì'm naɢu ēl'ä o·ĭli sēzi û·ze oĭli kü·ì'm aɢa vā·ttp tuĭli sa·ɒu / tulĭ'l̥ı lume sa·ɒu / vāĭtp / lū̥ vī̥·l // sı̥ oli aru kę·ŕɒ kus‿sa·ìjet seɒäzi / seɒäzi / ko·lkkı̥ //

tu·hušsel kä·ìmə / tu·husì ja·ì̀ / sęs̀ oĭli / lō·ĭsikĭka pâl // sı̥àɒ la·ùɒ ü·leì // sę̄ vi·ŋɢel oĭli se·ɒäzi käìz / ja sī·jä sęs pa·ntti // sı̥aìt pleĭkist ę̆ɪɢe ke·ŕɢest pâ·le siàɒe naɢu / naɢu kü·ĭlelû ja·h̄ / sı̥·àɒe // siňna pa·ňnit sęs tę·ŕvaĭse pû pâ̰·le sęäzı̥ // tä·ìtsä mis tę·ŕvaĭse omì // sęs̀ mû·ɒ ku / pû·ɢa lü·ĭkkäššit / seĭle / vä·ìstre va·ŕrege‿ja // ja kala se·ìz neᵖ̆ɒa i·lusta neᵖ̆ɒa se·ìz neᵖ̆ɒa i·lusta neᵖ̆ɒa‿t mû·ɒ‿ku lū̥ vä·ìstreɢe ä·rà // aɢa vā·tta‿kui jälle tū·line a·ìɢ‿oĭli vā·tte / vezi vi·ŕmenɒeì / vā·tte / jälle‿s‿sâ· // aɢp vaɢà i·ĭmaɢe // jaì̀ //

e·ɒimelt ku‿ma oĭli / aĭla <u>mę·ĭsavahil</u> ku‿ma kūwe‿ɒę·ìsku ā̆stene oĭli sęs̀ / sęs̀ lätsi kaì̀ a·ìla / siňna tu·hušsele // va·na‿jâń sę̂· / va·na‿zäɢä sę̂· / seĭleɢe tu·ì'lime ütten // mia‿i mä·leĭtä keĭle lō·ĭsikĭka ma sa·ìje / sâ̰·ɒ‿sęz a va·na‿jānil e·ǹɒel oĭli / s‿tulı̥mə jä·ŕvɢülä‿ala siňna / si·ňna‿sę̄s // ja sę̄s / ütteɒi ä·rä‿ət̀ / et kūle <u>ju·kĭku</u> sinä ärä tu·lè / sī̥jä pę̆ĭjaᵖ̆pōle pī̥·ri râ·v̆ om va·hel vat̀ sı̥̂·‿mis <u>re·ìsniɢu</u> eĭnämâɒe ja sı̥̂· mis <u>jä·ŕvɢülä</u> mę·iza jaɢu sī̥ / se·ĭlest ärä tu·lè //

a siàɒ sû·r ve·zi oĭli ja nü·ìɒ / ei ke·ɒäɢi no läìts pi·mesì joʙa paⁿem pę·lème‿ja // ja vā·tte / es̀‿tu·ňne kâ· eɒimelt mìs̀ azi‿ze o·m̄ et aɢa miɒäɢi a·ī̄ tę·ìst‿mûɒu // le·ìje / näè a·ùɢ o·ìsa // ja va·na‿jāń kiī̄ no·ì̀ / <u>ju·kĭku</u> kas̀ // ma ütĭli vä·ŕs̀ke om kä·ʰen / ü·ìts om kä·ʰen // kas̀ sû·r o·m̄ // ma‿ĭli siăɒe / siăɒe // ka·ĭte ko·ĭme‿naɢlaline o·m̄ / nō / ütìleme ki·luline se·ɒäzi oĭli sı̥̂· // ja nüìɒ ne·mä‿s sâ meìte mę·ɒäɢi aɢp temä ol‿re·ìsniɢu nī·tte‿ʙāle ma·ɒale‿ʙāle vä·ì'lä tuĭlu‿ja // pä·ìvä oĭli periš â̰· oĭli o·m̆muĭkku sę·s̀ oĭli niɢu vähä va·ìɢet nä·ĭtä oı̥ // sęs̀ oĭli â̰· sāĭlt‿s ta·p̀pa neiĭ pal't // pi·kkä sāreɢe sā·ppa sī·ì‿sāɒiĭk̀ ve·zì ja mū̆tku le·ìjet // aɢa mi·ùl oĭli ro·ì̀kemʙ kalu ū̥·ze aɢp nemä tuĭlivə ro·ì̀kemʙ ma·ɒale‿ʙāle vä'ì'lä kui / kui sāl / säl nüìɒ sü·ɢävä pâl / koʰoɢı̥ si·ǹna naɢu mę·ĭsa ala siňna kę·vera pa‿eo manu si·ǹna noh /

vat̀ siàɒe si·àɒe / si·antse luɢuɒa oĭli se·ɒävīzi se·ĭleɢe jälle sęs // jaì̀ / a nüìt pe·räst kēleĭtti ka ä·rä // ja sę·s̄ oĭli kâ· joʙa sā·ri‿valiĭtsuze kâ· aìɢu lū̥·mine om / kē·leĭttu aɢp‿ke·ššsi sęs̀ kontìro·ì'le vai mi·ɒäɢi es̀ o·le sı̥̂n eɢä //

luɢu oĭli se·ɒäzi‿ət po·ìɢ kas̀vi ja // ja nü·ìt̀ / oli sûr a·ʙi joʙa‿ja // ja me·ìl oĭli vę·ŕɢu ja mę·ŕra iĭkki‿ja ne·ňɒeɢe oĭli pū̆k̆ // aɢa te·mä oĭlı̥‿zę‿sę·ànɒe / te·mä taìt̀ pü·häʙäèv sęs̀ oĭli va·ʙà / me jä·ŕvele es lâ̰·‿ja / te·mä taìt̀ iĭkki ę·ŋɢiĭtse

// aGa mi·ànD‿si ęŋ̀G o·l̀li‿Dal // sęs̄ / si̯ànDe / pu·lk̀ ol̆li üit̀s tina pu·lk̀ // ja sî·n ol̆li näe ę·ŋ̆Ge ü·m̀mer näe se·Däzı̣ nä kę̂·rul se·Dävizı̣ / nō̄·ri ot̆sen // ja sel̆le lask̆ pü·s̆ti ja se·l̆leGe‿z‿ę·ŋ̆Ge / eGa si·ànDse naGu mul̀ nü·ìD‿om̄ /

lät̆sime sā·re manu si·ňna‿ja // ja sâ·l ol̆lı̣ siànDe va·rè om̄ // sîn ę·h̀tumâ‿Bo̯l sâ·rD‿om̄ / sīn mō·rit̆se sü·Gäve pō̯l vai sî·n / ęh̀tu / lę·ùne pûl // ja sâ·l // po·is̀ lazep̀ // si·s̀si // ik̆ki jä·l̀le ot̆sen / vahel ol̆li ka·it̀s tük̀ki tęèn tę·ĕzel pûl // ma‿t̆li a·řnì / la·zè o·l̆la‿t̀ paneme vę·řGù et̆t‿et̀ vā́t̀ sę·s̀‿sâm mi·š‿sa mä·s̀sät̀ // ja·h̄ / eGa ta nę·ňDa â· eĭj‿ole sęs̀ / sę·s̀‿kui / kui seDäzı̣ sēzi vę·řGuGə sā́t̀‿aGa vā·t̆tə ku‿Da / ę·ŋ̀GeDe ot̀sa tulep̀ / kü·l̄ om ta sęs̄ â· / ta‿om pa·l̆lu pa·remB ja ta naGu / i·hult̀ käì lä·Bi kuĭ‿zi̯ ka·là tu·lè //

mę̂a‿i təli‿ks tulı̣ ta·Gàzi ja sę·s̄ / panim vę·řGù // ja sę·s̄ saĕme / ku‿Da saì paras̀ ja·Gu sel̆lele ja temä ta·Ga‿vare läit̀s o·t̆sekohe sü·Gäves̀ / pô·l süGävem / no·h̄ / üt̀leme üit̀s kait̀s ko·l̀m mḗtterD‿aGa mu·ĭDu oli / vas̆t va·re‿Bâl mḗ·tter oli se ve·t̄ ol̆li // ku me‿s vęrkku pa·ňnime ik̀ke se·Dä‿vî·zi / e·remp̆pä vęřGu // vai nī̯ // si·s̀sip̆pōle ja sęs̀ nī̯ / sa·GemBe vęřGu vä·l̀läp̆pōle mis̀ erest lä·Bi lät̆sive nī lät̆sive sa·Gè vę·rkke‿išsi // ku‿me sęs̀ le·ĭme / po·řGašsimme sâ·l neìD‿sęs / väl̀lä vę·t̆timə pal̆las̀ a·hùn // jah̀ // no·h̀ / mas̀‿sâ ü·t̀te vę·rkkuGi puh̀tas̀ / lät̆si ka·it̀s vers̀ta ko·Dù // jā joBa kuì ol̆lim ko·Dùn ja nę·ňDa pal̆lu ka·là ol̆li / a·řni üt̀les̀ pâ·le jä·l̆le / eGa ta ik̆ki nę·ňDa ma- ma·Gus̀ eĭj‿ole ku ma ę·ŋ̆GeGe sā //

EMH 1658.
Lindistanud Salme Nigol, Mari Must 1971 Kalbusel.

Kalapüügist

[Kui] noor jää peale tuli, siis [seal] kus ei olnud roogu, seesugune lage oli, maa pealt oli, siis kala tuli nõnda, nõnda randa tuli, et selg oli tal [vastu jääd] kinni sedasi. Ei tea, mispärast ta sinna tükkis nüüd sinna sedasi, aga ma arvan, [et] tema tahtis seda, jahedat vett tahtis. Seal läks vesi ikkagi jahedamaks. Vaata, kala on külmalembene kah. Siis, siis kui nad sedasi olid jää vahel ..., [nii] kui sa nägid, siis nuiaga panid ja põrutas ära [uimaseks]. Ja silmapilk oli kirves sul käes, kirvega auk [jää] sisse – [ja] võtsid kala välja sedaviisi. Aga ku ta selg [vastu jääd] ei puutunud, nägid läbi jää küll ära – aga ei tapnud enam. Aga kui ta selg kinni oli, siis tappis.

Aga lutsu oli hea lüüa. See oli ilusti nõndasamuti, samuti istus, muudkui ootab ja. Aga haug – mõni oli ka ... Kui ta nüüd [aga] jalajälgi nägi, siis oli viuhti läinud muidugi. Mismoodi ta tunneb inimese ära, näe? Jah, hirmus silm pidavat inimesel olema. Jah. Jaa, aga mõnikord tuli, täna oli külm nagu eile oli, sedasi öösel oli külm. Aga vaata, tuli sadu, tuli lumesadu, vaata löö veel! See oli harv kord, kui said sedasi, sedasi kolkida.

Tulusel käimine, tulus jah. Siis oli lootsiku peal selline laud ülespidi, selline vinkel oli, sedasi käis. Ja siia siis pandi, sellisest plekist, õige kergelt peale selline nagu, nagu küljeluu, jah, selline [tulealus]. Sinna panid siis tõrvased puud peale sedasi, täitsa mis tõrvased on. Siis muudkui puuga lükkasid [paati], selle ahinguvarrega

ja. Ja kala seisis nõnda ilusti, nõnda seisis nõnda ilusti [paigal], nõnda et muudkui löö ahingu otsa. Aga vaata, kui jälle tuuline aeg oli, vaata vesi virvendab, vaata midagi ei saanud. Aga vaikse ilmaga [sai]. Jah.

Alguses, kui ma elasin veel Mõtsavahil, kui ma kuueteistkümne aastane olin, siis, siis läksin kah alla, sinna tulusele. Vana Jaan, see, vana Säga, see, sellega koos tulime. Ma ei mäleta, kelle lootsiku ma sealt sain siis, aga vana Jaanil oli endal [paat]. Siis tulime Järvküla alla sinna, sinna siis. Ja siis öeldi [mulle] ära et, et: "Kuule, Juku, sina ära tule siia põhja poole, piirikraav on vahel. Vaat see, mis Retsniku heinamaade [ala piiritleb,] ja see, mis Järvküla mõisa jagu, see. Sellest ära [üle] tule!"

Aga selline suurvesi oli ja nüüd, ei midagi. Noh, läks pimedaks juba, paneme [tulukese] põlema ja. Ja vaata. Ei saa aru ka esiti, mis asi see on, et aga midagi halli, [midagi] teistmoodi [on]. Lõin, näe – haug otsas. Ja vana Jaan sõnas: "Noh, Juku, kas ..." Ma ütlesin: "Värske on käes, üks on käes." – "Kas on suur?" Ma ütlesin: "Selline, selline kahe-, kolmenaelane on." No ütleme kilone [või] sedasi oli see. Ja nüüd nemad ei saanud[ki] mitte midagi. Aga tema (= haug) oli Retsniku niitude peale, madala peale välja tulnud ja. Päeval oli päris hea, oli hommikul, [sest] siis oli nagu väheke valget näha oli. Siis oli hea seal siis tappa neid. Üksnes pika säärega saapad [jalas], siitsaadik vesi ja muudkui lõi [ahinguga]. Aga mina sain rohkem kalu öösel. Aga nemad tulid rohkem madala peale välja kui, kui seal, seal nüüd sügava peal. Kuhugi sinna nagu metsa alla, sinna kõvera paju juurde, sinna noh.

Vaat selline, selline, sellised lood olid sedaviisi sellega jälle siis. Jah. Aga nüüd pärast keelati ka ära. Ja siis oli ka juba, tsaarivalitsuse ka aegu, [nüüd] on löömine keelatud. Aga kes see siis kontrollis või, midagi ei olnud siin ega ...

Lugu on selline, et poeg kasvas ja, ja nüüd, [temast] oli juba suur abi ja. Ja meil olid võrgud ja mõrrad ikka ja nendega käis püük. Aga tema oli siis selline, [et] tema tahtis pühapäeval – siis oli vaba, me järvele ei läinud ja – tema tahtis kangesti ikka [siis] õngitseda. Aga missugune see õng tal [siis] oli? Siis selline pulk [see] oli, üks tinapulk. Ja siin olid, näe, õngekonksud ümber, näe sedasi, näe ringis sedaviisi, nööri otsas. Ja selle pani püsti ja sellega siis õngitses. Ega [siis] sellised mitte, nagu mul nüüd on.

Läksime saare ligi sinna ja. Ja seal oli, selline kivine madalik on, siin lääne poolt saart on, siin Mooritsa sügava pool või siin, edela pool. Ja seal, poiss laseb [õnge] sisse – juba jälle otsas. Vahel oli kaks tükki, teine teisel pool [paati]. Ma ütlesin: "Arni, lase olla, et paneme võrgu. Et, et vaat siis saame [kala], mis sa [õngega] mässad!" – "Jah, ega ta nõnda hea ei ole siis, siis kui, kui sedasi, sedasi võrguga saad. Aga vaata, kui ta õnge otsa tuleb, küll on ta siis hea! Ta on palju parem ja nagu ihust käib läbi, kui see kala tuleb."

Ma ei [? tea siis, ikka] tuli tagasi ja siis, panime võrgud [sisse]. Ja siis saime, kui ta sai parajasti sellele [madaliku kohale] ja selle madaliku taga läks [vesi] otsekohe sügavaks, poole sügavam[aks], noh ütleme üks kaks-kolm meetrit. Aga muidu oli, vahest madaliku peal meeter oli seda, vett oli. Kui me siis võrku lasksime, [siis] ikka sedaviisi, [et] hõredamad võrgud või nii, sissepoole, ja siis need tihedamad võrgud väljapoole. Mis [kalad] hõredast võrgust läbi läksid, need läksid tihedate [silmadega] võrkude sisse. Küll me siis lõime, müttasime seal siis neid [kalu püüda], [aga kui võrgu] välja võtsime – paljas ahven. Jah. Noh, ma ei saanud ühtegi võrku [kaladest]

puhtaks, läksin kaks versta koju. Ja juba kui kodus olime ja nii palju kala oli, ütles Arni aga jälle: “Ega ta ikka nõnda magus ei ole, kui [see, mis] ma õngega saan.

Karksi kihelkond, Sudiste küla
R e e t V e n e (neiuna Sosaar) sündis 31. XII 1886 Sudiste külas Muistukse talus, mille olid ostnud tema Polli vallast pärit vanemad. 1919. aastal abiellus naabruses asuva Piiri talu perepojaga. Mehe surma järel pidas kohta üksi, sest lapsi neil polnud. Pärast õe surma tuli tagasi Muistuksele. Järjekindla murdekeelega sõnaosav jutustaja. Reet Vene suri 18. I 1977.

Kaval-Ants ja Vanapagan

va·nàbaGan nüĭD‿ə / se·anĭte‿ȚĭT / eī / ta·rk̀ i·nimene vẹìB ta ü·lè pe·ṭtä / se·antte olevet̀ / a·rust̀ / ne va·naBaGane // ka·val‿ants̀ olD ta kü·m̆me kẹr̀Da ül·è petten // jah̀ / va·naBaGan ei ole ka·val‿anĭsust ämp̀ va·l̀la sānu / kiGe vī·mäne olĭlu // va·nàbaGane kū·ni si·s̀si paǹDen ja kū·nile tule o·ṭsa‿ja va·naBaGane ä·r̀ paluĭte // a·nts̀ ka‿ėonu // a·ŭGù kū·ni pẹĭja‿ala si·s̀si / joBa e·ǹne tâDen‿et̀ temät̀ pa·luĭteme akkaĭtə // sū·re aŭGu si·šsi / kaònuD ja e‿e·ŋGänu vē·re alt̀ nüìD seäzi vä·l̀lä kū·ni vēre‿alt̀ // kûn palanu pā·lt̀ pu·ṭhtašsə // kū kû·n palànu va·nàbaGan ta·nt̀sin ä·h̄ tä·ĭt‿täĭt‿tät̀ a·nts̀ palas̀ / a·nts̀ palas̀ // e·zi laùle nî·sēzi vana‿Ga pa- paGan / a·nts̀ e·zi lȭ a·nts̀ palas̀ a·nts̀ palas̀ // kûn pā·lD pu·ṭhtas̀ palanŭ / a·nts̀ tulẹ tu·hà sī·st̀ vä·l̀lä a·lt̀ sā·lt a·ŭGust ronìnu // va·nàbaGan olĭlŭ sâ·l vā·ttan / oh̆‿ku·r̀rat̀ // si·ut̀‿ei / uĭppuDə ve·zi̇ / si·ut̀ ei uĭppuD / vẹi̇ pẹluDə tu·li̇ ärä̀ üĭttelnu a·nĭtsul se·Dävīzi //

a·nts̀ üĭttelnu se·Dä̀‿vîzi eī // lǟ·me aGà // vẹittu ki·vè vi·s̀kame // vā·ttamə kum̆Bas kẹ·vep̀ om̄ // a·nts̀ pü- pûDen lẹ·okkĕze kinni‿vai li·ǹnuĭkkĕze‿ja paǹDen‿zi kä·üze sis̀si vai ta·s̀ku sis̀si‿ja / ja va·nàbaGan lẹh̀kun ki·vè mā·st̀ ta·èva alà // ja nüìD / lẹ·ok̀ läǹnu ta·èva‿bāl ü·lešse // a·nts̀ üĭttelnu vâDə nü·ìD / kus̄ mi·ù kivì lâ·/ si·ùl alĭle / pe·òn vẹi̇ kü·bèn tuleB ma·ha ku ma·ṭsti / mi·ùl ei‿Dule kus̀kilt̀ mahà / ka·è‿za sā·lt̀ // ei̇ sâ· //

no·h̀ / no lā·me‿zīs lī·vast kö·üt̀ / kē·ruĭteme / ku‿za se·Dä̀ ei sâ te·ĭtä / līvast kö·üt̀ kēruĭteme läǹnu nüD va·naBaGan ja / a·nts̀ // a·nĭtsul olĭlu / ta·s̀ku puha tä·üs topp̆it̀‿ja / jà / pu·hù / li·nà lem̆lit̀ / vẹi̇ / a·nts̀ kēruĭtten ikĭki lo·ntti la·ĭtin‿ja / a·nts̀ kēruĭtten lo·ntti‿ja / va·naBaGan lẹ·h̀kun neǹDa‿t̀ kä·è olĭlu pu·rù lī·vast sēzi // kē·ruĭtten / ü·m̆mert‿tîru lī·vast‿ə // a ikĭki e·šs‿ole sâ·nu jälĭlə // küĭl‿olĭlu sẹs̄ / va·naBaGan ki·m̆Bun et a·nĭtsust ei̇·‿zā va·l̀la sīz jâB ta tu·l̀le pa·ǹDen tat̄ // kū·ne sis̀si̇ // minè si·s̀si‿ja // aGa a·nts̀ oliGi ka·valəp̀ ja va·nà- // pa·Gàna / e·šs‿ole mi·DäGi antsust ja·Gu sâ·nu / i·k̆ki oli jânü a·là //

sẹs̀ / vī·mätte üĭttelnu se·Dà‿vî·zi eī // mā· lā̄n ä·rä̀ // ro·h̀tu teGeme eǹDäl a·nts̀ üĭttelnu // va·nàbaGan küzùn mi·s̀ roh̀tu‿za teGem‿a·k̆kat̀ sẹs̄ / mā· tah^{a}n eǹDäl si·l̆mä ro·h̀tu teĭtä // si·l̆mä ro·h̀tu / a·k̆kanu / a·nts̀ akĭkanu // ti·nà sulutte- su·latteme neǹDa / et̀ // va·nàbaGan küzùnü / a·ǹna miùl ka·h̄ / siast̀ ro·h̀tu / ti·na / va·naBaGan paǹDen nüD / a·nĭtsul tinà // si·l̆me‿bāle sēzi // a

va·naʙaɢàn kü·zǜnu a·nt̆su‿ɢäst a·n̆na mul̄ ti·nà / ja nüì̀ᴅ / veì̀ seᴅä ro·h̀tu ro·h̀tu ik̆ki / a·nt̀s üt̆telnu sē·zi / ja·h̀ / sē om̀ ä̂· ro·hì̀ // sē om̀ ä̂· ro·hì̀‿ja // ja s‿nüì̀ᴅ / va·nà- / paɢan ak̆kanu ki·zent̆teme sū·re ā̆leɢə / et̀ / sil̆mä ki·ǹni paǹᴅen / sī̯ ro·hì̀ // e·šs‿ole nä·n̆nu // rü̯̂kkin // te̯·ĭze vanaʙaɢane tul̆lu puhà a·p̀pi / mi·s̀‿sul̄ vi·ɢà mi·s̀‿sul̄ vi·ɢà / ke·s̀‿sul̄ te·ɢì̀s / ke·s̀‿sul̄ te·ɢì̀s // e·zì̀ te·ì̀ e·zì̀ pa·nì̀ pä̂·le / a·nt̀s teɢì̀s ro·hì̀ ja e·zì̀ panì̀ pä̂·le vî̯·l // no se̯s̀‿se·ᴅäzi // no ku‿za e·zì̀ te·it̀ / te̯·ĭze üt̆telnu se̯s̄ ka·n̆nat̆ta ezì̀ ka·h̄ //

EMH 1906.
Lindistanud Mari Must 1972 Sudiste külas.

Kaval-Ants ja Vanapagan

Vanapagan [on] nüüd selline et, et tark inimene võib ta üle kavaldada. Sellised olevat aru poolest need vanapaganad. Kaval-Ants olevat ta kümme korda üle kavaldanud. Jah. Vanapagan ei ole Kaval-Antsust enam lahti saanud. Kõige viimane [vemp] olnud, [kui ta] Vanapagana küüni sisse pannud ja küünile tule otsa, et Vanapaganat ära põletada. Ants kaevanud [endale] augu küüni põranda alla, juba ette teades, et teda põletama hakatakse. Ta kadunud suure augu sisse ja [ise] hinganud ääre alt nüüd sedasi väljast, küüni ääre alt. Küün põlenud maani maha. Kui küün [veel] põlenud, Vanapagan tantsinud: "Äh, tät-tät-tät! Ants põleb! Ants põleb!" Ise laulis nii sedasi Vanapagan: "Ants ..." Ise lööb [käsi kokku]: "Ants põleb! Ants põleb!" Küün maani maha põlenud, Ants tuleb [aga] tuha seest välja, alt sealt august roninud [välja]. Vanapagan olnud seal, vaadanud: "Oh, kurrat! Sind ei uputa vesi, sind ei uput... või, põleta tuli ära!" Öelnud Antsule sedaviisi.

Ants ütelnud [Vanapaganale] sedaviisi, et lähme aga võidu kive viskama. Vaatame, kumb kõvem on. Ants püüdnud lõokese kinni või [ühe] linnukese ja pannud selle varruka sisse või tasku sisse ja. Ja Vanapagan lõhkunud kive maast taeva alla [pilduda]. Ja nüüd, lõoke läinud taevasse üles [lendu], Ants ütelnud: "Vaata nüüd, kus minu kivi läheb! Sinul alles peos või kübe [küll, aga] tuleb maha kui matsti. Minul ei tule kuskilt maha, vaata sa sealt. Ei saa [sa minust võitu]."

"Noh, no lähme siis liivast köit keerutama, kui sa seda ei saanud tehtud." Liivast köit keerutama läinud nüüd Vanapagan ja Ants. Antsul olnud taskud puha täis topitud ja, ja puhu..., linalemmeid või. Ants keerutanud ikka lonti lahti (?) ja, Ants keerutanud ikka lonti ja Vanapagan lõhkunud [liiva keerutada,] nõnda et käed olid katki liivast sedasi. Keerutanud ümberringi liivast [köit]. Aga ikka ei ole saanud [Antsust võitu] jälle. Küll olnud siis Vanapagan kimbus, et Antsust ei saa lahti, siis jääb ta [terveks ka] tulle pannes. Küüni sisse ..., mine sisse ja ... Aga Ants oligi kavalam ja Vanapagan ei ole kuidagi Antsust jagu saanud. Ikka jäänud alla.

Siis viimaks ütelnud sedaviisi, et "Ma lähen ära rohtu tegema endale," Ants ütelnud. Vanapagan küsinud: "Mis rohtu sa tegema hakkad siis?" – "Ma tahan endale silmarohtu teha, silmarohtu." Hakanud, Ants hakanud tina sulute..., sulatama nõnda et Vanapagan küsinud: "Anna mulle ka sellist rohtu." [See tähendab] tina. Vanapagan pannud nüüd Antsule tina silme peale sedasi. Vanapagan küsinud Antsu käest: "Anna mulle tina ja nüüd ... või seda rohtu, rohtu ikka." Ants ütelnud sedasi: "Jah, see

on hea rohi, see on hea rohi ja.” Ja siis nüüd Vanapagan hakanud kisendama suure häälega. Et teind pimedaks see rohi. Ei ole näinud [midagi enam], röökinud. Teised vanapaganad tulnud kõik appi: “Mis sul viga? Mis sul viga? Kes sulle tegi? Kes sulle tegi?” – “Ise tegin! Ise panin peale! Ants tegi rohu ja ise panin peale veel!” No siis sedasi. “No kui sa ise tegid,” teised öelnud, “[eks] siis kannata ise kah.”

Tartu murre

Otepää kihelkond, Kirikuküla
E l f r i i d e T r e i a l sündis 1. X 1912 Otepää Kirikukülas Kopa talus ja elas seal püsivalt kogu oma elu. Ka mõlemad vanemad ja abikaasa Elmar Kukk pärinevad sealtsamast külast. Koolis käinud kuus aastat. Lopsaka keelepruugiga sõnaosav jutustaja. Elfriide Treial suri 26. X 1992.

Karjapõlv

om̆muGune ü·lesˀtulek̀ no tū̧ i·k̀s ol̀ˈli kü·l̄ üit̀s ki·ùz ja ri·š̌t // aGa no ko·s̀‿sa pä·s̀sit muGuᵖ‿piDit̀ tu·lema eňne // tę·neGęr̀D ol̆lit ma·Gama jâ̂nü kü̂·l̄ kuì ę·ī̧Gat̆ti // tu·ltti jäl̆le u·v̆veste‿et no ka·s̀s‿ei sâ· joBa va·l̀mis‿mis // kuì sū̧̂·mizeGa rut̀tu val̆mis̀‿əs‿sâ· no miš‿sa mä·let̆tät sā̄l kuì‿za jo eňnemBi mę·t̀sa ei sâ / tū̧ ol̆li sî·s ku e·laʲ‿kar̆jan ol̆lı̣t // ts·iàGar̆jan tū̧ / tū̧· vęìz veĭDik̆keze i·l̀Damp miňnäᵓ / siňnä nî· var̀ra väèGa es̀‿su·ňnit̆ta //

no aGa toDa ko·Du‿Dulęk̆kit to·Da ū̧̂t̀sęt ęk̀va nīGu a·ĭna‿aìGu ōDęt̆tas̀ pä·ìvä pi·l̆ve alt̀ // mi·t̆tu kęr̀D oli mę̄·Dęt̆tu joBa va·ri ärä̀ i·k̀s oli pi·k̄ // mi·t̆tu kęr̀D ol̆liˡ‿loettuᵗ‿ts·ia ä·rä kä·èn olı̣vɒ kę·ik̀ // sî̧· tsiGa ol̆li se·l̆leGa / tū̧· tsiGa ol̆li to·l̆leGa // va·na em̆mis̀ ol̆li o·ŕkkuGa / pa·h̆ruk̆kene ol̆li pę·r̀zaGɒ // tö·Bizaba ki·riväGa // va·na rut̆tas̀ o·t̆tašseGa / kä·èn olivɒ kę·ik̀ // noᵓ / kui tsi·k̆kuGa ko·Du sait̀ sis̀ tū̧ jala va·l̀la vęt̀mine // kuì ol̆liva sis̀ nū̧ / nū̧ tsuv̆va ka·Bla ol̆liva sis̀ va·hel / kî̧·rDu läňnüvä‿ja // ja sa·s̀si läǹnüvä‿ja // ja sis̀ / no·it̀ tul̆li tę·neGęr̀D nî·‿mū̧̂Du‿ęt̄ / et‿tul̆li / vä·it̀s vä·l̀ˈlä vęt̀ta ja kaBel ka·t̀ski tęm̆mat̆ta‿ət eňnemBi ja·last ä·rä sāva‿ja // ja sis̀ jäl̀le kohek̆ki mu·jale jū̧̂·s̀kma kohe sis̀ o·mal ol̆li lu·š̌t m·iňnä // kas̀‿sis̀ ko·ekki pe·r̆ve‿ala ma·r̀ju ot̀ˈsma vai mę·t̆sa vî̧rDe vaì // vai tū̧̂·liste manu a·ĭna manu kaèma mis̀ nū̧· sā̄l tē·vä‿vaì // nī·j‿et eGa sīs tū̧ ka·r̆jalait̀s / lę·ùnas̀‿vahel väGa / nî· väGa ma·GaDa‿s̀ lä·p̆pek̆ki es ta·hak̆kine // lę·ùnas̀‿vahel ol̆li sīs va·BaDus roh̀kemp prî· eGa ma vę̂·ra man‿s‿ole ma ol̆li o·ma emä man ka·r̆jan / eGa sīs nî· väGa lę·ŭnas̀‿vahe tū̧̂·D es̀‿su·ňnit̆ta /

aGa ę·Daks‿pū̧l piDi jäl̆le kel̄ ne·li tsik̆kuGa mę·t̀sa minemä // ja kel̆lä ka·t̆tęšsani ja mę·niGęr̀D piDi vī̧l vahel ü·t̆tešsäni mę·t̆san olema // kuì es̀‿sâ pe·r̀nane kot̆tun // ts·ik̆kule / sū̂kki e·t̀te aǹDa / mišs‿oli va·l̆misteDu / ol̆li kus̀seGi a·ę̆na man sis̀‿es̀ tohi e·ǹne koDu ka· tul̆la // e‿e·ǹne piDit̀ nî·‿Gav̆va piDit̀ mę·t̂san olema ku pe·r̀nane ko·Du tul̆ˈli‿ja tsi·k̆kule sō̄Gi mo·l̀Di paǹDse // s‿tū̧ ka·r̆jamā tū̧· ol̆li jo p·al̆ˈlas̀ eGas̀‿sā̄·l ei‿Dä mi·Dä sū̂rt̀ vę·t̀ta‿s̀ ole ja

nu̯ᵗ‿tsi·a nū̯‿s̀ saĭzava kā· ke·zä‿ʙā̄l kä·ĭzivä // sâ·l na tso·ŋ̀ɢsę̄va ja // ja‿ja sī̄s ma·ɢaziva sâl sī̄s / tso·mppe sizen koš‿na oĭliva sis tso·ŋ̀ɢnuva eǹᴅäle / noìᴅ a·zemit̀ ma·ɢamize jaos̀‿ja // jā nī̄j‿et̀ kę·ĭtu oĭliva tü·hä̀ ku‿na ko·ᴅu tuĭliva / ko·ĭtust antti näìlə sis̀ sü·v̀vä‿vil et̀te //

peräst oĭli le·ĭmäɢařjan / ma käĭzi sä·i̯ĭse su·v̀ve kařjan üĭte ts·iàɢařjan‿ja / ja kû·s suv̀ve käĭzi le·ĭmäɢařjan // e‿e·ǹᴅä emä pû̯l // le·ĭmäɢařjan olek̀ oĭli m·inu arust vī̯l pa·remʙ // mul̄ oĭliva vä·ɢa â pe·nì // mul‿ol ka·it̀s âᴅ pe·ǹni tu·k̀ś ja kra·ńt̀s // ja sī̄s nû̯· oĭliva nî· â·‿et̀ kuĭ‿ma ni·me järʼɢi leh̀mä ę·ĭɢašsi əňnə‿et̀ / ki·rjäs̀ koš‿sa lä·ʰät̀‿sā̄l // sis̀ / ta tu·ǹᴅsę̄ joʙa ä·rä̀‿ət̀‿tu·k̀ś vę̄ĭta ki·řjäst kra·ńt̀s vę̄ĭta ki·řjäst siš‿ta kâ·nᴅse kohe ü·m̀ʙre // nī̄·j‿et ma saìje le·ĭmäɢařja man külänᴅ lü·l̀li lüv̀vä // siš‿mul̀ oĭli joʙa rā·maĭtit̀ ü·t̀ten‿ja mul̀ oĭli ē·ɢelᴅämize tû̯ᴅ ü·t̀ten ja luɢezi rā·maĭtit̀‿ja / vahel ē·ɢelᴅi te·ì kä·zi‿ᴅû̯ᴅ‿ja // ja ku·ᴅazi miᴅäɢine ja / sâ·l oĭli jo pa·remʙ olek̀ // no sis̀ oĭli joʙa sūremp ka ve·ĭᴅikkəze //

aɢa kui kī̄·ni‿aìɢ vä·l̀lä tuĭliva pa·řmu tuĭliva no sī̄s̀ / jô·ziva ku·řjavaᵉmu vahel vę·s̀sa kül̄ kä·es̀t ä·rä̀ // nī̄·j‿et̀ m·ęniɢę̀rᴅ vę̀tsev‿ę̀kvᴅ i·kku vaĭlalę̄ // kui kęik̀ mę·t̀sᴅ sū́rtte mę·t̀sa sis̀se lä·t̀siva laĭjalę̄ ei‿ju·l̀ɢu ämp tę̀izı̣ o·ĭsmaɢi miňnä ja‿i‿zā kä·t̀te‿sis̀ // ku vahel sūre i·kkuɢa / tuĭli a·ę̆naliste manu sī̄s tul̀li jä·l̀le kas̀ / e·zä̀ vai‿vai ke·s̀ki / kes tu·l̀li sī̄s jäĭle a·p̀pi / näìᴅ mę̀tst vä·l̀lä ajama //

sä·ĭᴅse suv̀ve käĭzi ka·řjan‿ja aĭnult ka·it̀s kę·r̀ᴅ / oĭli toĭle â·‿sī̯n nī̄ veĭᴅikke ma·ɢama jā̄nü et̀ le·ĭmä oĭliva // läǹnüvä nī̄·j‿et si·s̀‿sai ka ko·he ę̀kva tę·nęɢę̀rᴅ saì‿ja·òle // üĭte ma·řja vai sē·ne naĭze keš‿sā̄lt mû̯·ᴅä läĭtsiv pe·ni nakkaś a·uk̀ma nî vir̀ɢu kohe ü·les̀ ja kohe le·ĭmä pa·ras̀‿jaɢu lä·t̀sivä // ja‿s tę·nę kęr̀ᴅ oĭliva li·na vêren ka- / säit̀smä su·ve sⁱên ka·it̀s kęr̀ᴅ oĭli mul veĭᴅikkeze ku·r̀ja aɢa nî·‿vęr̀ᴅ ve·ĭᴅi // e·s̀‿sâ pahanᴅaᴅa su·ɢukki //

EMH 2223.
Lindistanud Hella Keem 1973 Kirikukülas.

Karjapõlv

Hommikune ülestõusmine, no see ikka oli küll üks kius ja rist. Aga no kus sa pääsesid, muudkui pidid aga tõusma. Mõnikord olid [uuesti] magama jäänud küll, kui hüüti. [Siis] tuldi jälle uuesti, et: “No kas ei saa juba üles, mis!” Kui ruttu söönuks ei saanud [, põrutati]: “No mis sa mäletsed seal, et sa juba rutem metsa ei saa!” See oli siis, kui loomakarjas olid. Seakarjas, see ..., sinna võis natuke hiljem minna, sinna nii väga vara ei sunnitud.

No aga seda kojutulekut, seda ootasid küll nii nagu heinaaegu oodatakse päikest pilve tagant. Mitu korda oli vari juba ära mõõdetud, ikka oli [veel] pikk. Mitu korda olid sead üle loetud – käes olid kõik. See siga oli [koos] sellega, too siga oli tollega. Vana emis orikaga, väike kult oli põrsaga, nudisaba kirjuga, vana Rutas Otasega, käes olid kõik. No, kui sigadega koju said, siis see jalgade lahtivõtmine! Kui siis olid need ..., pastlapaelad olid siis vahel keerdu läinud ja, ja sassi läinud ja. Ja

siis tuli neid teinekord niimoodi et, et tuli nuga välja võtta ja pael katki lõigata, et rutem jalast ära saaks ja. Ja siis jälle kuhugi mujale jooksma, kuhu siis endal oli lusti minna. Kas siis kuhugi [mäe]kalda alla marju otsima või metsa äärde või. Või tööliste juurde heinateole vaatama, mis need seal teevad või. Nii et ega siis see karjalaps lõunavaheajal väga, nii väga magada ei läbenudki, ei tahtnudki. Lõunaajal oli siis vabam voli. Ega ma siis võõra juures olnud, ma olin oma ema karjas. Ega [seal] siis lõunavaheajal tööle nii väga ei sunnitud.

Aga õhtupoolikul pidi jälle kell neli sigadega kesapõllule minema. Ja kella kaheksani ja mõnikord pidi veel isegi [kuni] üheksani põllul olema. Kui perenaine ei saanud kodus sigadele valmis sööki ette anda, [kas ta] oli kusagil heinateol [või], siis ei tohtinud enne koju ka tulla. Pidid aga, niikaua pidid kesapõllul olema, kui perenaine koju tuli ja sigadele söögi moldi pani. Sest see karjamaa, see oli ju paljas, egas seal ei tea mida suurt võtta olnud. Ja need sead, [ega] need ei seisnud [paigal] ka, käisid mööda kesa. Seal nad tuhnisid ja, ja-ja siis magasid seal siis lohkude sees, kus nad siis olid tuhninud endale neid asemeid magamise jaoks ja. Jaa, nii et kõhud olid tühjad, kui nad koju tulid. Kodus anti neile siis veel süüa ette.

Pärast olin lehmakarjas. Ma käisin seitse suve karjas, ühe seakarjas ja, ja kuus suve käisin lehmakarjas, oma ema juures. Lehamakarjas olemine oli minu meelest veel parem[gi]. Mul olid väga head koerad. Mul olid kaks head koera, Tuks ja Krants. Ja siis, nad olid nii head, et kui ma lehma nimepidi hüüdsin, ikka et: “Kirjäs, kus sa lähed seal!”, siis ta tundis [lehma] juba ära. “Tuks, võta Kirjäst! Krants, võta Kirjäst!” Siis ta ajas [selle] lehma kohe tagasi. Nii et ma sain lehmakarjas küllalt lulli lüüa. Siis mul oli juba raamatuid kaasas ja mul oli heegeldamistööd kaasas ja. Lugesin raamatuid ja, vahel heegeldasin, tegin käsitööd ja, ja kudusin midagi ja. Seal oli juba parem [see] olemine. No siis ma olin juba natuke suurem ka.

Aga kui kiiniajal välja tulid, parmud tulid, no siis jooksid kurjadvaimud vahel võssa käest ära küll. Nii et mõnikord võtsid otse nutu lahti kui kõik metsa, suurde metsa laiali läksid. Ei julgenud enam teisi otsimagi minna ja ei saanud[ki] siis kätte. Kui vahel suure nutuga tulin heinaliste juurde, siis tuli jälle kas isa või, või keegi, kes tuli siis jälle appi neid metsast välja ajama.

Seitse suve käisin karjas ja ainult kaks korda selle aja sees [juhtus, et] olin natukeseks magama jäänud, et lehmad olid [edasi, mujale] läinud. Aga siis sain ka kohe, päris õigel ajal sain jaole. Ühed marja- või seenenaised, kes sealt mööda läksid. Koer hakkas haukuma ja ma ärkasin kohe üles – ja lehmad just parasjagu läksid. Ja teinekord olid [nad] lina[põllu] servas. Seitsme suve sees oli mul kaks väikest pahandust. Aga niivõrd vähe, et ma ei saanud sugugi riielda.

Võru murre

Hargla kihelkond, Kalli küla

Emmi Nurm sündis 17. XII 1887 Harglas Taheva vallas Kalli külas, kus saatis mööda kogu oma elu. Ta isa Hendrik ja abikaasa olid põliseid Kalli küla elanikke, ema Ann pärines Taheva valla Essemäe külast. E. Nurm sai haridust kolm talve Hargla köstrikoolis. Ta oli rikka sõnavaraga andekas jutustaja ja regivärsside esitaja, tema keelepruuk esindab Hargla keskosa murrakut. Emmi Nurm suri 6. IV 1979.

Vanajuudas kimbutab teekäijat

*me·ìl olĩ üt̆ś le·ìhm mũwäʔ // ja sìs nĩ niɢu pü·m̀mek̆kezeɢe tulĩ / vĩ·jä^{t} ̯teɴä tahaʔ / ke·s̆̀kustę ̯vai ke·ŕiɢu ̯mę̀izaɴę vai sã̄·l olĩ / sã̄·lt̀ sis̨ pańt'ti a·uttu ̯bǟle // ē·ví̯ɢe sìs mi lä·t̆'si tu̯ɴ li·ìhmä vi̯·mä // ja mu·ìl ̯ìs olę^{m} ̯mi·ŋ̆ɢaǵi tu̯ɴ li·ìhmä / ìs ̯sâ ütteǵi vi·ìsa vęettus tû li·ìhm ìs taha ę·ìɢę̀ɴę mi·ňnä^{j} ja ma lät̆'si sã̄·lt̀ eì ma muŕra ütte pe·ɴäjä ̯ošsa // ja ni·k̆ka e·s̀sü ēvist ä·räk̆ki^{ʔ} // ja ē·ví lätt ̯i̯ks mi·nème ma hę̀iɢu ê·ví ê·ví // ē·ví ei ka·ek̆ki miňnu enämʙ ta·k̀ka ja ma· jä·ìje ēvist ma·haʔ // ja ē·ví lät ̯ę̀ks ke·ŕiɢu ̯mę̀izaɴę // rut̀tas siňna^{l} ̯le·h̆mäɢe eì sã̄·l pant̆tas au·ttul li·ìhm pã̄·le ̯ja piat̀ ke·l̆̀lä ̯aos̨ sâ·l oɬę̀mę //

noì hã̂ kü·lì̂h // nak̆ka ma ̯sis sĩ·s̀t mę̀tsa mũ̂ɴä mi·nème // eì ma^{k} ̯ka· ̯ìks l'ähä si·nnaʔ / ke·ŕiɢu ̯mę̀iza vai si·ňna^{p} ̯pōlę ę̀ks ke·ŕiɢu pōlę no·ì̂h / nō ja·h̄ / eì si·ňna^{p} ̯pōlę ę̀ks sã̂l o·m̀ meìl kes̆kus̀ ̯ka·h̄ / sã̂l ke·ŕiɢu kot̆tal pi·à / sĩ̂ìhɴpũ̂l ke·ŕik̆kut̀ ve·ĭ́ɴik̆keze //

ja l'äha ma^{k} ̯ka· ̯ìks / ę̀k̆va ru·t̆tat̆tę̀n ar̆mę̀ɴu ru·t̆tat̆tę̀n si·ňnap̆pōlę̀ // sâ ütt̆ele ko·t̀talę̀ kaije nĩ̂ // noì sê kü·ll̆ ̯eij ̯olę^{t} ̯tu̯ ke·ŕiɢu ̯mę̀iza pōɬę̀ mineǩ no ko·ès̨ ̯ma^{s} ̯sis̨ l'ä·hä noì // l'ä·hä ̯bäle l'ä·hä ̯bäle l'ä·hä ̯bäle ̯ja // sâ ä·k̀ki ütt̆e // ütt̆e lō·ɴ́zik̆kut̀ näet̀ i̯·̂ pã̂l // ja ü·t̀le ̯eì / no· olę̀ ̯s̀ ma ê· vēren tâ ̯m̀ kã̂·rmaňni pa·ŭl'i lō·ɴ́zik̀ // ja ü·t̆'s̆ sa·m̄ olĩ vil pa·ňɴaʔ si·s̀ olę̀s̨ / sã̂l / ol̆̀lu va·ɬɢemäel tũ̂n ko·ŕɢę̀n peŕven si·zen / ja sis̨ hãŕi pu̯·us̨t ki·ňniʔ // ma ü·t̆'li eī / kae^{s} ̯sĩ·n no oňma^{k} ̯kül^{v} ̯va·na^{j} ̯jûɴaʔ kiä tahtę̀vę̀ ve·ɴäɴeʔ // ja si·s̀ hãŕi tũ̂s̨t pu̯us̨t ki·ňniʔ / ja pe·ì pe·ì ar̆mę̀ɴu ni·l̀bę̀ kâ· olĩ sã̄räne e·k̆käne o·l̀'l ̯ja^{p} ̯pũ̂l' lu·m̆̀minę̀ // ja sis̨ hãŕi tus̨t pu̯·us̨t ki·ňni^{j} ̯ja / ü·t̆'li eì ma^{k} ̯kü·l enämʙ e·ɴ̀ź̀i ei^{l} ̯lã̂ ̯eì tâ ̯m̀ / tâ ̯m kã̂·rmaňni pau̯l'i lōɴ́z- lō·ɴ́zik̀ tanì̂h i̯·̂ pã̂·l ̯ja / no· ̯oɬę̀ ma ę̀kva ê· vē·ren kos̨t ma^{s} ̯sis̨ no ê· vi̯·̂rɴe ę·m̆̀mę̀t̆tę̀ sa·ìje // ja ma taha ę̀ks si·ňnä^{p} ̯pōlę̀ miňnäʔ / vä·l̆̀lä ̯bōlę̀ ę̀ks / nĩ̂ ta·ha^{p} ̯pōlę̀ sū·rę̀ɴĩ̂ pōɬę̀ / aɢa mũ·k̆ku ę̀ks vä·è ̯ɢauppa sĩ̄jä ê· pōlę̀ noì̂h̄ / no mis̨ a·ź̀i tâ piat̀ o·ɬę̀mę̀ //

sa·ĭźi sã̂l ütt̆e tü·k̆kü aìɢu ja mę·t̆'li eì ̯noʔ / no mi·s̄ sis̨ no^{p} ̯piat̀ sâ·ma no l'ã̂tt ̯ę̀ks ek̆kę̀ si·s̀se // ja sis̨ eźi^{m} ̯mę̀t̆'li kā·̂ ̯eì / no ü·l̆ɴäs̨ eì va·na^{k} ̯kuraɴ́i ̯l̆'li^{n} ̯no / no va·na^{k} ̯kuraɴ́i ę̀mm̆ę̀t̆tę̀ no kis̄ miňnu ki·s̆̀k sĩ̄jäʔ ê· vi̯·̂rɴe kona ma^{t} ̯taha ü·t̀te mû·ɴu si·ňnap̆pōɬę̀ ę̀ks miňnäʔ / sū·rę̀ɴĩ̂ pōɬę̀ // mę·ìtlę̀ / eì mâ· oɬę̀ no sū·rę̀ɴĩ̂ pã̂l // jaì̂h // ja ̯s no sis̄ nak̀si tu·ɬę̀mę̀ sã̂·lt̀ // ja si·s̄ / nak̀si tu·ɬę̀mę̀ ja sis̄ sai̯ pe·räɢę̀ɴ̀ no si·s̄ sai̯ siňna^{s} ̯sū·rę̀ɴĩ̂ pälə / sis̄ tulĩ ē·ví jo muɬ̆ɬę̀ va·s̀ta / sã̂l / pōɬę̀n tĩ̂ìhɴ sã̂·l / sã̂l piä ke·ŕiɢu ko- / se·l̆̀le ̯bũ̂l

ke·ŕikkuì sîn ęĭGęᵏ‿ka·ŭwęǹ / ti·mä ołłęw tułłuᵏ‿ka·èmę kosī mâ· ołłęw jǟ·nüᵊ / eì kuìs mâ· ołłęw ä·räᵏ‿kàonuᵊ // ja·ȕ / no si·s̀ saije ē·ví muᵏ‿kä·ìte si·s̀ naksi‿ma u·m̆ma kodu pōłę tu·łęmę ja ē·ví läìś sìs lehmäGe va·łkka // ja nı̯·i sìs ma ro·ȕkęmB eiᵗ‿tī·jäᵊ /

aGa eGa‿ks üìś ü·ìles̀ kiä / tanȕ va·łGęmäe pûl iks kä·üw‿eì / vä·ǵevüźi tahęt̆taw e·ȕkę si·s̀se vījäᵊ // ü·l̆Däs̀s‿eì / sâ·l ołłęw vanast ke·ŕik̀ ołłuᵊ eì ke·ŕik̀ ołłęw siňnaᵊ / vî· pęȕja vaònuᵊ // mûD me·DäGi ma‿i tī·jä aGa / vâ·Gevü·źi tahęt̆ti mi·ňnu siňna ê· vı̯·rDe vet̆täᵊ / jaᵏ‿kona ma mę·ìlę ma mę·ìlę ütte mû·Du eì maᵖ‿pi·à ę·m̆mę̆ttę sâma sū·rędī pā̄le // ja nä·e // ja ku tū̆D lō·ďzik̆kuì sâl ê· pâl is̀ ołłuᵊ // tû· olī̄ üt̆te po·ĭźi lō·ďzik̀ // ja ku‿ma tû·D is̀ nä·ňnüᵊ / sìs ma os̀s‿ęks e·Dèźi läňnüᵊ î· pōlę // ja tû· saì mul̄ niGuˢ‿si·l̆mä // tû lō·ďzik̀ / paìstu e·ňne / e·ňne tū̆D jala pa·ňDmist / ja sīs̄ vęt̆ti ma tûs̀t pu·us̀t ki·ňniᵊ / si·s̄ jäìje mul / e·ȕkę minemelDe / kàe nî· olī̄ a·źi // mû·D ma‿ì tī̄jäᵛ‿va·łGęmäest meDäǵi se·l̆lät̆teᵊ /

ma olę va·ňna‿jūDast ka u·nęn näňnüᵊ / nā ü·t̆śkęrD mukka hirmzaDę tę·rę̆l'iᵊ / ma‿iᵗ‿tiäᵐ‿mìs pa·hanDus̀ meìl o·l̄ // ja lät̆si siňnaᵏ‿kę·l̆Gušsę̆Dę / ja lamšsi siňna ü·t̆sinDe nułkka ma·gàmę / ja kà·e // ku ü·t̆s tu·łę̆ / siňnaˡ‿lä·vè‿Bā̄le / ja nū̆ o·Bę̆zę ka·Bjaᵊ a·łȕ // mu·s̀t sā̄ntseˢ‿sa·řvęᵖ‿pâ·n // o·Bę̆zę ka·Bjaᵊ a·łȕ‿ja / ja sìs̀ // njà·uǵ // njà·uǵ / a·řmę̆ttuDę njà·uǵ // ńâ·uw‿ęks / ńâ·u / jâ·l̀leᵏ‿kiBęnę̆k̆kęzę a·ò‿Beräst // ja vahìs̀‿sâ·l / aGa mû·manu is̀ tu·łęᵊ // is tu·łęᵊ // maᵊ u·nęn nä·ìje noȕ sìs̀s‿is tī·jäˢ‿niGu nî pe·l̀läDe ka· koGuńi / ku ü·les̀ heräźi / sīs̄ lät̆ś kü·lᵐ‿niGu i·řmut̆tumę̆s̀ //

EMH 2160.
Lindistanud Hella Keem 1973 Kalli külas.

Vanajuudas kimbutab teekäijat

Meil oli üks lehm müüa. Ja siis nii poolhämarikus tuli viia teda sinna, keskusesse või kirikumõisa või, seal oli, sealt siis pandi [ta] auto peale. Eeviga siis me läksime seda lehma viima. Ja mul ei olnud millegagi seda lehma, ei saanud ühtegi vitsa [kaasa] võetud, see lehm ei tahtnud kuigi hästi minna ja ma läksin sealt, et ma murran ühe männioksa. Ja selle ajaga kaotasin Eevi [silmist] äragi. Ja Eevi läheb ikka edasi, ma hõigun: “Eevi! Eevi!” Eevi ei vaatagi minu poole enam tagasi ja ma jäin Eevist maha. Ja Eevi läheb ikka kirikumõisa, ruttab sinna lehmaga, et seal pannakse autole lehm peale ja peab õigeks ajaks seal olema.

No hea küll. Hakkan ma siis siit metsa mööda minema, et ma ka ikka lähen sinna, kirikumõisa või sinnapoole, ikka kiriku poole, noh. No jah, et sinnapoole ikka, seal on meil keskus kah, seal kiriku juures peaaegu, siinpool kirikut natuke.

Ja lähen ma ka ikka, kohe rutates, kangesti rutates sinnapoole. Saan ühte kohta, vaatasin niimoodi [ringi], noh see küll ei ole see kirikumõisa poole minek. No kuhu ma siis lähen noh? Lähen [aga] peale, lähen peale, lähen peale ja. Saan äkki ühe ... Üht lootsikut näed jõe peal! Ja ütlen et, nüüd olen siis ma jõe ääres, see on Käärmanni Pauli lootsik. Ja üks samm oli veel teha, siis oleksin seal olnud

Valgemäel sellest kõrgest kaldast all [jões]. Ja siis haarasin puust kinni. Ma ütlesin et, vaat siin nüüd on küll vanapaganad [mängus], kes tahavad [sisse] vedada. Ja siis haarasin sellest puust kinni ja hoidsin, hoidsin [kinni]. Kangesti libe ka oli, niisugune jäine oli ja poolenisti lumine. Ja siis haarasin sellest puust kinni ja ütlesin et, ma küll enam edasi ei lähe, et see on, see on Käärmanni Pauli lootsik siin jõe peal ja nüüd olen ma jõe ääres [väljas]. Kust ma siis nüüd jõe äärde ometi sain? Ja ma tahan ikka sinnapoole minna, eemale ikka, niimoodi siiapoole maantee poole, aga muudkui ikka vägisi [veab mind] siia jõe poole noh. No mis asi see peab olema?

Seisin seal tükk aega ja mõtlesin et, no, no mis siis nüüd peab saama, nüüd lähed ikka jõkke sisse. Ja siis ise mõtlesin ka et, no öeldakse, et vanakuradid olid ju. No vanakuradid ometi, no kes mind tõmbas siia jõe äärde, kui ma tahan muudkui sinnapoole ikka minna, maantee poole, mõtlen, et ma olen nüüd maantee peal. Jah. Ja no siis hakkasin tulema sealt. Ja siis hakkasin tulema ja siis sain viimaks, no siis sain sinna maantee peale [välja]. Siis tuli Eevi juba mulle vastu, seal poole tee peal seal, seal, peaaegu kiriku ko[hal], siinpool kirikut, siit kaunis kaugel. Tema oli tulnud vaatama, [et] kuhu ma olin jäänud, et kuidas ma ära kadusin. Jah. No siis sai Eevi mu kätte, siis hakkasin ma oma kodu poole tulema ja Eevi läks siis lehmaga Valka. Ja nii siis ma [sellest] rohkem ei tea.

Aga igaüks ütleb, kes siin Valgemäe pool ikka käib et, vägisi tahetavat jõkke sisse viia. Öeldakse et, seal olevat vanasti kirik olnud, et kirik olevat sinna vee põhja vajunud. Muud midagi ma ei tea, aga vägisi taheti mind sinna jõe äärde vedada. Ja kui ma mõtlen, ma mõtlen ükslugu, et ma pean ometi saama maantee peale. Ja näed. Ja kui seda lootsikut seal jõe peal ei oleks olnud. See oli ühe poisi lootsik. Ja kui ma seda ei oleks näinud, siis ma oleksin ikka edasi läinud, jõe poole. Ja see torkas mul nagu silma. See lootsik seal paistis enne, enne seda jalaga [jõkke] astumist. Ja siis võtsin ma sellest puust kinni. Siis jäi mul jõkke minemata. Vaat, nii oli asi. Muud ma ei tea Valgemäe kohta midagi rääkida.

Ma olen vanapaganat ka unes näinud. Nad ükskord minuga hirmsasti tõrelesid, ma ei tea, mis pahandus meil oli. Ja läksin sinna aganikku ja heitsin sinna üksinda nurka magama. Ja vaatan, kui üks tuleb, sinna ukse peale, ja need hobusekabjad all! Must, niisugused sarved peas, hobusekabjad all ja. Ja siis näugus, näugus, koledal kombel näugus. “Nääu!”, ikka “nääu!” iga natukese aja tagant. Ja vahib seal, aga minu juurde ei tulnud. Ei tulnud. Ma unes nägin noh, siis ei teadnud nagu nii karta ka päriselt. Kui [aga] üles ärkasin, siis hakkas küll nagu hirmsam.

Vastseliina kihelkond, Savioja küla

Juuli Pilt sündis 21. II 1880 Vastseliina Misso vallas Pulli külas, kust pärines ka tema isa Mihkel. Ema Hell oli sündinud naaberkülas Rammukal. J. Pilt käis kolm talve Misso külakoolis, abiellus 19-aastaselt taluniku Kaarel Pildiga ning asus mehekoju Savioja külla. Oma viimased eluaastad veetis ta lapsepõlvekodus Pulli külas tütre juures. Vanapärase murdekeelega meisterlik jutustaja ja keelejuht. Juuli Pilt suri 18. I 1977.

Verev roos

*me·ìl olī imä vä·èGA kęřralik̀ i·nemine / tû· jäť sis̀ a·ì‿DU va·nęMBA məl-mińijä lašk mę·ìsa‿jaᵊ / mû·ᵊ jäť‿iks hiǹDäle tę̄·zęs̀ / ko·s̄ sis̀ tū ka·ŕà maṉ saì / e·läjäᵊ‿ja pe·reᵊ / ü·ť's inemine mi·Dä̆‿tettäᵊ // niᵊ jä·ť mu ko·Dò / jä·ť mu ko·Dò / le·ìBä kaštma / mâ· olę‿s̀ vil le·ìBä ka·štnuGi // a tū nî· pik̄ / pik̆kEB ę·ks ku‿tā pli·iť / tu olˀl‿DU lē·vä mę·ìhḱ // ja maᵏ‿ka·šťì ja mul̀ e·D̄ìmäne leìB ka·šta i·ìmah // vę·ì ku mu·rę̆‿mul̆l‿olī / ḱü·lᵐ‿mul olī ra·šsę ḱü·lᵐ‿mul̆l‿ę̆kvaᵖ‿pâ· ťsi·lkke tä‿man // kaì ḱü·lᵐ‿ma‿ť miDä i·mä i̇ks nā·rah̆hutī / aᵗ‿ťā̄· lašk iks ka·šta‿jp / ja tulī jälᵏ‿ku·mppę et eiᵊ / vî·l iks ka·štaᵊ ka·šti‿tū lē·vä ä·rä̆ʲ‿ja // jaᵊ // ni ti·mä paǹD tū lē·vä eš̄ ki·ńniᵊ śâl i·leśt ja paǹD ja·uìha pâ·le ja‿ət ḗ·h jū·l'i // ei su·ll‿olę‿iᵐ‿mī·ški joìht ni kʲö·rtslik̆kanę ku‿za‿se lē·vä olť jä·ìnüᵊ // mu·l̄‿läť's tû vä·èGä ki·h̆hä‿pitteì / et ku·iš ma‿s̀ ni ha·l̆vastę jäť'ti // ət‿saì‿s ha·ìv // tiä̆ üttel̆ külᵐ‿na·l'à‿Beräst tū si·nà / ḱül‿olī ha·ìv //

*üť's ťjä·k̄ olī jälᵐ‿mę·ťsah̀ / vai ta·l̆liì / jä·ťtetTiGi / eì ma·ᵊ vę·ťta panę lę·ùn‿aìGU tu ťäk̆ku ka e·ìte ni vilä̀ ko·ìkko viťtäᵊ / jälᵛ‿vî sō·ǵì // ni paǹD lä·ńiGU‿Dävve pî·mä / ja päťsi le·ìBä / ja mû· sōǵi sis mis näil o·ī sis miš li·hà ja tû· olī ä·ŕᵛ‿vîD joᵊ e·źiᵊ // olˀliⁿ‿ni·äᵏ‿ę̆ik̆ mę̆tsah sjâl tū nu·řmę‿Bāl olˀliᵊ // ni lä·ťsi sis̀ tûD // tja·ìkku ma e·ìte tûma / pi·ńi olī kū·D́iGaᵊ talˀli lä·vè î̆h ki·ńniᵊ ę̆kvaᵊ tûl olˀli̇ pu·jaᵊ // tūl pi·ńil // nô·‿ni läťsi mi·ńèmä‿ni jaᵗ‿tu pi·ńì virotī mul̆lę kâ·la // tû·D maᵛ‿vä·èGA hi̇ťtü / tūD pi·ńnì / sis‿maᵊ hi̇ťtü a·řmę̆ttohę //

*nô·‿ni tę·ì tu ho·Bęzę̆kę̆zę ę̆ks‿sis vä·ìlä talˀlist vällä ä·rᵊ // niᵊ i·mä aǹD pi·ńil naha kū·mas̀ tû läť's kû·ťti paGę́zi ä·ŕᵊ ummi po·ìGę manò // nī‿s // paǹni ťä·k̆ku e·ìte‿jaᵊ / aᵊ mä·rà‿ja tū tę̄·zęᵊ nū̆ᵛ‿va·ŕrę̆mBaᵊ nū‿ę·ks olˀliˢ‿säl mę·ťsah̀ joᵊ / ja sis̀ pa·ńni tä lē·vä‿Bäťsi paǹni sis ra·ťtilę // jaᵊ vęī noᵊ kuì‿ma u·ìhjuGa sâ‿s̀ vę·ìta sis‿ni vęī ti o·hilę̆ijaGA nī / sû·‿vērest ki·ńniᵊ iǹne / ja lä·ťsi eī viä̆‿ť / s‿om̄ / ta sū̆·k̆ i·ìks‿eì pu·ťtu‿uiᵗ‿tęřGUDA‿ę·ij‿eì lâ‿ä·ì ťä kę·vastę mi·ńemä‿äiᵊ ku u·ńaᵊ omma‿pâ·l‿s lāť kęvastę mi·ńemä / eì‿s lâ ta·s̀sa //

*ni tu·lę̆ kę·řraGA a‿a üť's mä·rä jäl o·l̆'li // mä·rà olī ja tû·l olī / sā̆ne mû·D‿et ku ťä mę·ťsah̀ miDäGi kū·lah̆ti / s‿tä ka·k̆saš̄ tu / pû· vä·ìllä‿ja jaᵖ‿pa·ńD // ja tu ťja·k̄ rū̆·k̆ke jälʲ‿ja saištaš̄ kat̆tę jala‿Bälę̆ja hi- hi·řn tūD tę·ìst iks tę·ìźi hoBęzit̀ / a ütte ku·ìva kū·zę pe·Däjäk̆keze küˀGe olī tû mä·rä ki·ńniᵏ‿ki̇ olī pa·nì // tû sû·ŕ mä·rà jäl̄ olī kui / a·hì // tū ki·ńniˢ‿siǹnäᵏ‿köüDeì / ke·ťteh sjâl tû·Gaᵊ // s‿tû tę·m̆maš̄ tū / ka·ńnuGA / kęGę ka·ńnuGA tū pû· / peDäjä vä·ìllä‿ja tū va·s̀ta //

a·h̀‿sa taìvas̀ sis‿ku tu tʲä·k̄ vi·zaš̄ ka·ťtę jala‿Bäle ü·leš / aGA ma‿nī· olˀli jälʰ‿hi·ťtünü‿et mi·ìte käźi va·l̆lalę śā̆lt pī·mä läńiGU külest s‿päzeᵊ / ka·s̀‿ses tu pī·mä läńik̆ miDäGi ma·š̄ / tu ilma tu ne·l'ä te·ìsküm̀ne lehmä maṉ pî·mä / a·ǹD / sis tû· olī no mi·DäGi vizanu mā·hha // tû olī iks kä·eh̀ ja / pe·ì hoBęst ki·ńniᵊ // tu‿tû mä·rà tulę va·s̀ta nu kû·ś tak̆kah / a tā·h̀samah̀ väreᵊ alī

ka·h̄ / sîn tā u·ššaęea al̄ / tâ· lu·ḿp̀ tah̄si luḿp̀ tā lu·m̌ʙi vēreh // a t sâl ta·ɢà‿ʙol va·‿eos̄ vä·èɢaʔ // siäl vä·reh̆t'i tak̆kah joʔ // vaĭ- om̀ va·‿eòva / tu mä·rà k'ā̆·ṅᴅ sjalt̀ lä·ʙì // tūst̀ va·‿eòva / ja jä·ì siṅnäˢ‿si·š̆se // a t'ä·k̆ku sis̀ pe·ì ma‿ks ki·ṅniʔ jaʔ / ja lē·vä‿ʙät̆si jaʔ / lä·ńiɢuɢaᵖ‿pî·m ka‿l'l kä·è‿t̆sɒh aɢa e·źiᵛ‿väŕiźi ḱü·l jaʔ //

niɢu‿s̀ lät̆si si·ṅnäⁿ‿no nuh̄‿sis sū̆·ᴅi // ni laźiᵏ‿ke̯ik̆ pu·h̀kam̆ma ni laźi maᵏ‿ka pi·k̆käle siṅnä paṅni kū̆·kkęzę pā̄le / pā̆·‿ja // ū̆·ze ol̄ rüà rī·h̀ / peśti rüà rī·h̀t // kaìj‿et pā̆· om väèɢa ha·ìɢę / la·źì nî se·ᴅä mū̆ᴅu // tī·jä‿t ma es̄ hi·ṅnäst‿pit̆teh ja üt̆'s ri·ṅnah̀ teì vä·èɢa ha·ìɢę̀t // vä·èɢa ha·ìɢę̀t saì // et m·ìs tah̀ nüt piat̀ o·lęma ku·m̌ʙì / jô· riṅnah̀ ka·zus̄ // jo·ʙà kazus̀ rū̆·ź // a·ì mul ḱülˢ‿sā̆·ṅtse rō·źì / aʔ e·s̀‿sā siṅnä mi·ṅtka‿ʙōlę kâ· miṅnäʔ // aʔ nā·ʔ lät̆si ärᵏ‿ko·t̆tost vę̀i tī·jämᵐ‿mis̀ tu̯· aźi ol̄ // niʔ lä·t̆si et imā̆ a·ìj‿et mi·nè‿no pul̆'lilę e·ṅnę‿ja sjā́·lt̀ külˡ‿ju·hàṅ̀ paṅᴅ ho·ʙęzę e·ìte ja vî· suʔ / a nū̆·ʔ pi·h̀kvahe ärᵐ‿mę·lę̀mʙa ve·lèʔ lä·ṅnümᵐ mul̄ / no·ìᴅ olę‿s̀ kot̆toh̀ // nō·‿ni sa·ì‿zis nū̄ tu·l̄‿dū̆ ve·lè‿nańe mul sī̆jäˢ‿se̯·nàɢa et e·ìj‿et nū̆· um̆maˡ‿lät̆siᵖ‿pi·h̀kvahe et̀ // et no·ìᴅ eĭj‿olę ko·t̆toh̀ et nō·‿i sâ·‿aiʔ / sâ·‿aì joʔ / olę‿iᵏ‿ki·ä l'a·ī ka‿t̀ vä·èɢa sūrę va·lu sêh̀ om̄ // sis̀ mul̀l‿ol' seõ pū̆·l' kihà niɢuᵗ‿tu·lę̀h / ke̯ik̆ ve·ret̄‿ət / et ve·ṙrev rū̆·ź // ni jäl̄ tul̄ e·zà / joʔ jäl sī̆st ho·ʙęzęɢaʔ / a noʔ mîᵖ‿po·is̀sa jäl‿ks o·lę̀‿ę̄s / tul̄' e·zà niʔ / e·zàɢä lät̆si mi·ṅtkahe miṅemä niʔ a mi·ṅtkak̆kęnę jäl rî·ɢa ro·h̀tᴅę pe·ṙrä läṅnüʔ / e·s̀ sāᵗ‿tū̆·ɢa ko·kko // ni a tū̆ mi·ṅtka a·n̄ // tu̯ täl̀ ve·lè‿nāńe // tu̯ jäl / a·ŕšti ve·lè‿nāńę tū̆ / a mina kā· ve̯i te·ṙveś tet̆täˢ‿sîn /

niʔ tū̆· aṅᴅ sis̀ pa·p̀rę paṅni pā̄·le‿ja // jaʔ noᵖ‿pu·h̀ḱ kül‿mią puh̀ḱ‿ja o·l̄ sōla‿ʙu·h̀k̆jaʔ // pu·h̀ḱ‿ja mi·ä̀‿ᴅä śā̄l te·k̄‿jaʔ a·ṅᴅ pu·ᴅ́ęla‿ᴅäv̆ve kah̄ // tut̀ / ve·ᴅelät̀ / ei t'ä·‿s̀ mis tä o·l̄ maᵗ‿tī·jä t'ä‿l' ku·źì vai ol̄ ve·źì // tul̆'li ko·ᴅò ni tahaʔ aĭ·ᴅa re·p̆pi‿ʙäle tā· vana re·p̆pi‿ᴅük̄ ol̄ vîl a·làlę / a mă‿nŏ nä·üt̆'si kâ·rlilę nīj‿et̀ / nä·et̀ // et mā̄nt̆se pu·ᴅ́ęla‿ᴅäv̆ve aṅᴅ rū̆·h̀t jaʔ // ja sis̀ // pa·p̀rę paṅᴅ ka pā̄·le ja‿t no‿ks ve̯·t̄ va·l̀lu //

niɢuᵏ‿kâ·rli tu̯ ro·hò ve̯·t̄ / las̆k ü·lè‿ᴅa sa·ṅna vana sa·ṅna los̆si ka·t̆tuzę siṅnäˢ‿sū̆·h̀hu // et kaš‿sa kō·lę̀ᵏ‿ka·h̄ aɢa ma ne̯·ìja‿mano eiˡ‿lā·zęʔ // a ve·ì‿iks a·ŕšti mano e·s̄ tę̄·zęl pā̄väl paṅᴅ jälʰ‿ho·ʙęzę e·ìte‿sis // va·h̀tsęlīnah joʔ o·l̄ mu·ĭjal es̀ olę a·ŕs̀tiɢi‿ku va·h̀tsęlīnah / lät̆si si·ṅnä sīs tū̆ / a·ŕs̀t aṅᴅ iks ro·hoʔ / sīs tū̆·s̀t sai a·ʙ́ì // tiä / ve̯·t̄ va·lù‿jaʔ // nak̆kas̄ sü·t̀tüm̆mä aɢa ne̯·ĭjust eš‿sâ·ʔ // sis̀ üt̆teĭ'‿ja·h̄ üt̆teĭ'‿ət ku kō·luᵏ‿ka· saʔ // e·ᴅ́imäne ā́stak ol̄ vīl e·l̀läʔ aʔ /a olę‿ęs ha·l̆lę aɢa ne̯·ĭjà mano ma‿i la·zęʔ / ne̯·ìᴅu ma‿i la·zęʔ //

EMH 2235.
Lindistanud Hella Keem 1973 Savioja külas.

Roosihaigus

Meil oli ema väga korralik inimene. Ta jättis siis, ajas selle, vanema minia laskis põllule ja, minu jättis ikka endale appi. Kus siis sellise karja juures sai – loomad ja

pere – üks inimene midagi [ära] teha. Ja jättis mu koju, jättis mu koju leiba sõtkuma. Ma ei olnud veel [enne] leiba sõtkunudki. Aga see nii pikk, pikem veel kui see pliit siin, see oli see leivaküna. Ja ma sõtkusin, ja mul [oli see] esimene leib sõtkuda elus. Oi, kus mul oli mure, küll mul oli raske, mul kohe pea tilkus [higist] selle juures. Vaatasin küll, et mida ema [seal] jälle muigab, aga ta laskis [mul] ikka [edasi] sõtkuda ja, ja tuli jälle katsus et, [ütles] ei, veel [vaja] ikka sõtkuda. Sõtkusin [siis] selle leiva ära ja. Jah. Ja ta lõpetas selle leiva[teo] ise ära, silus seal ja pani jahu peale ja [ütles] et: ”Oh Juuli, isegi su mees pole nii kortsuline, kui sa selle leiva oled jätnud.” Mul läks see kangesti südamesse, et kuidas ma siis nii halvasti tegin. Et jäi siis paha [tunne]. Ta ütles küll nalja pärast selle sõna, [aga] oli küll paha [tunne].

Üks täkk oli jälle metsas või tallis, jäetigi [selleks], et ma võtan panen lõuna ajal selle täku ette ja vilja kokkuvedajatele siis viin söögi [järele]. Ja panin lännikutäie piima ja pätsi leiba [peale] muu söögi siis, mis neil oli siis mis, liha ja see oli [neil] ära viidud juba [endil]. Olid nad kõik põllul seal [juba], selle rukkipõllu peal olid. Ja hakkasin siis seda, täkku välja tooma. Koer oli kuudiga just talliukse ees ketis, tal olid pojad, sel koeral. No ja hakkasin minema ja, ja see koer hüppas mulle selga. Selle peale ma ehmusin väga, selle koera peale. Siis ma ehmusin hirmsasti kohe.

Noh, ja tõin selle hobu siis ikka välja tallist, välja kohe ja ema küttis koeral naha kuumaks, see läks kuuti, põgenes oma poegade juurde. Ja siis panin täku ette ja, aga mära ja need teised, need varem viidud, eks need olnud seal metsas juba. Ja siis panin, selle leivapätsi panin siis vankrisse. Ja võtsin, no kui ma ohjadega ei saanud võtta, siis võtsin ohelikuga, niimoodi tal suu kõrvalt kinni ja läksin et, vean, et see siin on söök ikkagi et, ei [või] vastu puutuda ega põrutada et, [siis] ei hakka ta [liiga] kiiresti minema. Kui ohjad on peal, siis hakkab [täkk] kiiresti minema, et [nüüd] siis lähen tasapisi.

Ja ta tuleb korraga ... Aga üks mära jälle oli [seal]. Mära oli ja sellel oli niisugune komme et, kui ta metsas äkki midagi kuulis, siis ta tõmbas selle puu [maa seest] välja ja, pani [jooksu]. Ja see täkk röökis jälle ja tõusis kahe jala peale [püsti] ja hirnus seda teist, ikka teisi hobuseid. Aga ühe kuivanud kuuse, väikse männi külge oli see mära, oligi kinni pandud. Suur mära aga oli, niikui ahi, see [oli] sinna kinni seotud, ketis seal puu küljes. Siis ta tõmbas selle kännuga, kännuga tükkis selle puu, männi välja ja [tormas] sellele [täkule] vastu.

Oh sa taevas, kui see täkk viskas [end] kahe jala peale püsti! Aga ma olin nii ehmunud, et ei saanud kättki piimalänniku küljest lahti. Kas see piimalännik midagi [siis] maksis, selle ilma ..., selle neljateistkümne lehma juures, [kes] piima andsid, [kas] see siis oli ka midagi, [eks] visand maha. See oli [mul aga] ikka käes ja hoidsin hobust tagasi. See, see mära tuleb vastu ja kuusk järel ja siinsamas värava juures kohe, siin õue all, [vaat] see tiik siin, selle tiigi ääres. Aga seal tagapool vajub väga, seal värava taga juba, on pehme [koht]. See mära keeras sealt läbi [minema], sellest pehmest [kohast] ja vajus sinna sisse. Aga täku siis sain ma ikka pidama ja, ja leivapätsi ja, lännikuga piim ka oli käe otsas, aga ise värisesin [nii et] küll ja.

Nagu [ma] siis jõudsin sinna, noh siis söödi ja heitsid kõik puhkama. Ja heitsin minagi [siis] pikali sinna, pea panin väikse õlekoo peale ja. Öösel oli rukkirehi, peksti rukkireht, [kui] tundsin kõva peavalu. Lasksin [seal] niimoodi [vihke]. Tean, et mul on kuukorrad. Aga üks [koht] tegi rinnas väga haiget, väga valus oli. Et mis [siis] siin nüüd peaks olema? Koban [käega], juba rinnas kasvab, juba kasvab roos.

Ajas mul kohe sellise [suure] roosi üles. Aga ei saanud sinna Mintka juurde minna, kas nad olid läinud ära kodunt et, või ma ei tea, milles see asi oli. Ja läksin et, [õieti] ema ajas et, mine nüüd pealegi Pullile ja, sealt, küll Juhan paneb hobuse ette ja viib su [Mintka juurde]. Aga need, mõlemad vennad olid mul läinud Pihkvasse, neid ei olnud kodus. No ja sai siis ... No tuli see mu vennanaine siia teatega et ei [ole], et nende omad on läinud Pihkvasse et, et neid ei ole kodus. Et nüüd ei saa, ei saa ju ega ole, kes viiks ka et, [aga] väga suur valu on sees. Siis mul oli see kehapool juba nagu tules, kõik punetas, et [on] roosihaigus. Ja tuli jälle isa, juba siit hobusega jälle, aga neid meie poisse ikka [veel] ei olnud. Tuli isa ja, isaga hakkasime Mintka juurde minema ja. Aga va Mintka jälle oli Riiga rohtude järele läinud, ei saanud me temaga kokku. Aga selle Mintka Ann, see tema vennanaine, selle jälle, arsti vennanaine, see [ütles]: ”Aga mina ka võin ravida siin.”

Ja ta andis siis paberi, pani [rinna] peale ja, ja no puhus küll, mis [ta siis] puhus ja, olid [ju] soolapuhujad, puhus ja mis ta seal tegi ja. Andis pudelitäie kah [veel] mingit vedelikku, ei tea siis, mis see oli, ma ei tea, [kas] ta [oli] kusi või oli vesi. Tulin koju ja, siia aidatrepi peale, see vana trepitükk oli veel alles. Ja ma näitasin seda Kaarlile nii et, näed, et millise pudelitäie andis rohtu ja. Ja siis paberi pani ka peale ja et, no ikka võttis valu [ära].

Nagu Kaarli selle rohu võttis, [nii] viskas üle sauna, vana saunahüti katuse sinna sohu. “Et sa kas või sure, aga ma nõia juurde [sind] ei lase.” Aga viis [mu] ikka ise arsti juurde, teisel päeval pani jälle hobuse ette siis, Vastseliinas juba oli, mujal ei olnudki arsti kui Vastseliinas. Läksin sinna, siis see arst andis ikka rohud, siis sellest sai abi. See võttis valu [ära] ja [rind] hakkas paranema, aga nõidadelt [ma abi] ei saanud. Siis ütles [Kaarli] jah, ütles, et kui sa [oleksid] ka surnud – esimene aasta oli [meil] alles elatud aga, aga ei olnud hale – aga nõia juurde ma ei lase, nõiduda ma [sind] ei lase.

Setu murrakurühm

Podmotsa küla

A n n A a s p õ l d sündis 1887. aastal Järvesuu vallas Verhulitsa külas. Koolis käinud ei ole. Abiellus Jevdokim Aaspõlluga ja asus elama mehekoju Podmotsa külas. Suurepärane laulik ning muinasjuttude meisterjutustaja. Ann Aaspõld suri 5. VI 1976.

Kuningatütar mao naiseks

no ku·iš üt̀ś ju·ťtᵘkkęnę ol̄ʹ // et̀ va·nast olʹli kuńìGA tü·ťtäŕ // olʹli kuńìGA tü·ťtäŕ // ja sīs // tä·ī olʹliᵗ‿tsu·v̆vaᵗ‿tet̀tüᵊ // ü·t̀ś olʹli ki·řBu‿nahast / ja tę̄·nę olʹ tä·ì‿nahast tet̄ ja·ɫGA // ja / kı̨·ik̀ aet̀ ko·k̀ko / ke·s̄ üt̀leś ä·rᵊ // miŋ̀k na·hast // timä tü·trel tsu·v̆vaᵊ om̆maᵊ jalah̀ // a ki·äk'ki ei tī·jä üťteľDäᵊ / kı̨·ik̀ kı̨·ik̀ tśi·řGu‿nah̀k // ü·t̀ś olʹli ki·řBu‿nahast tę̄·nę olʹ tä·ì‿nahast / ja ku·ńìGas‿aì kı̨ik̀ ko·k̀ko / kes̄ üt̀leś ä·rᵊ // mı‿st timä tü·trel tsuv̆vaᵊ o·m̆mavaᵊ // sīs aǹD tōlę nā·zę̄st // ja kı̨·ik̀ kı̨·ik̀ kū̆h̀ // no ki·äk'ki ei‿jęv̆va ü·ťteľDäᵊ kı̨ik̀

tśi·řGU‿nahà ü·ťteľzivä^{ʔ} kiik̆ lō·ma‿naha^{ʔ} mis̀ / mi·äk̆ki i·ł̌ma pâl omma^{ʔ} // ki·äk̆ki ei jęv̆va^{ʔ} //

a üt̆ś ma·DU̇ // kęĭvo pa·k̆kù al̄ // sîn ka·ĭvo al̄ // tū· teĭje ka‿no aźi ka·h̄ // tī·jä‿i no ü·ťteľDä^{ʔ} // ü·t̆ś om̄ ki·řBU‿nahast tę̄·nę tä·ì‿nahast // ja piÓiGi tōlę ma·DÙle aǹma a‿no ma·DU^{ʔ} olĭli^{v}‿vanast inimize la·s̀tu sa̋ńtseś noh̀ nę·ìDUze // ja pi·Ói maDÙle aǹDma nā·zęst // ja aǹÓGi ä·r^{ʔ}‿ja pę́ť́ti pu·l̆ma^{ʔ} ja lä·t̄ śiś tû maDÙGa // ar^{ʔ} üle jä·řvè ka·v̀vę ka·v̀vę / timä tü·ťtär̆ kuńiGa tü·ťtär̆ läť́ś ka·v̀vę üle jä·řve är^{ʔ} //

ja‿si·s̄ el̀liva ni·^{k}‿kav̆va / ku‿täl̄ ol̄ ko łm tü·ťtärD jo^{ʔ} sâ·l // ja tulĭliva sis̄ // i·mä̀‿BOLę ko·šť́ma ja e·zä̀‿BOLę // tulĭliva ko·šť́ma‿ja // ko·šť́eva miťtu pä·ìvä‿ja / ja ko łm tü·ťtärD‿ja / ve·le^{ʔ} sis̄ ne ütlevä^{ʔ} / et̀ / kiĭĞi tęĭstę lašte käest̀ tę̄zę^{ʔ} ei ü·t̀le va·nę̀Ba^{ʔ} a nō·rę̀p kę·nę̀lę̀s //

kuiš̆ teìl e·zä̀ ka‿om //

a meìl e·zä̀ // kui ištume sû·mä / sis̄ ti·mä tulę ka·^{ʔ} / s‿ti·mä käŭze ka ümBre li·v̆va‿ja kēleGa la·k̄ // ja·h̄ / ümBre liv̆va kä·ŭze ja kēleGa la·k̄ //

a kuis̀‿ti ko·DÒ sâDę no / vaì ku·is̀‿ti sâl e·lätt̆ə /

a e·zä̀ meìD la·ĭvaGa / tę·ì // mi lǟme vî·rDe // sis̀ laŭlamę eť / sī·l'ō· vī·l'ō· lazę^{l}‿la·ìv / tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· vī·l'ō· lazę^{l}‿la·ìv / tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· vī·l'ō· // sis̀ ti·mä tułę meĭle la·ĭvaGa^{ʔ} jä·rèle //

noh̄ / ve·lek̆keze saĭva^{t}‿tî·Dä^{ʔ} // eť sǟne e·zä̀ neìl‿ja sis̀ nî‿mûDU // ja / si·s̄ timä^{t}‿tah̀tnu^{ʔ} / miňnä^{m}‿mi·ńèmä ja vele^{ʔ} ü·t̀leze‿et / miŋGU‿i^{t}‿tâ·mp̆pä‿ə̀t / me·ìl eìj‿olę tâ·mp̆pä sinno a·ìGO miňnä^{s}‿sǟ·t̀ma / eť hu·m̆moGU l'â·De // a velĭlil / u·ma / vik̆kuŕ // vele^{l}‿lä·t̆́si^{v}‿vî·rDe ja pe·t̆́tivä tim̆mä vî·rDe // sîňnä la·ĭvaGa^{ʔ} // ja laŭl'iva sī·l'ō· vī·l'ō· la·zę^{l}‿la·ìv tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· vī·l'ō· la·zę^{l}‿la·ìv tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· vī·l'o //

laìv tu·l̄‿jä / ä·rk̆ki tap̆piva // tū ma·DÙ // tap̆piva ä·r^{ʔ}‿ja / tę̄·zęl pǟväl vēvä^{s}‿sî·zàrę // vēvä^{s}‿sîzàrę vî·rDe‿ja / ütleze sî·zarę̄lę‿ę̄t / meìl olę‿ęi a·ìGU sîn ū·tta‿ei ēt / o·l̆lę‿za e·iš̆ eť mi lǟme ä·r^{ʔ} //

sîzàŕ sis̀ la·ùl' mî·š̆t perrä // sī·l'ō· vī·l'ō· lazę^{l}‿la·ìv tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· vī·l'ō· lazę^{l}‿la·ìv tęukka^{p}‿pu·r̀ju sī·l'ō· //

laìv tu·l'^{ʔ} / a ve·ŕìne // verine la·ìv ęňnę ja^{ʔ} // mis̄‿te·t̆tä^{ʔ}‿ə / imä̀ la·t̆silę / ke·s̄ o·m̄‿ä·r^{k}‿kîn̄ęlnu^{ʔ} // va·nęB ütleś ma‿jo·ht kî·nę̄la‿ę̄s̄ // nōręp‿ka· ütleś ma‿jo·ht kîn̄ęla‿ę̄s̄ // a / kî·k̆kę nōręB ütleś ja·h̄ / ma^{k}‿kî·nę̄l'i //

vot̄ si·s̄ / läk̆ki‿e·s̄ na ku·àGi ko·DÒ // si·s̄ // iśtęva kî·ik̆ siňnä^{m}‿me·rè vî·rDe / ta·m̆mę̄st // ja / vi·šlap̆pū·śt // ja kî·ik̆ jäĭvä^{s}‿siňnä^{p}‿pu·iśt // ja KODO inäp̀ / lǟ·k̆ki‿e·s̄ olę‿s̀ kohe mi·ňnä^{k}‿kâ· //

EMH 739.
Lindistanud Hella Keem, Salme Nigol 1964 Podmotsa külas.

Kuningatütar mao naiseks

No kuidas üks muinasjutt [siis] oli, et vanasti oli kuningatütar. Oli kuningatütar ja siis, talle olid pastlad tehtud. Üks oli kirbunahast ja teine oli täinahast tehtud jalga. Ja kõik [kosilased] kutsutud kokku. Kes arvab ära, mis nahast on tema (= kuninga) tütrel pastlad jalas. Aga keegi ei osanud ütelda. Kõik-kõik [arvasid, et] linnunahk. Üks oli [aga] kirbunahast, teine oli täinahast. Ja kuningas kutsus kõik kokku, kes [kosilastest] arvab ära, mis nahast tema tütre pastlad on, siis annab [tütre] sellele naiseks. Ja kõik-kõik [on] koos, aga mitte keegi ei suuda ära arvata. Kõik linnunahad ütlesid [nad ära], kõik loomanahad, [kõik] mis üldse ilmas on. Mitte keegi ei suutnud [ära arvata].

Aga üks madu kasepaku all, siin kaevu all, see teadis: "Ka nüüd asi kah, [et] ei oska ära arvata – üks on kirbunahast, teine täinahast." Ja pidigi [kuningas tütre] sellele maole andma. Aga no maod olid vanasti inimese lastud[ki] selliseks, noh nõiduse ... Ja pidi [tütre] maole andma naiseks. Ja andiski ära ja peeti pulmad ja läks siis selle maoga ära üle järve kaugele-kaugele. Tema tütar, kuninga tütar läks kaugele üle järve ära.

Ja siis elasid nad niikaua, kui tal oli kolm tütart juba seal. Ja tulid siis emale külla ja isale. Tulid külla ja, olid [neil] külas mitu päeva ja, kolm tütart [kaasas] ja. Vennad siis ütlevad, et, kõigi nende laste käest [küsivad]. Teised ei ütle [midagi], vanemad [tütred], aga noorem räägib.

"Mismoodi teie isa ka on?"

"Ah meie isa? Kui istume [lauda] sööma, siis tema tuleb ka. Siis ta käib ümber liua ja keelega lakub. Jah, käib ümber liua ja keelega lakub."

"Aga kuidas te koju saate, no või kuidas te seal elate?"

"Aga isa meid laevaga tõi. Me läheme [mere]kaldale, siis laulame, et: "Siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo-viiloo." Siis ta tuleb meile laevaga järele."

Noh, vennaksed said teada, et selline isa neil ja siis niimoodi. Ja siis tema (= õde) tahtnud [koju] minema hakata, aga vennad ütlevad, et ärgu täna mingu, et: "Meil ei ole täna aega sind saatma tulla, et hommikul lähete." Aga vendadel oli oma tagamõte. Vennad läksid [mere]kaldale ja meelitasid pettusega tema (= mao) sinna kaldale, koos laevaga, [kui nad] laulsid: "Siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo-viiloo."

Laev tuli ja [vennad] tapsid selle mao ära. Tapsid ära ja järgmisel päeval saadavad õe, saadavad õe [mere]kaldale ja ütlevad õele, et: "Meil ei ole aega siin oodata et, jää sa ise [siia], et meie läheme ära."

Õde siis laulis meest [laevaga] järele: "Siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo-viiloo, lase laev, tõuka purje, siiloo."

Laev tuli, aga verine. Verine laev kohe ja. Mida [nüüd] teha? Ema [küsib] lastelt: "Kes on ära rääkinud?" Vanem ütleb: "Mina küll ei rääkinud." Noorem ka ütleb: "Mina küll ei rääkinud." Aga kõige noorem ütleb: "Jah, mina rääkisin."

Vaat siis. Ei läinudki nad enam eales koju. Siis istusid kõik sinna merekaldale, kellest sai tamm ja kellest kirsipuu. Ja kõik jäid sinna puudeks ega läinudki enam koju. Ei olnudki [neil enam], kuhu minna kah.

EESTI KOHANIMED

I
Kohanimed üldiselt

1. Kohanime mõiste ja süsteem

1.1. Kohanime mõiste

Nimed (traditsioonilises keeleteaduses pärisnimed) on onomastika ehk nimeteaduse uurimisobjekt. Tuntuimad on isiku- ja kohanimed, ent nimed on ka näiteks koduloomadel, taevakehadel, laevadel, vääriskividel, loodusnähtustel (taifuunid) jne. Nimede maailm on kirev ja võib tunduda, nagu saaks igal asjal nimi olla, ent nii see siiski ei ole.

See, mis on nimi ja mis mitte, on nii loogika, filosoofia kui ka lingvistika probleem. Lingvistika seisukohalt on nimi sõnaline väljend, keelend, mille esmaülesanne on midagi-kedagi nimetada, sellele viidata, ökonoomselt sildistades üksikut isendit mingis liigis.

Nimi tavaliselt ei kirjelda tähistatavat (kuigi Pikkjärv võib ka tõesti olla pikk järv), vaid on sageli meelevaldne häälikjada (vrd kaubanimed ja igasugused nimekonkursil pakutavad nimed). Nime ülesanne on olla silt, osutamaks ühele kindlale objektile paljude seast, mida keele tavavahenditega eristada ei saa või saab üksnes kohmakalt. Nime võib mingitel tingimustel muuta, samuti ei põhjusta enamasti raskusi see, et ühe nime kandjaid (nt Jürisid) võib olla mitu. Teatav meelevaldsus, s.o juhuslikkus ja muudetavus on nimedele omane.

Nime funktsioonist tuleneb, et nimi pannakse asjale või olendile, kelle eristamine on inimesele vajalik. Võib öelda, et nimepanek on inimese viis "hingestada" maailma.

Kohanimed (toponüümid) tähistavad kohti maapinnal ehk geograafilisi objekte ja ühtlasi liigendavad maastikku vastavalt inimese vajadustele. Kui vaadata suvalisele maakaardile, siis näeme, et see pole ühtlaselt nimedega kaetud. Rohkem nimesid on paikades, kus inimene aktiivsemalt tegutseb, samuti seal, kus nimerohkust tingib maastikuvormide mitmekesisus, nt rannaaladel. On võimalik välja arvutada nimetihedust, s.o kui palju tuleb kohanimesid ühe km² kohta. Soomes on see keskmiselt 6–8 nime, kõikudes 3 nimest põhjas 24ni lõunas. Eestis on nimetihedus ligikaudsel hinnangul 12–13 nime ühe km² kohta.

1.2. Kohanimede liigitamine

Kohanimesid võib liigitada mitmel alusel, sõltuvalt uurimise eesmärgist. Oluline on hoida lahus järgmised mõisted: **nimi** (ehk tähis ehk keeleline väl-

jend) ning **denotaat** (ehk nimeobjekt, seega kohanime puhul koht kui füüsiline ese, mida tähistatakse).

Kõige laiemalt võib nimeliigitused jagada kaheks suureks rühmaks: need, mis lähtuvad nimest endast, ja need, mis lähtuvad denotaadist. Denotaadist lähtuvad liigitused on enam kasutatud, ilmselt seetõttu, et nii on lihtsam ja nimed on oma denotaadiga lahutamatult seotud.

NIMEST LÄHTUVALT on võimalik liigitada:

a) nime **keelsuse** järgi, s.o mis keele nimesüsteemi kuuluvaks nimi loetakse: eestikeelsed nimed, venekeelsed nimed jne. Keelt on oluline silmas pidada, sest mitmed nimede omadused avalduvad eeskätt ühe keele nimesüsteemi piires. Nt *vere*-lõpp on tüüpiline eestikeelsetes kohanimedes;

b) nime **struktuuri** järgi: liht- ja liitnimed (*Kase, Kasemetsa*), elliptilised nimed (*Mäo* < *Mäo küla*) jne;

c) nimepaneku **astme** järgi: primaarnimed (pandud nimeobjektile esmaselt, lähtudes üldnimest ehk apellatiivist), sekundaarnimed (nimi on antud mõne teise nime alusel, nt *Tartu /linn/* > *Tartu vald, Kaisma /küla/* > *Kaisma järv*), tertsiaarnimed (nimeahelas kolmas nimi: *Sõjamägi* > *Sõjamäe mõis* > *Suur-Sõjamäe tänav*) jne;

d) nime **päritolu** järgi: eesti algupära nimed, laennimed. Erinevalt nime keelsusest, mis on sünkrooniline mõiste, on siin tegu diakroonilise nähtusega. Nime võõrpäritolu saab selgitada vaid nime kujunemislugu uurides;

e) nime **vanuse** järgi: põlisnimed (mille vanust ei teata), uusnimed (paari viimase sajandi jooksul tekkinud, sageli dateeritavad) jne. Enamasti ei ole võimalik nime vanust kindlaks teha, saab pakkuda vaid umbkaudset tekkeaega või piirduda dokumentides esmamainimise aastaga. Vahel on kasutatavad määrangud *terminus post quem* 'vähemalt pärast seda' või *terminus ante quem* 'vähemalt enne seda', nt ei saa nimi *Veskijärv* pärineda varasemast ajast kui järve ääres asuv (asunud) veski jne;

f) nime **staatuse ja kasutuse** järgi: ametlikud ja mitteametlikud nimed, rahvapärased ja kirjakeelsed nimed, sagedad ja harva kasutatavad nimed jne.

NIMEOBJEKTIST LÄHTUV tavalisim liigitus toob esile vähemalt järgmised rühmad:

a) **asustusnimed** (oikonüümid), st asulate nimed, ka talunimed: nt linnanimed (polisonüümid), külanimed (komonüümid);

b) **vetenimed** (hüdronüümid): jõenimed (potamonüümid), järvenimed (limnonüümid), merenimed (pelagonüümid), ka soonimed (helonüümid);

c) **mäenimed** (oronüümid), mille alla arvatakse sageli ka muude pinnavormide nimed;

d) **haldusüksuste nime**d (horonüümid): provintside, maakondade jm maa-alade nimed;

e) **teenimed** (dromonüümid): teede ja tänavate, ka väljakute nimed.

Kahe liigituse vahepeale jääb liigitus KOHA SUURUSE järgi. Siin ei ole oluline niivõrd objekti suurus kuivõrd nime kasutajaskond, nime tuntus jm. Eristatakse mikrotoponüüme ehk pisikohanimesid ja makrotoponüüme ehk päriskohanimesid. Mõnikord jagatakse viimased kaheks rühmaks. Sel juhul kasutatakse päriskohanimede kohta mesotoponüümi sõna.

Mesotoponüümid (päriskohanimed) moodustavad kohanimede põhihulga.

Makrotoponüümid kitsamas mõttes (suurkohanimed) on põhiliselt kunstlike, geograafiakirjanduses käibele toodud suurte alade (mandrid, ookeanid, mäestikud jne) nimed. Eestis sobiksid nendeks näiteks looduspiirkondade nimed *Kõrvemaa, Lahemaa, Haanja kõrgustik, Vahe-Eesti* jms. Suure osa neist tõi käibele Johannes Granö 1922. aastal, vaadeldes Eesti maastikulisi üksusi.

Mikrotoponüümid (pisikohanimed) on eeskätt väikeste objektide nimed, mille kasutajaskond on piiratud nt ühe pere inimestega. Sellest tulenevalt on tegemist suhteliselt ebapüsiva nimistuga, mis põlvkondade vahetuse ja vähimagi asustuspildi muutumisega võib kaduda või uuega asenduda. Mikrotoponüümidele on omaseks peetud seda, et nende apellatiivne päritolu on enamasti läbipaistvam (*Rannakraav, Sookaelamets, Pikamaamägi*) ning puudub selge piir nimede ja kirjeldavate nimetuste (nn primitiivnimed, nt *majatagune põld, ülejõe heinamaa*, samuti terminnimed, nt *järv, heinamaa, kadastik*) vahel. Mikrotoponüümide eristus on kokkuleppeline ja võib keeliti erineda.[1]

1.3. Kohanimekooslused

Ükski kohanimi ei esine looduses isoleeritult, vaid on mingi laiema süsteemi ehk kohanimekoosluse osa ja allub selle seaduspärasustele. Kohanimistu on pidevas muutuses, peegeldades seda, kuidas inimene maastikku liigendab või selles orienteerub, mida tähtsaks peab. Kui inimesel tekib suhe mingi maastikukohaga, siis kasutab ta selle identifitseerimiseks nime; kui see suhe lõpeb, kaob mõne aja möödudes ka nimi, kuigi nimeobjekt ei pruugi hävida.

Kohanimekoosluse all mõistetakse mingil konkreetsel territooriumil elava inimhulga poolt tarvitatavaid kohanimesid, mis moodustavad sel alal terviku. Eestis on see tavaliselt ühe asula (küla, linna) piires kasutatavate nimede kogum. Kooslused võivad olla üles ehitatud erinevalt, Eestis on eristatud kaht tüüpi.

Suures osas Kesk- ja Ida-Eestis on kooslus ehitatud üles asustusnimedele. Küla nimistu koosneb enamasti küla enda ja talude nimedest, loodus-

[1] Nimede piirist vt Kallasmaa 1978b ja 2000.

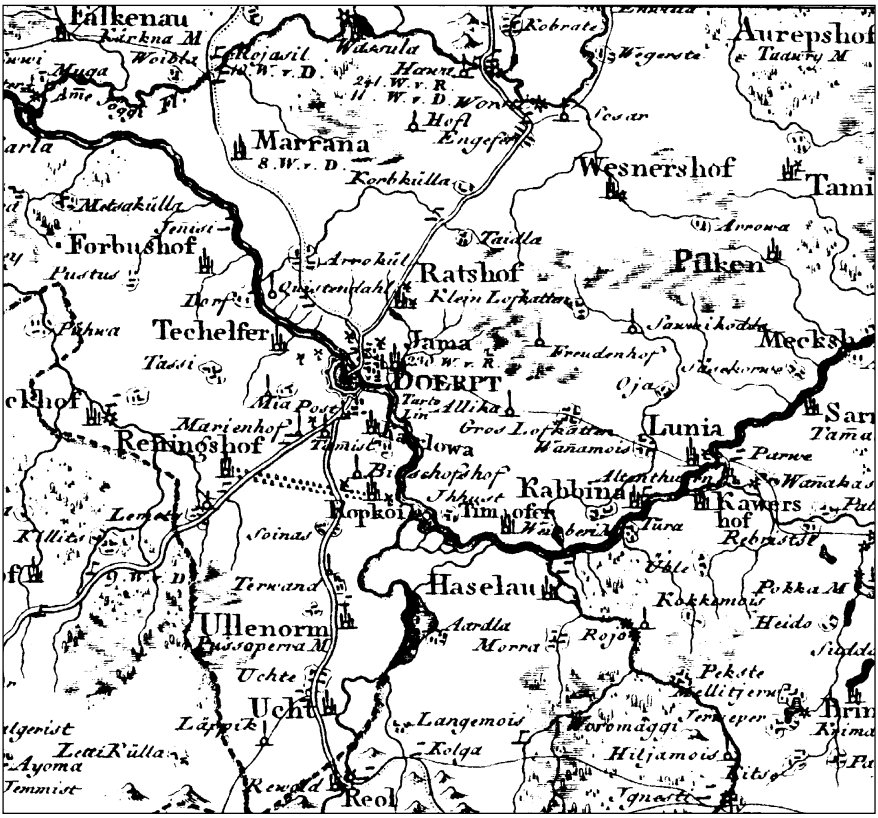

Kaart 1.1. Tartu ümbrus 18. sajandil (Mellin 1796)

nimesid on mõni üksik ning needki tulenevad sageli külade või talude nimedest (nt *Jaani talu* juurde kuuluvad *Jaani heinamaa, Jaani põld, Jaani karjamaa*).

Saaremaal ja vähem ka Lääne- ja Põhja-Eesti rannikupiirkondades on ühe asustusnime ümber koondunud hulk loodusnimesid, mis ei ole otseselt talu- või külanimega seotud, vaid on iseseisvad (nt Khk Tohku külas *Põldealune niit, Jalakapõld, Lätikoppel* jne). See võiks kajastada vanemat lapimaasüsteemi, kus mitmesugustel maalappide nimedel oli suurem tähtsus kui asustusnimedel, nagu seda tunnistavad ka vanemad mõisate kaardid.

Koosluses võib oluliste nimeliikidena välja tuua dominantnimed ja orientiirnimed, mis võivad ka osalt kattuda.

Dominantnimed on sellised, mille staatus kasutajate silmis on kõrge, sest nad tähistavad tähtsaid kohti, millega inimesel on olemas igapäevane side ja suhestumisvajadus. Dominantnimed moodustavad nimekoosluste

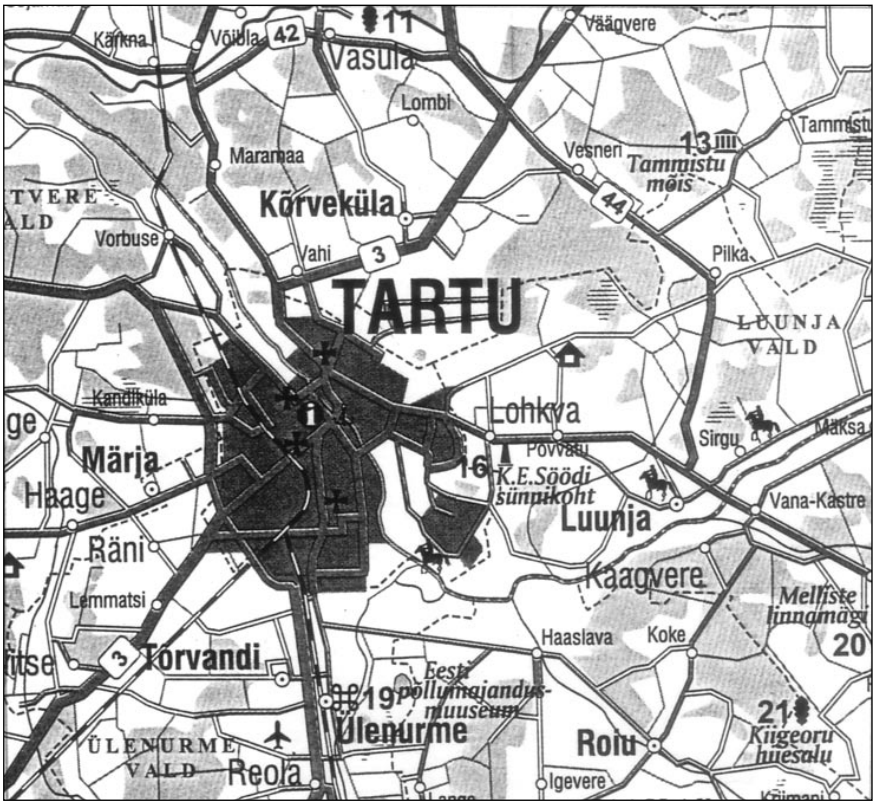

Kaart 1.2. Tartu ümbrus tänapäeva teedeatlasest (E.O. Map 1999)

põhikarkassi, millest lähtudes pannakse paigale inimese igapäevane nimemaastik. Nendega seotakse teised nimed (nt öeldes Tuula küla asub Keilast lõunas).

Aja jooksul on dominantnimede rühmad korduvalt muutunud. P. Johansen (1933) on näidanud, et alguses ei olnud mõisad tähtsad asustusüksused, sest nad võtsid sageli üle läheduses olnud küla nime. Alles hiljem muutus mõisanimi domineerivaks ning külad võtsid üle mõisa nime, nt Hag Sõndu küla muutus mõisa järgi Kelba külaks, Juu Kas(s)e küla Pirgu külaks. 20. sajandil muutusid väljaspool linnu tähtsaks valdade ja vallakeskuste nimed, kusjuures mõnigi vana nimi rändas koos vallamajaga uude asukohta. Nt Setumaal tekkis uus Meremäe küla Meremäe vallamaja ümbrusse, vana küla nimetati 1998. a Mereküläks. Nõukogude ajal said tähtsaks majandite nimed, toponüümideks hakkasid muutuma Kirovi (Haabneeme ja Viimsi), Sommerlingi (Jüri) jt. Praegu tunduvad jälle keskseks muutuvat vallanimed.

Linnadeski on dominantnimesid, mille järgi on tekkinud paikkonnanimed. Varasematel aegadel olid nendeks sageli kõrtside nimed (paljud Tallinna linnajaod, nt *Kompassi, Torupilli, Uus Maailm,* on nimetatud kõrtside järgi), hiljem ka tähtsate kaupluste vm nimed. Väärib märkimist, et ärieettevõtete ekspansioon võib kaasa tuua kohanimede siirdumise või mõjuala laienemise. Nii on tagasihoidliku suvemõisakese nimest *Rocca al Mare* saanud läänepoolse Tallinna peaaegu tuntuim nimi, samas kui teiste endiste linnamõisate nimed (*Scharlottenthal, Wittenhof* jt) on kadunud jälgi jätmata.

Orientiirnimed on need, mille järgi maastikus liigeldakse. Teekäijale on olulised näiteks tee peale jäävate sildade või kõrtside nimed, meresõitja peab teadma silmatorkavamate rannakohtade, nt neemede, tuletornide või saarte nimesid. Linnas orienteerutakse suurte kaubanduskeskuste, väljakute jms järgi. 19. sajandi eestikeelsed kalendrid esitasid lisades sageli maanteede kirjeldusi, mainides tee peale jäävaid postijaamu, sildu, mõisaid ja nendevahelisi kaugusi. Orientiirnimedki on aja jooksul muutunud, kajastades meie liiklemisviiside ja -kiiruste muutumist. Nüüdsetes teedeatlastes võib vaevalt märgata sildu, küll aga on sageli eraldi nimedega välja toodud liiklussõlmed kiirteedel.

Lisalugemist

Nimeobjektist lähtuva kohanimeliigituse esitab nt Jaak Simm artiklis *Nimeteaduse põhimõisteid* (Simm 1976). Nimede piiri ja kohanimekoosluste kohta saab ülevaate Marja Kallasmaa töödest *Mikrotoponüümi determinandid ja järelkomponendid* (Kallasmaa 1978b) ja *Saaremaa kohanimed II* (Kallasmaa 2000: 63–74).

2. Kohanimeuurimine

Traditsiooniline nimeuurimine seisneb nimede päritolu ja kujunemisloo selgitamises, mille käigus otsitakse seoseid keele muude elementidega: apellatiivide ja teiste nimedega. Selleks jälgitakse nime esinemiskujusid läbi aegade vanimatest dokumentidest alates. Tingimata arvestatakse nime kasutust rahvasuus, keele arengu üldisi seaduspärasusi ja kohanimede eriarenguid, samuti naaberteaduste (nt asustusajaloo, arheoloogia) andmeid. Kohanimede etümologiseerimine on iseäranis vaevarikas ja mõnigi kord tulutu, sest lähteandmeid selleks on liiga vähe.

Diakrooniliselt võib uurida ka näiteks kohanimede tekkimist, muutumist ja kadu. Soomes on saadud jälgida aktiivses kasutuses olevaid kohanimesid mitme aastakümne vältel. Üldine tendents on nimede vähenemise suunas, kuid see on eri piirkondades ja eri nimeobjektide osas toimunud erinevas tempos. Loodusesemete, eriti veekogude nimed näiteks säilivad paremini kui haritavate maade nimed. Teede ja sildade nimede püsivus on veel suurem, sest nad on igapäevaselt kasutusel. Nimede säilimiseks olulisim on aga selle kasutajaskonna püsivus, asustuse katkematus.

Kohanimede uurimine on aja jooksul arenenud üksiknimede päritolu selgitamisest ehk etümologiseerimisest täiemahuliseks uurimisdistsipliiniks, milles on kohta ka sünkroonuurimustel (nimesotsioloogial, statistikal jm). Küllalt sageli on kohanimeuurimine veel siiski muu (asustusajaloo, üldise keeleajaloo jm) uurimise kõrvalsaadus.

2.1. Diakroonilised meetodid. Etümologiseerimine

Onomastika põhieelduse kohaselt pärinevad kõik pärisnimed algselt üldnimedest (apellatiividest).[1] Erinevalt apellatiivist ei ole nimel muud "tähendust" kui see objekt, mida ta tähistab, ning nime aluseks olevatel apellatiividel ei ole nime funktsiooni seisukohalt olulist tähtsust. Sageli võib öelda, et nimed on need, mis "ei tähenda seda, mida nad tähendavad", näiteks *Uusküla* võib olla vanem kui *Vanaküla*, *Väike-Pakri* saar on suurem kui *Suur-Pakri* jne.

[1] Traditsioonilise jaotuse järgi jagunevad sõnad üldnimedeks ehk apellatiivideks ja pärisnimedeks ehk proopriumideks. Moodne nimeuurimine kasutab terminit *nimi*, vastandades seda *mittenimele*.

Selguse huvides tehtagu vahet kohanime kahe eri "tähenduse" vahel:

a) kohanime päristähenduseks on objekt, mida ta tähistab; nii tähendab *Mustamäe* ühte Tallinna linnaosa;

b) kui kohanimi koosneb äratuntavatest üldsõnadest, võib rääkida tema **ennisvormist**, st keelenditest, mis toponüümi moodustavad. Sageli peab rahvas kohanime tähenduseks just ennistähendust (*Mustamäe* < *must* + *mägi*).

Ennisvormiga tegelemine ongi kohanime etümologiseerimine. Nimed, mida sageli peetakse "tähendusetuteks" (*Nehatu, Põlva, Rapla* jms), on täpsemalt väljendudes **etümoloogiliselt läbipaistmatud**.

Kohanimede etümoloogiat aitavad selgitada lisaks dokumenteeritud varasematele kirjakujudele teadmised sellest, millisesse nimesüsteemi nimi kuulus, ja keeleväliste asjaolude tundmine. Eriti puudutab see nimepaneku **motiive**, sest kui nime etümoloogia on vahel suhteliselt lihtsalt tuvastatav (*Ülemiste* < *ülem* + *-ste*, *Mäeküla* < *mägi* + *küla*), siis küsimus, miks antud kohad just seda nime kannavad, jääb ka lihtsate nimede puhul sageli vastuseta. Vaadates tänapäeva Tõrva ümbruse kaardile, märkab seal maastikuliselt üsna lahus üksteisest nimesid *Mäeküla, Alaküla* ja *Keskküla*. Nende omavaheline seos saab selgeks alles siis, kui selgitada, et tegemist on endise Patküla valla osadega, vald ise oli võrdlemisi väljavenitatud ja mitmesopiline, mistõttu niisugune eristus kujunes välja loogiliselt.

2.2. Sünkroonilised meetodid

Varasemast nimeuurimisest jäid enamasti kõrvale etümoloogiliselt läbipaistvad nimed (*Metsanurga, Pikkjärve, Suurevälja, Veskitaguse* jms), kuigi neid on kohanimede üldhulgas enamik. Uuemal ajal on hakatud rohkem tähelepanu pöörama sellele, mis on kohanimistus tüüpiline, mitte erandlik: nimekooslustele, nimede tüpoloogiale, nimemallidele, analoogia osale nimemoodustuses jms. Läänemeresoome onomastikas esindab seda suunda parimini soome nimeuurija Eero Kiviniemi. Sünkrooniliste uurimuste alla võib arvata veel nimede struktuuri, tuletusliidete ja nende leviala uurimise, nimestatistilised tööd, nimesotsioloogia (nimepaneku motiivid, nimemoed) jm.

Sünkrooniline vaatlus võib tulla kasuks ka nimede etümoloogia selgitamisel, sest ühe nime seletamisel on sageli abi teiste samasse süsteemi kuuluvate nimede analüüsist. Nii on Põhja-Eesti rannikul palju *pea*-lõpulisi nimesid, millest suurel osal võib ära tunda esiosas mõne puu nimetuse: *Lepispea* (< lepp), *Pihlaspea* (< pihlakas), *Tammispea* (< tamm). Selle põhjal on lihtne seostada puudega ka mõnda muud *pea*-nime: *Kasispea* (< kask), *Pärispea* (< pärn, vrd ka nimepaari Ingerimaal Kurgola poolsaarel: isuri *Pärspää* – vene *Липово*).

2.3. Kohanimed keele arengujärkude kajastajana

Üldtunnustatud on seisukoht, et kohanimedel on kaalukas osa keeleajalooliste nähtuste uurimises. Põhjuseks on, et sageli tulevad vanimate kirjalike mälestistena arvesse vaid ajaloolistes ürikutes kirjapandud kohanimed ning ulatuslikumaid tekstikatkeid on olemas ainult kolmest-neljast viimasest aastasajast.

Nii on 13. sajandit käsitlevast Henriku Liivimaa kroonikast ja 1241. a paiku kirjapandud *Taani hindamisraamatust* (*Liber Census Daniae*) saanud eesti keele varaseima dokumenteeritud ajaloo olulised allikad. Esimese mitusada isiku- ja kohanime ning viimase umbes 490 kohanime võimaldavad näha, et sisekadu ei olnud eesti keeles veel alanud (*Kuckarus* 'Kukruse'), lõpukadu oli toimumas (1212 *Worcegerrewe* 'Võrtsjärv', *Sonorm* 'Soonurme'), omastava käände *n*-lõpp oli enamasti säilinud (*Hergœnpœ* 'Härjapea') jne. Paari järgneva sajandi kirjapanekud võimaldavad just kohanimede kaudu jälgida nende keelemuutuste edasist arengut.

Mõnikord ilmnevad kohanimedes niisugused tüved, mida üldsõnavara enam ei kajasta. Paljude kohanimede seletustena pakutakse küllalt usutavalt niisuguseid apellatiive, mida tuntakse veel vaid sugulaskeeltes, nt *Narva* (vrd vepsa *narvāńe* 'künnis') või *Torma* (vrd sm *törmä* 'küngas'). Võrumaa kohanimedes sageli esinev *ura-* (*Uraoja, Leppura*) saab oma seletuse leivu murdest, kus *urg : ura* märgib oja.

Ent vanimatesse kohanimede mainingutesse tuleb siiski suhtuda väga kriitiliselt ja oma ajastu konteksti arvestavalt, sest:

• nimede kirjapanijad olid muulased, mistõttu nimede kirjutusviis on sõltunud kirjapanija enda keelelisest taustast, teadmistest jm;

• kirjapanemise eesmärk ei olnud kirja panna eestikeelseid nimesid, vaid lihtsalt nimesid praktilisteks vajadusteks;

• paljud dokumendid ei ole originaalkujul säilinud, ümberkirjutatud tekstides võib olla vigu või omasse kirjaviisi ümberkirjutamist (sellist transformatsiooni on eeldatud ka *Liber Census Daniae* puhul, kus paratamatult segunesid taani, alamsaksa ja ladina kirjaviisid);

• nimedel on kirjalikus pruugis omadus "kivistuda", st kord juba fikseeritud kirjakuju kandub edasi järgmistesse dokumentidesse ega pruugi enam näidata muutunud kohapealset häältdust.

Lisalugemist

Ülevaate traditsioonilise nimeuurimise meetoditest annab nt Valdek Palli uurimus *Põhja-Tartumaa kohanimed II* (Pall 1977: 6–37) ning artikkel *Kohanimede struktuurist ja uurimisest* (Pall 1966). Sünkrooniliste meetoditega tutvumiseks sobib Eero Kiviniemi monograafia *Perustietoa paikannimistä* (Kiviniemi 1990).

3. Kohanimede muutumine

Kohanimede muutusi on mõjutanud mitmed seigad. Vanad kohanimed pärinevad murretest ning on kaasa teinud samad häälikumuutused, mida murded üldiselt. Lisaks on kohanimedes toimunud hulk üldsõnavarast erinevaid arenguid: ebareeglipärased lühenemised ning rahva- või kantseleietümoloogia ja võõrkeelte mõjul tekkinud moonutused. Kohanimede muutumist on mõjustanud ka kohanimede ametliku kasutamise (normimise) põhimõtted.

3.1. Kohanimede häälikuseaduslik areng

Kohanimed on üldiselt kaasa teinud kõik needsamad häälikuseaduslikud muutused mis keele üldsõnavaragi, kohati ehk järjekindlamaltki, sest neid ei ole takistanud paradigma ühtsust säilitavad kontrollid. Valdek Pall on nt oletanud nimedes *Jõgela*, *Jõgera, Mägeniidu* algselt mitmuslikku esiosa **jokeδen*, **mäkeδen,* mille häälikuseaduslik areng on viinud suuremale lühenemisele kui üldsõnavaras, kus *e*-lõpulisi tugevas astmes esmavältelisi apellatiive ei ole registreeritud.

3.2. Kohanimede eriarengud

EBAREEGLIPÄRASED LÜHENEMISED. Vanadele kohanimedele on eriomane tugev ebareeglipärane lühenemine, mis on palju ulatuslikum kui üldsõnavaras, vrd *Uugla* (< **Uueküla*), *Anija* (< **Hanijõe*), *Langerma* (< **Langenurme*), *Põhara* (< **Põhavere*) jne. V. Pall on nentinud, et kõige sagedamini on lühenenud liitkohanimede teine komponent juhul, kui selle üldnimeline tähendus on ähmastunud ja nime on hakatud pidama elliptiliseks, s.o selliseks, kus koha liiki tähistav sõna (*küla, mägi, oja* vms) puudub või on juurdemõeldav. Lühenenud on sagedamini teise komponendi esimene pool (*-oja* > *-ja*, *-valla* > *-la*), ent on ka näiteid, kus säilinud on just teise komponendi algusosa (*-kivi* > *-ki*, *-selja* > *-se*, *-taga* > *-ta*). Valdavalt on siin tegemist asustusnimedega.

Kirjakeeles on mõnelgi juhul käibel nimed, mida kohapeal tuntakse lühenenud kujul: *Saadjärve* (küla, kohalik *`Saadre*), *Turvalepa* (*Turapa*), *Kassinurme* (*`Kas´me*), *Karutoosi* (*Karutsi*) jms.

RAHVAETÜMOLOOGIA. Tuntav nimede arengu mõjutaja on nn rahvaetümoloogia, st juhtumid, kus nime algne vorm on ähmastunud ja nimele püütakse anda uut seletust, muutes teda mõne tuntud sõna või nime sarnaseks. On arvatud nt, et *Rooslepa* pärineb sõnadest **rootsi* + **lõpe* (see olevat viidanud

kohale, kus rootslaste asustus lõppes). Ka paljude Saaremaa heinamaanimede *-lepa* taga võib olla sõna *lõpp* : *lõpe* 'laht'. Üsna sage on ümbermõtestamine vähetuntud isikunimedest lähtunud kohanimedes: *Tantsi* ~ *Tantsa* (< isikunimi *Constans, Constantinus*), *Vända* (< *Vent* < *Venceslaus*) jm. Nimesid on muuhulgas sündsamaks mõtestatud, nt *Pärsikivi* (1601 *Persekiwe*), *Liiduvere* (varem *Lituvere*). Rahvaetümoloogia on pidevalt toimiv protsess ja jätkuvalt aktuaalne.

Mõnevõrra analoogiline on muutus, kus lühenenud või teisenenud nimi liidetakse mõne juba olemasoleva nimerühmaga, nt *la*-liiteliste nimedega (1241 *Jakawoldal,* st **jaka* + **valta* > *Jägala*, 1241 *Sataial /*sata* + **jalka/* > *Sadala*), *vere*-lõpulistega (*Alekõrre* > *Alekvere*) jms. Nii on mitmete nimetüüpide sagedus kasvanud analoogiamuutuste abil, nt Saaremaal on *vere*-lõpulisteks muutunud ka mitmeid *vare-* ja *pere*-lõpulisi nimesid.

KANTSELEIETÜMOLOOGIA. Selle nimetuse alla võetakse kokku eelmisega üsna sarnased muutused, milles moonutuse tekitajaks on asjatundmatu kirjur, ametnik, teadur vms, kes tegelikku nime tundmata laseb käibele etümoloogiliselt või vormiliselt "usutavama" nime. Nii mõnedki kirjakeeles juurdunud nimekujud ei vasta rahvapärasele tarvitusele. Seejuures jäävad nimede ametliku parandamise katsed sageli tulemusteta. Nii on Valgamaa *Laanemetsa* endiselt sama nimega, kuigi selle etümologiseerimiseks tuleb tunda tegelikku rahvapärast nime *Lannamõtsa* (*land* 'lomp, madal soine koht').

Kantseleietümoloogia tavalisim põhjustaja on faktide teadmatus või neist hoolimatus. Nii näeme 1990. a ühe viimase eestikeelse kaardina Moskvas väljaantud ja vene keelest tõlgitud turismikaardil selliseid kohanimesid nagu "Eesmäe" (õieti: *Äämäe*), "Põõsasepa n." (*Põõsaspea*), "Vetelanina" (*Vätta nina*), "Eriküla" (*Äriküla*) jms. Õnneks jäi nende eluiga lühikeseks, ent võõramaalaste poolt kirjapandud nimekujude tagant eesti nimede äratundmine vajab teinekord erioskusi (vrd Nõukogude-aegsetel kaartidel *Обезара* 'Hõpõsaarõ', *мыс Тирнеми* 'Tiirneem' jms).

Autentsete nimedena ei saa käsitada ka neid, mis toodi vanade ürikute põhjal taas käibesse 19. saj lõpupoolel koos rahvusliku ärkamisega: *Lehola, Sakala, Varbola*, liivi *Ükskülä* jms. Need on pseudoeesti nimed, mis katkematu nimetraditsiooni korral oleksid ehk tänapäeval kasutusel kujul *Lihula, Sakla, Varbla* või kuidagi kolmandat moodi.

Lisalugemist

Kohanimede muutumisest annavad kõige põhjalikuma ülevaate Lauri Kettuse monograafia *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen* (Kettunen 1955; eriti 349–350 ja 358–360), Valdek Palli *Põhja-Tartumaa kohanimed II* (Pall 1977: 37–42) ja Marja Kallasmaa *Saaremaa kohanimed II* (Kallasmaa 2000: 16–27).

4. Eesti kohanimede allikmaterjalid, kogumine ja uurimine

4.1. Kohanimede kogumine, allikmaterjalid

Kohanimeuurijal on kasutada põhiliselt kaht liiki andmeid: suulisest tarvitusest kogutud ja kirjalikes allikates fikseeritud nimesid. Rahvasuust kogutud nimed on üldjuhul usaldusväärsemad, juhul kui kogumisel on järgitud kõiki nõutavaid reegleid.

RAHVASUUST hakati kohanimeainestikku koguma juba 19. sajandil. 1841. a kutsus Õpetatud Eesti Selts pastoreid üles saatma seltsile kohanimesid. Üleskutset korrati ka hiljem, ent olulisi tagajärgi sel ei olnud. Siiski kogusid mitmed tollased nimeuurijad, eriti M. Veske oma töö tarbeks üsna suure hulga rahvapäraseid kohanimesid.

19. sajandi lõpupoole algatati muude suurkogumiste kõrval kohanimede kogumine. Esimese üleskutse esitas 1888 M. J. Eisen, kes seda hiljem mitmel aastal kordas. 1895–1898 ilmutas kohanimede kogumise kohta aruandeid Jaan Jung, 1901–1913 Friedrich Kuhlbars. Põhjalikem tollest ajast oli M. J. Eiseni kogu, mis sisaldab üle terve Eesti saadetud andmeid, mis on küll ebaühtlased ja paiguti vigased, ent võiksid ühe allikana siiski uurija tähelepanu pälvida.

Tõsisemalt võttis kohanimede kogumise ette 1920. aastatel Akadeemiline Emakeele Selts, kes saatis oma stipendiaate keelt koguma. Peatähelepanu koondus neil retkedel murdejoonte kogumisele, ent 1930. aastate lõpuks kogunes ka kohanimesid arvestatav hulk. Pealegi oli siin tegemist esimest korda ühtse metoodika alusel ja tõesti rahvasuust talletatud ainestikuga.

Kogumistöö jätkus pärast Teist maailmasõda, nüüd Emakeele Seltsi murdekorrespondentide võrgu toel. Lisaks korraldati teadurite uurimisreise, koguti nimesid üliõpilaste murdepraktikal jne. Kõik nimetatud materjalid on hoiul Eesti Keele Instituudis (EKI), mille kohanimekartoteegi sedelite üldarv on üle 540 000.[1]

Kuigi kaastööde hulgas on selliseid, millesse tuleb suhtuda ülimalt kriitiliselt, on suur osa siiski kasutuskõlblikud. Sõjajärgsetel aastatel puudus ligipääs mitmetele rannikupiirkondadele, ka kaardid olid kas salastatud või moo-

[1] See ei tähenda nimede üldarvu, sest ühe nime kohta võib andmeid leida sageli mitmelt sedelilt ja üks sedel võib sisaldada mitut nime.

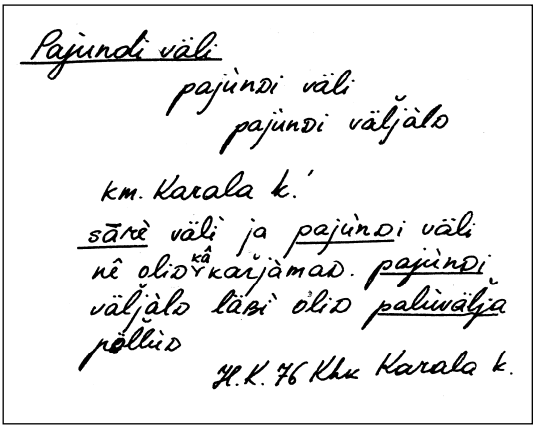

Joonis 4.1. Kohanimekartoteegi kaart
Kohanimekartoteek on korraldatud kihelkondade kaupa (originaalsedelid), nimede leidmist hõlbustab tähestikuline üldkartoteek, kust saab teada, millise kihelkonna kogus nimi esineb. Ühe nime kohta on tavaliselt esitatud järgmised andmed: nimi märksõnana (n-ö kirjakeelsel kujul), nime hääldus foneetiliste märkidega, nime kohakäänded, võrdlused ja viited muudele nimedele, nimeobjekti lühikirjeldus (viitega skeemile või kaardile, kui võimalik), taustaandmeid ja näitelauseid, samuti andmed keelejuhi, kogumiskoha ja muidugi koguja enda kohta.

nutatud, seepärast on kogus mõnedki paigad esindatud lünklikult. Paradoksaalne on see, et kogujad on käinud usinalt huvitavatel äärealadel, ent jätnud peaaegu tähelepanuta suurlinnade (Tallinna, Tartu) vahetus naabruses olevad alad.

Peale EKI on kohanimekogusid ka mujal. Suurim eestirootsi kohanimede kogu on Uppsala kohanimearhiivis. Seal ja Helsingis on vähesel määral muidki Eesti kohanimesid. Eraisikute kogudest täpsem ülevaade puudub, nüüdseks on EKI-sse jõudnud vaid Tartu ülikooli pikaaegse geograafi Endel Varepi kogu (üle 110 000 lk) ja materjale Gustav Vilbastelt.

KIRJALIKUD ALLIKAD dokumenteerivad varaseimaid perioode, kuhu nimekogud ei ulatu, ja lisaks annab töötamine mitmesuguste nimestike ja kaartidega süstemaatilisema ja täielikuma ülevaate mingi paikkonna kohanimedest, kui seda võiks saada puhtalt kohanimekartoteegile tuginedes. On võimatu anda ammendavat ülevaadet kõigist olulistest kirjalikest allikatest, seepärast mainitagu neid vaid lühidalt.

Vanimat perioodi, 13. sajandit hõlmavad Henriku Liivimaa kroonika ja *Taani hindamisraamat* (*Liber Census Daniae*, LCD).

Järgnevate sajandite kohta saab ainestikku eeskätt **allikapublikatsioonidest**, millest tähtsaimad on *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (Riia–Moskva 1853–1914), *Est- und Livländische Brieflade*

(Tallinn–Riia–Moskva 1856–1885), *Livländische Güterurkunden* (käsitleb ajavahemikku 1207–1545, Riia 1908–1923), ning sarjas *Hefte zur Landeskunde Estlands* Oleg Roslavlevi poolt Lääne-Saksamaal 1965–1977 ilmunud vihikud. Enamasti on publikatsioonidele lisatud kohanimede register, mille põhjal saab leida vajaliku kohanime maininguid ürikutes. Baltisaksa kohaloo, sh nimed võtab kokku põhjalik teatmeteos *Baltisches historisches Ortslexikon* (Köln–Wien 1985). Eestikeelsele kasutajale pakub pidepunkte eesti ja baltisaksa nimede seostamiseks *Eesti ala mõisate nimestik* (1981, 1984, põhjalikult uuendatud 1994). Uusim kokkuvõte nimede allikatest on esitatud *Eesti kohanimeraamatus* (2016).

Üksikute ajalooperioodide kohta on ka muid allikapublikatsioone. Nii ilmusid aastatel 1988–1990 Eestimaa 1725.–1726. a adramaarevisjoni materjalid, 1992. a Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud (1569–1571) jm.

Kartograafilistest allikatest tuleb kõigepealt mainida L. A. Mellini 1791–1798 ilmunud Liivimaa atlast (*Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernements und Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel*, mitu järeltrükki), mis sisaldab suurel hulgal kohanimesid, sageli lisaks saksakeelsele eestikeelseid rööpvasteid.

Lõuna-Eesti ala hõlmab detailsemalt C. G. Rückeri 1839. a ilmunud Liivimaa erikaart (*Specialcharte von Livland in 6 Blättern*), mille lisana trükiti 1837. a nende eesti ja läti nimede loend, mis saksakeelsetest "kõrvale kalduvad". Kaardi kasutatavust suurendab E. Varepi koostatud kohanimeregister (1957), kus nimedele on antud eesti (nüüdis)vasted. Põhja-Eesti detailsemaks ülevaateks 19. sajandil jäid J. H. Schmidti koostatud kaardid (1844, põhjalikumalt 1875 ja 1884).

Vähem kasutatud on tollal sõjaväelaste koostatud topograafilised kaardid, ent 1890. aastate lõpust 1920. aastateni ilmunud nn üheverstaline kaart (1 : 42 000) jäi kuni 1930. aastate lõpuni Eesti ala kõige täielikumalt katvaks suuremõõtkavaliseks kaardiks, mida kasutati ka kohanimede kogumiseks.

Valdav osa möödunud sajandite materjalist on publitseerimata ja kättesaadav vaid **arhiividest**. Rahvusarhiivi Tartu osa koondab endasse põhilise osa enne 1918. aastat pärit olevatest dokumentidest. Arhiivi kaardikogus on palju detailseid mõisakaarte rikkaliku kohanimistuga, vanu katastrikaarte jm. 20. sajandi ainestikku koondab Rahvusarhiivi Tallinna osa. Uusimad dokumendid on maakondlikes ja kohalikes arhiivides. Palju Eestiga seotud dokumente leidub välisarhiivides (Kopenhaagenis, Moskvas, Peterburis, Stockholmis jm).[2] Tänapäeval on suur osa kaarte ja allikmaterjale kättesaadavaks tehtud Rahvusarhiivi Saaga digikogu kaudu.

---

[2] Kasulik sissejuhatus arhiivitööle on Aadu Musta *Eestlaste perekonnaloo allikad* (Must 2000).

20. sajandi publitseeritud allikatest on olulisimad Eesti Kirjanduse Seltsi maakondlikud koguteosed, mis sisaldavad rikkalikult kohanimeainestikku ja ka suhteliselt üksikasjalikke kaarte (1925 Tartumaa, 1926 Võrumaa, 1928 Setumaa, 1930 Pärnumaa, 1932 Valgamaa, 1934 Saaremaa, 1938 Läänemaa üldosa, 1939 Viljandimaa üldosa). Tolle aja ainsaks põhjalikumaks kohanimeloendiks jäi 1923. a Posti Peavalitsuse väljaandel ilmunud *Üleriikline asumite nimestik.* Tänapäeval on üldiselt kättesaadavad ka 1920.–30. aastatel ilmunud suuremõõtkavalised topograafilised kaardid, mis küll ei kata kogu Eestit.

Nüüdisaja nimeallikaid on palju. Nimede poolest põhjalikem ja enamasti usaldusväärseim on Eesti põhikaardi (trükiversioonis 1 : 20 000) ainestik, tähtsamate kohanimede kiireks lokaliseerimiseks sobivad teedeatlaste nimeregistrid. Ametlikke ja paljusid mitteametlikke nimesid sisaldab Maa-ameti juures peetav riiklik kohanimeregister (http://xgis.maaamet.ee/knravalik/). Uuemaid nimeallikaid koondab veel EKIs arendatav kohanimeandmebaas, mis on kättesaadav ka Internetis (http://www.eki.ee/knab/knab.htm).

4.2. Kohanimeuurimise ajaloost

Varane kohanimeuurimine

Esimesi tähelepanekuid kohanimede kohta esitas **A. W. Hupel** oma põhjalikus ülevaateteoses *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (1774–1882). Ta andis mõisate saksakeelsetele nimedele eesti vaste ja vahel kommenteeris ka nime päritolu, nt arvas Kaiavere nimest rääkides, et *-vere* võis tuleneda sõnast *-pere*.

Tõsisem kohanimeuurimine tekkis käsikäes võrdlev-ajaloolise keeleteadusega. Huvi pälvisid nimed, mille etümoloogia ei olnud pikemata selge. Seletusi otsides toodi paralleele teinekord väga kaugetest keeltest ja maadest. Aegamisi muutusid uurimismeetodid täpsemaks, hakati arvestama häälikuseaduslikke arenguid ja keeleliste kontaktide tõenäosusi. Siiski jäi kohanimeuurimine 19. sajandil suuresti ajaloolaste kõrvalharrastuseks, millest loodeti tuge muuhulgas asustusajaloolistele hüpoteesidele, nt germaanlaste vana asustuse jälgede väljaselgitamiseks.

Enam hakati nimede vastu huvi tundma pärast **Õpetatud Eesti Seltsi** asutamist 1838. a. Tartus. Seltsi toimetistes ja aastaraamatutes ilmusid mitmed kohanimede ja nimerühmade käsitlused. Neis lükati ümber levinud nimefantaasiaid ja esitati juba põhjalikumaid ülevaateid. Vaieldi Tallinna ja Tartu eri nimede (*Lindanise, Reval, Jurjev*) etümoloogia teemal (L. Meyer, F. R. Kreutzwald, W. Schlüter), käsitleti Ugandi nime jm. Olulise teemana tõusis esile *vere*-lõpuliste nimede päritolu (L. Meyer, F. J. Wiedemann, J. Jung, G. v. Sabler jt), **Mihkel Veske** avaldas 1877. a neist nimedest põhja-

likuma ülevaate, esitades seletuseks sõna *-veer*. **Jakob Hurt** käsitles 1876. a oma *ne*-lõpuliste sõnade uurimuses ka *ste*-lõpulisi kohanimesid, andes tänini paikapidava seletuse (töö ilmus väitekirjana Helsingis 1886. a).[3]

Taani hindamisraamatu kohanimed pälvisid esimest korda tähelepanu 1841. a, kui neid tutvustas Eestimaa lugejale G. M. Knüpffer. Põhjalikumalt käsitles seda teemat 1893 A. H. Snellman, kes püüdis neid nimesid kokku viia tänapäevastega. Katsetusi jätkati hiljemgi (T. Teivaala, W. Schlüter, M. J. Eisen, J. Jõgever, H. Ojansuu jt).

Kohanimeuurimine 20. sajandi esimesel poolel

19. sajandi lõpupoole hakkas kohanimeuurimine muutuma eesti- ja eestlastekeskseks. Uurijate seisukohti tutvustati tollases ajakirjanduses (*Postimees, Olevik, Sakala*) ning pakuti omi seletusi. Agaramad kirjutajad olid M. J. Eisen, A. Heraklides (A. Treumann), J. Jung, F. Kuhlbars, V. Reiman.

Teaduslikus mõttes andsid tooni siiski soome keeleteadlased (J. J. Mikkola, E. N. Setälä, T. Teivaala), kes soome kohanimesid analüüsides tõid sageli võrdluseks eesti nimesid. **Heikki Ojansuu** vaatles 1909 Tallinna nime päritolu (**Taninlinna*), viis 1910 kokku *Keava* ja Vana-Vene kroonikate *Kedipiv*'i ning avaldas järgnevalt mitmeid võrdlevaid uurimusi eesti ja soome kohanimedest. 1920. a ilmunud Soome kohanimeuurimise kriitilises ülevaates pakub ta mitmeid Eesti kohanimede (*Atsalama, Jägala, Järvamaa, Pärnu, Vaivara, Valjala, Venevere* jt) seletusi. 1910. aastatest hakkas kohanimedega tõsisemalt tegelema **Lauri Kettunen**, kes võttis vaatluse alla Tallinna nime päritolu ning käsitles Kodavere murraku häälikuloolises ülevaates (1914) pikemalt *vere*-nimede algupära.

Pärast Vesket ja Hurta tuleb esimese eesti soost kohanimeuurijana kõne alla **Matthias Johann Eisen**, kes 1910. aastateks oli korrespondentide abiga kokku saanud soliidse kohanimeainestiku. Paljud tema kohanimekäsitlused ilmusid ajalehtedes (nt käsitles ta 1918–1919 *Postimehes* Tartumaa mõisa- ja vallanimesid, hiljem Päevalehes Läänemaa, Rõuge, Võnnu jt nimesid). Püsivama väärtusega on *Eesti Kirjanduses* ja *Eesti Keeles* ilmunud artiklid, nt *Soome Eestis* (1914), *Läti jäljed Eestis*, *Põldsamaa* (1921), *Rootsi mälestused Eestis* (1922), *Pedja* (1923), *Helme kohanimesid* (1929). Põhjalik on Eiseni artikkel *Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed* (1924), milles ta loetleb hulga kohanimesid, kus algne eestikeelne nimi on säilinud üksnes saksa tarvituses (PJg *Sallentack* 'Roodi', Pee *Kirrisaar* 'Koordi', Rõu *Kosse* 'Viitina' jpt). Tema teine kaalukam kohanimeuurimus on artikkel *Saksamaalised kohanimed Eestis* (1926).

[3] Ülevaadet ÕES-i osast eesti keeleteaduses, sh kohanimede uurimises vt Raun 1937.

Kui Eisenile võib ette heita oletuste vähest argumenteeritust ja ebakriitilist suhtumist allikatesse, siis samal ajal nimedest huvitunud keeleteadlaste kohta seda ütelda ei saa. Tõsi, kohanimede etümoloogia kippus neilgi olema muude etümoloogiate kõrvalsaadus. **Andrus Saareste** analüüsis Kullamaa vakuraamatus (u 1524–1532) esinevaid koha- ja isikunimesid, teda huvitasid ka Tallinna varasemad nimed ning 1934. a andis ta *Eesti Kirjanduses* põhjaliku ülevaate Tallinna eestikeelsest nimest kirjakeeles ja rahvasuus. **Paul Ariste** vaatles Reigi (1935), Kihnu (1938) ja Saaremaa (1939, tõlkenimena *Eysýsla/Ösel*) nimesid. Tema põhjalikem kohanimeuurimus käsitles Pühalepa ja Reigi kohanimesid (*Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö*, 1938).

Silmapaistvaim saksakeelne uurija oli **Paul Johansen**, pikaaegne Tallinna linnaarhivaar, kes juba 1920. aastatel avaldas mitmeid asustusajaloolisi ülevaateid ja vanade ürikute kommentaare koos nimeseletustega. Tema tippteoseks toponüümika alalt on 1933. a ilmunud *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*, mis käsitles põhjalikult kõiki *Taani hindamisraamatus* esinevaid kohanimesid. Ta esitas usutava nüüdisvaste valdavale osale nimedest, jälgides nende arengukäiku mitme sajandi jooksul. Johanseni pakutud seletused on enamasti ka keeleliselt pädevad. Hiljem, Saksamaal olles ilmus Johansenilt veel mitu põhjalikku ajalookäsitlust, kus tähtsal kohal ka nimed. Mainitagu kahte: *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland* (1951, vaatleb ka Tallinna eri nimesid, eriosa käsitleb rootsi asustust Põhja-Eestis ja kohanimesid) ning *Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiel Livlands* (1952, nimede rahvaetümoloogilisest muutumisest).

Teistest saksakeelsetest uurijatest tuleks nimetada **August Westrén-Dolli**, kes avaldas 1921 pikema kohanimeuurimuse (*Beiträge zur estnischen Ortsnamen- und Sprachforschung*), selgitas Liivimaa mõisaürikutes jm mainitud kohanimede eesti vasteid (1923) ja uuris asustusnimede determinante (1927).

Kohanimeuurimine pärast Teist maailmasõda

Teine maailmasõda tekitas kohanimede uurimises tuntava katkestuse. Mõnda aega jätkus see üksnes väljaspool Eestit. Eestirootsi nimede uurijana sai tuntuks **Per Wieselgren**, kelle 1951. a ilmunud monograafias *Ortnamn och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder. Ostharrien med Nargö* on vaatluse all Põhja-Eesti rannikualade toponüümika, sealhulgas on rikkalikult eestikeelseid mikrotoponüüme. Kohanimesid käsitles mitut puhku ka **Julius Mägiste**, kes vaatles *Võnnu* ja *Tännassilma* etümoloogiat (1952), *Walgatabalwe* nime (1970) jm.

Senist eesti kohanimeuurimist võis pidada suures osas üksikjuhtude vaatluseks. Puudusid tervikkäsitlused ja süstemaatilised nimeuurimused. Teerajajaks sai siin **Lauri Kettunen**, kes 1955. a avaldas 437-leheküljelise uurimuse *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen.* See jäi pikaks ajaks ainsaks tööks, kus püüti analüüsida kogu kättesaadavat Eesti kohanimeainestikku. Kettuse töö koosneb põhiosas nimelõppude kaupa rühmitatud nimede käsitlusest. Kokku on käsiteldavaid lõppe sadakond (*-ba, -bä, -pa, -pä; -da, -ta; -de, -te* jne), pikemalt vaadeldakse *la-* ja *vere*-lõpulisi nimesid. Nagu Kettunen näitas, on paljud lõpud saadud ebareeglipärase lühenemise tulemusel. Kettuse etümoloogiad on kohati väga julged ja neid pole hiljem enam korratud. Siiski jääb aukartust äratavaks analüüsitud materjali maht. Tänini on mõne nime kohta olemas üksnes Kettuse käsitlus.

Vähehaaval taastus kohanimede uurimine ka Eestis. 1950. aastate lõpust hakkasid ilmuma artiklid *Keeles ja Kirjanduses*, *Sovetskoje Finno-ugrovedenijes* jm.

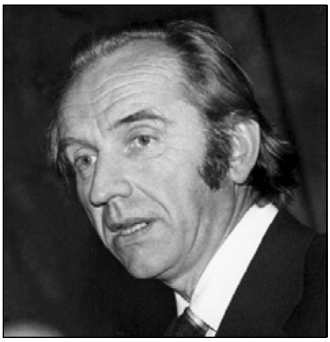

Valdek Pall

Eesti kohanimeuurimise suurkuju on **Valdek Pall** (1927–2013), kes pani aluse regionaalsete kohanimeuurimuste sarjale. Ta sõnastas põhimõtte, et enne kui saab asuda Eesti kohanimistu kui terviku analüüsile, vajatakse detailseid üksikpiirkondade käsitlusi. Ise teostas ta selle mahukas kaheosalises monograafias *Põhja-Tartumaa kohanimed* (1969–1977). Selle esimene osa kujutab endast üksikkohanimede vaatlust, milles on fikseeritud mitmekümne tuhande nime hääldus ja varaseimad mainingud ning pakutud võimalikud etümoloogiad. Teine osa sisaldab Põhja-Tartumaa kohanimistu tervikanalüüsi. Selles vaadeldakse kohanimede häälikulist külge, struktuuri, nimeandmise printsiipe, eri nimekihte ja -rühmi, kohanimede levikut ning toponüümika ja asustusajaloo seoseid. Kuigi põhitähelepanu keskendub Põhja-Tartumaa nimedele, on võrdlusi esitatud kogu Eesti kohta ning eriti apellatiivide käsitlus on sisuliselt üleeestiline. V. Palli käsitlus on suuresti teedrajav. Varem ei olnud nii põhjalikult uuritud kohanimede struktuuri, nimerühmi (asulanimed, talunimed, loodusnimed), nimetüüpide areaalset levikut ja nimeandmise printsiipe. Regionaalsest põhiteemast hoolimata võtab ta kokku senise kohanimeuurimise saavutused, esitab olulisi järeldusi kogu eesti toponüümika seisukohalt ning on eeskujuks kõigile järgnevatele kohanimekäsitlustele.

Lisaks on V. Pallilt ilmunud ligi sada artiklit, millest suur osa tegeleb Põhja-Tartumaaga. Ent Palli tähelepanu on pälvinud ka põhimõttelised küsi-

mused (*Eesti kohanimede struktuurist*, 1968; *Siedlungsgeschichte und Ortsnamen*, 1975; *Eesti kohanimede normimine*, 1976). Hilisemal ajal keskendus ta üha rohkem maastikuapellatiivide uurimisele (*Apellatiivist ja toponüümist*, 1985; *Maastikuesemete nimed ja nimetused*, 1992). 1997. a ilmus eraldi väljaandena *L'em´t'ńe*, kus ta analüüsib kohanimede struktuurimudeleid, vaatleb pluuralivorme kohanimedes ja teeb tagasivaate *vere*-lõpuliste nimede senisele käsitelule.

Väga lootustandev kohanimeuurija oli **Jaak Simm** (1943–1981). Ta alustas peamiselt Setumaa kohanimede vaatlusega *(Setu külanimedest*, 1970; *Mõningaid märkmeid Setumaa mikrotoponüümidest*, 1972) ning jõudis Võnnu asulanimede uurimiseni (*Võnnu asulanimede vahetumine ja hävi*, 1971; *Elukutset ja päritolu märkivad Võnnu talunimed,* 1973). 1974–1976 ilmus ajakirjas *Horisont* sari *Millest jutustavad meie kohanimed?*, kus Simm tutvustas eri kohanimerühmade (läti, rootsi, saksa, vene) ning paljude üksiknimede päritolu (nt *Mustjala, Peipsi, Põlva, Vaiga, Viru, Võrtsjärv*), kohanimeuurijaid (M. J. Eisen) jm. Simm avaldas ka üldteemalisi artikleid (*Nimeteaduse põhimõisteid*, 1976; saksakeelne ülevaade eesti kohanimeuurimise ajaloost 1975).

Teised 1960.–70. aastate uurijad uurisid üksikpiirkondade kohanimesid.

Paul Ariste esitas mitmeid nimede etümoloogiaid: *Mahtra*; *Pandivere, Pandja* ja *Pandju* 1957; *Cozzo* 1960; *Vadja* 1965; *Kose* 1969.

Paul Alvre alustas 1960. aastatel *vere*-lõpuliste kohanimede käsitlemisega ja jätkas seda teemat hiljemgi. Veel on ta selgitanud *Taani hindamisraamatus* mainitud Tallinna-ümbruse kihelkonna *Ocrielae* nime päritolu (1984), analüüsinud eesti ja liivi keeleainest, sh kohanimesid Henriku Liivimaa kroonikas (1985), *kõrve*-kohanimesid looduses ja asustuses (1988) jm.[4]

Linnade kohanimistut on uuritud suhteliselt vähe, mainida tuleks esmajärjekorras **Aleksander Kivi** (*Mäed ja mäenimelised tänavad Tallinnas*, 1964). Laiale lugejaskonnale on mõeldud tema *Tallinna tänavad* (1972), mis tutvustab kõigi tänavanimede teket ja varasemaid võõrkeelseid vasteid. Tartu kohanimesid on lähemalt uurinud **Niina Raid**, kelle raamat *Tartu tänavad*

---

[4] Lisaks tuleks mainida veel mõningaid uurijaid ja uurimusi. **Enn Koit** ilmutas artikleid Saaremaa kohanimedest (nt *Valjala kohanimesid*, 1962; *Mõningaid Saaremaa kohanimesid*, 1966; *Saaremaa jala-liitelistest kohanimedest*, 1970). Ajaloolane **Leo Tiik** vaatles Hiiumaa kohanimesid (*Lisandeid Hiiumaa kohanimede tundmisele*, 1966; *Kohanimesid Hiiumaalt. Emmaste*, 1970). **Koidu Uustalu** teemaks oli Lõuna-Eesti saksakeelne toponüümika (*Mõisate ja mõisnike nimedest lähtunud kohanimesid Lõuna-Eestis*, 1968; *Eesti laene endisaegsete saksakeelsete kohanimede seas,* 1970). **Madis Norvik** on kirjutanud Järvamaa kohanimedest (*Miks on Järvemaa asemel Järvamaa?* 1963) ja kohanimedest *Koka-, Koke-, Koki* (1962). **Heino Gustavson** avaldas ülevaateid isikunimedest tulenenud mõisanimedest Harjumaal (1978) ja Järvamaal (1980) ning käsitles Naissaare kohanimesid.

aastani 1940 (1999) näitab muuhulgas tänavanimede kujunemist alates 16. sajandist.

Pidevalt on toponüümika köitnud ajaloolasi. **Enn Tarvel** on mitmes seoses puudutanud kohanimesid (*Läänemaa seitse kihelkonda*, 1971; *Eesti toponüüme skandinaavia ruunikirjades*, 1978). Asustusajaloo uurija **Gea Troska** on oma töödes (nt *Eesti külad XIX sajandil*, 1987) ohtralt pakkunud asulanimede ainestikku. 1995. a ilmus talt raamat *Talunimed läbi aegade.* Selles annab ta üksikasjaliku ülevaate hajatalude ja külade seostest, perenimede kujunemisest talunimedeks, nimetüüpidest ja -kooslustest külades ning perenime seosest talu maade ja õuega.

Kohanimeuurimise järgmist põlvkonda esindab **Marja Kallasmaa**, kellel seni ainsana on läinud korda jätkata V. Palli alustatud regionaaluurimuste sarja. Mahukas kaheosaline monograafia *Saaremaa kohanimed* (1996–2000) on üles ehitatud samal põhimõttel nagu Palli Põhja-Tartumaa käsitlus: esimese osa moodustavad üksiknimede vaatlused ja teises osas käsitletakse nimesüsteemi tervikuna. Uuena on sisse tulnud kohanimekoosluste vaatlus. M. Kallasmaa sedastab muuhulgas, et Saaremaal on Mandri-Eestist oluliselt enam etümoloogiliselt läbipaistmatuid mikrotoponüüme. 2010. a ilmus temalt ka *Hiiumaa kohanimed*.

Mitmed M. Kallasmaa artiklid käsitlevad samuti Saaremaa kohanimesid ning on tegelikult olnud monograafia ettevalmistuseks (*Muutuv ja püsiv nimemaailm,* 1988; *Mitmusevorme Saaremaa kohanimedes*, 1995; *Saaremaa vere-lõpulistest kohanimedest,* 1998). Tema uurimisteemad on aga olnud ka mikrotoponüümid (*Mikrotoponüümi determinandid ja järelkomponendid*, 1978), rahvaste nimetused kohanimedes (*Eesti kohanimed ja teised rahvad*, 1999), eesti nimeuurimise ajalugu (1995) jm.

2000. aastatel on esile tulnud uus kohanimeuurijate põlvkond, neist **Evar Saar** on Võrumaa kohanimede uurimuses (2008) vaadelnud enam levinud nimeosi ning traditsioonilise kogukonna nimesüsteemi. See on esimesi põhjalikumaid sünkroonilise nimeuurimise näiteid Eestis.

2010. aastatel on ilmunud mitmeid kokkuvõtvaid kohanimekäsitlusi, mainitagu **Arvis Kiristaja** koostatud sõnaraamatut *Setomaa kohanimed* (2013) ning Tallinna linnaplaneerimise ameti väljaandel ilmunud teatmeteos *Tallinna asumid ja ametlikud kohanimed* (2013, põhiautorid **Robert Nerman** ja **Leho Lõhmus**). Kollektiivse töö tulemusena valmis 2016. aastal Peeter Pälli ja Marja Kallasmaa toimetatud *Eesti kohanimeraamat*, mis võtab enam kui 6000 artiklis kokku senise nimeuurimise tulemused ning pakub ka uusi seletusi. Tegu on esimese nii põhjaliku ja süstemaatilise ülevaatega Eesti kohanimedest.

Kokkuvõttes võib öelda, et kohanimede uurimine sai alguse üksikute raskesti seletatavate nimede käsitlemisest, mida võiks käsitada paralleelina tollal

samuti põnevust pakkunud arheoloogilistele väljakaevamistele, vanade kirjade dešifreerimisele jms. Järk-järgult on kohanimeuurimisest kujunenud iseseisev teadusvaldkond. Teadusliku tõsiduse saavutas ta 20. sajandi esimesel poolel, kui hakati kasutama keeleuurimises tunnustust leidnud meetodeid, ent kuni sajandi teise pooleni oli tegemist sisuliselt erandlike nimede uurimisega. Alles siis, kui vaatluse alla võeti nimede tüpoloogia, nimesüsteemid, nimede funktsioneerimine jms, võib rääkida iseseisvast onomastilisest distsipliinist. Eestis langeb see aeg eeskätt tänu V. Palli töödele 1960. aastate keskpaika.

Nüüdisaegne kohanimeuurimine saab senisest enam toetuda statistilisele töötlusele, abiks on ka arvutil loodavad andmebaasid (nt ajaloolise Võrumaa kohanimede andmebaas Võru Instituudis), mida saab seostada kaartidega. Mis tahes andmed kohanimede kohta on tänapäeval hõlpsamini kättesaadavad.

Lisalugemist

Selle osa kirjutamisel on kasutatud Marja Kallasmaa tööd *Name Studies in Estonia* (Kallasmaa 1995) ja Jaak Simmu *Zur Geschichte der estnischen Ortsnamenforschung* (Simm 1975). Marja Kallasmaalt on ilmunud pikem kohanimeuurimise ajaloo ülevaade *Onomastica Uralica* sarjas, mis on samuti käesoleva osa kirjutamisel abiks olnud (Kallasmaa 2002). Kasulik sissejuhatus nimealasele arhiivitööle on Aadu Musta *Eestlaste perekonnaloo allikad* (Must 2000).

II
Eesti kohanimede struktuur

5. Eesti kohanimede keeleline kuju

Kohanimede süstemaatilist vaatlust alustatakse nimede keelelisest vormist: murrete ja võõrkeelte mõjudest. Murretega seostub kohanimede kirjakeelestamine ehk laiemalt normimine. Seejärel käsitletakse kohanimede struktuuri ehk ülesehitust, täpsemalt diakroonilisest ja sünkroonilisest seisukohast. Järgnevad peatükid eesti kohanimede morfoloogiast ehk vormistikust ja ülevaade kohanimede topoformantidest. Viimane osa käsitleb eesti kohanimede rühmi, lähtudes nimeobjektide liigitusest.

5.1. Kohanimed ja murded

Iga rahvasuus tekkinud kohanimi on saanud kaasa kohaliku murde jooni ja neid märkab ka tänapäeva nimistus. Erinevused ilmnevad nii sõnavaras, vormistikus (tuletusliited ja käänamine) kui ka häälikkujus. Sõnavaralised erijooned säilivad kirjakeelses käibes kõige paremini, häälikulisi murdejooni on eriti varem püütud kirjakeele nimedest taandada.

Suurimad erinevused on põhja- ja lõunaeesti kohanimede vahel, millest mõned leksikaalsed rööpsused on hästi tuntud: põhjaeesti *Uue-, Uus-* (*Uue-Kariste, Uue-Põltsamaa, Uus-Sõtke*) *versus* lõunaeesti *Vastse-, Vahtsõ-* (*Vastse-Kuuste, Vastse-Nõo, Vahtsõliina*), *Kaseküla – Kõivuküla* (*Kõivoküla*), *Linnu*[*mäe*] – *Tsirgu*[*palu*] jne.

Häälikuliste murdejoonte ilmnemise näiteks mainitagu nimesid põhjaeesti alalt *Pitkanina* (Ans, *pitk* ‘pikk’), *Mänspe* (Emm, *-pe* = *-pε* < -**pää*), *Laari* (Kesk-Eestis sage talunimi, < *Lauri*). Lõunaeestis on erinevused muidugi suuremad, sest lisanduvad vokaalharmoonia (*Lüütsepä, Saarlasõ*), pikkade kolmandavälteliste vokaalide kõrgenemine (*Suurõsuu* < *-soo*, *Tiidlä*, vrd *Teedla*), afrikaadid sõna algul, samuti nõrgas astmes (*Tsiamäe, Tsolli, Soekõrdsi, Udsali*) jpm.

5.2. Kohanimede normimine

Murdejooned ei kajastu kirjakeeles käibivates kohanimedes sugugi järjekindlalt. Seepärast on vaja peatuda kohanimede normimisel. Eesti kohanimede kirjakeelne traditsioon kujunes välja 19. sajandi jooksul ning tuntumate nimede puhul saab rääkida paari-kolme sajandi pikkusest kasutusest.

Esimese pikema eestikeelsete kohanimede loetelu annab Anton Thor Helle eesti keele grammatika (1732), kus leiame Eestimaa kubermangu mõi-

sate nimed, lisaks Tallinna kohanimesid jm. Need on oma aja kohta üllatavalt põhjalikult ja täpselt kirja pandud, võetagu nt Hageri nimed: *Haggeri kirrik, Angerja mois, Kohhila mois* 'Kohila', *Lümmado m.* 'Lümandu', *Lohho m.* 'Lohu', *Maidle m.* 'Maidla', *Sutlemmi m.* 'Sutlema', *Tohhise m.* 'Tohisoo', *Addila mois* 'Adila', *Haiba m.*, *Kölpa m.* 'Kelba', *Kirdallo m.* 'Kirdalu', *Kirno m.* 'Kernu', *Kohhato m.* 'Kohatu', *Mähkülla m.* 'Mäeküla', *Pahla m.* 'Pahkla', *Rabbiwerre m.* 'Rabivere', *Ruila m., Sallatagguse m.* 'Salutaguse'. Isegi arvestades uue ja vana kirjaviisi erinevusi, on lahknevused tänapäeva nimekujudest minimaalsed.

Ka vanimas eestikeelses perioodikas, nt O. W. Masingu *Marahwa Näddala-Lehhes* näeme eesti kohanimesid võrdlemisi rahvapärasel kujul, tõsi küll, siin ilmselt rohkem mõjustatuna baltisaksa nimedest, mis 20. sajandi alguseni olid ametlikus asjaajamises valdavad. Olgu näiteks lause, kus loetletakse kihelkondi: *Wõrro- ehk Tarto keele pra-usti kihhelkonde on 17* [- - -]: *Tarto, Kambja, Nõu, Rõngo, Ranno, Kawwila, Sangaste, Karrola, Urwaste, Ottepä, Harrila, Kannapä, Põlwe, Rõuge, Räppina, Wõnno ja Wastselinna kihhelkond* (23. 03. 1821, nr 12). Neist vahest ainult *Kawwila* vajaks selgitust (= Puhja) ja *Harrila* parandust (Hargla).

Omajagu segadusi põhjustas nimedes üleminek vanalt kirjaviisilt uuele 1870. aastatel, sest vanas kirjaviisis ei eristunud ortograafiliselt lühikesed lahtised silbid (*temma*) ja pikad kinnised silbid (*tõmmata*), mistõttu kohanimedesse jäi mitmeid vana kirjaviisi rudimente (vrd sama nähtust perekonnanimedes: *Leppik, Karro* 'Karu' jms).

Tabel 5.1. Mõned kirjakeeles traditsiooniliseks kujunenud kohanimed

Rahvapärane nimi	Kirjakeelne nimi	Selgitusi
Aliste	*Halliste*	vana kirjaviisi mõju
Emaste	*Emmaste*	vana kirjaviisi mõju
Rõdali	*Ridala*	? (1732 *Riddali*)
Rõugu ~ Rõugõ	*Rõuge*	*Rõuge* juba 1821
Tõrma	*Torma*	idamurdeline *õ* > *o*
Vahtsõliina	*Vastseliina*	võrukujuline nimi asendatud "üldlõunaeestilisega"
Äikna ~ Äigna	*Aegna*	*Aegna* juba 1732

Kirjakeelsel traditsioonil omakorda on suur mõju suulisele tarvitusele ja nii on 20. sajandi keskpaigast nimesid sageli omandatud juba kirjakeeles fikseerunud kujul, nt *Laanemetsa* (< *Lannamõtsa*), *Laekannu* (< *Laekõnnu*). Ei ole enam tagantjärele võimalik täie kindlusega väita, kas nt rahvapärane "õige" nimi oli *Haapsalu* (vrd saksa *Hapsal*) või häälikuseadusliku lühenemise teel tekkinud *Oablu*, mida 1930. aastatel veel vanemad inimesed olid mäletanud.

Kirjakeel hoiab sageli alles vanemaid ning lühenemata nimekujusid (*Salutaguse*, mitte *Salutse*; *Laimjala*, mitte *Laimla*).

Seega oli 1920. aastateks olemas juba pikk kohanimede kirjaliku kasutamise traditsioon. Kuigi see toetus rahvalikele nimedele, oli ta oluliselt mõjustatud tollastest baltisaksa nimekujudest. 1920. aastatel hakati eestikeelseid kohanimesid tarvitama ametlikus asjaajamises, seepärast vajati kindlamaid juhiseid kohanimede kirjakuju fikseerimiseks. Akadeemiline Emakeele Selts andis küll juhiseks "Kirjuta kohanime nii, nagu kohalik rahvas nime hääldab", kuid seda ei saanud alati rakendada. Peale kirjakeele traditsiooni oli sageli takistuseks nime murdeline kuju, mida tollaste valitsevate arusaamade tõttu püüti kirjakeele normidele vastavaks muuta. Selleks välditi silmatorkavamaid murdejooni, nt:

a) lõunaeestilist vokaalharmooniat (*Härmä > Härma, Siksälä > Sikselja ~ Siksali, Kuklasõ > Kuklase*);

b) lõunaeestilist pikkade vokaalide kõrgenemist (*Tiidlä > Teedla, Kuurvere > Koorvere*);

c) pikkade vokaalide diftongistumist ida-, kesk- ja rannikumurdes (*Suotaga > Sootaga, Kiäpa > Kääpa, Reabisse > Rääbise, Liesi > Leesi*);

d) idamurde *õ*-lisi kujusid (*Kõse > Kose, Tõrma > Torma*);

e) läänemurdelisi diftongistumisi (*Uieküla > Uueküla*);

f) rannikumurdelisi klusiile *k, p, t* (*Kutruküla > Kudruküla, Laakna > Laagna*).

Enamasti oli tegemist häälikuliste kohendustega, st kohanimedes sisalduvad üldnimed asendati kirjakeelsete kujudega (*mõts > mets, suo ~ suu > soo* jne). Leksikaalseid asendusi kohtab suhteliselt harva (Pha *Püsku-Rootsi > Väike-Rootsi*, Räp *Süvähavva* > 1920. aastatel ka *Sügavaugu*). Kuigi keeleteadlased (nt Andrus Saareste) ülemäärast kirjakeelestamist taunisid, leidis see haridus- ja omavalitsusringkondades küllalt tuge, sest murretes nähti ohtu kirjakeele ühtsusele.

Ühtlustamisest hoolimata nendib Valdek Pall veel 1976. aastal küllalt suurt kõikuvust teatavate häälikuliste joonte edasiandmisel. Varieeruvusi võib rühmitada nii, nagu toodud tabelis 2.2 (osa kirjakeelsetest näidetest on nüüdseks kohendatud vastavaks rahvapärasele häältdusele). Pall sõnastas ka aspektid, mida kohanime normimisel arvestada:

1) nime kohalik murdeline kuju;
2) kirjakeele ühtsuse nõue;
3) nimetarvituse traditsioon;
4) nime struktuur;
5) etümoloogia.

Tabel 5.2. Kirjakeelsete ja rahvapäraste nimede erinevus

Häälikuline joon	Nimed rahvasuus	Nimed kirjakeeles
Konsonantide pikkus	Võn *Meliste*, Plt *Annikvere*, LNg *Äniste*, Kos *Lakesöödi*	*Melliste, Anikvere, Änniste, Lagesöödi*
Vokaalide pikkus	Vll *Lööve*, SJn *Lituvere*	*Lõve, Liiduvere*
Järgsilpide *o* ja *u* (eriti põhjaeestis)	Kad *Tokulopi, Pakitu*, Mär *Konovere*, Kul *Kolovere*, Urv *Vagola*, Räp *Leevako*	*Tokolopi, Pakito, Konuvere, Koluvere, Vagula, Leevaku*
Nime alguse *e* ja *ä*	Ann *Äivere ~ Eivere*, Ris *Ärita ~ Erita, Änglema ~ Englema*, Pal *Änkküla*, Pee *Ämbra*, Mar *Ähmja*	*Eivere, Erita, Änglema ~ Englema, Engküla ~ Änkküla, Embra ~ Ämbra, Ehmja*
Nime alguse *h*	*Oovi ~ Hoovi, Ennu ~ Henno, Undi ~ Hundi*	*Hoovi, Henno ~ Ennu, Hundi (~ Undi)*
Nime lõpu *-ste, -sti, -se, -si*	JJn *Valaste*, Pil *Maalasti*, Pöi *Irusti*, Rid *Aamsi*, Juu *Tamse*	*Valasti, Maalaste, Iruste, Aamse, Tamsi*
Muud vaheldused	LNg *Palevere*, Nis *Riisepere*, Var *Koiri*, Vän *Mädari*	*Palivere, Riisipere, Koeri, Mädara*

Kohaliku kuju esikohale asetamine näitas prioriteetide muutumist. Üldistades võib öelda, et kohanimedes püüti säilitada kõik leksikaalsed eripärasused, välistades üksnes vokaalharmoonia. Selle tulemuseks olid vahel nimekujud, mis polnud selgelt ei põhja- ega lõunaeestilised (*Pikäkannu* > *Pikakannu*, põhjaeestiline kuju oleks *Pikakännu*; *Süvähavva* > *Süvahavva*) või näisid isegi võõrapärastena (*Hürüvä* > *Hürova, Küllätüvä* > *Küllatova*). 1977. aasta asulareformiga lähendati siiski mitmeid nimesid nende tegelikule häälduskujule, vrd *Ersova* > *Õrsava, Netsaja* > *Nedsaja, Oru* (Orava vallas) > *Oro, Räsolaane* > *Rääsolaane, Verhuulitsa* > *Verhulitsa*.

Võru liikumise eestvedamisel algatati 1990. aastate alguses kohanimede tagasiviimine nende kohapealsele (häälduspärasele) kujule ning vokaalharmoonia sai kirjakeelses kohanimenormis eluõiguse. Samal ajal ilmuma hakanud Eesti põhikaardile, mis sisaldab hulgaliselt väikekohtade nimesid, kanti Võrumaa loodusnimed koostöös Võru Instituudiga juba võrupärasel kujul. Põhimõtteliselt kiitis sellise suuna heaks ka Emakeele Seltsi keeletoimkond, kes soovitas järgida eesti kirjaviisi põhimõtteid, ent lubas kompromissina täpsuse huvides kaardil kasutada peenenduse märkimiseks akuuti (nt *Kar´a, Hul´aku, Kol´o*). Riikliku toetuse andis murdelistele kohanimedele 1997. a kohanimeseadus (Riigi Teataja I 1997, 1, 3), mille alusel võtsid mitmed vallad ette oma asulanimistu korrastamise ja taotlesid ametlikku staatust seni murdeliseks peetud nimekujudele (Meremäe, Misso, Rõuge, osaliselt ka teised vallad).

Kuigi nüüd peaks kohanimede ametlik tarvitus vastama senisest paremini kohalikule pruugile, ei ole seis siiski rahuldav. Võrumaal endalgi on

suurt ebaühtlust, sest osa valdu ei ole nimede võrupärastamisega kaasa läinud ning üks ja sama nimi on fikseeritud erinevalt, vrd *Hindsa* (Missos) ja *Hinsa* (Vastseliinas), *Raudsepä* (Rõuges) ja *Raudsepa* (Varstus), *Kuklasõ* (Rõuges) ja *Kuklase* (Haanjas).

5.3. Muukeelsed kohanimed

Oluline on Eesti kohanimede puhul teada ja uurida ka siin kasutusel olnud muukeelseid nimesid. Varasemast võõrasustusest on jäänud jälgi võõrpäritoluga kohanimede näol. Nimeuurijaile on teada, et skandinaavia või germaani algupäraga kohanimede hulk on suurim Lääne- ja Põhja-Eestis: saartel, Läänemaal, Harjumaal ja mujal Põhja-Eesti rannikualal. Slaavi algupäraga kohanimesid leidub rohkem Ida-Eestis: Virumaa idaosas, Tartumaal, Võru- ja Setumaal. Balti keelte laennimesid on uurijad puudutanud väga põgusalt, kuigi kahtlemata selliseidki nimesid on.

Kui ühel kohal on eri keeltes teada eri nimesid, siis saame rääkida kolmest nende omavahelise suhte tüübist. Esimesel juhul on ühe keele nimi teise keelde mugandatud häälikkuju või kirjapildi poolest, kusjuures nime algupära jääb äratuntavaks. Teisel juhul on nime aluseks olevad sõnad tõlgitud sihtkeelde (ennisvormitõlge). Nime keelelist algupära sel juhul enam näidata ei ole võimalik, v.a juhul, kui lähtekeelne nimi on samuti säilinud, ent ka siis võib jääda teadmata tõlkimise suund. Kolmandal juhul on keeltes kasutusel erisugused nimed.

ROOTSIKEELSED KOHANIMED. Rootsikeelsed kohanimed on levinud eestirootslaste peamistel asualadel: Vormsil (rootsi *Ormsö*), Ruhnus (*Runö*), Noarootsis (*Nuckö*), Riguldis (*Rickul*), Osmussaarel (*Odensholm*), Naissaarel (*Nargö*) ja Risti (*Kors*) kihelkonna rannaaladel.

Vormsi ja Ruhnu kohanimed on kõik rootsi algupära, nimede eestikeelsed variandid tekkisid hiljem kas rootsi nimedest nende ortograafiliste muganditena (*Sviby* > *Sviibi, Borrby* > *Borbi, Söderby* > *Söderbi*) või tõlgetena (*Hovsnäse* > *Mõisanina, Hovsholmen* > *Mõisaholm*). Teistes rootsi asustusega piirkondades on nimede kakskeelsust olnud rohkem.

Rootsi nimed, millest eesti keeles on mugandid, on nt *Birkas* [*bärkjas*] 'Pürksi', *Gutanäs* 'Kudani', *Österby* [*eistorbi*] 'Eistrepa' (ametlikult Österby), *Ölbäck* [*älbiken*] 'Elbiku ~ Elbikese'.[1]

Mõned eestirootsi kohanimed, eeskätt Ristil, on vastupidi, eesti kohanimede mugandused: *Vippal* (< *Vihterpalu*), *Aklop* (< *Alliklepa*), *Tammesbyn* (< *Tamse*), *Päts* (< *Pedase*), *Neve* [*näive*] (< *Nõva*).

[1] Nurksulgudes on nime kohalik hääldus.

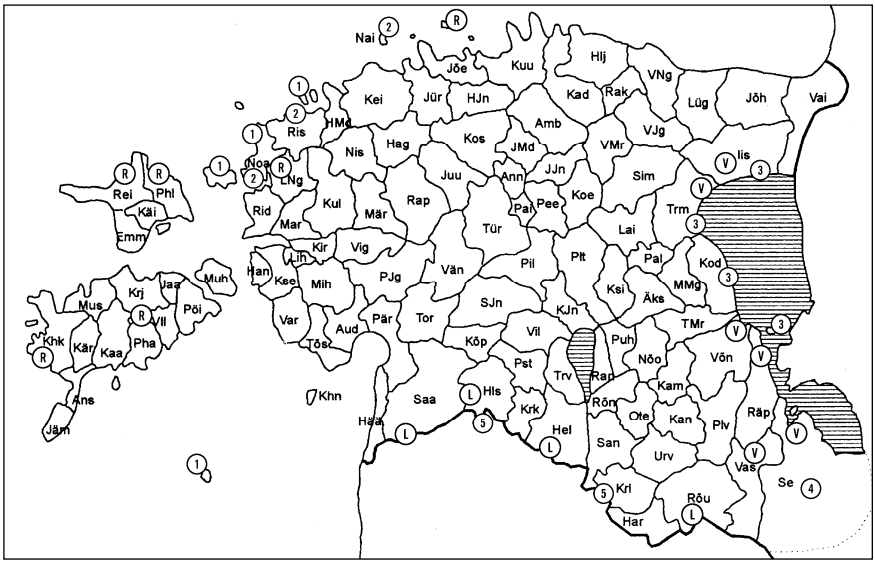

Kaart 5.1. Võõrkeelsete kohanimede levik Eestis
R – rootsi päritoluga nimed; V – vene päritoluga nimed; L – läti päritoluga nimed.
1 – rootsi asustus; 2 – rootsi-eesti asustus; 3 – vene asustus; 4 – vene-eesti asustus;
5 – läti-(eesti) asustus.

Tõlkenimede näiteks sobivad *Gambyn* ‘Vanaküla’, *Lillängin* ‘Väikeheinamaa’ (küla Naissaarel), *Åsby* ~ *Strandby* ‘Lepiku ~ Rannaküla’. Noarootsis on ka erilähteseid nimesid, nt *Klottarp* ‘Nõmmküla’, *Persåker* [*pärsokul*] ‘Väike-Nõmmküla’, *Bergsby* ‘Tuksi’, *Skåtanäs* ‘Tahu’.

VENEKEELSED KOHANIMED. Venekeelsed nimed on levinud eestivenelaste asualadel: Setumaal ning Peipsi järve ida- ja põhjarannikul.

Ka siin saab välja tuua vene algupäraga mugandatud ja tõlgitud nimed.

Mugandatud nimede näideteks on *Березье* ‘Beresje ~ Peresi’, *Любницы* ‘Lüübnitsa’, *Воронья* ‘Varnja’, *Ременик* ‘Remniku’. Mugandamisel sekkub rahvaetümoloogia, st nimesid mõtestatakse ümber oma keele ainese põhjal, nt *Varesnäägu* (pähklimäe nimi, ilmselt sõnast *орешняк* ‘pähklimets’) või *Kirsimaania* (väike kirikuasundus Vasknarva juures, õige nimi on *Ketsemani*, vn *Гефсемания*).

Ka mitmed vene keeles kasutatud külanimed on saadud eesti nime mugandamise teel, nt *Томасова Гора* ‘Toomasmäe’, *Варусово* ‘Varesmäe’, *Казепель* ‘Kasepää’, *Раюша* ‘Rajaküla’, *Кургуя* ‘Kuru’, *Кавказна* ‘Kauksi’, *Ёвкаль* ‘Jõuga’.

Tõlkenimede näiteks sobivad *Подсосонье* ‘Pedäjäalostõ’, *Нос* ‘Nina’, *Чорна* ‘Mustvee’, *Новая Деревня* ‘Uusküla’, *Выгон* ‘Karjamaa’. Omapärane tõlkesuhe on Kuningaküla nime puhul. Selle venekeelne nimi on

Князь-Село, st ‘vürstiküla’; *kuningas* ja *князь* on etümoloogiliselt küll sama algupära.

Üsna paljud rööpsed eesti- ja venekeelsed külanimed on erilähtesed, st nende etümoloogiad pole omavahel seotud, vrd *Вороново* (‘varese’) ‘Saarõpää’, *Новинск* ‘Karisilla’, *Красные Горы* (‘punamäe’) ‘Kallaste’, *Сыренец* ‘Vasknarva’, *Верхнее Село* (‘ülemküla’) ‘Permisküla’[2], *Замошье* (‘sootaga’) ‘Varesmetsa’, *Олешницы* ‘Alajõe’.

LÄTIKEELSED KOHANIMED. Eesti ala lätikeelseid kohanimesid ei ole sihikindlalt kogutud, ent mitme lõunapiiriäärse kohanime lätipärasuses ei ole kahtlust. Põhiliselt on selliseid nimesid Viljandimaal Laatre ümbruses, Valgamaal Valga ja Kaagjärve kandis ning Võrumaal Ruusmäe lähedal. Näiteid leiame eelkõige talunimedest, nt *Kundziņas* ‘Kundsina’, *Struga* ‘Struuga ehk Truuga’, *Maliņas* ‘Maalina’, *Puriņas* ‘Puurina’, *Lāči* ‘Laatsi’ (end. mõis), *Šlokas* ‘Looga’, *Ružas* ‘Ruusa’. Erilähtesed nimed on nt läti *Liellugaži* (*liel-* ‘suur’, *Lugaži* = Luke) ‘Paju’. Läti keelde on arvatavasti mugandatud eestikeelne nimi *Kaagjärve* > *Kāģeri* ~ *Kāģermuiža*.

5.4. Keelte vastastikuseid mõjustusi

Keelekontaktide tulemusel on terviknimede kõrval üle võetud ka ainult nimede **determinante** e **liigisõnu**. Läänemaal on rootslastelt laenatud väikest lahte tähistav sõna *viik* ja saart märkiv sõna *holm*: *Suur* ja *Väike viik* ning *Vasikaholm* (Haapsalus), *Paslepa viik* jm. Rootslased omakorda on laenanud eestlastelt sõna *karel* ‘kari’ (alalütlevas käändes), nt *Kassarmskarel* ‘Kassarmukari’, *Långkarel* ‘Pikasääre ots’ (Naissaarel). Venelastelt on eestlased Ida-Virumaal võtnud sõna *kriiva* (vene *грива*), mis käib eriti sooseljandike kohta, nt *Pikk kriiva, Tinasinakünka kriiva* (viimane nimi sisaldab topeltliigisõna). Mustvee venelastel omakorda on kasutusel eesti liigisõnu, vrd *Зареченский кузик* (‘jõetagune kuusik’).

Ka võivad ühe keele sõnad teises keeles muutuda kohanimeks, vrd Haapsalu linnajaonimi *Holmi* (rootsi *holmen* ‘saar, laid’), Mustveel olev *Niiva* (vene *нива* ‘niit, põld’), Mustvee venelaste suust kuuldud nimed *Карьима* (vrd *karjamaa*), *Лепичек* (vrd *lepik*) jms.

Omamoodi mitmekeelsus kohanimedes kujunes välja Naissaarel, kus kohanimistu tekkesse andsid panuse nii rootslased, eestlased, venelased (sõjaväepersonal) kui ka arvatavasti soomlased. Seal kohtab küll ka tõlkenimesid (rts *Storbyn*, ee *Suurküla* ~ *Lõunaküla*), ent mitmed nimed on nii

[2] *Eesti kohanimeraamatu* andmeil võiks siin semantiline seos siiski olla, vrd 1583 *Pelismeckill*, mida võiks lugeda *Pealismäeküla, hilisemate kirjapanekute järgi *Pealmisküla.

eestlastel kui ka rootslastel olnud kasutusel üksnes emma-kummakeelsena. St nimedel pole kahte erikeelset varianti, vaid lähtutakse ühest nimest, nt ee *Mustametsa* (varem siiski ka rts *Svartskogen*), ee *Mädasadam* (rts *Mäddasaddama*), rts *Stäinmalmin* (ee *Stäinmalmi*). Nii rootslased kui ka eestlased kasutasid venepäraseid nimesid *Simlanka* (ka *Simlanku*, seotud vene sõnaga *земляника* 'metsmaasikas') ja *Sinkarka* (arvatavasti vn *синяя горка* 'sinimägi'). Nii võib järeldada, et tihedalt koos elav mitmekeelne kogukond kohanes nimede mitmekeelsusega sel teel, et vähendas nimevariantide hulka, piirdudes üksnes tuntumate ja lihtsamate nimede tõlgetega.

Keelesituatsiooni muutumine mõjutab paratamatult kohanimede kasutamist, aga see võib toimuda erineval moel.

Üheks näiteks on Vormsi ja Ruhnu, kust Teise maailmasõja ajal rootslased massiliselt lahkusid ning asemele tulnud põhiliselt eestikeelne rahvastik omandas üksnes suuremate kohtade rootsikeelsed nimed muganduses. Mikrotoponüümidest on vähe jälgi, EKI Vormsi kohanimekogu näitab pigem uute mikrotoponüümide teket.

Teist tüüpi näide on Iisaku, mille lõunaosas kujunes 19. sajandi lõpus olukord, kus varasem vene rahvastik aegamööda sulandus eestlastesse. Seetõttu säilisid ka venekeelsed mikrotoponüümid, kuigi tugevasti eestistunud kujul, nt *Asinniku mägi, Miilaretska heinamaad, Mohkusukiita* (lepik), *Sareka t* (< за рекой 'jõe taga'), *Lapatniku kraav, Korbaliha mägi, Kalotinsa soo.*

LAENUD VÕÕRKEELTEST. Kuigi teistest keeltest on laenatud palju ka üldsõnavarasse, on nimede puhul laenud veel tavalisemad. Nime funktsiooni seisukohalt ei ole tema apellatiivne päritolu oluline, nimi võib ka olla täiesti "tähendusetu". Seepärast omandasid eestlased üsna varakult alamsaksa kristliku eesnimistu (*Jaan, Jüri, Andres, Mari, Mall* jms) ning pole põhjust arvata, et kohanimistus oli võõrmõjusid oluliselt vähem. Ainus pidurdav asjaolu oli ehk see, et kohtadel enamasti olid juba eestipärased nimed, ning mõjud võisid ilmneda kas pikaajaliste muutustena, kus vanem nimi tõrjuti järk-järgult välja, või vahel keeleväliste seikade (sõjad, katkud, asustuspildi muutumine jms) toel kiirete vaheldustena.

Hästi on tuntud asjaolu, et mitmed eesti kohanimed on alguse saanud mõisnike saksakeelsetest perekonnanimedest: *Kilingi* (< Schilling), *Kriimani* (< Riegemann), *Krüüdneri* (< Krüdener), Juu *Maidla* (< Maydell), *Praakli* (< Brackel), [*Vana*]-*Prangli* (< Wrangell), *Taagepera* (< Stackelberg) jne. Algsed eestikeelsed kohanimed on teinekord säilinud nende mõisate saksakeelsetes nimedes, vrd *Kurkund* 'Kilingi', *Wagenküll* (**Vaoküla*) 'Taagepera'. Märgitagu siiski seda, et nime laenamise suund pole alati lõpuni kindel, mõisnikud võisid oma perekonnanime saada ka nende valduses oleva

mõisa järgi, nii on Juuru kihelkonna Maidla küla juba *Liber Census Daniae*'s, st mõisate-eelsel ajal kirjas kujul *Mahethœ*.

Lisalugemist

Pikema ülevaate kohanimede õigekirja kujunemisest ja murdejoonte kajastumisest neis annab Valdek Palli artikkel *Eesti kohanimede normimine* (Pall 1976). Muukeelsetest kohanimedest on pikemalt lugeda Peeter Pälli artiklist *Eesti rahvaste raamatus* (Päll 1999).

6. Kohanimede struktuur

Kohanimede ülesehitust ehk struktuuri on võimalik vaadelda mitmest aspektist. Sõltuvalt eesmärgist on Eesti onomastikas välja kujunenud kaks jaotust, mida nende esiletoojate järgi võib tinglikult kutsuda Valdek Palli diakrooniliseks jaotuseks ja Henn Saari sünkrooniliseks jaotuseks. Esimene on loodud keeleajaloolist uurimist silmas pidades, teine on välja kasvanud eelkõige praktilisest nimekorralduslikust tegevusest. Jaotuste terminoloogia on erinev, kuid siiski üks-üheselt kõrvutatav.

6.1. Diakrooniline jaotus

Diakroonilise jaotuse põhimõtted on esitanud Valdek Pall. See terminoloogia on onomastilises kirjanduses üldiselt kasutusel.

Pall toob kõigepealt välja kohanime koostisosade põhiliigid funktsiooni järgi, eristades determinandid ja atribuudid. Teine liigitus lähtub tal nime komponentide hulgast, mille järgi eristuvad lihtnimed ja liitnimed.

Determinandid (ka põhisõnad) on üldnimed, mis tähistavad koha liiki: *jõgi, järv, küla, mets, mägi* jms.

Oma otsese tähenduse säilitanud determinandid on eesti kohanimedes nominatiivis: *Mustjõgi, Tänavjärv, Ridaküla, Kloostrimets, Munamägi*.

Mõned determinandid mikrotoponüümides võivad olla apellatiividena haruldased või väljaspool nimesid tundmatud: *Allikalaks* (Mar *laks* ‘loik’), *Sääretirp* (Põi *tirp* ‘neemetipp’), *Suurpääkses* (*pääkses* ‘soosaar’), *Sõõruränk* (*ränk* ‘padrik, võsa’).

Oma otsese tähenduse kaotanud apellatiive nimeuurijad enam determinantideks ei pea ja nn valedeterminantidena loetakse nad atribuudi osaks. Sellised apellatiivid on tüüpiliselt omastavas käändes. Tõeline determinant sellises nimes sageli puudub või on juurdemõeldav (näidetes on valedeterminant alla joonitud): *Mustjõe* (küla), *Kloostrimetsa tee*, *Kiigemäe* (talu), *Kasesääre rand*. Paljudes loodusnimedes võib täheldada lähedaste tähendustega järelkomponentide kuhjumist, nt Muh *Teoteerada*, LNg *Neitsimäemägi*, Tõs *Vesisääreots*, Pha *Veeaugulohk*.

Atribuudiks (ka täiendosaks) nimetatakse kohanime osa, mis iseloomustab objekti ja eristab seda teistest sama klassi objektidest, vrd *Kaanjärv – Kivijärv – Mustjärv – Saadjärv*. Atribuutideks võivad olla äratuntavad üldnimed (*Suurjärv, Vanaküla, Loodekarjamaa, Aruheinamaa, Mahlamets*), isikunimed (*Toomanina, Eeriksaar, Jüriküla*), teised kohanimed (*Ebavere mägi,*

Koigi järv, Lõetsa soo) või etümoloogiliselt läbipaistmatud järjendid (*Lemmküla, Vissulaid, Ilguniit*).

Alati ei ole determinanti ja atribuuti võimalik selgelt piiritleda. Üks piiripealne juhtum on **terminnimed**. Neis käibivad nimena üksnes koha liiki tähistavad apellatiivid: *Järv* (nt Peipsi järve kohta), *Linn* (nt Tallinna kohta), *Nõmm* jne. Individualiseerivate nimedena saavad nad talitleda enamasti tingimusel, et keelekollektiiv mõistab üheselt nende tähendust, näiteks kui lähipiirkonnas on ainult üks sellesse klassi kuuluv objekt.

Atribuudi ja determinandi eristus ei ole päris selge ka loodusnimedes, mis lõpevad komponentidega *-alune, -esine, -pealne, -tagune* jms. Need on peamiselt heinamaa-, harvem põllu- vm nimed. Kuigi determinant on neis juurdemõeldav, võib omadussõnaline järelkomponent olla tõlgendatav ka determinandina: *Kaskealune* (teelõik), *Saarepealne* (soosaarel olevad heinamaad ja mets).[2]

Atribuut+determinant. Eesti kohanimedes on atribuut eesasendis täiendosa ja determinant järelasendis põhisõna: *Suur/soo, Suur väin, Tedre/küla, Pihla/laid* jms. See on läänemeresoome keeltele omane nimemall, mis on levinud ka Balti areaalis, vrd läti *Gaiziņkalns* (*kalns* 'mägi'), *Engures ezers* (*ezers* 'järv'), leedu *Aukštakalnis* (*kalnis/kalnas* 'mägi'), *Rėkyvos ežeras* (*ežeras* 'järv'). Teistes indoeuroopa keeltes võib determinant olla ka eesasendis, vrd poola järvenime *jezioro Śniardwy* või vene *озеро Ильмень*.

Determinant võib kohanimes ka puududa. Sellisel juhul räägitakse **elliptilisest** (väljajättelisest) nimest. Uurijad eeldavad, et algselt on sedasorti nimi kasutusel olnud koos determinandiga. Hiljem, kui determinandita nimi juurdus, hakati uusi nimesid looma determinandita malli järgi analoogia alusel. Sageli on determinant sel juhul juurdemõeldav ehk fakultatiivselt lisatav: *Tartu* [*linn*], *Keava* [*alevik*], *Lõõla* [*küla*], *Sepa* [*talu*].

Elliptilised on eeskätt asustusnimed, kus determinante kasutatakse eelkõige ametlikus kontekstis. Tavakasutaja ei pruugi teada, kas nt *Mustla* on alev või alevik, *Loksa* linn või alev jne.

Elliptilisust on ka loodusnimedes, nt *Peipsi* [*järv*], *Amme* [*jõgi*], *Saarnak*[*i laid*], kuid valdav enamik loodusnimesid sisaldab determinanti. Kontekstist olenevalt võib siiski suulises kõnes determinant ka seal ära jääda, kus see tavaliselt nime osaks arvatakse, nt *Mul on Võrtsu* [= *Võrtsjärve*] *ääres maja*.

---

[2] *Atribuut* ja *determinant* on eelkõige onomastilised terminid, millel oma kindel tähendus. Kui tahetakse aga vaadelda nt nimede *Pikknurme, Pikkjärv, Sooalune* jms lõpposa ühe mõiste all, siis kasutatakse terminit **järelkomponent**, sest mitte kõik reas nimetatud ei ole determinandid.

Asustusnimede hulgas on siiski suur hulk mitteelliptilisi, st determinandiga nimesid, nt *Aruküla, Metsaküla, Kuningaküla, Kablaküla, Anseküla*. Varasemas ametlikus pruugis kiputi neid nimesid käsitama kokku atribuudina, lisades veel kord *küla* (*Uusküla küla* jms, kurioosumina Hiiumaal *Külaküla küla*). Ilmselt oli tegemist n-ö tagasitõlkega venekeelsest nomenklatuurist (*деревня Мяэкюла* > "Mäeküla küla"). Pedantselt lähenedes võiks nimedes *Mõisaküla* (linn) ja *Karjaküla* (alevik) *-küla* lugeda siiski valedeterminandiks.

Teistpidi on V. Pall rühmitanud kohanimed kaheks suureks rühmaks vastavalt sellele, kas nimi koosneb ühest või mitmest sõnatüvest: lihtnimed ja liitnimed.

Lihtnimede hulgas on järgmised rühmad:

a) lihtsad elliptilised nimed, mille kohta ei saa öelda muud, kui et nad on determinandi kaotanud (vt eespool);

b) abstraheerunud nimed, milles nime praegune kuju on abstraheerunud mõnest grammatilisest vormist (nt *si*-lõpuliste nimede (*Vilusi, Pedasi* jm) lõpp võiks olla üldistunud mitmuslikust tüvest);

c) lokatiivse ning kollektiivse sufiksiga (*-la, -stu* jm) tuletatud nimed;

d) terminnimed ja nendega analoogilised nimed, mille puhul pole alati selge, kas tegu on üldsõnaga või mitte (*Roogastik* /heinamaa/, *Seekem* /mets/, *Träänisnik* /soo/).

Liitnimede rühmitamiseks tähistame komponendid kõigepealt K-ga ja nende järjekorranumbri alanumbriga: K_1, K_2, K_3 jne. Samuti võib tarbe korral märkida komponendi käänet, nt nimetavaline komponent K_{1nom}, omastavaline K_{2gen}. Nõnda eristuvad:

a) primaarnimed K_1+K_{2nom}, kus K_{2nom} märgib determinanti: *Kaanjärv, Emajõgi, Mustmets, Lambajõgi*;

b) sekundaarnimed K_1+K_{2gen}, kus K_{2gen} on algse tähenduse kaotanud determinant. Loodusnimedes lisandub uus determinant K_{3nom}, asulanimede puhul on see fakultatiivne: *Niitjärveoja, Alajõe* (küla), *Kakumetsa* (küla), *Kiigemäe* (talu), *Ussinõmme* (talu);

c) liittüvelised nimed K_1+K_{2gen}, kolmas komponent K_{3nom} on jällegi nii nagu b-rühmas: *Lubjaahjumägi, Heinamaasoo, Puhtaleiva* (küla), *Ratassepa* (talu). Selle rühmaga liituvad ka talunimed, millel on laiendid või kus on kaks isikunime: *Alt-Karu, Ülevalt-Karu, Eest-Saare, Tagast-Saare, Miku-Mardi, Juhani-Antsu* jne.

Liittüvelised nimed (c-rühm) seostuvad ühes mõttes a-rühmaga, sest tegemist on samuti primaarnimedega, teises mõttes b-rühmaga, sest neis mõlemas on determinant alles kolmandaks, osaliselt fakultatiivseks komponendiks.

Nimede arengukäiku arvestavalt pakub Pall välja järgmise eri struktuuriga kohanimede kokkuvõtliku jaotuse:

• tekkelt esmased nimed $K_{1nom/gen}$+K_{2nom} (*Munamägi, Mustjõgi, Salasaar, Härjanurm*) ja K_{1nom} (terminnimed, nt *Kaasik, Narmik, Jõõratus, Pürgätüss*, laenud *Jordan, Polot* jne);

• neist on tuletatud K_{1gen} (elliptilised nimed, enamasti asustusnimed, nt *Jõgeva, Vaida, Nõmme, Sepa*, ka üksikud loodusnimed *Amme ~ Ammejõgi, Peipsi ~ Peipsijärv*) ja $K_{1nom/gen}$+K_{2gen} (+K_{3nom}) (sekundaarnimed, nt *Mädapaunamets, Niinekingumets* jne).

Sekundaarnimed saab tagasi viia kaheosalisele mudelile K_{1gen} (kaheosalisest kohanimest lähtunud sekundaarnime esikomponent) + K_{2nom} (uus determinant). K_{2nom} võib puududa näiteks asustusnimedes. Kaheosalise nime võib saada ka üheosalisest terminnimest, kui sellele on liidetud determinant (*Kaasiku heinamaa*).

6.2. Sünkrooniline jaotus

Nimede sünkroonilise jaotuse on välja arendanud Henn Saari. Selles piisab üldiselt nime jaotamisest kaheks osaks: üldosaks (liigisõnaks) ja unikaalosaks (nimetuumaks + hargtäiendiks).

Liigisõna (ka liigitermin või geneeriline termin, diakroonilises jaotuses vastab sellele determinant) on kohanime üldosa, mis näitab koha liiki: *Tartu linn, Emajõgi, Suur Munamägi* jne. Asustusnimedes võib liigisõna enamasti puududa, ent ka tänavanimedes on ta sageli vaikimisi juurdemõeldav, kui liigisõnaks on *tänav*: *Raua* (*tänav*), *August Weizenbergi* (*tänav*).

Unikaalosa koosneb tavaliselt nimetuumast, ent sinna võib kuuluda ka hargtäiend. Nimetuum on "puhas nimi", ilma liigisõna ja hargtäiendita (diakroonilises jaotuses vastab sellele atribuut).

Hargtäiend lisatakse eristava täiendina nimekorduvuste vältimiseks, nt *Vana-Kuuste* ja *Vastse-Kuuste*. Hargtäiendiks võib olla ka mõne suurema koha nimi, nt *Kiiu-Aabla* ja *Kolga-Aabla* (vastavalt Kiiu ja Kolga mõisa alla kuulunud Aabla küla osad), *Toom-Rüütli tänav* (eristamaks Tallinna all-linna Rüütli tänavast) jne.

Hargtäiendid on suhteliselt hilised nimelisandid, mis tekivad siis, kui ühte laienenud nimesüsteemi satuvad kokku korduvad nimed. Nende kasutamine ei ole vajalik kitsamas kontekstis, kus segadust ei sünni. Nii on nt kohapealses kasutuses üksnes nimetuuma sisaldava unikaalosaga järvenimed *Suurjärv, Soojärv* vms saanud Eesti järvede nimestikus hargtäiendi: *Jussi Suurjärv, Kooraste Suurjärv, Kurtna Suurjärv, Päidla Suurjärv* jne. Hargtäiendiga ei ole tegemist juhul, kui liidetud on kaks võrdväärset nime:

Karksi-Nuia (Karksi kiriku ja Nuia kõrtsi järgi), *Kohtla-Järve* (linn moodustus Kohtla ja Järve mõisa mail). Sel juhul on tegemist liitse nimetuumaga.

Eesti kohanimedele on omane omastavalise vormi üldistumine: asustusnimed on kas omastavas käändes või omastavakujulised, st lõpevad vokaaliga. Henn Saari on välja toonud kaks omastavalise nimemalli tüüpi, mis on levinud ka läti ja leedu keeles:

• nimetuum on liigisõnaga koos kasutades omastavas, ilma selleta nimetavas käändes: eesti *Kaunase linn = Kaunas*, vrd leedu *Kauno miestas = Kaunas*, läti *Kauņas pilsēta = Kauņa*;

• nimetuum on nii liigisõnaga koos kui ka ilma selleta omastavas käändes: eesti *Tõrvajõe küla = Tõrvajõe, Riia linn = Riia*.

Esimene tüüp rakendub eesti keeles peaaegu üksnes väliskohanimede puhul. Teine tüüp on iseloomulik eesti oma kohanimedele, kusjuures on välisvormilt omastavaline kuju muutunud nimena uueks nominatiiviks. Erinevused ilmnevad nimede ja vastavate apellatiivide käänamisel, vrd *Nõmm* (terminnimi) : *Nõmme* : *`Nõmme*; *Nõmme* (linn) : *Nõmme* : *Nõmmet*; *Tõrvajõe* : osastav *Tõrvajõed* (mitte *Tõrvajõge*). Omastava üldistumine uueks nimetavaks laieneb kõigile elliptilistele juhtudele, vrd *Sõidame mööda Ehitajatet* (= *Ehitajate teed*). Nime vanem käändtüüp võib ilmneda sporaadiliselt üksnes sisseütlevas (*sõidame Riiga*) ja osastavas (*Laiust*).

Siin on ka silmatorkav erinevus soome nimemallist. Kui eesti keeles hoitakse primaarnimed (*Tõrvajõgi*) ja sekundaarnimed (*Tõrvajõe* /küla/) juba vormiliselt lahus, siis soome kohanime *Tervajoki* puhul pole vormi põhjal võimalik ütelda, kas tegemist on jõe- või asulanimega. Eesti kohanime lõpposa nominatiiv viitab suhteliselt üheselt liigisõnale e determinandile.

Seda Eesti kohanimede omapära pandi varakult tähele ja juba 1920. aastatel normiti kõik Eesti asustusnimed omastavakujuliseks (*Valk > Valga, Vanamõis > Vanamõisa, Vasalemm > Vasalemma*). Pikemalt jäädi vaidlema Tallinna nime üle, mida paljud soovisid samuti näha omastavalisena (*Tallinna*). Kuid tuleb tõdeda, et vähemalt kirjapildi poolest on seda nime põhjust kirjutada ka nominatiivsena, sest ta lõpeb determinandiga *linn*.

Lisalugemist

Diakroonilise kohanimestruktuuri jaotuse põhimõtted pärinevad Valdek Palli mitmest tööst (Pall 1968, 1977: 43–109, 1997: 19–67). Pilti täiendab Marja Kallasmaa *Saaremaa kohanimed II* (Kallasmaa 2000: 85). Henn Saari sünkrooniline lähenemine leidub käsikirjalises kirjutises *Sissevaadet nimekorralduse alustesse* (1988). Lühemalt on asjast juttu artiklis *Termin* nimi *onomastika ja sätestu ühismaal* (Saari 1998).

7. Kohanimede morfoloogia

Kohanimede vormistikus pälvivad tähelepanu eelkõige diakrooniline aluskäände mõiste, kohanimede mitmusevormid ning kohakäänete kasutamine.

7.1. Kohanimede aluskääne

Sünkroonilises käsituses on nimed *Munamägi, Oru* ja *Jäneste* nimetavas käändes. Seda peegeldab nende nimede käänamine vastavatest üldsõnadest erinevalt: tavakeeles öeldakse *eelistan elamiseks Orut, mitte Jänestet*, mitte aga **eelistan Orgu, mitte Jäneseid*. Valdek Pall on esile toonud eesti kohanimede aluskäänetena ainsuse nimetava ning ainsuse või mitmuse omastava. Eelnevates näidetes ongi diakrooniliselt tegemist kolme eri käändevormiga: ainsuse nimetavaga (*Munamägi*), ainsuse omastavaga (*Oru*) ja mitmuse omastavaga (*Jäneste*). Kohanimede **aluskääne** on seega diakroonilise nimeuurimise termin, mis viitab nime ennisvormi käändele.

Ainsuse nimetavas on kohanimed, mis sisaldavad determinanti (*Mustjärv, Põdramägi*), ning terminnimed ja nende analoogid (*Nõmm, Lagendik, Roogastik, Voks* /heinamaa/).

Omastavas käändes on elliptilised lihtkohanimed, mis algselt olid liitnimed, millest determinandi äralangemisel jäid alles üksnes omastavalised täiendosad (*Kõnnu* < *Kõnnuküla, Koosa* < *Koosaküla*). Ka liitkohanimed, mille põhisõna (järelkomponent) ei kattu objekti nimetusega, on omastavas: *Oonurme, Saadjärve, Viluvälja* (külad); *Lepaoidu* (heinamaa), *Rakissaare* (mets), *Kulumäe* (põld) jne.

Kirjalike allikate põhjal on raske täiesti kindlalt öelda, millal eesti kohanimedes omastavalised kujud üldistusid, nii et neid hakati käsitama nominatiivsetena. Omastavat kuju võib täheldada juba kõige varasemates kirjapanekutes, nt 1241 Jõe *Hirwœ* (Iru), 1241 Jür *Houonurmœ* (*Hoonurme), 1241 VJg *Katkuntakusœ* (Katkutaga). Niisamuti esinevad seal ka selgelt nominatiivsed kujud, nt 1241 Kuu *Kalameki* (Kalamäe), 1379 Kei *Paystemecki* (Paistamaa).

Varasemaid kirjapanekuid ei saa alati lõpuni usaldada, sest tuleb arvestada, et baltisaksa nimetraditsioonis kujunes üsna varakult välja eesti kohanimede mugandamise tava, mille üks tunnus oli konsonantlõpuline lühenenud tüvi, vrd Nis *Pajak* ‘Pajaka’, Rap *Lihhowesk* ‘Lihuveski’, Vig *Pallas* ‘Palase’, Kod *Mekkast* ‘Mäkaste’. Need võisid kokku langeda vastava eesti apellatiivi nimetava käändega, nt Trm *Awwinorm* ‘Avinurme’, Pil *Arrosaar* ‘Arussaare’, kuid nominatiivseid kujusid võidi ka teadlikult taotleda.

Paljudele eesti nimelõppudele tekkisid üsna korrapärased saksa vasted: *-fer* (< *-vere*, nt Tür *Serrefer* 'Särevere', Kos *Pickfer* 'Pikavere'), *-küll* (< *-küla*, nt HJn *Arrokül*l 'Aruküla', Kir *Keskül*l 'Keskküla'), *-el(l)* (< *-la*, nt Rap *Rappel* 'Rapla', JMd *Seydell* 'Seidla') jne. Nimede ülevõtmisel võõrkeelsesse konteksti võidi suulisel laenamisel nimesid fikseerida ka mõne järgkäände (omastava, kohakäänete vm) vormis. Nt Lauri Kettunen on oletanud, et *Taani hindamisraamatu* kohanimede sagedad lõpud *-l* ja *-s* (vrd *Attol* 'Hatu', *Katal* 'Kata', *Waradas* 'Varudi', *Carias* 'Karja') võivad kajastada kohati vastavate nimede kohakäändelisi (alalütleva, seesütleva) vorme.

Eelnevas oli juttu kahest omastavalise seose tüübist: *Kaunase linn = Kaunas* ning *Tõrvajõe küla = Tõrvajõe*. Esimene on nüüdseks omane väliskohanimedele, kuigi ka eesti kohanimede hulgast leiab tüübi kajastusi (*Saarnaki laid = Saarnak*). Vanimad kirjapanekud ei luba eespool öeldu valguses aga kuidagi välistada võimalust, et varem võisid eesti kohanimed üldiselt kuuluda esimese tüübi alla (*Tõrvajõe küla = *Tõrvajõgi*), nii nagu praegu veel soome kohanimed. Valdek Pall on nentinud, et Põhja-Tartumaa külanimede kirjapanekutes kohtab läbisegi nominatiivseid ja genitiivseid kujusid 19. sajandini välja. Üsna ülekaalukalt on omastavalised aga 18. sajandi revisjonidest alates talunimed. V. Pall oletab, et genitiivne aluskääne üldistus kõigepealt elliptiliste nimede rühmas ja eelkõige isikunimelist päritolu toponüümides ning levis sealt teistesse rühmadesse. See tundub usutav, eriti kui arvestada, et talunimed on suures osas isikunimelist päritolu, ja nende hulgaline käibeletulek võis kallutada ka teised nimed genitiivseteks. Lisatagu siiski, et liitkohanimede omastavakujulisus ei ole veel tänapäevalgi absoluutne, nii kohtame argikeeles *Lasnamäe* : (osastav) *Lasnamäed* kõrval ka paradigmat *Lasnamägi* : *Lasnamäge*.

7.2. Mitmuslikud vormid kohanimedes

Omaette käsitlust vajavad kohanimed, mille vormiks on mitmuse nimetav ning mis käänduvad mitmusliku paradigma kohaselt. Väga üldistatult võib niisugused nimed jagada kahte rühma:

• mingite objektide rühmi märkivad kohanimed, kus mitmuses on determinant nt Amb *Aegviidu järved*, Khk *Vaika saared*, Ote *Lepasaared* (Pühajärvel), Jõe *Rohukarid* jne;

• determinandita mitmuslikud nimed: Han *Kõbajad* (saarerühm), Khk *Urved* (kaks saart), Sim *Paasvere-Arud* (kolm küla).

Kui esimene tüüp on täiesti aktiivne, siis teist võib pidada esimese suhteliselt harva esinevaks elliptiliseks teisendiks (*Kõbajad < Kõbajalaiud, Urved < Urve saared*). Sõltuvalt sellest, kas lugeda järelkomponent determinandiks või kujundlikuks terminiks, kuuluvad emba-kumba tüüpi ka

mitmed saarenimed (Khk *Umalakotid*, Pöi *Anekäbrud*), põllunimed (Han *Käärujalad, Alaosad*), heinamaanimed (Muh *Pajuarvad*, Han *Soojaod*, Khk *Kaigulepad*).

Hoopis läbivamalt kohtame mitmuslikke vorme Ida-Võrumaa ja Setumaa kohanimedes, kuigi need on aktiivsest kasutusest taandumas. Esimesena märkis nende olemasolu Jakob Hurt, kes oma *Setukeste lauludele* (1904) lisas Setu külade nimistu, mille juurde täheldas, et nimede lõpul esineb sageli mitmust märkiv larüngaalklusiil (tähistatud järgnevalt *q*-ga), nt *Raakva Hel´biq, Kropkova Hel´biq, Tsätski Säpinäq, Raakva Säpinäq*. Põhjalikumalt on neid vorme vaadelnud Valdek Pall, kes esitab näiteid nimede mitmuslikust kasutusest: Se *Mokraq* – kohakäändes *Mokrilõ*, Se *Tiiligeq – Tiilikilõ*. Ka ilma larüngaalklusiilita nimedes esines käänamisel mitmuslik tüvi, nt Se *Kerba – Kerbillõ, Navigõ – Navikih*, Vas *Kaloga – Kalogil*. Mitmuslikkust esineb ka Rõuges, nt *Paaburissaq, Hannustõq, Tinnüsseq ~ Tinnüste külä*.

Eeldatavasti on niisuguste nimede lähtekohaks inimeste rühma nimi. Paralleele leiab nii läänemeresoome keeltest (nt Karjala mitmuslikud kohanimed, mille lähtekohaks patronüümne sugunimi; soome kohanimed, mis käänamisel muutuvad mitmuslikuks: *Kauniainen – Kauniaisissa*), kui ka vahetust naabrusest Venemaalt ja Lätist. Petserimaale jäävad niisugused mitmuslikud vene külanimed nagu *Бобры, Большие Речки, Борщевицы, Бутырки, Федосы, Грибуши* jt. Läti kohanimedes tundub mitmus veelgi tavalisem, vrd nt piirilähedase Alūksne rajooni asulanimesid: *Brenci, Kalncempji, Korneti, Vireši, Zeltiņi, Ziemeri*.

Kohanimede mitmuslikke vorme võib leida lisaks nimede diakroonilisel uurimisel, kusjuures need ilmnevad eelkõige atribuudis. Nii on *si*-lõpuliste nimede tõenäolisim lähtetüvi mitmuslik. Mitmesuguseid mitmuse omastava tüüpe on sedastanud Marja Kallasmaa: *de*-mitmust (Mus *Lasteniit*, Ans *Lodjadekünk*, Jaa *Lehmdekopel*), *e*-mitmust (Kaa *Ärgenina*, Khk *Kurgesoo väli*, Pha *Süldeauk*), *a*-mitmust (Pöi *Kalmaküla*, Pha *Ristamägi*) ja *i*-mitmust (Khk *Suurissoo*, Kär *Lepiniit*).

7.3. Kohakäänded

Kohanimede eripära on see, et harva on vajadust mõnda nime käänata kõigis 14 käändes. Olulisem on kohanime puhul teada, kas teda kasutatakse sisekohakäänetes, väliskohakäänetes või mõlemais.

Kohakäänete valik sõltub nii nimeobjekti liigist kui ka nime enda tüübist. Nii on tavaline kasutada talunimede puhul väliskohakäändeid (*Madise – Madisel, Sepa – Sepal, Jõe – Jõel*), saarenimede puhul enamasti väliskohakäändeid (*Vaindlool, Abrukal*), kuid mitme saare puhul ka sisekohakäändeid (*Muhus, Kihnus, Pranglis* jne). Külanimede puhul jaguneb tarvitus aga pea-

aegu pooleks. Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasi statistika põhjal kasutatakse külanimedest 61% sisekohakäändeis ning 48% väliskohakäändeis (protsentide summa on suurem kui 100 seetõttu, et 9% külanimedest on antud mõlema võimalusega).

Valdek Pall on välja toonud kohakäänete valiku seisukohalt järgmisi rühmi:

1) liitkohanimedest tarvitatakse sisekohakäänetes nimesid, mille järelkomponent on *-metsa, -nurme, -saare* ja *-salu* (erandeid: Lai *Ristimetsa*, Iis, Lai *Oonurme*, Phl *Hiiessaare*); väliskohakäänetes aga nimesid, mille lõpus on *-jõe, -järve, -mäe* ja *-oja* (erandeid: Kam *Kodijärve*, Rõu *Kikkaoja*, San *Mudaoja*);

2) topoformante sisaldavatest nimedest kasutatakse *vere*-lõpulisi sisekohakäändeis (erandina Krk *Univere*), *ste*-lõpulisi valdavalt sisekohakäändeis (*Tammiste, Linnaste* jms, ent ka väliskohakäändeis: Puh *Ihaste*, Jäm *Karuste*, Hlj *Liiguste*);

3) muudel kohanimedel puuduvad formaalsed tunnused, mille järgi kohakäänete kasutust üldistada. On nimesid, mis ühes piirkonnas on tarvitusel sise-, teises väliskohakäändelistena (vrd *Ilmandu* – Kei sise-, JJn väliskohakäändeis, analoogiliselt *Kadrina* MMg välis-, Kad ja Krk sise-; *Pringi* Jõe välis-, San sisekohakäändeis).

Kuigi lähtuda tuleks kohapealsest tarvitusest, ei saa seda kirjakeelde alati otse üle võtta, sest nt liitkohanimede käänamine võib erineda kirjakeelsest (Muh *Suuremõisa – Suuresmõisas*, Kad *Uusküla – Uuekülas*). Tähelepandav on väliskohakäänete laiem tarvitamine Võrumaal (*Võrolõ, Räpinäle* jne), erinevalt kirjakeelsest traditsioonist.

Sisekohakäändeliste asulanimede puhul tuleks eraldi tähelepanu pöörata **sisseütleva** vormile. EKI nimeandmebaasis on illatiivsed vormid võrdlemisi formaalsete tunnuste alusel jagatud 8 tüüpi (sulgudes näited ning protsent vastavasse tüüpi kuuluvatest sisekohakäändelistest nimedest):

1) *sse*-lõpulised (*Pärnu – Pärnusse*, 88%);

2) lõputa ja vältevahelduseta vormid (*Tartu – Tartu*, 18%);

3) tugevneva vältevaheldusega, ent klusiilivahelduseta vormid (Kos *Ardu – `Ardu*, Rei *Ninametsa – Nina`metsa*, 12%);

4) tugevneva vältevaheldusega ning klusiili- või sibilandivaheldusega vormid (Se *Tsumba – `Tsumpa*, Noa *Aulepa – Au`leppa*, Ksi *Kursi – `Kurssi*, 6,5%);

5) geminatsioonilised vormid (Mih *Pikavere – Pika`verre*, Rõu *Juba – `Juppa*, 26%);

6) tugevneva laadivaheldusega vormid (Kuu *Kiiu – `Kiidu*, 3%);

7) *de*-lõpulised (Saa *Kivilaane – Kivi`laande*, 4%);

8) muud vormid (Kuu *Kodasoo – Kodasuhu*, Khk *Lahetaguse – Lahetaha*, 0,6%, kokku 26 nime).[3]

Lisalugemist

Kohanimede aluskäänetest kõneleb Valdek Pall artiklis *Eesti kohanimede struktuurist* ja monograafias *Põhja-Tartumaa kohanimed II* (Pall 1968: 155–156, 1977: 67–71). Mitmuslikke kohanimesid käsitleb pikemalt tema töö *L'em't'n'e* (Pall 1997), toetudes EKI kohanimekartoteegile ja Hella Keema andmetele. Diakroonilisi mitmuslikke vorme Saaremaa kohanimedes esitab Marja Kallasmaa *Mitmusevorme Saaremaa kohanimedes* (Kallasmaa 1995a). Kohakäänete kasutamise põhimõtetest kirjutab pikemalt Valdek Pall artiklis *Eesti kohanimede normimine* (Pall 1976).

[3] Keeleajalooliselt huvitavat ainestikku pakub 6. tüüp, kus võib tulla ilmsiks kohanimes varem sisaldunud konsonant. Asulanimede valimikus on niisuguseid nimesid 143, nt Kad *Eru – `Ergu*, Kuu *Hara – `Harga*, Kuu *Kosu – `Kosku*, Mih *Kuhu – `Kuhku*, Var *Käru – `Kärgu*, KJn *Leie – `Leide*, Juu *Lihu – `Lihtu*, Tõs *Liu – `Liugu*, Nõo *Nõo – `Nõkku*, Vll *Rahu – `Rahku*, Pär *Reiu – `Reidu*, Rõu *Ruśa – `Ruśka*, Kse *Tuhu – `Tuhku*, Vig *Uhja – `Uhta*, Har *Ura – `Urga*.

8. Kohanimede topoformandid

Kohanimedes võib leida samu sufikseid nagu apellatiivides, nt *-la* (*Adila, Osula*), *-se* (*Karuse, Väljataguse*), *-stu* (*Vahastu, Imastu*) jne. Nende kõrval kuuluvad nimesüsteemi elemendid, mis oma asendi ja häälikulise koostise järgi on sufiksite sarnased, kuid ei ole tavalised tuletusliited, nt *-ste* (*Hammaste, Mudaste*) ja *-vere* (*Idavere, Pagavere*).

Sufiksisarnaseid kohanimeliiteid nimetatakse **topoformantideks**. Need on lähtunud kas liitkohanime teisest komponendist või üldistunud mõnest grammatilisest vormist. Laiemas mõttes võetakse selle termini alla mõnikord kokku nii formandid kui ka sufiksid. Lahus tuleb neist siiski hoida juhtumid, kus sufiksisarnane lõpposa on algselt tüve osa, nt *Nigula, Poola, Marguse, Riste*. Kuivõrd enne nime etümoloogia selgitamist ei ole sageli võimalik öelda, kas on tegemist formandiga või tüve osaga, siis on tavaks rääkida **nimelõppudest**, mille alla mahuvad mõlemad.

Ühele ja samale tüvele võivad liituda nii sufiksid kui topoformandid, vrd Lai *Kiri/vere* – Tür *Kiri/la*, Hag *Adi/la* – Plv *Adi/ste*, Vig *Ara/ste* – Rap *Ara/vere*, Vän *Vilu/vere* – Trm *Vilu/si*. Kohanimede arengu seisukohalt on mõtet vaadelda neid lõppe koos.

Tuntumad ja levinumad sufiksid ja topoformandid *-la, -ste, -vere, -se* ja *-si* on järgnevalt vaatluse all enne teisi, ülejäänud nimelõpud on antud tähestikjärjestuses.

8.1. *la*-sufiks

-la (*-lä*) on vana kohta ja deminutiivsust märkinud sufiks. Läänemeresoome põhjapoolsetes keeltes on sufiks tänini produktiivne nii apellatiivides kui ka kohanimedes, eesti keeles on teda üldsõnavaras vaid piiratud määral taaselustatud (*söökla, haigla* jms). Kohanimistus on *la*-liide siiski hästi levinud, teda kohtab üle terve Eesti, asulanimedes on ta sagedam Põhja-Eestis ja Saaremaal, Lõuna-Eestist tõusevad esile Võrumaa Urvaste ja Rõuge.

la-sufiksiga kohanimesid kohtab juba *Taani hindamisraamatus* (1241): Kei *Aila* (*Akiolœ*), Juu *Atla* (*Attola*), Sim *Hirla* (*Hyruelœ*), Hlj *Kandla* (*Kandalœ*), Jür *Kangla* (*Kangelœ*). Lisaks on näiteid mujalt Eestist: Krl *Karula* (1392 *Carwele*), Kul *Ohtla* (1765 *Ochtell*), Khk *Pidula* (1592 *Pittola*), Urv *Osula* (1456 *Ossel*). Kettunen on oletanud soome *la*-toponüümide eeskujul, et see sufiks on enamasti liitunud isikunimele. Soomes on *la*-liitega nimed väga levinud: *Tervola, Kokkola, Räisälä* jt.

Tänapäeva *la*-lõpulistest nimedest on osa varem kuulunud teise tüüpi:

.1) *-la* < *-jala*, nt Juu *Sadala* (1241 *Sataial*, 1464 *Saddaialg*), VNg *Kutsala* (1241 *Kuscœlœ*, 1513 *Kuttesjalke*), Krj *Ratla* (1551 *Ratialck*);

2) *-la* < *-küla*, nt LNg *Uugla* (< *Uueküla*, 1323 *Udenküll*), Kuu *Valkla* (<*Valg+küla*, 1241 *Uvalkal*, 1627 *Wallküll*), Pöi *Audla* (1453 *Hankul*, 1622 *Hauckül*l);

3) *-la* < *-laid*, nt Pöi *Talila* (1645 *Tallilayd*);

4) *-la* < *-valla*, nt Jõe *Jägala* (1241 *Jakawoldal*, st **jaka+valta*), Kaa *Aula* (1453 *Haddewall*);

5) *-la* < *-vilja*, nt Kos *Vetla* (1493 *Vetfille*, 1555 *Vethwelly*);

6) *-la* < *-välja*, nt Khk *Jõgela* (1731 *Iöggewelja*).

8.2. *ste*-formant

-ste (Võru murdealal ka *-stõ*) on tekkinud *ne*-lõpuliste sõnade mitmuse omastavast, nagu seda osutas juba Jakob Hurt. Tema tähelepanekute kohaselt on kohanime lähteks sageli olnud sugunimi (suurpere nimi). Asulanimedes on see formant kõige sagedam Kagu-Eestis, eriti Põlvas (13 nime), Võnnus (12) ja Setus (12), teise kontsentratsioonikohana tõuseb esile Hiiumaa. Põhja-Eestis on *-ste* asulanimedes suhteliselt tagasihoidlikult esindatud.

Kagu-Eestist võib tuua näitena Võn *Akste* (1582 *Hakstkula*), Võn *Hammaste* (1456 *Hames ~ Hamaste*), Võn *Ibaste* (1419 *Yppas*), TMr *Ihaste* (1585 *Jiasth*), Se *Jaamistõ* (vene *Ямищe*), Se *Põrstõ*, Se *Võõlastõ*, Urv *Haamastõ*, Plv *Himmastõ*, Vas *Telläste*.

Mujalt on näideteks Vll *Ariste* (1400 *Hariest*), Kär *Hirmuste* (= 1645), Tür *Enniste*, Nis *Ürjaste* (1241 *Yrias*), HJn *Urvaste* (1241 *Vrwas*), Ris *Kõmmaste* (1241 *Kyminœstkylœ*).

Hiiumaa puhul äratab tähelepanu, et suur hulk *ste*-nimesid (*Kauste, Kodeste, Malvaste, Meelste, Mudaste*) on tekkinud endisele eestirootsi asustusalale, mistõttu võiks seal oletada hilist produktiivset mugandustüüpi.

ne-liitega sama tulemi on andnud *s*-tüveliste sõnade mitmuse omastav. Sellesse tüüpi kuuluvad nt Se *Jäneste*, Se *Varõstõ*, Kod *Kallaste*, Hää *Häädemeeste*, Pst *Vilimeeste*. Eraldi võiks mainida ka lõppu *-keste* (*-kõstõ*): Vas *Palakõstõ, Tallikõstõ*, Võn *Terikeste*, Se *Hilläkeste*.

Vanemates kirjapanekutes võib *-ste* vahelduda ka *-se* või *-si*-ga: Jäm *Rahuste* (17. saj *Raudusse*), Krj *Aruste* (1645 *Arrust ~ Harrußе*). J. Hurda teatel olevat ta veel 19. sajandil kohanud käändevorme *Himmasihe* (pro *Himmastehe*) jm, mis tõendavad nime algset mitmuslikku vormi. EKI kohanimekartoteegi põhjal on siiski ka 20. sajandi kirjapanekutes niisugust mitmuslikkust, eriti Setu alal: *Poolakõistõ* : *Poolakõisilõ*, *Tiastõ* : *Tiassilt, Põrstõ* : *Põrssilt*, Plv *Varõstõ* : *Varõssilõ*.

Tänapäeva *ste*-lõpulistest nimedest võivad mõned olla varem kuulunud teise tüüpi:

1) *-ste* < *-tse*, nt Kod *Mäkaste* (1601 *Mecketze Külla*). *-tse* võib siin olla *ne*-sõna ainsuse omastav või ka nime teadlik saksapärastus;

2) *ste*-lõpp võis ka puududa, nt Ans *Easte* (1592 *Hya Mick*), Jaa *Kuninguste* (1592 *Hans Konning*, 1645 *Kunningas, Kunninga*).

8.3. *vere*-formant

-vere on ilmselt varem olnud iseseisev sõna, oletatavasti determinant, mille tähendus on tuhmunud ja mille algupäras ei ole täielikku üksmeelt. Ta on eelkõige asustusnimede formant, ent ei ole ühtlaselt üle Eesti levinud. Asulanimede järgi otsustades on *-vere* tuumikuks Tartu-, Viljandi- ja Virumaa kokkupuutealade kihelkonnad (Lai, Pil, Plt, Sim, SJn, Trm), vähem on teda Põhja-Eestis ja Saaremaal ning ta puudub Eesti kagupoolseimates kihelkondades Võrumaal, samuti Hiiumaal, mille asustus on uuem.

Üsna selgelt on tegemist vana järelkomponendiga, sest ta esineb ohtralt juba *Taani hindamisraamatus* (1241): Kos *Alavere* (*Alauerœ*), Hlj *Annikvere* (*Andikewærœ*), Hlj *Idavere* (*Itereuerœ*), VJg *Koeravere* (*Corauerœ*), Kos *Pikavere* (*Pikœuœrœ*), Lai *Villakvere* (*Viliacaueri*).

Mujalt võib tuua järgmisi näiteid: Tür *Särevere* (1564 *Serrefer*), Trm *Tõikvere* (1406 *Toynikever*), Trm *Sirguvere* (1599 *Syrkower*), Nõo *Tähtvere* (1515 *Techtelverde*), Kan *Erästvere* (1452 *Erstever*), Pil *Pilistvere* (1583 *Piliswer*), PJg *Uduvere* (*ca* 1500 *Udrover*), Vän *Viluvere* (*ca* 1500 *Willover*), Vig *Konuvere* (1563 *Konofer*), Pöi *Kõrkvere* (1453 *Korckever*), Pöi *Üüvere* (1645 *Irefer*).

On oletatud, et suur osa vanadest *vere*-lõpulistest nimedest võis sisaldada isikunimelist esiosa. V. Pall toob võrdluseks need, kus *-vere*-le eelneb *-st* (*Elistvere, Eristvere, Palastvere, Raigastvere*), mis samuti seostub isikunimelise esiosaga.

Mitmed ürikute järgi oletatavad *vere*-lõpulised nimed on nüüdseks siirdunud teise tüüpi:

1) *-vere* > *-ra*, nt Aud *Põhara* (*ca* 1500 *Poiaver*), Vän *Võiera* (*ca* 1500 *Weyever*);

2) *-vere* > *-pere*, nt Rap *Lellapere* (1241 *Lælleuer*), Rap *Ahnepere* (1489 *Hanever*) (siin võib olla tegemist keskmurde häälikuseadusliku muutumisega, vrd *kõva* > *kõba*);

3) *-vere* > *-vete*, nt JMd *Aravete* (1564 *Arreuer*, ent 1614 *Arrowade*), Amb *Käravete* (1751 *Keriell* ~ *Kerreuer*, 1826 *Kerrawerre* ~ *Kerrawette*);

4) *-vere* > *-saare*, nt Tür *Rikassaare* (1569 *Rikestfer*, 1796 *Rikkaswer*);

5) *-vere* on sulandunud tüvesse, nt Kei *Sõrve* (1241 *Serueuerœ*), Rap *Arangu* (ametlikult *Aranküla*, 1241 *Harandœuœrœ* ~ *Harandeuere*, 1589 *Arrendwer*), Rak *Sõmeru* (1241 *Somerueræ*).

Tänapäeva *vere*-lõpulised nimed võivad omakorda olla pärit mõnest teisest tüübist:

1) *-vere* < *-pere*, nt Jäm *Põllevere* (põld, 1791 *Pelleperre Pellud*);

2) *-vere* < *-kõrre*, nt Lai *Alekvere* (talu, < *Alekõrre*);

3) *-vere* < isikunime rahvaetümoloogiline teisendus, nt Võn *Kaagvere* (1549 *Kawershof*, perekonnanime järgi), Plt *Kaavere* (1560 *Kavers hoff*).

vere-komponendi päritolu on uurijaid köitnud nimeuurimise algusest peale.[1]

Mihkel Veske (1877) ja Lauri Kettunen (1914) sidusid komponendi sõnaga *veer* (omastav *veere*). Veskele olid selle kinnituseks lõunaeestilised vormid Kan *Eräst-veere-mõis*, Pst *Pahu-veere-soo*, lõunaeestlaste häälduses esinevad *Kodaveere kirik, Kaagveere vald* (sisseütlevas *-veerde*), samuti mitmete varasemate kirjapanekute nominatiivne lõpp *-i* (nt Henriku Liivimaa kroonikas *Igeteveri* ja *Reineveri*). L. Kettunen täheldas pikka vokaali 1627. a Rootsi revisjoniraamatu nimedes (*Koddafehr, Puddiwehr, Pupastwehre*).

Kuigi P. Alvre oma artiklis *Kuidas on tekkinud vere-lõpulised kohanimed* (1963) pidas niisugust seletust usutavaks, väitis ta, et *vere*-lõpu lühenemist genitiivist **vēren* ei ole kirjalike allikate põhjal võimalik tõestada. Kuivõrd alguskomponendiks on enamasti isikunimi, siis tunduvat neil juhtudel tõenäolisem lähtumine sõnast *pere*. Konsonandi *p* muutumist *v*-ks võiks seostada sufiksilises astmevahelduses tekkinud nõrga astme üldistumisega (**Ikäβere* > *Igavere*).

P. Ariste (1963) pakkus seletuseks sõna *veer* (**vēri*) homonüümi, mis eesti keelest on küll kadunud, kuid säilinud laenuna läti keeles: piirilähedastes murrakutes märkivat *vēris, vēre, vēra* suurt (lehtpuu)metsa. Läänemeresoome **vēri* sugulasvaste mordva keeltes on *v´iŕ* 'mets'.

V. Pall (1965) leidis, et muutus *-pere* > *-vere* ei ole kuidagi võimalik, sest esikomponent oleks pidanud olema genitiivis ja areng *Pikavere* < **Pitkänβere* ei ole usutav, ka ei ole vanemates kirjapanekutes jälgi esikomponendi omastavalisest kujust. Vastuvõetavaks pidas V. Pall L. Kettuse järeldust, et kohanimede lõpuna esineva *-vere* lähtekohaks olnud *veer* tähistas

[1] Varasemas kirjanduses on seda seletatud lähtuvat sõnadest *pere* (A. W. Hupel 1774), gooti *fera* ja vanaülemsaksa *fiara* 'ümbrus, kant, külg' (H. Neus 1849), soome *verha, verho* 'kate, vari, eluase' (E. Ahrens 1853, F. J. Wiedemann 1869), keskladina *fara* 'maamõis' (A. F. Pott 1859), *vare* 'kivihunnik' (E. Pabst 1867), *veri* (G. J. Schultz /Dr. Bertram/ 1868, *veri* osutab ka sugulusele), soome *vero* '(millegi) asemel' < mari *wer* 'koht, paik' (E. N. Setälä 1903).

tõenäoliselt kohta, mis oli sobiv aletegemiseks. Seega võis algkomponent olla P. Ariste pakutud **vēri* ‘mets, alemaa’.

1985. a pakkus P. Alvre Henriku Liivimaa kroonika kohanimesid käsitledes välja uue seletuse, seostades *vere*-komponendi soome verbiga *viertää* ‘põlevaid puutükke alemaal veeretada’, mille põhjal on tekkinud rikkalik *vier*-alguline terminoloogia, nt E. Lönnroti soome–rootsi sõnaraamat (1880) esitab sõna *kesäwierre* ‘suvel põletatud alemaa’. V. Pall ei pea sedagi usutavaks, sest *vierre* lähtevormi **vērδek : vērteγen* kajastusi (nominatiivi *-k* ja nõrgaastmeline *δ*) kohanimede vanemates kirjapanekutes ei ole leitud. Ka kohanimede illatiivis, mis sageli kajastab vanemaid konsonante, ei ole kohatud *verde*-lõppe. Tuleks eeldada, et *vere*-kohanimed olid juba XIII sajandil fikseeritud omastavalisel kujul, mis tuleb esile teistes elliptilistes nimedes; genitiivset lähet **vērte-* ei saavat aga nende kirjapanekutega samuti kuidagi seostada.

Kokkuvõttes nendib V. Pall (1997), et eri uurijad on suuresti sama meelt järgmises: 1) *-vere* on algselt olnud liitnime teine komponent, determinant, mis on tähistanud nimetatavat objekti; 2) see objekt ei ole olnud asustusüksus; 3) *vere*-nimede teke, eriti aga levik oli seotud alepõllundusega. Seepärast tundub talle endiselt usutav lähtumine apellatiivist **vēri : vēren* ‘mets; metsane küngas’.

8.4. *se*-lõpp

se-(*sõ*-)lõpulised nimed on suures osas tekkinud kas *ne*-liiteliste sõnade omastava käände põhjal või *s*-lõpuliste sõnade tüvedest. L. Kettunen on *ne*-liitelise nime esikomponentidena näinud sageli isikunimesid, tuues võrdluseks soome perekonnanimedes tüüpilise *nen*-lõpu (*Karhunen*). Asulanimedes on see lõpp levinud üle Eesti. Nime lõpu modifikatsioonid on *-kse, -tse, -kese* ja *-lase*, samuti mitmed *se*-lõpulised järelkomponendid.

ne-liitelistest sõnadest/nimedest võiks tuua näideteks Ris *Kurkse* (16. saj *Kurckus*), Jür *Lähtse* (1241 *Lateis*), JMd *Mägise* (1798 *Meggist*), Lai *Nukelise* (1826 *Nukkulis*), Kam *Rebase*, Võn *Tigase*.

s-lõpulistest sõnadest/nimedest võib tuua nt Nis *Varese* (1241 *Waret sutø ~ Warecsuco*), Pär *Ilvese*, Mus *Ninase* (1731 *Nennas*; *ninas* ‘maanina’), Muh *Linnuse* (1645 *Linnus*). Sage on *se*-lõpp ka isikunimedest kujunenud kohanimedes: *Andruse, Jaanuse, Joonase, Laose, Madise, Marguse, Maunuse, Tõnise, Ignasõ* jne.

kse-lõpulised nimed on enamasti sama algupära kui *se*-lõpuga: LNg *Jalukse*, HJn *Linnakse*, VNg *Unukse* (1241 *Vnox*), Var *Ännikse*, Vän *Kurikse*, Plt *Arukse*.

tse-lõppu võib samuti pidada *ne-* ja *s*-sõnade modifikatsiooniks: PJg *Libatse*, TMr *Külitse*, Muh *Pöitse* (1592 *Poiteste*).

Alatüübina tuleks *se*-nimedes esile tuua *-kese* (Kam *Talvikese*, Luke *Jaanikese*, Vas *Pääväkese*) ja *-lase* (Khk *Kuralase*, Kam *Virblase*, Kam *Virulase*, Rõu *Tialasõ*, Vas *Kimalasõ*, Se *Tiklasõ*).

Osa *se*-lõpulisi nimesid sisaldab mingit adjektiivset järelkomponenti: *-aluse* (Kse *Petaaluse*, VNg *Kõrtsialuse*, Rak *Sooaluse*), *-pealse/-päälse* (Kei *Arupealse*, VNg *Mäepealse*, Lüg *Arupäälse*, Vas *Kerepäälse*), *-taguse* (mitmel pool Põhja-Eestis *Väljataguse, Salutaguse*, Khk *Lahetaguse*, Mär *Kõrvetaguse*, Iis *Tammetaguse*), *-äärse* (Vig *Ojaäärse*, Var *Mereäärse*) jms.

Tänased *se*-nimed on võinud lüheneda pikematest komponentidest:

1) *-se* < *-aluse*, nt Hlj *Salatse* (1241 *Salunal*, 1796 *Salloal*, **salun-alutse*);

2) *-se* < *- selja*, nt Muh *Tamse* (1453 *Tamsell*, võib-olla ka < *-salu*), Juu *Vankse* (1425 *Wangesel*);

3) *-se* < *-soo*, nt Ans *Vahase* (saar, 1798 *Wahha Soo*), Hag *Tohise* (ametlikult *Tohisoo*, ent vrd 1241 *Tois*, 1565 *Toyhesa*, 1732 *Tohhise*, 1744 *Tohise*). Nimedes on *-soo* ja *-se* kohati nii vaheldunud, et on raske kindlalt ütelda, kumb on esmasem, vrd ka Kei *Jõgisoo* (1241 *Ekius*, 1535 *Jexekulla*, 1732 *Jöggise*), HJn *Kaersoo* (1241 *Kaeris*, 1591 *Karszo*, 1726 *Karesse*, 1765 *Kairso*);

4) -(*t*)*se* < *-taguse*, nt Nis *Hiietse* (1241 *Egentakæs*, saksa *Hietagga*), Han *Mäense* (1534 *Mentackenn*);

5) *-se* < tüve osa, nt Ksi *Kurukse* (1582 *Kurukos*, 1601 *Kurokose*, st **Kurukose*).

8.5. *si*-lõpp

si-lõpuliste nimede üks lähtekohti on võinud olla *ne-* ja *s*-sõnade mitmuslik tüvi, mida nt *ste*-nimede käändvormides on Kagu-Eestis täheldatud (*Himmaste* : *Himmasihe, Põrstõ* : *Põrssilt*), seega nt *Tamsi* < *Tammisi* < *Tammisis* ~ *Tammisil* < *Tammiste*. Seekõrval on *s* paljudes nimedes olnud lihtsalt tüve osa.

si-lõpuga asulanimed on levinud üle Eesti, ent on sagedamad Lõuna-Eestis, eriti Võru- ja Setumaal, kus nendega liituvad *tsi*-lõpulised nimed, nt Kos *Silmsi* (1241 *Silmus*), Pee *Nurmsi* (1564 *Nurmis*), Plt *Umbusi* (1583 *Umbus*), Vil *Auksi*, Krk *Karksi* (15. saj *Karkis, Carchus*), Muh *Ridasi*, Vll *Jursi* (1398 *Iurs*), *Peipsi* (järv).

Praeguste *si*-nimede varasemates kirjapanekutes võib näha ka *ste-* või *se*-lõppu: Lai *Pedasi* (1758 *Pædas* ~ *Poddast*), Khn *Lemsi* (1518 *Leppiste kole*, 1624 *Lembstekull*), Vll *Koksi* (1572 *Koggest*), Äks *Pirusi* (1725 *Pirrose*

külla). Niisamuti varieerub kohati *si*- ja *se*-nimede lõpp kirja- ja rahvakeeles, nt Iis *Kauksi* ~ *Kaukse*, Pal *Rohkuse* ~ *Rohkusi*, MMg *Toljase* ~ *Toljusi*. Mõnede *si*-lõpuliste nimede varasemaid tüüpe:

1) *-si* < *-se* + *-kaevu*, nt HJn *Kalesi* (1241 *Kallis senkau*, 1283 *Kallisen-kawe*);

2) *-si* < *-selja*, nt Jür *Järsi* (1241 *Jaruius*, 1283 *Jarwesele*), Ans *Agasi* (talu, 1838 *Agaselja*).

8.6. Muud sufiksid, topoformandid ja nimelõpud

ja-(jä-)lõpuga nimed on levinud üle Eesti. Päritolult võib neid jagada järgmistesse rühmadesse:

1) tuletussufiks, nt Lai *Pedja*, Trv *Õmbleja*, Rõu *Tsilgutaja*;

2) *-ja* < *-jala*, nt Jür *Lehmja* (1540 *Lemeialck*), Krj *Mätja* (1645 *Mettialg*);

3) *-ja* < *-jõe*, nt HJn *Anija* (1482 *Hanneyecke*, 1782 *Annijöe*), Vll *Tõnija* (1453 *Toneyegell*);

4) *-ja* < *-koja*, nt Kuu *Mäkja* (talu, < ? *Mäekoja*);

5) *-ja* < *-oja*, nt *Saunja* (1241 *Saunøy*);

6) *-ja* < *-välja*, nt Jäm *Pikalja* (talu, 1731 *Peta Welia*, 1811 *Pitkavelja*);

7) *-ja* < *-Jaagu*, nt Ans *Palaja* (talu, 1782 *Palla Iaack*).

jala-lõppu nimedes võiks lugeda topoformandiks, sest tema apellatiivne tähendus on ähmastunud. Kõige sagedamad on *jala*-nimed Saaremaal, ent neid on ka mujal, eeskätt Põhja-Eestis. Päritolult võiks nimed jagada järgmistesse rühmadesse:

1) isikunimedest tulenenud kohanimed (veel 16. ja 17. sajandil pandi kirja lisanimesid nagu *Michell Koraialck, Hans Lemeialck, Karwa Jalck Mick* jne), nt Kei *Nahkjala* (1529 *Nactejalck*), Jür *Vaskjala* (1563 *Vaszjalck*), Mus *Mustjala*;

2) kohanimed, kus *-jala* pärineb determinandist, mis on tähendanud põllu, heinamaa või muu maatüki osa nimetust (vrd Han *põllu jalad* 'nööripõllu siilud, ribad') või koguni tervet põldu, nt Kaa *Anijala*, Khk *Tuhkjala* (heinamaa, mets jm), Pöi ? *Laimjala*;

3) liitsõnalistest apellatiividest tulenenud nimed, nt Kaa *Hakjala* (*hakkjalg* 'viljakuhelik, hakk'), Iis *Puujala*;

4) teistest tüüpidest ületulnud nimed, nt Ans *Mändjala* (1645 *Mende Ninna*, < *-nina*).

ka-(ga-)nimed võib jagada järgmiselt:

1) *-ka* (*-ga*) < *-kaevu*, nt Amb *Karunga* (1253 *Karuwenkawe*), VMr *Kullenga* (1241 *Kuldenkava*), Mih *Koonga* (1449 *Cokenkayve*);

2) sufiks (*-kas*) või tüve osa, nt LNg *Keedika* (1798 *Ködik*), Nis *Pajaka* (1241 *Paihak*), Jõh *Ontika* (1241 *Undægas*), mitmel pool Eestis *Allika, Juurika* jts.

ke-lõpuliste nimede hulgas torkab silma rühm lõunaeestilisi nimesid, kus kirja- ja rahvakeeles vahelduvad lõpud *-ke* ~ *-ku* ~ *-ka*, nt Ote *Lutike* (1930. aastatel *Lutika*,

hiljem kuni 1977 *Lutiku*), Ote *Vidrike* (varem ka *Vidriku*). Nimede päritolurühmad on järgmised:

1) *-ke* < *-kivi*, nt Krj *Veske*;

2) *-ke* < *-küla*, nt Mär *Sõtke* (1241 *Hetkyl*, 1566 *Setkyle*), Vai *Sõtke* (1444 *Setkulle*);

3) deminutiivsufiksiga *-ke*, nt Urv ? *Hänike*; Kan ? *Ivani-Hõrake*;

4) tüve osa, nt Saa *Pihke*, Kul *Mike*.

ku-lõpulised nimed jagunevad päritolu järgi mitmesse rühma, suurem osa neist sisaldab (*i*)*k*-sufiksit:

1) *-ku* < *-augu*, nt Jäm *Lepaku* (talu, < *lepa+augu*);

2) *-ku* < *-kaevu*, nt Jür *Assaku* (1241 *Assuncauœ*, 1384 *Assenkayue*), Rap *Põrsaku* (1412 *Poersenkayne*);

3) *-ku* < *-kõnnu*, nt Trm ? *Adraku* (1599 *Adrakusz*, ent 1624 *Addraköndo*);

4) *-ku* < *-küla*, nt Kad *Vatku* (1241 *Watœkya*, 1486 *Wattkul*);

5) *-ku* < *-Jaagu*, nt Lai *Peebuku* (talu, 1758 *Pebo Jaack*), Khk *Nooreku* (17. saj *Nohr Jack*);

6) *k*-sufiksiga, nt *Alliku, Kuusiku, Lepiku, Liivaku, Männiku, Tammiku*; pikemad variatsioonid *-diku* (Vän *Rabadiku*), *-liku* (Hlj *Mätliku*, Vän *Kändliku*), *-ndiku* (Vai *Põlendiku*, Kõp *Kaevandiku*, Kse *Kuuendiku*), *-niku* (Juu *Oraniku*, Pha *Hõbeniku*), *-riku* (Plv *Kanariku*), *-stiku* (VJg *Kannastiku*, Vai *Pimestiku*, Ote *Mägestiku*);

7) tüve osa või raskesti seletatavad, nt Kad *Udriku* (1241 *Vtric*), VJg *Mõdriku* (1241 *Modrigas*), Hel *Leebiku* (< isikunimi *Klebeck*).

***ma*(*a*)-**lõpulised nimed on suhteliselt kirev rühm (mh ortograafiliselt), sest siia on lisaks *maa*-lõpulistele sulandunud ka mitmeid muid toponüüme. Eristada võib järgmisi rühmi:

1) *-ma*(*a*) < *-maa*, nt Lai *Kodismaa*, Plt *Põltsamaa*;

2) *-ma*(*a*) < *-aseme*, nt Pee *Kodasema* (1615 *Koddoasme*), PJg *Kodesmaa* (saksa *Koddassem*), Muh *Külasema* (1756 *Külla Asseme*);

3) *-ma*(*a*) < *-metsa*, nt Mus *Küdema* (1522 *Kiddemetz*, 1645 *Küddemetz*);

4) *-ma*(*a*) < *-mõisa*, nt Khk *Vainama* (talu, 1592 *Wannemoyse*);

5) *-ma*(*a*) < *-mäe*, nt Phl *Heltermaa* (1620 *Heltermecky*), Kul *Ellamaa* (1275 *Hellenbeke*, 1716 *Hellameki*), Kos *Vilama* (1744 *Willameggi*), Pal *Kuremaa* (1582 *Korymek*, 1585 *Kuromegi*), MMg *Toolamaa* (1627 *Tollameggi*); alati ei ole kindel, kas vanem on *-maa* või *-mäe*, nt Pha *Lasnama* ~ *Lasnamäe*;

6) *-ma*(*a*) < *-nurme*, nt PJg *Langerma* (1518 *Langenorme*), Mih *Nedrema* (1518 *Neitenorme*), Var *Paadrema* (1435 *Padenorm*);

7) *-ma*(*a*) < *-võhma*, nt VNg *Kõrma* (1241 *Korpywomais*), MMg *Kassema* (1420 *Kasserwomes*, 1514 *Kassiwehmesz*);

8) *-ma*(*a*) < *-Tooma*, nt Jäm *Jaagudama* (talu, 1645 *Jaco Thoma*), Ans ? *Kaugatoma* (1733 *Kouka Toma*);

9) tuletussufiks või tüve element, nt Trm *Torma*, Äks *Valgma*.

***na*-(*nä*-)**lõpulisi nimesid võib päritolu järgi rühmitada nii:

1) *-na* < *-kanna* ~ *-kande*, nt Jäm *Tammuna* (1445 *Tammenkande*, 1645 *Tammekund*);

2) *-na* < *-nina*, nt Rei *Kalana* (1651 *Kallanenna*), Ris *Ristna* (1798 *Ristininna*), Krj *Pammana* (< *Pamma+nina*);

3) *-na* < omastava *-n* + *-oja*, nt Kei *Vääna* (1241 *Veghenoya*), Kos *Kurena* (1241 *Kurkenoy*), Jür *Kurna* (1241 *Queronoiœ*);

4) *-na* < *-ranna*, nt Ans *Suurna* (1776 *Surrana*, vrd naabruses *Keskranna*);

5) *-na* < *-Jürna*, nt Emm *Viiterna* (< *Viita-Jürna*);

6) *-na* – vene sufiksiga nimede laenud, nt Se *Kuksina* (vene *Кувшиново*), Se *Laossina* (*Клявшино*), Se *Pitsinä* (*Спичино*), Se *Säpinä* (*Щапихино*), Se *Triginä* (*Стригино*);

6) *-na* – sufiks või tüve element, nt *Kadrina, Martna, Simuna*.

ndi-nimede rühmi:

1) *-ndi* < *-niidi*, nt Ris *Karundi* (< *Karuniidi*), Ans *Suurendi* (talu, 1798 *Suur Niet*), Jäm *Mädandi* (talu, 1731 *Meddanite*);

2) *-ndi* < omastava *-n* + *-tee*, nt Jäm ? *Maandi* (ametlikult *Maantee*, 1731 *Mahndi*);

3) sufiks, nt MMg *Kärgandi*.

***-pa* (*-pä, -ba, -bä*)** taandub nimedes enamasti apellatiivile **pää*, kuigi vanemad kirjapanekud ei võimalda seda alati selgelt jälgida, nt Hag *Haiba* (1241 *Howympœ*), Jõh *Sompa* (1420 *Soenpe*, 1496 *Sompäh*), Pil *Ollepa* (1583 *Holubie*, saksa *Ollepäh*, ent 1638 *Ollieper*, < *-pere*?), Mih *Karuba* (1839 *Karrepä*), Mih *Vastaba* (ka *Vastupää*, 1839 *Wastiaba*), Kär *Jõempa* (1453 *Jogenpe*).

***-pea* (*-pää, -pe, -be*)** on nimedes tüüpilised just rannaäärsetele kihelkondadele (saartel, Põhja-Eestis, Peipsi ääres), kus lõpp tuleneb determinandist 'ots, tipp'. Osa *pea*-lõpulisi kohanimesid võib olla pärit ka isikunimedest. Kirjakeelses normis on kujunenud tavaks anda Põhja-Eestis need nimed *pea*-lõpulistena (häälduses aga sageli *-pa*), Peipsi ääres ja Lõuna-Eestis *pää*-ga (häälduses ka *-pa*) ning saartel *pe-* või *be*-lõpuga (häälduses lai *ε*: *-pεε* ~ *-pε* ~ *-bε*). Näiteid: Jür *Pajupea* (1241 *Paiumpe*), Amb *Linnape* (1564 *Linopä*, 1765 *Linnapaeh*), Rak *Mädapea* (1241 *Metapœ*), VNg *Härjapea* (1241 *Hergœnpœ*), VMr *Avispea* (1241 *Auespœ*), Trm *Kasepää* (1431 *Kaszenpe*), Plv *Kirumpää* (häälduses *Kiräbä*, 1410 *Kirimpe*), Räp *Pahtpää* (1627 *Pachtwa*), Se *Saarõpää*, Tõs *Lepaspea*, Krj *Luulupe* (1411 *Lolepe*), Ans *Üüdibe* (1592 *Hutens*, 1627 [*Broß*] *Hütepoick*, 1723 *Hudipe* < *-poja*?), Jäm *Kaunispe* (1526 *Kaunispeh*), Phl *Lõbembe* (1798 *Löbbebe*).

ra-nimede rühmad päritolu järgi:

1) *-ra* < *-aru*, nt Jäm *Läbara* (1798 *Lebbaru*);

2) *-ra* < *-järve*, nt Nis ? *Tabara* (1241 *Tapaiarhu*, 1394 *Tappierve*, < *-aru*?), Kuu *Käidra* (ametlikult *Koitjärve*), Krl *Ähera* (ametlikult *Ähijärve*);

3) *-ra* < *-rahva*, nt Trm *Metsara*, eriti aga talunimedes, nt *Jaanira, Toomara* jne;

4) *-ra* < *-saare*, nt Hel *Aitsra* (ka *Aitsaare*, ent vanades kirjapanekutes *Atzejerwe*);

5) *-ra* < *-vare*, nt Rei *Kiivera* (1567 *Kyvviwarre*);

6) *-ra* < *-vere*, nt Aud *Oara* (1518 *Hover*, 1624 *Ohafer*), Vän *Mädara* (1638 *Meddawere*);

7) *-ra* < *-ääre*, nt Mus *Soera* (talu, 1731 *So ähre*);
8) *-ra* – tüve element, nt *Mahtra, Määra, Põdra*.

stu-lõpuga nimesid paikneb hajali üle Eesti, rohkem Kuusalus ja Rõuges, nt Kuu *Viinistu* (1372 *Wynest*, 1694 *Winnistpä*), Kuu *Salmistu* (1455 *Zalmes*), Kuu *Tammistu* (1517 *Tammes*), Tür *Vahastu* (1534 *Waesz*), Kad *Imastu* (1586 *Immaszell*), TMr *Kavastu* (1544 *Kawast*), Rõu *Pugõstu* (1839 *Puggeuste*), Vän *Vallastu*, Muh *Kuivastu* (1492 *Kuyast*). Ilmselt on tegemist üsna eri algupära nimedega, osalt seostuvad nad *ste*-lõpuga (vaheldused *Kuivastu* ~ *Kuivaste, Kõinastu* ~ *Keinaste*), osalt kollektiivsufiksiga *-stu*.

tu-lõpp kohanimedes võib kajastada *tu*-sufiksit (nagu sõnas *nimetu*) või *tud*-kesksõnast tulenenud vormi, viimast on täheldatud ka muistsetes isikunimedes *Imutu, Lembitu, Toivotu* jts. Enamasti jäävad nende nimede seostamised ühe või teise päritoluga täiesti oletuslikeks. P. Ariste on lisanud kolmandagi seletuse: *tu*-lõpp võib märkida millegi tüüpilist olemasolu, nt Vaiatu oli koht, kus asus vailasi (vadjalasi). Näiteid: Hag *Kohatu* (1241 *Kuæt*), Jõe *Nehatu* (1241 *Nigattæ*), Ann *Puiatu* (1615 *Poihattby*), VMr *Nurmetu* (1796 *Nurmetto*), Trm *Vaiatu* (1402 *Wakgytu*), Äks *Kobratu* (1532 *Kobrats*), TMr *Põvvatu* (1826 *Powota*), Se *Raotu*, San *Õlatu*, Pst *Orjatu*, Vil *Kalmetu*, Mih *Palatu* (1826 *Palla*, hiljem saksa *Palisota*), Khk *Taritu* (1645 *Darrite*).

***va-* (*vä-*)**lõpulistes nimedes võib esile tuua järgmisi rühmi:
1) *-va* < *-haua, -havva*, nt Puh *Kruusava* (talu, < *Kruusahaua*);
2) *-va* < *-pea, -pää*, nt Rap *Keava* (1410 *Kedempe*, 1486 *Kedenpäh*), Rid *Kiideva* (1688 *Kiwidipeh*);
3) *-va* < *-vahe*, nt Khk *Säärdeva* (rand);
4) *-va* < *-õue*, nt Ans *Vanava* (heinamaa, 1798 *Wana Aue Niet*);
5) *-va* – deverbaalsufiks (*v*-kesksõna), nt Kei ? *Liikva* (1241 *Liqua*);
6) *-va* – denominaalsufiks (*tera – terav* jms), nt Lai ? *Jõgeva* (< *jõgi*);
7) *-va* – vene sufiksiga nimede laenud, nt Se *Antkruva* (vene *Андрюково*), Se *Kalatsova* (*Калачево*), Se *Seretsüvä* (*Жеребцово*), Se *Tendüvä* (*Демидово*);
8) *-va* – tüve osa või raskesti seletatavad, nt Hag *Tõdva* (1241 *Tedau*), Kos *Pikva* (1241 *Pickuta*), Muh *Aljava* (17. saj *Hallichavo*).

ve-nimede rühmad:
1) *-ve* < *-pea, -pää*, nt Ris *Valive* (1535 *Wallipu*, 1834 *Wallipae*), Kaa *Härjave* (talu, 1738 *Herjapah*, 1826 *Herjapea*);
2) muud: Kuu *Virve* (1568 *Wiruo*), Hel *Koive*, Tor *Jõhve* (1839 *Jöchwe*), Pöi *Ruhve* (17. saj *Ruiß*, 1798 *Ruhhist*).

Lõpetuseks valik asulanimede sagedamaid lühenemata **järelkomponente**:
1) *-jõe*, nt *Ülejõe*, LNg *Salajõe*, Iis *Tagajõe*, Plv *Orajõe*, Vän *Pärnjõe*;
2) *-järve*, nt Koe *Väinjärve*, Ran *Kaarlijärve*, Võn *Kiidjärve*, Kan *Valgjärve*;
3) *-metsa* (*-mõtsa*), nt Kul *Marimetsa*, HJn *Püümetsa*, Kad *Aasumetsa*, Trm *Jõemetsa*, Rõu *Perämõtsa*, Se *Rõsnamõtsa*, Var *Jäärumetsa*, Khk *Kuremetsa*, Ans *Tiirimetsa*, Phl *Leerimetsa*;

4) *-mõisa*, nt *Uuemõisa, Vanamõisa*, Rõu *Soemõisa*, Rõu *Rebäsemõisa*, Trv *Jakobimõisa*;

5) *-mäe*, nt LNg *Kirimäe*, Kul *Rehemäe*, Nis *Vilumäe*, Kad *Ilumäe*, Sim *Emumäe*, Rõu *Murdõmäe*, Har *Laurimäe*, Hls *Veskimäe*, Pöi *Tornimäe*, Phl *Prählamäe*;

6) *-nurme*, nt Ksi, Puh *Härjanurme*, Äks *Õvanurme*, Hel *Karjatnurme*, PJg *Vahenurme*, Muh *Tupenurme*;

7) *-otsa*, nt *Väljaotsa*, Tür *Saareotsa*, Ksi *Valmaotsa*, Räp *Mägiotsa*, Aud *Põldeotsa*;

8) *-saare*, nt HJn *Partsaare*, Pai *Viraksaare*, Plt *Pisisaare*, Võn *Tagassaare*, Rõu *Viliksaarõ*, Vas *Lepässaarõ*, Saa *Saessaare*, Vll *Siiksaare*, Phl *Hiiessaare*;

9) *-soo* (*-suu*), nt HMd *Ilmasoo*, Kos *Ojasoo*, Tür *Määrissoo*, Kod *Ninasoo*, Rõu *Utessuu*, Vas *Suurõsuu*, Tor *Aesoo*, Rei *Heistesoo*;

10) *-välja*, nt Ris *Audevälja*, Hlj *Tepelvälja*, Lai *Küüravälja*, Vil *Vanavälja*, Pha *Paevälja*.

Ülejäänud sagedamad järelkomponendid on *-lepa, -nurga, -nõmme, -oja, -palu, -pere, -salu, -selja, -silla* ja *-valla.*

Lisalugemist

Kohanimede topoformantidest saab ülevaate Lauri Kettuse tööst *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen* (Kettunen 1955), Valdek Palli monograafiast *Põhja-Tartumaa kohanimed II* (Pall 1977: 72–109) ja Marja Kallasmaa tööst *Saaremaa kohanimed II* (Kallasmaa 2000: 28–62). Neile toetub oluliselt ka käesolev ülevaade. Varasemaid nimekujusid on lisaks saadud Balti kohanimeleksikonist (1985). Kõige pikemalt on diskuteeritud *vere*-lõpuliste kohanimede üle, eriti 1960. aastatel. Põhjaliku ülevaate *vere*-lõppude kohta olevatest eri seisukohtadest annavad M. Veske (1877) ja P. Alvre (1963). Kokkuvõte senistest seisukohtadest on esitatud Palli raamatus *L'em't'n'e* (Pall 1997).

9. Topoformantide leviku vaatlusi

Topoformantide levikut kaardil vaadeldes võib selgitada, kas tegemist on laialt levinud või üksnes mõnele piirkonnale eriomase formandiga. Oletatavasti on võimalik levikualasid seostada ka asustusajalooliste seikadega ning murdeliigendusega. Esimesena on niisugust vaatlust põhjalikumalt teinud Valdek Pall, kes on esitanud mitmete nimede, maastikuapellatiivide ning *vere-, ste-, si-, stu-* ja *la*-lõpuliste nimede leviku kaardi.

Järgnevad kaardid illustreerivad eespool vaadeldud topoformantide levikut. Vaatluse aluseks on EKI kohanimeandmebaasi 8000 asulanime (põhiliselt külanimed), mis kajastavad 1977. aastaks kujunenud asulastikku, ajakohastatult 2001. a alguse seisuni. Iga formandi/nimelõpu arvestusest on välja jäetud 1) esmavältelise tüvega nimed, kui lõpp liitub sellele (nt *-ja* all puudub *Raja*, *-la* all *Sala*, *-na* all *Nina* jne); 2) juhud, kus lõpp on liitsõnakomponendi osa (*-la* alt puuduvad *-mulla, -valla* jne); 3) võõrkeelsed nimed (*Golina* jms); 4) nummerdatud külad (enne 1977. a), millest igasse kihelkonda on jäetud vaid üks. Nimede sagedus on esitatud lihtsustatult, tähistades üksnes nimede arvu kihelkonniti.

Kaarte vaadeldes torkab silma, et osa formante on levinud ühtlaselt üle Eesti (*-se* ~ *-sõ, -si, -ma(a), -na* ~ *-nä, -va* ~ *-vä*), kuigi võib täheldada üksikuid kontsentratsioonialasid. Nt *va-* ja *na*-nimedel on suur tihedus Setumaal (neis on suur osakaal kindlasti vene nimede mugandustel), samuti on *se-* ja *si*-nimed üldiselt sagedamad Kagu-Eestis, eriti Rõuges, Vastseliinas ja Setus. Viimase seletuseks võib olla ka sealne külanimede suur koguarv.

Olulisemaid erinevusi märkab kolme tuntuima kohanimelõpu *-vere, -la* ja *-ste* levilas. *-vere* koondumisalaks on selgelt Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa, *la*-nimed on ülekaalus Põhja-Eestis ja saartel ning *ste*-nimede tuumikala on Kagu-Eesti, millele erandlikult järgneb Hiiumaa. Kui asetada need kolm skeemi mõtteliselt kohakuti, siis leiame, et nende tuumikalad oluliselt ei kattu. Kuivõrd tegemist on valimiga külanimede põhjal, mis on tervikuna vanimaid nimeliike, siis võiks siin näha küllalt põliseid lahknevusi.

Võrdluseks võib kõrvale tuua *ste*-lõpuliste talunimede leviku, mis näitab *ste*-lõpulistest külanimedest erinevalt hoopis ühtlasemat jaotust üle Eesti. Sidumata levikuvaatlusi onomastikaväliste asjaoludega (asustuslugu, murdeliigendus) võiks tõdeda vähemalt seda, et külanimede tekkeperioodil oli Eesti eri piirkondades vähemalt kolme eri kohanimemalli põhjal loodud nimesid.

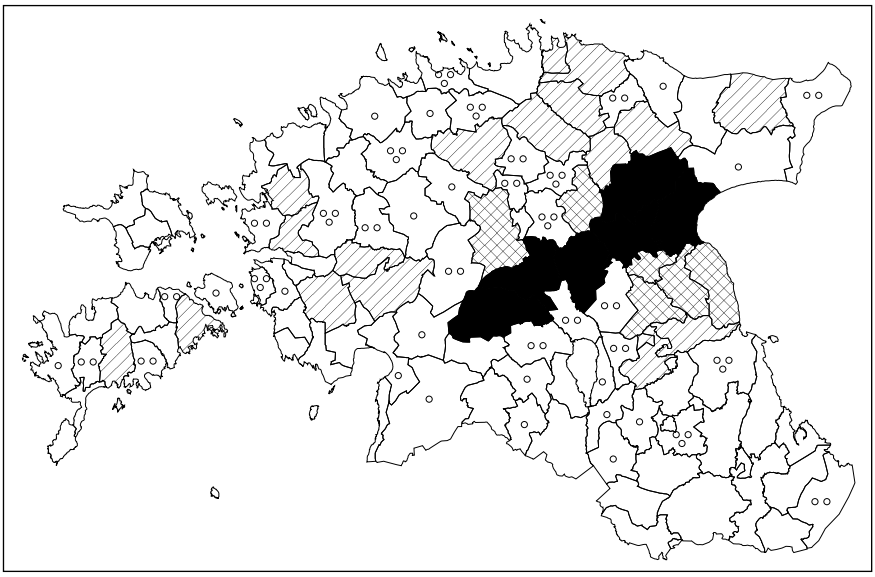

Kaart 9.1. *vere*-lõpuliste kohanimede levik

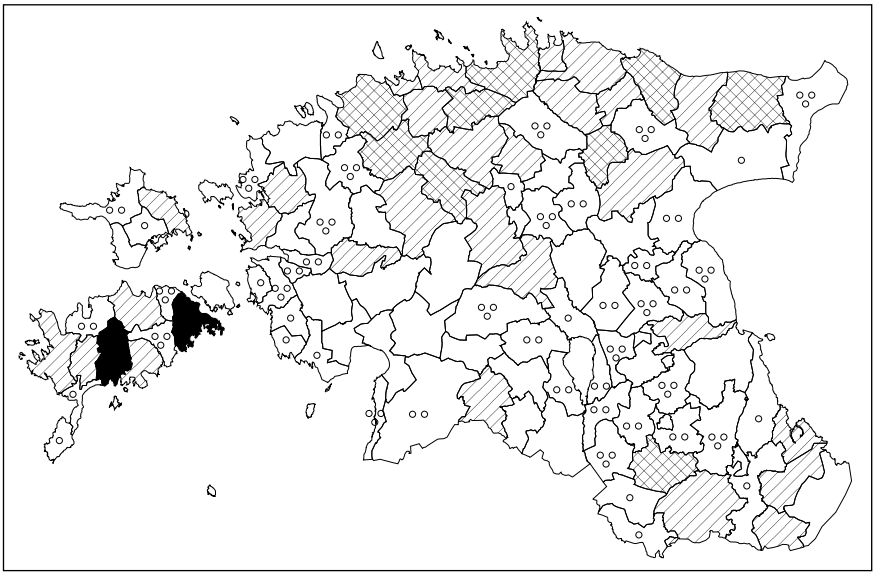

Kaart 9.2. *la*-lõpuliste kohanimede levik

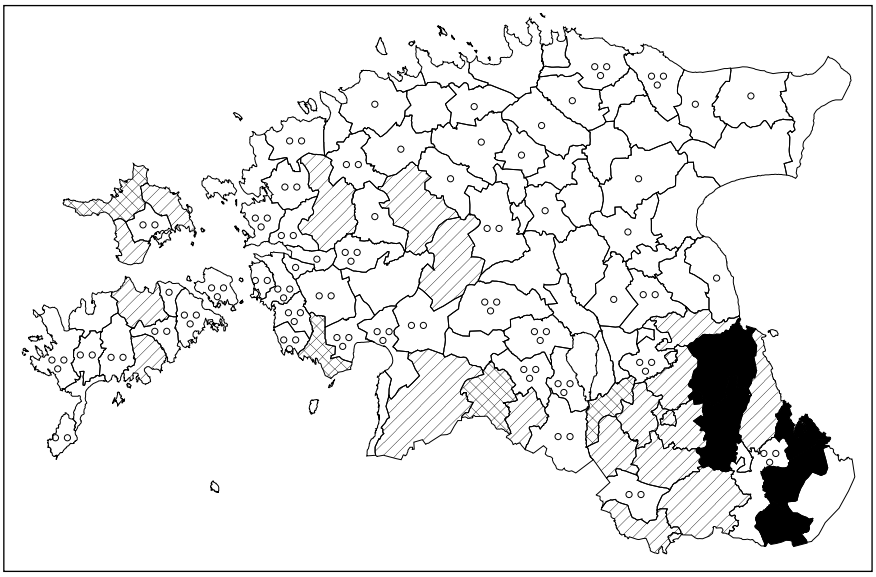

Kaart 9.3. *ste*-lõpuliste kohanimede levik

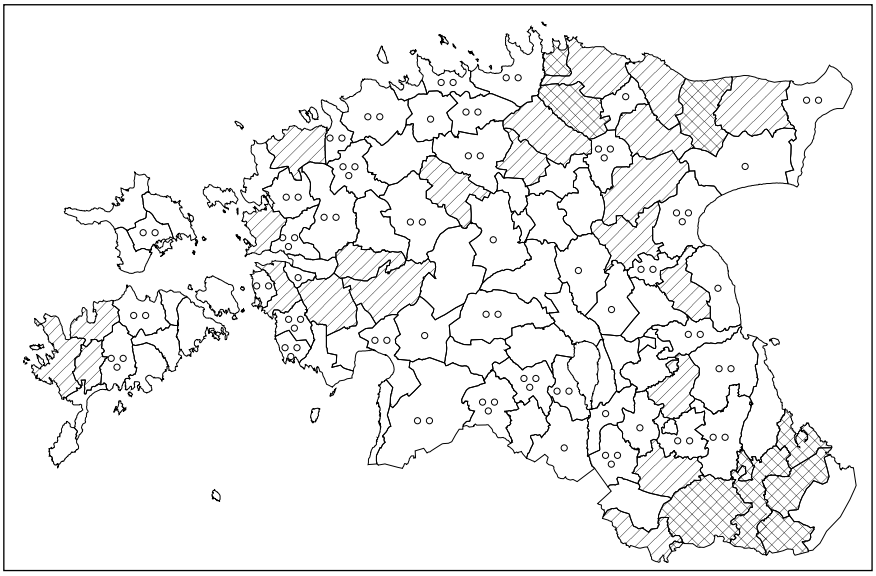

Kaart 9.4. *se-* ~ *sõ*-lõpuliste kohanimede levik

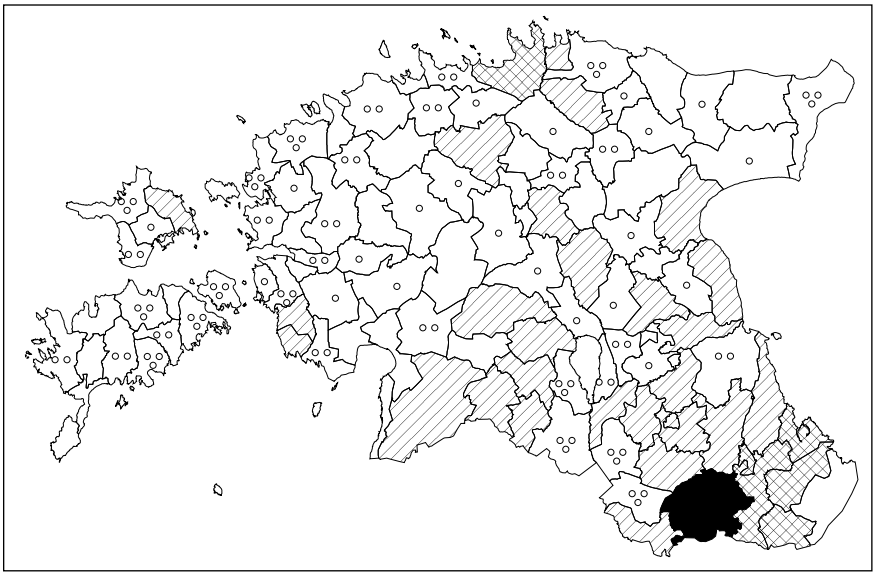

Kaart 9.5. *si*-lõpuliste kohanimede levik

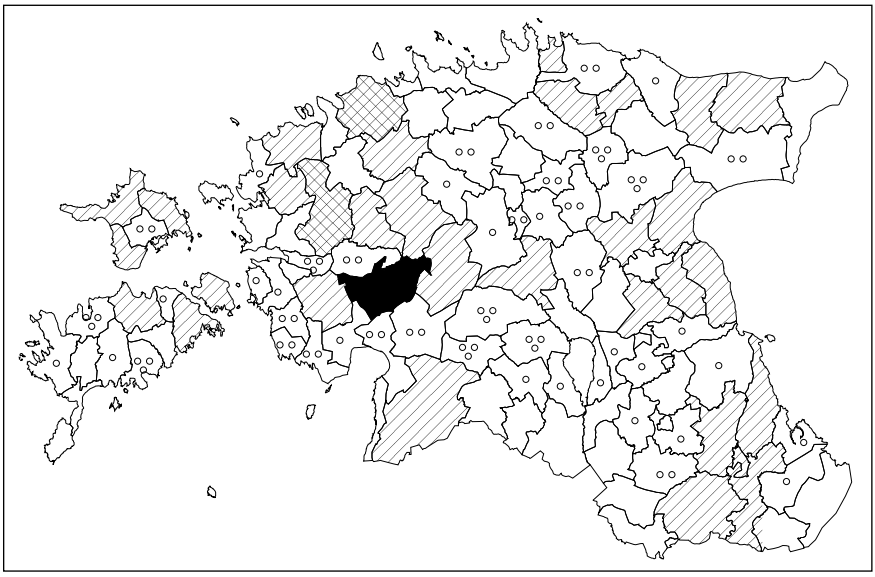

Kaart 9.6. *ma*(*a*)-lõpuliste kohanimede levik

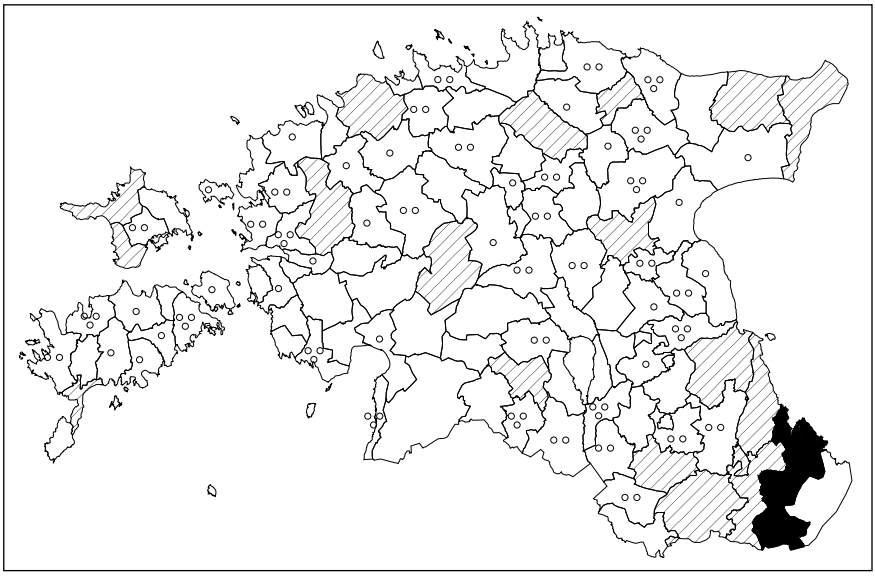

Kaart 9.7. *na- ~ nä*-lõpuliste kohanimede levik

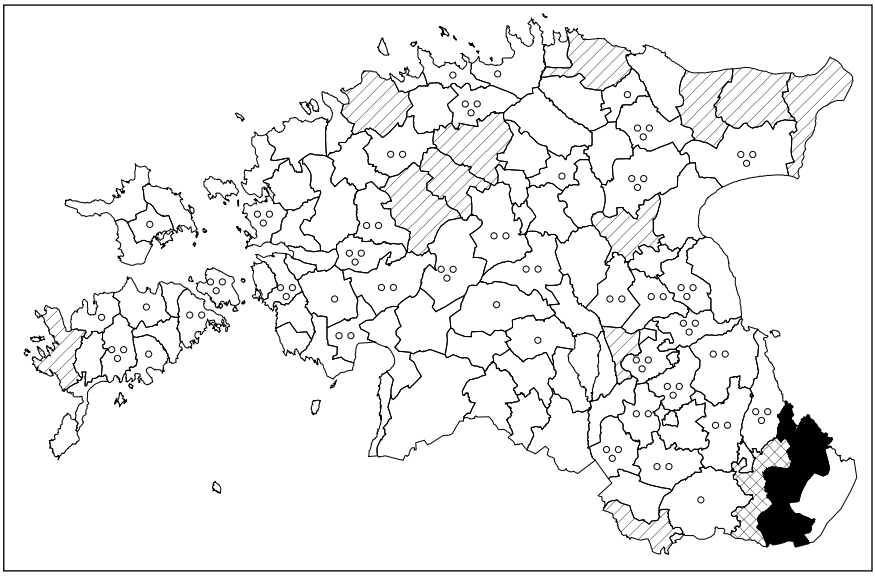

Kaart 9.8. *va- ~ vä*-lõpuliste kohanimede levik

Tingmärgid

Märgid osutavad nime leviku sagedust vastavas kihelkonnas

rohkem kui 12

8–11

4–7

3

2

1

Lisalugemist

Topoformantide levikut on uurinud esimesena põhjalikult Valdek Pall töös *Põhja-Tartumaa kohanimed II* (Pall 1977: 189–226).

10. Apellatiivid kohanimedes, kohanimerühmad

Kohanimede determinante ja järelkomponente on põhiliselt kaht laadi:[1]

• ühed tähistavad "objektiivselt" teatavaid kohatüüpe, maastikku vms (*mets, mägi, saar* jne);

• teised on ülekantud, kujundliku tähendusega apellatiivid, mis võivad märkida väga erilaadseid kohatüüpe. Nii viitab *kael* kitsale heinamaale, põllule (*Kitsekael*) või tänavale (*Vanaturu kael*) vms.

Kireva tähendusväljaga on ka suhtelist asukohta kajastavad järelkomponendid *-pera, -alune, -pealne* jms, mida enamasti determinantideks ei peeta (nt nimed lõpuga *-perä* '(millegi) tagumine osa, lõpp' Võru- ja Setumaa kohanimedes: Räp *Konnuperä* – metsasopp talu maade lõpus enne suurt metsa; Se *Mustaojaperä* – soo oja lõpus; Se *Nurmõperä* – nurme ots enne orgu).

Järgnevates loendites ei ole ülekantud tähendusega apellatiive muudest eristatud, sest see ei oleks probleemideta – nt *kurk* on üsna tavaline merekitsust, *nina* aga neeme (maanina) märkiv determinant. Päris sage on olukord, kus maastik on muutunud (saared muutunud poolsaarteks, lahed järvedeks, sood heinamaadeks jne), kuid nimes on kinnistunud endist olekut näitav determinant.

10.1. Asulanimed

Eestis on üle 8000 asula, mida kas ametlikult või rahvasuus loetakse külaks, alevikuks vm asulaks. Ametlikke asulaid on kokku 4699 (4450 küla, 188 alevikku, 12 alevit, 47 linna – seisuga 01. 01. 2018).

Eesti sagedaimad külanimed on EKI kohanimeandmebaasi põhjal *Aruküla* ja *Metsaküla* (mõlemaid 31), *Mäeküla* ja *Nõmme* (24), *Mõisaküla, Vanamõisa* ja *Kirikuküla*. Asulanimedest umbes 8% sisaldavad kokkukirjutatavat determinanti *-küla* (*Igaküla, Riidaküla*), kusjuures need on sageli loodusesemete nimetusi sisaldavad külanimed (*Ojaküla, Sooküla* jts).

[1] Erinevalt senistest käsitlustest, kus liigutakse sõnalt mõistele, on siinne esitus mõistelt (nimeobjektilt) determinandile. Kuivõrd maastikku saab liigendada nii taimkatte (metsad, lagedad alad), pinnavormi (mäed, orud) kui ka kasutusotstarbe (põllud, karjamaad) järgi, on üsna tavaline, et sama kohanimega võib tähistada üheaegselt näiteks nii mäge kui ka põldu, nii metsa kui ka (metsa)karjamaad. Seepärast võib üks ja sama apellatiiv esineda eri jaotustes. Nimeobjektide rühmitus järgib EKI kohanimeandmebaasi kasutust.

Asulanimede determinantidena või tüüpiliste järelkomponentidena tuleks mainida järgmisi: *aedlinn* (nt *Klooga aedlinn*), *alev* (lisaks põhitähendusele 'linnaline asula' märgib ka eeslinnu, nt Pärnu *Riia alev*, ja külaosade pilke- või naljanimesid, nt Ans *Putuka alev*), *alevik* (kasutusel üksnes kirjakeeles), *asund* (endisaegsed kitsalt spetsialiseerunud maa-asulad Nõukogude ajal, nt metsatööliste asundid, jaamaasundid jm), *asundus* (enamasti mõisa kohale rajatud uued külad), *kolk* (külaosa, Plv *Haidakukolk*), *kurm* 'maanurk, kolk' (külaosa, nt Plv *Kahrukurm, Vennekurm*), *küla* (külanime kõrval tüüpiline järelkomponent linnaosade nimedes, nt Tln *Kelmiküla, Lilleküla*, Viljandi *Kantreküla*, Räpina *Pilpakülä*), *linn* (eL *liin*) (kasutusel ka linnaosade nimedes, nt Tallinnas *Uuslinn*, Tartus *Annelinn, Tammelinn*, ja väikeste külade pilkenimedena või külaosanimena, nt Kod *Tinalinn*, Räp *Juudiliin*), *mõis(a)* (varem aadlimõis, tänapäeval sageli endine mõisakeskus, nt *Urvastõ mõisa*), *nukk* (Ksi *Altnuka ~ Altnukk*, Plv külaosa *Haukanukk*), *nulk* (külarühm Setumaal, nt *Keerä nulk, Mokornulk, Tsätski nulk*), *ots* (külaosade nimedes, nt Pha *Kaasikuots*, Vll *Keskelots*, Kuu *Pügalaots*, Trm *Kalada ots*, Räp *Krõmmiots*), *puustus* 'külast eraldi seisev üksik suurtalu, uudismaatalu' (ka asundus, Se *Ill'o puustus*).

10.2. Talunimed

Püsivad talunimed tekkisid kõige varem Lõuna-Eesti hajataludel. Põhja-Eesti tihedamates külades paiknevatele taludele kinnistusid nimed hiljem. 19. sajandil muutusid talunimed katastriraamatutesse kantuna ametlikeks. Enamasti järgiti selleks ajaks väljakujunenud rahvalikke nimesid, ent nt mitmel pool Virumaal kanti katastrisse sageli hoopis uusi nimesid ja nii ei kujunenud sealsed talunimed püsivaks. Eesti eri osades on talunimede traditsioon erisugune, ka on taludel sageli mitmeid rööpnimesid, ametlikele katastrinimedele lisaks rahvapärased nimevariandid.

Juba 19. sajandi lõpupoolel hakati väiketalude nimedena fikseerima perekonnanimesid, üldiseks muutus see nimemall 1920. aastate asundustalude puhul, kui ametlikku talunime teadis sageli vaid talu peremees. Perekonnanimed on tänapäevalgi kõige sagedam rööpnimede allikas, mõnes piirkonnas, nt Räpinas, võib talunimedes märgata aga vana sugukonnanimede traditsiooni.

Talunimede determinantidena käibivad põhiliselt *talu* (*talo*) ja *pere*, viimane Lääne- ja Loode-Eestis. Kuigi põhiliselt on talunimed elliptilised, kohtab nimetatuid ka liitnime teise komponendina: *Uuetalu, Uustalo, Vahepere*.

Talust või taluperest rääkides kasutatakse veel termineid ja määratlusi *elotus* (Võrumaal, nt Räp *Kassi elotus*), *koht* (Saaremaal, nt *Jürna koht*), *kotus* 'koht' (Võrumaal, nt Kan *Puujalakotus*), *omad* (Põhja-Tartumaal, nt

Lai *Laari omad*, Trm *Antsu-Kaarli omad*), *tare* (*tarõ*) 'tuba, maja' (Võrumaal tüüpiline jagunenud talude nimedes, nt *Alatarõ, Mäetarõ* ja *Vahtsõtarõ*, ent käibib ka *talu* sünonüümina: *Horma talo ~ tarõ*). Popsi- ja saunikukohtade nimedes esineb *saun* (*Altsaun, Leenu-Kaarli saun*).

Talunime järelkomponendina võivad varasemale determinandile viidata *-aseme* (nt Ksi *Pereaseme*), *-elu* 'talu, eluase' (iseloomulik Saaremaale, nt *Jaaguelu, Piskuelu, Vanaelu*), *-rahva* (Virumaal ja Põhja-Tartumaal, nt *Mikurahva*), *-toa* (*Piskutoa, Uuetoa, Vanatoa*), *-õue* (vihjab võimalusele, et talu on vahepeal olnud tühi või hoopis kadunud, nt *Jaaguõue, Lülleõue*).

10.3. Loodusnimed

Nimega loodusobjekte võib kõige üldisemalt jagada taimkatte (floora), pinnavormide (laiemas mõttes ka maismaa ja vee piiril tekkivate objektide), vesistu ja maakasutuse (viljeluse) järgi.

Floora ja maastik

Siia rühma kuuluvad metsad ja metsalagendikud, sood ja soosaared, mitmesugused muud tüüpi maastikud ja üksikud puud.

METSAD**.** Põhiliselt on kasutusel determinant *mets* (*mõts*), nt Tür *Tolli mets*, Kod *Künnapmets*, Ote *Murumets*, Plv *Kahrupäitsemõts*, Se *Esändämõts*.

Eriliigilisi metsi on nimetatud kas seal valdavalt kasvavate puude järgi (*kaasik, kadastik, kuusik, lepik, männik, pedästik, tammik* jne, mida kohanimedes on liigisõnadena harva) või on iseloomulikuks tunnuseks olnud suurus (*kõrb – kõrve* 'suur mets, laas', *kätik* 'metsatukk', *laan ~ laas* 'suur mets', *metsik* 'väike mets', *piir* 'väike metsatukk', *salk* 'metsatukk'), tihedus–hõredus (*kõre* 'kõrge, hõre mets', *tihik* 'padrik') vm.[2]

SOOD. Ametlike allikate põhjal koostatud nimestikus on Eestis ligi 1300 soonime, kuid nende tegelik arv on kindlasti suurem. Tüüpilisimad soonimed on *Kuresoo, Laukasoo* ja *Suursoo*.

80% nimedest on liigisõnaga *soo* (Võru- ja Setumaal *suu*) (nt Hls *Konksi soo*, Khk *Haavassoo*, Vai *Algussoo*, Võn *Jõmmsoo*, Urv *Ess-suu*, Vas *Tõiva-*

---

[2] Muud metsa tähistavad liigisõnad on *kond ~ kund* (eL, nt Rõu *Mõrukund*, Vas *Pinikund*), *murd* (Krk *Viilikse murd*), *nõmm* 'männimets, kuiv kõrge liivane maa' (Krj *Aasnõmm*, LNg *Mätikunõmm*), *palu ~ palo* 'kuiv kõrge maa (kus kasvab okaspuumets), nõmm' (Hel *Keisripalu*, Urv *Tinnipalu*, Räp *Issatsipalo*, Se *Lakõpalo*), *raot*(*u*) (vana raiesmik, Vas *Hundiraotu*), *varik* (Võru- ja Setumaal 'suur mets', mujal ka 'väike, noor mets', Krk *Karguvarik*, Krl *Anumapuuvarik*, Se *Savikua varik*).

peräsuu), 18% *raba* (nt Nis/Kul *Elliste raba*, Tür *Iidva raba*, SJn *Allika-raba*).[3]

SOOSAARED. Peamiselt on liigisõnaks *saar* (Lai *Pihlaksaar*, MMg *Kondis-saar*, Räp *Keskmässaar*). Soosaart on märkinud ka *võhmas (võhma)*, millest leiab kajastusi muudes kohanimedes (Jür *Vargavõhmas* /heinamaa/, MMg *Kassema* < **Kassivõhma*), ja *pääks* (*peaks, peks, puks, päkse, püks*): Mus *Tihaksu pääkses*, Saa *Mõisapeaksi*, Hää *Kasepäksi*.

MUID MAASTIKUTERMINEID: *ahu* 'kuivem kõrgem koht heinamaal või metsas; vilets põllumaa; kivine küngas' (Hlj, Vai), *kamarik* 'kanarbik' (Mär *Põõnussekamarik*), *kand* (saaretaoline põõsastega maariba keset lagesood, Se *Mustkand*), *kands* 'konts' (millestki järelejäänud koht, nt Se linnusease *Liinakands*, lubjapõletusahjude kohti märgib *ahokands*, nt Vas *Lükärdi ahokands*), *kesa* (Põhja-Tartumaal metsalagendik, Lai *Parika kesa*), *kuru* (kõrvaline koht metsas, Tõs *Undikuru*), *lage* 'lagendik' (Pöi *Leeslage*, Aud *Vareselage*), *liiv* 'liivik' (Rid *Männikuliiv*), *varelik* 'kivine koht, kivivaredega ala' (Khk *Kabelivarelik*).

Kohanimekogudes on registreeritud ka üksikute puude nimesid, nt Krj *Tornimänd*, Jaa *Tonditamm*, Rõu *Tarupetäi* (*petäi* 'mänd'), Se *Kübärä katai*.

Pinnavormid

Tüüpilisimad pinnavormid on mäed, orud ja nõlvad.

MÄED. Igasuguseid kõrgendikke ja künkaid nimetatakse eelkõige *mägedeks* (*Jänesemägi, Kalmemägi, Pärnamägi* jne). Lisaks on mäenimedes sagedasemad veel järgmised determinandid: *aru* (mäeseljandik, nt Ksi *Viinaaru*), *kelu* (Iis *Mantsikakelu*), *kink* ~ *kenk* (LNg *Kadakakink*, Äks *Lõhmuskink*, Pal *Kullesmäe kink*, Räp *Kõrdsikenk*), *kont* ~ *kunt* 'küngas, väike kõrgendik, kõrgem kuiv koht' (Plv *Kikkakont*, Rõu *Tõõguskunt*), *kriiva* 'liivaseljandik' (< vene *грива,* Iis *Kõrgekriiva*), *küng* ~ *künk* ~ *küngas* (Khn *Leedeküng*, Pha *Karekünk*, Pal *Mähiku küngas*), *perv* (Se *Korgõperv*), *põlmas* (Khk *Eigapõlmas*), *põngas* ~ *põnk* (Tor *Määrapõngas*, Aud *Seaarjasepõnk*), *raun* 'küngas, kivikangur' (Pha *Oolikaraun*), *selg* 'seljak' (LNg *Tammikuselg*).

ORUD. Orge, lohke jm süvendeid tähistab kõige sagedamini determinant *org* (Lai *Jaaniorg*, Lai *Kuuritsaorg*, Plv *Hüürorg*, Se *Tõrduorg*).[4]

---

[3] Soid, märgalasid või soist pinnast märgivad veel *kannas* (Lüg *Sookannas*), *luht* (*Kasari luht*), *muda* (Vas *Hobõstõmuda*), *niit* (Krl *Korva niit*), *pai* (= padu, Räp *Kikkapai, Lebinäpai)*, *pass* (Räp *Peräpass*) ja *soop* (vesine maa, Pöi *Riisamaa soop*).

NÕLVAD. Nimede lõpust leiame järgmisi determinante: *kald* (kallak maa, Pöi *Ristipõllu kald*), *kallas* (kallak maa, Khk *Kilkema kallak*, Krk *Tipu kallak*), *kallõq* (Rõu *Kakõnukallõq*), *kallõs* 'nõlvak, mäeveer' (Rõu *Kahrila kallõs*), *mäekülg* (Plv *Korgõmäekülg*), *perv* (Rõu *Halapuu perv*), *rinnak* (Tor *Lankseljarinnak*).

MUID PINNAVORME tähistavad *kalju* (Räp *Suurõniidü kalju*), *koobas ~ kuup* (Räp *Hiiokuup*), *müür* (jõeäärsed mäed, Räp *Kellämüür*, Se *Rääptsüvämüür*), *pae* (kalju, Võn/Plv *Kopliperä pae*), *pea ~ pää* (esileküündiv koht maastikus, Aud *Naistepea*, PJg *Pitsalupea*), *taivaskoda* (*müüri* sünonüüm, jõeäärne kalju, Räp *Heido taivaskoda*).

Rannajooneobjektid

Rannajooneobjektid (neemed, saared, poolsaared, rannad) võib arvata pinnavormide alla. Siin on nad koondatud eraldi rühma, sest nad kõik moodustuvad vee ja maismaa piiril.

NEEMED. Tavalisim neemede rahvapärane liigisõna on *nina* (eeskätt Lääne-Eestis ja saartel, nt Phl *Piibunina*, Ans *Kadakanina*, Muh *Kalama nina*, Käi *Kivise nina*; Võrumaal *nõna*: Räp *Liisnõna, Saarvanõna*). Sageduselt järgnevad *säär* (Rei *Pikassäär*, Pöi *Kaarnasäär*, Kse *Aavena säär*), *neem* (eeskätt Põhja-Eestis, Jõe *Liimneem*, Kuu *Hauaneem, Juminda neem*) ja *ots* (Jõe *Loodeots*, Rei *Ninaots*, Tõs *Kuivasääre ots*).[5]

POOLSAARED**.** *Poolsaar* on eeskätt kirjakeelne termin. Rahvasuus tuntakse poolsaari endise oleku järgi *holmidena* (Vor *Mõisaholm* = rootsi *Hosholmen*), laidudena (Pöi *Atjalaid*, Khk *Harilaid*, Pha *Kastilaid*, Käi *Puulaid*, Rei *Paope laid*) ja saartena (Pöi *Kapussaar*, VNg *Veljaksaar*, Vas *Küpärsaar*). Poolsaartele võib viidata ka *maa* (Jõe *Rivimaa*).

---

[4] Lisaks on kasutusel *auk* (Trm *Kalmuauk*), *haud* '(suurem) auk, lohk, nõgu' (Vas *Kullahaud*, Se *Sävähaud*), *jõõratus* (sälkorg, Se *Juudijõõratus*), *kuliste ~ kurisu* 'karstiauk' (Pöi *Veekulisti*, Mus *Arbakurisu*), *lohk* (Pal *Latikalohk*, Vas *Kalmõtõlohk*), *nõdu* 'nõgu' (Lai *Ämmanõdu*), *nõgu* (Mus *Matsinõgu*), *nõtsk* 'nõgu, lohk, madal maa' (Se *Ollõnõtsk*), *tsori* (järsu oru servas olev sälkorg, Rõu *Reinotsori*), *uuń* (omastav *oosõ*) 'auk, õõnsus, õõs' (Plv *Mereuuń*).

[5] Muid neemenimesid: *haak* (*Saartevahe haak* Tallinnas), *kare* (Muh *Kindakare*), *kari* (Jõe *Hiirekari*), *maa* (Kei *Ninamaa*), *nass* (Khn *Mustnass*), *nokk´* (väiksem nina, Plv *Peränokk´*), *nukk* (*nuka ~ nuki*) (Khk *Kakrunukk*, Tõs *Kirikunukk*, Muh *Ahenda nukk*), *pank* (Khk *Elda pank*), *pää* (Se *Ustjapää*), *rank* (Var *Nõmmerank, Neonasvarank*), *reik*(*a*) (Ans *Elmereika, Männareik*), *tirp* 'neeme tipp' (Phl, Pöi *Sääretirp*), *tükk* (Pha *Sääretükk*).

SAARED. Eestis on üle 1500 saare. EKI kohanimeandmebaasis on 634 nimega saart. Saarenimede tavalisimad liigisõnad on *laid* ~ *laidu* (25%, nt Pöi *Aavilaid*, Tõs *Anilaid*, Phl *Alamiste laid*, Phl *Hanikatsi laid*), *rahu* (23%, nt Rid *Kajakarahu*, Khk *Aherahu*, Phl *Hellamaa rahu*) ja *saar* (19%, nt Hlj *Mändsaar*, Khn *Kakrasaar*, Var *Kõrksaar*, Tõs *Ahtra saar*).[6]

RANNAD JA KALDAD. Tavalisim liigisõna on siin rühmas *rand* (Mus *Keskrand*, Mar *Laherand*, Tõs *Lõperand*), ent leiduvad ka *kallas* (Vig *Seljakallas*), *kare* (Mus *Kabelikare*), *tsomp* 'lohk, õnarus, auk' (soise järvekalda liivane sopp, Räp *Kamatsomp*), *äär* (Khk *Kelbaäär*) jm.

Veed

Vesistu saab jagada siseveteks (järved, jõed) ja välisveteks (mered, lahed, väinad jm). Sisevete all eristuvad voolu- (jõed, ojad, kanalid jm) ning seisuveekogud (järved, tiigid jm). Lisaks käsitletakse siin rühmas üksikuid muid vetega seotud objekte (jõe- ja järveosad, veealused objektid).

JÕED. Eesti jõgede nimistus on üle 1800 jõe, kõige sagedamad *Mustjõgi* ~ *Mustoja, Männiku oja* ja *Raudoja*. Nimedest ligi 44% sisaldavad liigisõna *oja* (Ida-Võrumaal *uja*, Kuu *Aabla oja*, Rei *Armioja*, Vas *Kalsauja, Lätiuja*), 27% sõna *peakraav* (Ran *Ahtmiku peakraav* jms), 14% *jõgi* (Kod *Omedu jõgi*, Kuu *Pärlijõgi*) ja 13% *kraav* ~ *raav´* (Käi *Pärnselja kraav*, Tor *Suurkraav*, Krk *Mukiste raav´*). Jõenimed on enamasti sekundaarsed, *jõe* ja *oja* vahel puudub sageli kasutuses selge piir (*Lambajõgi* ~ *Lambaoja*), determinant *peakraav* kuulub aga üksnes ametlikku tarvitusse.[7]

---

[6] Lisaks on saarte liigisõnadena registreeritud nt *aru* (Khn *Imutlaaru*), *grunn*(*e*) (< rootsi *grund* 'kari, madalik', Jõe *Silligrunn*), *holm* (Rid *Vasikaholm*), *kare* 'väike rohune saar' (saartel ja läänemurdes, Muh *Abluse kare*, Phl *Langekare*), *kari* (Hlj *Kuivakari*, Jõe *Laiakari*), *kuiv* (Khk *Koerakuiv*, Krj *Suurkuiv*), *käbrud* (Pöi *Anekäbrud*), *lee* (Jaa *Kõinastu lee*), *leede* (Khn *Umala leede*), *lood* 'madalik, saareke' (Kuu *Kasispea Suurlood*, VNg *Raudlood*), *maa* (märgib nii suuri saari, nt *Hiiumaa, Saaremaa*, kui ka pisisaari, nt Rid *Hanemaa*, Khk *Käkimaa*, Ans *Linnusitamaa*), *mäkk* (Emm *Lee mäkk*), *nasu* ~ *nasv* 'väike saar, leetselg' (Vll *Pihanasu*, Pöi *Kapussaare nasv*, Hää *Laiunasu*), *ots* (Jaa *Sääreots*), *pank* (Khk *Kullipank*), *rank* (Var *Ristirank*), *rava(s)* (Tõs *Maarava*, Khn *Eedikrava*, Tõs *Suurravas*), *saardu* 'väike saar meres' (Khn *Pikasaardu*), *saarik* (Plt *Naissaarik*), *säär* (Kse *Ahessäär*), *tükk* ~ *tükid* (Jäm *Piskutükk*, Jaa *Lee tükid*).

[7] Jõgesid jm vooluvesi märgivad veel *haru* (Lai *Paunaharu*), *kanal* (Kos *Ardu kanal*), *soon* (Ann *Matsimäe soon*, Lai *Suursoon*), *tire* 'nire, renn, kraav' (Rid *Soonetire*, PJg *Pikaksitire*), *tsoro* (kraav, Se *Paskatsoro*), *urg* (*ura*) (Leivus maastikuapellatiivina, nt *Mušturg, Piitrõurg*, ent kohanimedes esineb ka Võrumaal, nt *Uraoja*; *ura* variant on ilmselt *ora*, Rõu *Saluora, Vinnora* ~ *Ikuuja*).

Jõel asuvaid kohti märgivad nt *kosk* (Kul *Kasekosk*), *kuul*(*u*) ‘vana jõe koht’ (Räp *Selli kuulu*), *käärd* ‘jõekäär’ (Räp *Hapnõ käärd*), *sonn* (kalapüügikoht jões, Vän *Eestsonn, Männisonn*), *sulg* ‘vee vm takistus; tõke, pais’ (Vas *Kängämäe sulg, Tann´osulg*, ka sulu taha kogunenud veekogu, nt Rõu *Mäesulg*), *vang* ‘jõekäär’ (Räp *Kahruvang*), *vars* (jõe sirge osa, Räp *Kükävars*).

JÄRVED. Eesti järvede nimistus on ligi 1500 järve, kõige sagedam nimi on *Mustjärv* (27 järve), järgnevad *Linajärv, Kogrejärv, Väikejärv, Pikkjärv, Kaanjärv, Suurjärv* ja *Umbjärv*.

Nimedest 74% sisaldab liigisõna *järv ~ järved* (murdeti ka *järi, järu*) (*Alajärv, Anija järv, Suurjärv, Üvvärjärv, Jussi järved*).

Järvede jm veekogude nimedes on üsna palju muid determinante, eriti väikeste veekogude puhul, kuid enamik neist esineb vaid paaris nimes. Teistest sagedamad on vaid *laht* (endine merelaht, nt Vll *Aengalaht*, Rei *Allikalaht*), *laugas* (soojärv, nt Rap *Kõrtsilaugas*, Kuu *Pädaslaugas*, Lai *Päitslaugas*) ja *tiik* (Kaa *Ruusitiik*, TMr *Eerika tiik*).[8]

Järve osi märgivad *klomm* (Räp *Paioalodsõ klomm*), *lamm* ‘väike madal laht’ (Räp *Tsernalamm*), *läpp* (Vagula *Mudaläpp*), *nulk* (Vas *Mudanulk, Siksälä nulk*), *ots* (Urv *Järveots*, Vas *Alaots*), *tsopp* ‘sopp’ (Räp *Mudatsopp*).

LAHED. Põhideterminandile *laht* (*Eru laht, Tagalaht* jne) lisaks tuntakse järgmisi: *abaja*(*s*) (Khk *Rojaabaja*, Muh *Aljava abajas*), *-alune* (Khk *Haabadealune*, Muh *Laedemäealune*), *hark* (Kuu *Neemehark*), *häil* (*Suurhäil* ‘Liivi lahe osa’), *katel* (tõenäoliselt võrdlusnime osana, Ans *Suur katel*), *kuba* (Se *Kulkna kuba*, < vene *губа* ‘laht’), *käär* (Khn *Abajakäär*), *lõpp* (*lõpe*) (läänemurde alale ja Ida-Saaremaale iseloomulik, Pöi *Ädilõpp*, Muh *Kaistu lõpp*, Kse *Ruilõpp*), *lõugas* (Khk *Haagilõugas*, Rid *Varnilõugas*), *meri* (ebamäärasem mereosa, Mus *Kudumeri*, Muh *Lõpemeri*), *perse* (kuivav lahesopp,

[8] Näiteid muudest järvedeterminantidest: *ahl* ‘pikk kitsas veeloik, ühendatud veeloikude rida’ (Jäm *Soolaahl*), *auk* (Khk *Abadeauk*), *järv´tüs* (paljude järvede kogum, Räp *Võsojärv´tüs*), *kand* (Mus *Soobkand*), *lais* (endine laht Hiiumaal, nt Rei *Tammelais, Veskilais*), *laks* ‘veeauk, loik’ (Rid *Allikalaks, Laomäelaks*), *land* (*lannu*) ‘suurem lomp; osalt kinnikasvanud mudajärv’ (Rõu *Konnaland*, Vas *Uutland*), *loik* (Mus *Atissoo loik*, PJg *Viruloik*), *lomp ~ lump* (MMg *Arulomp*, Ote *Kutskalomp*, Vas *Latsõlump*), *loops* ‘loik kahe seljandiku vahel’ (Krj *Pikkloops*), *lõpp*(*ed*) (Pöi *Muraja lõpp, Ninamaa lõpped*), *lõugas* (Khk *Õve lõugas*), *meri* (Noa *Karjatse meri, Möldri meri*, siin on tegemist rootsi *sjö* ‘järv, meri’ tähenduse mõjuga), *oit* (*oidu*) ‘suurem lomp, kus vesi pidevalt sees püsib’ (Khk *Oosteoit*, sage Põhja-Tartumaal, nt Kod *Konnaoit, Osjaoit*), *rakk* (*raka*) (väike veekogu, Rid *Läätsarakk*), *silm* (Khk *Kiresilm, Suursilm*), *sunt* (jäänukjärv, Krj *Taanisunt*), *suu* ‘tiik’ (Har *Silmsuu*), *urk* (veeloik, Khn *Napaurk*, Khn *Silmiurgad*), *veehoidla* (Jõe *Linnamäe veehoidla*), *vesi* (auk, Pöi *Valgevesi*).

Khn *Abajaperse*), *põhi* (Khk *Ninavahe põhi*, Põi *Kõllupõhi*), *viik* (Noa *Paslepa viik*, Rid *Pusku viik*).

VÄINAD. Lisaks *väinale* (*Kihnu väin, Soela väin* jne) on kasutusel veel *kurk* (*Hari kurk, Kura kurk, Viire kurk*, ka järvekitsus, nt Se *Kulkna kurk*), *salm* (Jõe *Aksi salm*), *silm* (Khk *Käkisilm*, Põi *Pisike silm*, Muh *Võilaiu silm*, LNg *Kellastesilm*) ja *vahe* (Jõe *Keri vahe*).

ALLIKAD. Põhisõnad on põhjaeestis *allik* ~ *allikas* (Krj *Impsiallik*, Lai *Siniallik*, Ksi *Katlaallikas*, vrd ka Kod *Läste allik*, kus *läste* < **lähte*), lõunaeestis *läte* (Võru *läteq*) (Rõu *Jummalläteq*, Se *Mürälläteq*, Vas *Kikastu lätteq*).

VEEGA SEOTUD JA VEEALUSED OBJEKTID. Sagedaimad determinandid on siin *madal* (Han *Laimadal*, Hlj *Rüämadal*, Rid *Kumari madal*, Torgu *Pitkasääre madal*) ja *rahu* (Noa *Hülgerahu*, Vormsi *Kiparirahu*, Vll *Munaderahu*). Siin on palju kattuvusi saari ja neemi tähistavate determinantidega, sest looduses pole nende objektide piir sugugi püsiv, laiust võib saada madal ning vastupidi.[9]

Viljelus

Sellesse rühma kuuluvad nimeobjektid, mis osalt kattuvad eelmistega, ent tulenevad teistsugusest liigitusest. Kui eespool liigendati loodusesemeid maastiku, floora või pinnavormi põhjal, siis siin on lähteks maa kasutusotstarve. Vältimaks teiste liigituste terminite liigset kordamist, on järgnevasse jäetud vaid kõige tüüpilisemad determinandid.

PÕLLUD. Tavalisim sõna on küll *põld* (*Altpõld, Takkapõld*, Ans *Harkpõld*, Khk *Tilgupõld*, Har *Vereväpõld* jms), ent näiteks Põhja-Tartumaal on ta kohanimedes väga harv.[10]

---

[9] Muude liigisõnade näiteid: *grund* (< rootsi, nt Ruhnu *Gretagrund*, Phl *Inglisgrund*, Ris *Sandgrund*), *kare* (Muh *Rombikare*), *kari* (Muh *Viinakari*), *karusk* 'kivine madalik järves või meres' (Peipsil, nt Trm *Kontori karusk*, Trm *Topoliina karuska*, < vene *горушка*), *kivi* (madalik järves, Räp *Tsälgäkivi*), *kuiv* ~ *kui* (Rei *Kolga kuiv, Näsukuiv*, Khk *Soolakuiv*), *lee* ~ *leede* 'veealune liivaseljandik' (Khn *Sill-laiu lee*, Khn *Sangeleede*), *leetselg* (Rid *Kuivarahu leetselg*), *lood* 'madalik' (Peipsil, nt Trm *Kuivlood*, Kod *Pahilood*), *loomus* (kalapüügiks sobiv koht, vene *моня*, nt Trm *Kraavi loomus, Männi loomus*), *ots* (madalik, Jäm *Nukiots*), *pank* (Khk *Laidupank*), *parras* 'astang, veealuse seljandiku serv' (Khn *Leeparras*), *peenar* (Khn *Alpiotsa peenar*), *põtk* 'madalik, kalapüügikoht' (Ans *Keskranna põtk*, Khn *Vahepõtk*), *sõra* 'liivane või kivine madalik' (Hää *Kablisõra*, Peipsil nt Kod *Kaasiksõra*).

[10] Muid põllunimede determinante ja järelkomponente: *aed* (saarte ja läänemurde alal 'aiaga ümbritsetud põld', nt Pha *Kadaaed*, Khn *Abajaaed*; Põhja-Tartumaal üksikuna

HEINAMAAD. Üldlevinud järelkomponent on *heinamaa* (*einam, eenam*), nt *Allheinamaa, Aruheinamaa, Pikkheinamaa*. Heinamaanimed on sageli elliptilised (eriti Põhja-Tartumaal) ning omastavakujulised. Muude liigisõnade ja järelkomponentide poolest on just heinamaanimed kõige rikkalikumad.[11]

KARJAMAAD. Liigisõna *karjamaa* on nimedes enamasti fakultatiivne. Paljud determinandid on samad mis heinamaade puhul, lisaks on kohanimedes fikseeritud *kare* (*karge*) (Jaa *Männikukare*), *kop*(*p*)*el* ~ *kopli* (aiaga ümbritsetud karja- ja heinamaa, Jaa *Ahingakoppel*, Pha *Nuumkoppel*, Vas *Tsidsõkopli*, Har *Vasigakopõl'*), *nurm* 'lage kõrgem rohumaa' (eP, kohanimedes harv),

---

seisev põld, nt Trm *Allaed*), *alekõrs* 'sööti jäänud põld' (Kod *Mustalekõrs*), *jalad* 'nööripõllu siilud, ribad' (Lääne-Eestis, nt Han *Käärujalad, Läätsjalad*), *kolmandes* (jäänus kolmeväljasüsteemi aegadest, Vig *Altkolmandes, Vaheltkolmandes*), *moo* ~ *muu* 'koristatud, ilma kõrteta põld; põllumaa, kust vili juba välja kaevatud või kitkutud' (Võn *Linamuu*), *muld* (Se *Tońamuld*), *nurm* (peamiselt eL, eriti Võrumaal, Hää *Suurnurm*, Räp *Kääpänurm*), *osad* (Han *Alaosad*), *saat* (*saadu*) (Saaremaal 'aiaga ümbritsetud põld', Saa 'ale', Kär *Emandasaat*, Hää *Aavasaat*), *sööt* ~ *süü* 'sööt, söötis põld' (Se *Kuningasüü* , Vas *Lakõsüü*), *umbaed* (läänemurde alal ja saartel, nt LNg *Pajuumbaed*, Rid *Kiiveumbaed*), *väli* (Põhja-Tartumaal põllunimedes tavalisim, võis märkida külvikordade järgi osadeks jaotatud põllumaa osa, nt Trm *Aruväli*, MMg *Koobaväli*).

[11] Mõned heinamaanimede determinandid: *aas* (jõeäärne heinamaa, Kul *Jõeaas*), *aet* (metsa raadatud heinamaa, Se *Kiriläaet*), *-alune* (Lai *Kriivlialune*, Har *Kõivõalunõ*), *arb* (*arva*) (ajast, mil heinamaid jagati loosimise teel, *Katkuarb*, Muh *Pajuarvad*), *aru* 'kuiv, kõrge heinamaa' (Krj *Saarearu*, Lai *Laksuaru*), *-jagu* ~ *-jaod* (Lai *Jõhvikajagu, Pikkjagu*, Han *Soojaod*), *-kand* (*-kanna*) (Kaa *Tuhlikand*, Var *Soopkanna*, Vas *Kuusekand*), *-keel* (jõeharudevaheline heinamaa, Tor *Jõekeel*), *kond* ~ *kund* (*konnu, kunnu*) (eL, nt Har *Mäekond*, Se *Mustkund*), *kuits* 'sooäärne maa' (Han *Karjakuits* ~ *Kuitsa heinamaa*), *laan*(*e*) (metsaheinamaa, LNg *Lepalaan*, Äks *Kummilaan, Märulaane*), *laasma* 'raiesmik' (metsast raadatud heinamaa, Kär *Jaagalaasma*), *lepp* ~ *lepad* (võsane heinamaa, eriti Saaremaal, Muh *Rahklepp*, Khk *Kaigulepad*, võib-olla < *lõpp* 'laht'), *lodu* 'vesine heinamaa' (Trm *Lepalodu*), *loosik* (madal vesine koht, Rõu *Jürihanni loosik*), *luht* (jõeäärne heinamaa, nt Kir *Keluluht*, Äks *Juudaluht*, Vas *Leppora luht*), *niit* (eP, M *niidu*, saartel ja kohati Tartumaal, kohanimedes ka Põhja-Eestis *niidi*, Võrus *niidü*: Mus *Ilguniit*, Mus *Tariknaniidid*, Kod *Kaseniit*, Vas *Päävätüniit*), *oit* (*oidu*) 'madal vesine heinamaa' (Kod *Lepaoidu*), *padu* ~ *paju* ~ *paiu* ~ *pao* (vesine heinamaa, Jäm *Tiidrikupadu*, Kir *Soopaiu*, Lai *Vahepaju*, Jaa *Kaanikapao*), *palu* (saartel ja läänemurde põhjaosas 'vesine, pehme maa', LNg *Kõhipalu*), *-perse* (märg heinamaa, Vll *Kotkaperse*, Saa *Karuperse*), *soobas* ~ *soobik* ~ *soop* (märg heinamaa, Mih *Antssoobas*, Tor *Undisoobik*, Mih *Pikstesoop*), *sööt* (LNg *Karnisööt*, Saa *Suursööt*), *tsori* 'kitsas pikk heinamaa' (Rõu *Hirretsori*), *uht* (*uha*) (Pha *Jaaguuht*, Tõs *Kiviuht*), *võsu* (võsaheinamaa, Har *Rebäsevõsu*), *-välja* (Trm *Kirivälja*, MMg *Sepavälja*). Terminnimede näiteid: Krk *Kõrvenik*, Lai *Laasiku*, Ksi *Põndaka*, Trm *Raiasmiku*, Trm *Roogasmik*.

vain(*u*) (kohanimedes haruldane, Mar *Ollivainu*), *väli* (rohumaa ja lagendik, eeskätt Saaremaal ja Muhus, nt Pha *Asuväli*, Khk *Tammeväli*).

10.4. Tehisobjektide nimed

Siia kirevasse rühma kuuluvad inimtekkesed objektid, mille loetelu on pisut juhuslik, sest kohanimekogujad ei ole paljusid neist pidanud tüüpilisteks kohanimeobjektideks.

MAJAD, HOONED, RAJATISED: *ait* (Jaa *Pajaait*), *kabel, kaev* (*kaju, kao*) (Krj *Sookaju*), *kirik* (*kerik*) (Har *Annõkerik*), *kivi* 'veski' (Se *Kõlikivi, Kõõrukivi,* Kod külanimed *Haavakivi, Alatskivi* on pärit veskite nimedest), *kõrts* (Muh *Vahtna kõrts*, Äks *Kerise kõrts*, Pal *Tahma kõrts*, Vas *Lopka kõrts*), *küün* (Vig *Kiviküün*), *lauter* (paadisadam, Jaa *Lodjalauter*), *rehi* (Krj *Vanakivi rehi*, TMr *Tondirehi*), *sadam* (Pöi *Vanasadam*), *torn* (Plv *Kolga torn*), *tsässon* 'kabel' (Setumaal, nt *Olohkuva tsässon*), *tuulik* (Khk *Mikude tuulik*), *veski* (Trm *Mulgi veski*, Vas *Alaveski*), *värav* (Pöi *Kaeranuki värav*, Han *Liivatsevärav*).

TEED JA TEEOSAD: *käänak* ~ *kääind* 'teekäänak' (Khk *Äkitsekäänd*), *rada* (Kär *Tondirada*), *siht* (Võru *tsiht*) (Vän *Suursiht*, Kan *Provvatsiht*), *sild* ~ *süld* (Kod *Saksasild*, Pöi *Nooreemanda süld*, Räp *Hangõssild*), *sillud* 'jalgrada' (Vll *Urkesillud*), *tee* (Võru *tii*) (Krj *Teotee*, Tor, Hää *Uustee*, Vas *Poolatii*), *tänak* (Khk *Viinuse tänak*), *tänav* (Pöi *Laevatänav*, Tõs *Tagatänav*), *tööted* (kividest jalgrada vees, Pöi *Kisti tööted*).

Eestis on üle 11 000 tänava- ja väljakunime, kõige sagedamad nimed olid 2000. aastatel *Pargi* (107), *Põllu* (101), *Aia* (93), *Metsa* (89) ja *Uus* (79) tänav. Nimedest 78% sisaldavad liigisõna *tänav*, 13% *tee* (*Aasa tee, Ehitajate tee*), 3,6% *põik* (*Allika põik, Lahe põik*) ja 2,4% *maantee* (*Ahtme maantee, Heltermaa maantee*). *Tänav* (*tanum*) märkis alguses vaid karjatänavaid maal, linnades olid *uulitsad*. Alles 1920.–30. aastatel juurdus ka linna toponüümikasse *tänav*.[12]

---

[12] Muud tänava- ja väljakunimedes esinevad liigisõnad on *aas* (Tln *Roheline aas*), *allee* (Pal *Köstri allee*), *hoov* (Kuressaare *Lossihoov*), *jalg* (Tln *Lühike* ja *Pikk jalg*), *kaar* (Trt *Suur kaar*), *kael* (Tln *Vanaturu kael*), *kallas* (Haapsalu *Holmi kallas, Õhtu kallas*), *kang* (Tln *Saiakang*), *käik* (Tln *Katariina käik*), *mägi* (Tln *Tõnismägi*, Viljandi *Trepimägi*), *ots* (Tln *Torupilli ots*), *plats* (Tln *Raekoja plats*, HJn *Jaama plats*), *prospekt* (Narva *Kangelaste prospekt*), *puiestee* (Tln *Toompuiestee*, Mär *Haimre puiestee*), *rand* (Kunda *Magerand*), *ring* (Pär *Käärasoo ring*), *turg* (Tln *Vana turg*, Trt *Maarjaturg*), *umbtänav* (Äks *Aia umbtänav*), *väljak* (Kärdla *Leigri väljak*), *värav* (Tln *Suur Rannavärav*) ja *äär* (Paldiski *Mereäär*).

Lisalugemist

Siinne ülevaade tugineb uurimustele, mis hõlmavad läänemurde determinante (Kallasmaa 1978a), Põhja-Tartumaa kohanimesid (Pall 1969, 1977), Saaremaa kohanimesid (Kallasmaa 1996, 2000) ja Võrumaa kohanimede determinante (Faster 2000). Lisaks on kasutatud *Väikest murdesõnastikku* ja Saareste *Eesti keele mõistelist sõnaraamatut*.

LISA: Transkriptsioon

Käesolevas raamatus on kasutatud mitut erinevat transkriptsiooni:

• murdetekstide näited ja murdesõnade näited raamatu kolmanda osa murrete peatükkides on esitatud foneetilises transkriptsioonis, v.a keelesaarte näited. Keelesaarte murdenäited on algallikate või lihtsustatud transkriptsioonis. Samamoodi on talitatud laensõnanäidetega;

• näitesõnad raamatu esimeses ja teises osas on esitatud *Eesti murrete sõnaraamatu* lihtsustatud transkriptsioonis;

• süntaksi peatükis on kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni, millele on lisatud süntaktilisi märke, mida foneetiline transkriptsioon ei esita või esitab ebajärjekindlalt;

• sõnavarapeatükis on näited kirjakeeles;

• kohanimed on edasi antud vastavalt algallikatele. Võru nimedes on larüngaalklusiil märgitud *q*-ga. Mõnikord on lisatud vältemärk, palatalisatsiooni puhul akuut ´ vastavalt lihtsustatud transkriptsioonile.

Foneetiline transkriptsioon

Häälikud

Transkriptsiooni aluseks on ladina väiketähed (*a*, *b*, *d*, *e*, jne), mida kasutatakse nagu eesti kirjakeeles. Erinevused sellest on järgmised:

• *b*, *d*, *g* tähistavad helilisi häälikuid, mida leidub Setus ja keelesaartel;

• *ʙ, ᴅ, ɢ* märgivad tavaliselt esinevaid helituid klusiile;

• *õ* märkimiseks kasutatakse alakaarega *e*-d: *kẹ·ik̀, pẹ·lèma*;

• *w* on siirdehäälik pika *u* või *u*-lõpulise diftongi järel: *kū·wèᴅ, kaŭ·wà*;

• *j* on siirdehäälik pika *i* või *i*-lõpulise diftongi järel, kui järgnev silp algab vokaaliga: *rī·jet̀, la·ĭjàᴅ*;

• *˛ė* (silbipiir ja kõrgenenud *ė*) tähistab sõnasisest silbialgulist *j*, mis asub lühikese *a*, *o*, *e* ja *õ* järel: *ma˛ėàᴅ*;

• redutseerunud (ähmastunud kvaliteediga) vokaale märgitakse ümberpööratud tähega: *jäl̀lə, ki·t̀sɒ̣ᴅ, lam̀ʙɒ, seᴅat̆tɪ̣*;

• *ɛ* on *ä* ja *e* vaheline häälik saarte ja läänemurdes: *kɛĭzìᴅ* ‘käisid’;

• *ɔ* ning *å* tähistavad *a* ja *o* vahepealset häälikut, mis esineb saarte murdes: *lɔùᴅ* ‘laud, *kåk̀s* ‘kaks’;

• *ɔ̈* on madal *ö* (*ä* labialiseerunud vaste), nagu saarte murdes: *kɔ̈·ik̀*;

• *i̯* märgib *i* tagapoolsemat hääldust (venepärast *õ*-d), mida esineb eeskätt Kagu-Eestis: *ki̯·ik̀́*;

• *л* ja *ɫ* annavad edasi *l*-i velariseeritud variante vene või läti keele mõju all olevates murrakutes: *tu·ɫè̯me̯, paлaѕ̀*;
• *ˀ* märgib Võru ja Setu larüngaalklusiili: *jǟ·nüˀ, ä·r̀ˀ* ;
• *ŋ* esineb *ɢ* ~ *k* ees: *ka·ŋ̀ɢe*; kirderanniku ning saarte murdes ka geminaadina: Sa *lö̆ŋ̆ŋàᴅ*;
• *z* esineb sõnas vokaalide vahel, konsonantühendis helilise konsonandi kõrval ning sõna lõpus: *i·zè, si·hèz*;
• *ɴ*, *ᴠ*, *ᴍ*, *ʟ* tähistavad helilisi konsonante, mis on helitu konsonandi mõjul helituks muutunud, nt *tíh̀ɴ*.

Diakriitikud

Info häälikute kvantiteedi kohta paikneb enamasti vastavate tähtede kohal.
Info häälikute kvaliteedi kohta paikneb tavaliselt tähtede all (osalt ka kohal).

Häälikute kvaliteet

• ˏ osutab, et hääliku moodustuskoht on tavalisest tagapoolsem. *e̯* esineb lõunaeesti murretes tagavokaalsete sõnade järgsilpides: *ho·ʙe̯ze̯k̆ke̯ze̯*; *i̯* on Võru murdes esinev vokaal: *se̯ʙi̯r*;
• ∧ näitab, et hääliku moodustuskoht on tavalisest kõrgem: *sê̯·, jô̯ᴅi, sö̯̂·ᴅi*;
• ∨ osutab, et hääliku moodustuskoht on tavalisest madalam: *mi̯·nà, pu̯è, ü̯·èlᴅä*;
• ´ (akuut) märgib palatalisatsiooni: *väl̀ʹjä, lō·ᴅ́zik̀, ü·t̀ʹś, kra·ńt̀s, ta·ɢàśi, mińijä, pik̄ʹ, tʹsi·lkke* ‘tilkus’, *u·ńaˀ* ‘ohjad’, *väŕiźi* ‘värisesin’.

Häälikute kvantiteet

• *ᵃ* on ülilühike häälik: *sö*ʰ*ŭzəᴅ*;
• *ă* on poollühike vokaal: *koă*;
• *a* ilma märgita on lühike vokaal nagu esimeses silbis: *ko·ᴅù*;
• *à* on teise silbi poolpikk vokaal: *te·ɢì, parànᴅas*;
• *ā* on pikk vokaal (II välde): *pōlest‿sā·ᴅik̀, nōrt̆te*;
• *ā́* on kolmveerandpikk (pika ja ülipika vahepealne) vokaal: *rā́kkinᴅ, kí̯·s̀su,* eR *sū́re vā́rtiɢa, tū́l*;
• *â* on ülipikk vokaal (III välde) lühikese konsonandi ees: *sâl, mâle*;
• *m* ilma märgita on lühike konsonant: *imä̀, teɢì*;
• *m̆m* on lühike geminaat (II välde): *lam̆màs*;
• *m̀m* on pikk geminaat (III välde): *jäl̀le, kok̀ku*;
• *m̄* on sõnalõpuline pikk konsonant lühikese vokaali järel: *sa·l̄ʹ, pi·k̄*;
• *k̀* on poolpikk konsonant sõna lõpus, nt *lō·ᴅ́zik̀, sū́rt̀, ü·les̀, ü·leväl̀, jah̀.*

Diftongide puhul märgitakse pikkust näitavad diakriitikud diftongi teise komponendi peale: *vẹ·ĕrašte* (II välde), *nüìᴅ* (III välde).

Konsonantühendites märgitakse pikkust tähistav diakriitik esimese konsonandi kohale *ku·ťsuťti* (II välde), *akkas, maksma* (III välde).

Pikk ja ülipikk geminaatklusiil kirjutatakse vokaalide vahel ning konsonantühendis helilise konsonandi järel kahe tähega: *naťtuťke*, *ki·ltter*.

Muud nähtused

• Kokkuhäältdust märgitakse ümarkaare või klambriga sõnade vahel: *on kü·ll͡ᴀᴇᴀ kuᴅᴀs͡siś,* Võru *eit͡tulẹ* ‘ei tule’;
• saarte murdes võib sõnalõpuline heliline konsonant moodustada omaette silbi: *tulṇ*;
• silbivahemärk ͡ osutab vokaalide kuulumist eri silpidesse: *jäᴇᴀ͡us*;
• pearõhku osutatakse punktiga silbi vokaali järel: *lu·ʙaťti*;
• pooleli jäänud sõnade lõppu pannakse sidekriips: *tulen ko- ko·ťo*;
• pausid jagatakse pikemateks ja lühemateks. Pikemaid pause antakse edasi kahe kaldkriipsuga // ja lühemaid ühe kaldkriipsuga /: Kuu *nove·mpri kū·s̄ / pa·ra͡ėastě oli // tousiṁme huomiᴇᴜl̀ maᴇᴀmast ü·leś // ja ka·ik̀ / oli nī / i·lus uhke i·lm //*;
• pärisnimed joonitakse alla: *j̲u̲·ak̀*‘Jaak’;
• märkimata on üneemid, kordused ning küsitleja tekst.

Lihtsustatud transkriptsioon

Lihtsustatud transkriptsioon tähendab võimalikult kirjakeelepärast märkimisviisi, millele on lisatud mõningaid lisamärke.

Häälikud

Transkriptsiooni aluseks on ladina väiketähed (*a*, *b*, *d*, *e*, jne) nagu tavalises eesti kirjakeeles. Erinevused sellest on järgmised:
• *ŋŋ* tähistab velaarnasaali, nagu nt saarte murdes *kaŋŋas*;
• ˀ märgib Võru ja Setu larüngaalklusiili, nt *jäänüˀ* ;
• *e* asendab ͡*ė*-märki, nt *aead*.

Diakriitikud

Häälikute kvaliteet

Häälikute kvaliteedi märkimisel järgitakse võimalikult palju kirjakeelt.
• Vokaalide kvaliteedimuutusi üldiselt ei osutata; vajaduse korral tehakse seda põhivokaali abil, nt venepärase *õ* märk Võru ja Tartu murdes on *o̜* (*ko̜ik*).
• Akuut ´ konsonandi järel või kohal näitab palatalisatsiooni, nt *`kat´ki*, *ań d*. Konsonantühendis märgitakse peenendus üldjuhul esimesele konsonandile (ka Võru murdes); üksikkonsonandi palatalisatsiooni *i* ees ei märgita.
• Erinevalt *Eesti murrete sõnaraamatu* lihtsustatud transkriptsioonist on selles raamatus säilitatud fortisklusiilid, nt eR *tupa, `kantiline, sütäme.*

Häälikute kvantiteet

• Kolmanda välte edasiandmiseks kasutatakse graavist ` sõna ees (*`koorima*), mõnikord ka hääliku kohal (*madalik̀kule*). Graavist kasutatakse ka rannikumurretes pikkuse märkimisel, nt *`kaŋŋad*, kusjuures märki ei lisata ühesilbilistele sõnadele.
• Geminaatklusiilid *k*, *p*, *t* kirjutatakse lühikeste vokaalide vahel nagu kirjakeeles (*akkama* : *akata*). Kirjakeelest erinevalt võib järgsilpides esineda geminaate, nt *magahhamma*, *annassiʔ*, *`uudenna.*

Muud nähtused

• Silbivahemärk ‿ kahe vokaali vahel osutab nende vokaalide kuulumist eri silpidesse: *jäɢa‿us*;
• kokkuhääldatud sõnad ühendatakse ümarkaarega: *ta‿on*;
• pooleli jäänud sõnade lõppu pannakse sidekriips: *ja siis koe-*;
• pikemaid pause märgitakse kahe kaldkriipsuga // ja lühemaid ühe kaldkriipsuga / : *kosjas `köidi / `tuldi*;
• intonatsiooniliselt piiritletud lausungite lõppu pannakse punkt: // *obune oli märg et mis‿see on // et et obune märg.*;
• intonatsiooniliste lausungiosade vahele, kus on väiksem toonilangus, pannakse koma: *no selliseid um mi peregonnah `juhtunu, aga `praegust ei tule `meelde // selliseid juhu- juhusseid. /* ;
• pärisnimed kirjutatakse suure algustähega: *Loti*;
• /.../ märgib väljajäetud tekstiosa;
• lisatud selgitavad märkused ja täiendused on esitatud kahekordsetes ümarsulgudes tavalises kirjas: */.../ nuh akkas küsima kas sii‿on `mõnda noort `puula `müia.* ((naer)) *ja kui `öeti et‿noh /.../.*

Murdekirjandus

Üldkäsitlused

Alvre, Paul 1973. Läänemeresoome aluskeele varasest murdeliigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pidades. – *Keel ja Kirjandus* 3, 5, 151–162, 291–299.

Alvre, Paul 1989. *Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat*. Emakeele Seltsi toimetised 23. Tallinn: Valgus.

Ariste, Paul (Аристэ, Пауль) 1947. Происхождение водского языка. – *Filoloogilisi ettekandeid: peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947. a. Филологические доклады на конференции по вопросам финноугорской филологии в Ленинграде в 1947 г.* Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Filoloogilised teadused 4. Toim Paul Ariste. Tartu: Teaduslik Kirjandus. 35–47.

Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik*. Toim H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 5–23.

Ariste, Paul 1968. Õigekirjutus ja foneetiline transkriptsioon. – *Eesti keele foneetika.* 3. trükk. Tartu. 188–196.

Ariste, Paul 1981. *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega.* Emakeele Seltsi toimetised 14. Tallinn: Valgus.

Boberg, Charles; Nerbonne, John; Watt, Dominic 2018. *The Handbook of Dialectology.* Wiley-Blackwell.

Chambers, J. K.; Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. 2nd ed. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Hennoste, Tiit 1997. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – *Pühendusteos Huno Rätsepale 28. 12. 97.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 45–66.

Hennoste, Tiit 2000a. Allkeeled. – *Eesti keele allkeeled.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Toim Tiit Hennoste. Tartu. 9–56.

Hennoste, Tiit 2000b. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – *Vikerkaar* 7, 69–79.

Hennoste, Tiit 2000c. Eesti suulise kõne uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – *Keel ja Kirjandus* 2, 91–106.

Hennoste, Tiit 2000–2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde VI–IX. – *Akadeemia* 2000: 10, 11, 12, 2223–2254, 2465–2486, 2689–2710; 2001: 1, 179–206.

Hennoste, Tiit 2014. Lõunaeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard. – *Looming* 1, 97–107.

Hennoste, Tiit; Keevallik, Leelo; Pajusalu, Karl 1999. Introduction. – *International Journal of the Sociology of Language 139. Estonian Sociolinguistics.* Issue editor Tiit Hennoste. 1–16.

Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2013. *Eesti keele allkeeled*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hint, Mati 1965. Murrakute foneetiliste ja fonoloogiliste süsteemide kirjeldamisest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 11*. Tallinn. 113–156.

Kask, Arnold 1962a/1984a. *Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest.* Tartu Riiklik Ülikool (taastrükk *Eesti murded ja kirjakeel*, 76–209).

Kask, Arnold 1970. Pool sajandit Emakeele Seltsi. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 16*. Tallinn: Eesti Raamat. 7–32.

Kask, Arnold 1984a. *Eesti murded ja kirjakeel.* Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus.

Keevallik, Leelo 1994. *<nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles.* Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikoolis.

Kettunen, Lauri 1917. *Viron kielen äännehistorian pääpiirteet.* Helsinki.

Kruus, Hans (peatoim) 1937–1940. *Eesti ajalugu II, III.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Laanekask, Heli 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis, 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Labov, William 2001. *Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors*. Oxford: Blackwell.

Lindström, Liina 2000. Narratiiv ja selle sõnajärg. – *Keel ja Kirjandus* 3, 190–200.

Mela, Marjo 2001. *Latvian virolaiset. Historia, kieli ja kulttuuri.* Bibliotheca Historica 69. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mesthrie, Rajend 2000. Regional dialectology. – Mesthrie, Rajend; Swann, Joan; Deumert, Andrea; Leap, William L. *Introducing Sociolinguistics.* Edinburgh University Press. 44–75.

Murumets, Sirje 1981. On measuring interregional linguistic communication. – *Symposium: Processing of Dialectological Data. Tallinn, November 23–25, 1981. Summaries.* Toim Ellen Niit. Tallinn. 43–80.

Mäesalu, Ain; Lukas, Tõnis; Laur, Mati; Tannberg, Tõnu 1997. *Eesti ajalugu I.* Tallinn: Avita.

Nilbe, Sirje (toim) 1997. *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias.* Väljaannete bibliograafia 1947–1996. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Nurkse, Rein 1937. *Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles.* Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXX. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus.

Pajusalu, Karl 1992. Regional and social varietes of Estonian. – *Ural-Altaische Jahrbücher. Ural-Altaic Yearbook 64*, 23–34.

Pajusalu, Karl 1997. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – *Pühendusteos Huno Rätsepale 28. 12. 97.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 167–183.

Pajusalu, Karl 2000a. Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid. – *Keel ja Kirjandus* 3, 153–160.

Pajusalu, Karl 2002. Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis.* Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Toim R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu. 195–208.

Pajusalu, Karl 2003. Estonian Dialects. – *Estonian Language.* Toim M. Erelt. Linguistica Uralica. Supplementary Series / Vol 1. 231–272.

Pajusalu, Renate 1998. Eesti pronoomeneid 2. Võru *sjoo, taa, tuu* ja *timä*. – *Keel ja Kirjandus* 3, 159–172.

Pajusalu, Renate 1999. *Deiktikud eesti keeles.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Parbus, Ülo 1966. Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 12*. Tallinn: Eesti Raamat. 3–15.

Peegel, Juhan 1961. *Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder.

Peegel, Juhan 1974. Regivärsilise rahvalaulu keelest. – *Eesti rahvalaulud.* Antoloogia 4. Toim Ülo Tedre. Tallinn. 45–76.

Peegel, Juhan 2006. *Eesti vanade rahvalaulude keel*. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Raun, Alo; Saareste, Andrus 1965. *Introduction to Estonian Linguistics.* Uralaltaische Bibliothek XII. Wiesbaden.

Rätsep, Huno 1972. Murretest keeleteoreetiku seisukohalt vaadatuna. – *Kodumurre* 10–11, 3–12.

Rätsep, Huno 1977/1982, 1979. *Eesti keele ajalooline morfoloogia 1–2.* Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder.

Rätsep, Huno 1989. Eesti keele tekkimise lugu. – *Akadeemia* 7, 1503–1524.

Saareste, Andrus 1940. *Piibli keel ja rahvakeel.* Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLV. Tartu.

Saareste, Andrus 1952a. *Kaunis emakeel 1. Vesteid eesti keele elust-olust.* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Saari, Henn 1987. Murre tuleb kirjakeelde. – *Kirjakeel 1985*. Tallinn: Valgus. 9–65.

Saarinen, Tuija; Suhonen, Seppo (toim) 1995. *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla.* Kuopio: Snellman-instituutti.

Sepp, Arvi 1987. Acoustic variation and types of palatalization. – *Proceedings Xith ICPhS: The Eleventh International Congress of Phonetic Sciences. August 1.–7. 1987.* Tallinn, Estonia, U.S.S.R. Vol. 4. Tallinn. 36–39.

Studia 2000 = *Studia ad geographiam linguarum pertinentia.* Toim Vilja Oja, Seppo Suhonen. Eesti Keele toimetised 6. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Tauli,Valter 1956. *Phonological Tendencies in Estonian.* København.

Toomet, Piret 2000. Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 4, 251–259

Vaba, Lembit 1997. *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest.* Eesti Keele Instituut. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tallinn–Tampere.

Velsker, Eva; Velsker, Mart 2016. Lõunaeesti keele tagasitulek proosasse. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, 699–713.

Velsker, Mart 2015. Obinitsast Hiiumaa rannale. – *Looming* 8, 1174–1188.

Viikberg, Jüri 1997b. Eesti külad Venemaal: keel ja identiteet. – *Eestlane olla... Eesti keele ja kultuuri perspektiivid.* Toim Hill Kulu, Katrin Metsis, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 28–52.

Viikberg, Jüri 2004. Akadeemiline tekstisari ”Eesti murded I–VIII” on valmis. – *Keel ja Kirjandus* 2, 124–130.

Viikberg, Jüri 2008. Eesti keele kogud. – *Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid.* Toim Erast Parmasto, Jüri Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Viires, Ants; Vunder, Elle (koost ja toim) 1998. *Eesti rahvakultuur.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viitso, Tiit-Rein 1978. Läänemeresoome esimese silbi *õ* ajalugu. – *Keel ja struktuur* 10. Tartu Riiklik Ülikool. 81–117.

Viitso, Tiit-Rein 1985. Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – *Keel ja Kirjandus* 7, 399–404.

Viitso, Tiit-Rein 2008. *Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud*. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Eesti Keele Instituut. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Villup, Astrid 1975. *Eesti keele foneetiline transkriptsioon*. Tallinn. (2. trükk 1984, 3. trükk 1992.)

Wiik, Kalevi 1998. Lõunaeesti sünniteooriatest. – *Lõunaeesti keelest ja kirakeelest.* Võro Instituudi toimõtisõq 3. Toim Nele Reimann, Tõnu Tender. Tarto–Võro. 18–38.

Wiik, Kalevi 1988. *Viron vokaalisointu.* Suomi 140. Helsinki.

Murretest ja murdeuurimisest

Ainsaar, Sirje 1990. Murdesõnakogude omavahelistest seostest, seosejaotuste struktuurist ja sümmeetriast. – *Arvutuslingvistika sektori aastaraamat 1988.* Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut. 4–55.

Alvre, Paul 2000. Kirderannikumurde ja vadja keele ühisjooni. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 1–13.

Antso, Siim 2016. Etnodialektoloogiline uurimus viie piirkonna õpilaste murdetundmisest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 61.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. 32–59.

Antso, Siim; Koreinik, Kadri; Pajusalu, Karl 2016. Eesti kohamurrete olukord viimase rahvaloenduse peeglis. – *Keel ja Kirjandus* 3, 176–192.

Ariste, Paul 1931. Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? – *Eesti Keel* 3–4, 73–82.

Ariste, Paul 1933. *Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles*. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX: 3. Tartu.

Ariste, Paul 1938. Lõuna-eesti larüngaalklusiilist. – *Eesti Keel* 7–8, 233–238.

Ariste, Paul 1939a. *Hiiu murrete häälikud.* Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII: 1. Tartu.

Ariste, Paul 1955. Miks on lõuna-eesti murdes *lapse* asemel *lats*? – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 4/2*. 317–320.

Ariste, Paul 1962a. Mõni sõna leivudest. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat 18*. Tartu. 266–275.

Ariste, Paul 1962b. Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VIII*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 11–18.

Asu, Eva Liina 2005. Intonational contour alignment in Saaremaa and standard Estonian. – *Linguistica Uralica* LXI (2). 107–112.

Asu, Eva Liina; Lippus, Pärtel; Niit, Ellen; Türk, Helen 2012. The acoustic characteristics of monophthongs and diphthongs in the Kihnu variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* LXVIII (3), 161–170.

Asu, Eva Liina; Salveste, Nele 2012. The Phonetic and Phonological Analysis of the Fall-Rise Intonation Pattern in the Kihnu Variety of Estonian. – *Linguistica Uralica* LXVIII (3), 171–179.

Eichenbaum, Külli (toim) 1998. *Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus. Ajaloolise Setomaa põlisasustuse säilimise võimalused.* Võro Instituudi toimõtisõq 2. Võro.

Eichenbaum, Külli; Pajusalu, Karl 2001. Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – *Keel ja Kirjandus* 7, 483–489.

Eichenbaum, Külli; Koreinik, Kadri 2008. *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal.* Võro Instituudi toimõndusõq 21. Võru: Võro Instituut.

Ernits, Enn 1987. Setu(kas). – *Emakeele Seltsi aastaraamat 31*. Tallinn: Eesti Raamat. 37–41.

Grigorjev, Piret; Keevallik, Leelo; Niit, Ellen; Paldre, Leho; Sak, Kristi; Veismann, Ann 1997. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – *Pühendusteos Huno Rätsepale 28. 12. 97.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. 26–44.

Grünthal, Willem 1910. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – *Eesti Kirjandus* 27–31, 277–288, 418–424.

Haak, Anu 1990. Baltisaksa keele kajastusi eesti murrete sõnavaras. – *Keel ja Kirjandus* 6, 353–355.

Hallap, Valmen 1957. Lõuna-Eesti verbaaltuletussufiksist *-se, -sa, -sä*. – *ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 6/1*. Tallinn. 56–64.

Help, Toomas 1991. Vokaalharmoonia eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 1, 24–33.

Hint, Mati; Paunonen, Heikki 1984. On the phonology of the Southern Estonian Tartu dialect. – *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen.* Herausgegeben von P. Hajdú und L. Honti. Bibliotheca Uralica 7. Budapest. 275–284.

Ikola, Niilo 1931. *Eteläviron verbien persoonapäätteistä.* Helsinki.

Iva, Sulev 2007. *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 20. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Iva, Triin 2007. Lühiülevaade Leivu murdest ja selle uurijatest. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VI, 2006*. Tartu. 11–18.

Juhkam, Evi 1983. Rootsipärane objekt eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 3, 122–125.

Juhkam, Evi 1998. *Dialektkontakter mellan estniska och estlandssvenska.* Tallinn: Tallinns Pedagogiska Universitet.

Juhkam, Evi 2000. Eestirootsi tõlkelaenud eesti murretes. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 53–86.

Juhkam, Evi 2012. Keeleline ülevaade. – *Harju-Madise murrak.* Toim Mari-Liis Kalvik, Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 419–524.

Juhkam, Evi; Sepp, Aldi 2000a. Läänemurdest. Läänemurde keeleline iseloomustus ja liigendus. – *Läänemurde tekstid.* Eesti murded VIII. Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 9–62.

Juhkason, Grethe; Kalkun, Andreas; Lindström, Liina; Plado, Helen 2012. Petserimaa setodest ja nende keelest 2010.-2011. a välitööde põhjal. – *Õdagumeresoomõ piiriq. Läänemeresoome piirid. Finnic borders*. Võro Instituut. Võro Instituudi Toimõndusõq. Publications of Võro Institute. 11−29.

Kaal, Helju 1970. Kolm aastakümmet Emakeele Seltsi korrespondentide võrku. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 16.* Tallinn: Eesti Raamat. 33–46.

Kaal, Helju 1960a. Inimese keha ja selle osad. – *Kodumurre* 2, 58–75.

Kaal, Helju 1960b. Maastik. – *Kodumurre* 1, 47–56.

Kallas, Oskar 1894. *Lutsi Maarahvas*. Helsingi.

Kallas, Oskar 1903. *Kraasna Maarahvas.* (Äratrükk ajakirjast *Suomi*). Helsingi.

Kalvik, Mari-Liis 2005. Välted muutuvas rannikumurdes. – *Keel ja Kirjandus* 3, 209–222.

Kasak, Enn 1998. Võru murre ja võro keel. – *Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled*. Võro Instituudi toimõtiseq 4. Toim Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv. Võro. 13–19.

Kask, Ann 1978. Possessiivsufiksist Kuusalu murrakus. – *Sõnast tekstini.* Eesti NSV Teaduse Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn. 76–84.

Kask, Arnold 1956/1984a. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik.* Toim H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 24–40 (taastrükk *Eesti murded ja kirjakeel*, 5–28).

Kask, Arnold 1984b. Kaudse kõneviisi olevik eesti murdeis ja selle kasutamine. – *Eesti murded ja kirjakeel.* Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus. 251–285.

Keem, Hella 1937. Võitlus sõna-algulise *h* vastu. – *Eesti Keel* 1–2, 38–42.

Keem, Hella 1959. Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat IV.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 145–151.

Keem, Hella 1961. Vanapäraseid objektirektsioone Nõo murrakus. – *Keel ja Kirjandus 9,* 544–545.

Keem, Hella 1962. Haruldast tartu murde sõnavaras. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VIII*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 87–106.

Keem, Hella 1964. Mida võiksid lõuna-eesti murded pakkuda kirjakeelele. – *Keel ja Kirjandus* 2, 89–98.

Keem, Hella 1970a. Tartu murdest. – *Tartu murde tekstid.* Eesti murded III. Toim Salme Nigol. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut. 11–47.

Keem, Hella 1973. Võru murde vahekorrast teiste lõunaeesti murretega. – *Keel ja Kirjandus* 10, 605–611.

Keem, Hella 1976. Akadeemilise Emakeele Seltsi korrespondentide võrgu loomisest ja esimestest murdekogumisvõistlustest. – *Keel, mida me harime.* Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus. 79–93.

Keem, Hella 1987a. Jakob Hurda "Setukeste laulude" keelest. – *Rahvaluulest.* Emakeele Seltsi toimetised 21. Tallinn. 30–56.

Keem, Hella 1987b. Karl Martin Uhhuu ja Tohuvabohu saare murrak. *Keel ja Kirjandus* 1, 21–24.

Keem, Hella 1997. *Võru keel*. Emakeele Selts. Võru Instituut. Tallinn.

Keem, Hella; Käsi, Inge 2002a. Võru murdeala ajalooline ja keeleline iseloomustus. – *Võru murde tekstid.* Eesti murded VI. Toim Aldi Sepp. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 11–53.

Keldrimägi, Pärja 1970. Setumaast, selle keelest ja kommetest. – *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi.* Tallinn: Valgus. 51–61.

Kendla, Mari 1997. *Saare- ja Muhumaa kalanimetused.* Preprint. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kendla, Mari 1999. *Lääne-Eesti kalanimetused*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kendla, Mari 2014. *Eesti kalanimetused: kujunemine, levik ja nimetamise alused.* Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 37. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Kettunen, Lauri 1912–1913. *Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts.* Helsinki.

Kettunen, Lauri 1913. *Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt.* Helsinki.

Koit, Enn 1957. Jooni kihelkonna murraku sõnavarast. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised.* Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Vihik 51. Tartu. 35–51.

Koit, Enn 1959. Jooni kihelkonna murrakust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat IV*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 127–144.

Koit, Enn 1963. Eitus saarte murdes. – *Nonaginta*: *Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks.* Emakeele Seltsi toimetised 6. Toim Paul Ariste. Tallinn. 136–147.

Kokla, Järvi; Sedrik, Meeli 2015. Hiiu keel. – *Hiiumaa. Loodus. Aeg. Inimene.* Toim Helgi Põllo. Kärdla: Hiiumaa Teabekapital. 837−850.

Koponen, Eino 1998. *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa.* SUST 230. Helsinki.

Koreinik, Kadri 2013. *The Võro Language in Estonia*. ELDIA Case-Specific Report. Studies in European Language Diversity 23. Mainz jt: Johannes Gutenberg-Universität.

Koreinik, Kadri 2014. *The Seto Language in Estonia*. ELDIA Case-Specific Report. Studies in European Language Diversity 23. Mainz jt: Johannes Gutenberg-Universität.

Koreinik, Kadri; Rahman, Jan (toim) 2000. *A kiilt rahvas kynõlõs... Võrokeste keelest, kommetest ja identiteedist.* Võro Instituudi toimõtiseq 8. Võro.

Koreinik, Kadri; Pajusalu, Karl 2007. Language naming practices and linguistic identity in South-Eastern Estonia. – *Language and Identity in the Finno-Ugric World.* Toim Cornelius Hasselblatt, Rogier Blokland. Studia Fenno-Ugrica Groningana 4. Maastricht: Shaker. 192−204.

Krikmann, Arvo 2003. Lõunaeesti folkloori- ja keeleaine unikaalsusest. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II.* Tartu. 11–30.

Krikmann, Arvo 2014. Eesti murde- ja folklooriala piiritlemisest. – *Keel ja Kirjandus* 8-9, 708–721.

Krikmann, Arvo; Pajusalu, Karl 2000. Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 131–172.

Käsi, Inge 2000. Levinumad adjektiivisufiksid Võru murdes. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 173–178.

Laul, Silvia 1986. Kas lõunaeesti murdealade kujunemine on arheoloogiliselt jälgitav? – *Emakeele Seltsi aastaraamat 30*. Tallinn: Eesti Raamat. 28–38.

Lindström, Liina 1997. Eitus Võru murde suulises kõnes. – *Läänemeresoome lõunapiir.* Võro Instituudi toimõtisõq 1. Toim Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv. Võro. 143–154.

Lindström, Liina; Lonn, Varje; Mets, Mari; Pajusalu, Karl; Teras, Pire; Veismann, Ann; Velsker, Eva; Viikberg, Jüri 2001. Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks.* Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Koost ja toim Reet Kasik. Tartu. 186–211.

Lindström, Liina; Uiboaed, Kristel; Vihman, Virve-Anneli 2014. Varieerumine tarvis/vaja-konstruktsioonides keelekontaktide valguses. – *Keel ja Kirjandus,* 8−9, 609−630.

Lindström, Liina; Pilvik, Maarja-Liisa; Ruutma, Mirjam; Uiboaed, Kristel 2015. Mineviku liitaegade kasutusest eesti murretes keelekontaktide valguses. – *Aig õdangumeresoomõ keelin. Võro Instituudi toimõndusõq* 29. Võru: Võru Instituut. 39−70.

Lippus, Pärtel; Pajusalu, Karl 2009. Regional variation in the perception of Estonian quantity. – *Nordic Prosody Proceedings of the Xth Conference, Helsinki 2008.* Toim M. Vainio, R. Aulanko, O. Aaltonen. Frankfurt: Peter Lang Verlag. 151−157.

Lonn, Varje 1983. Saarlane räägib oma keelt. – *Saaremaast ja saarlastest.* Tallinn: Perioodika. 110–114.

Lonn, Varje; Niit, Ellen 2002a. Saarte murde iseloomustus ja liigendus. – *Saarte murde tekstid.* Eesti murded VII. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 11–64.

Loorits, Oskar 1939. *Kõpu murde häälikutelugu.* Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B 45(3). Tartu.

Meri, Mart 1992. Dialektoloogia kui alusmüür. Kas Saareste algatatud murdekogumise lõpp? – *Keel ja Kirjandus* 6, 361–366.

Mets, Mari 2004. Võru kõnekeel: *nud*-kesksõna varieerumine. – *Keel ja Kirjandus* 9, 657–669.

Mets, Mari 2010. *Suhtlusvõrgustikud reaalajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 25. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Metslang, Helle; Pajusalu, Karl 2002. Evidentiality in South Estonian. – *Linguistica Uralica* 2, 98–109.

Murumets, Sirje 1982–1983. Eesti keeleala murdelisest liigendusest "Väikese murdesõnastiku" põhjal, 1–2. – *Keel ja Kirjandus* 1982: 1, 11–17; 1983: 11, 615–623.

Must, Mari 1958. Põhja-eesti keskmurde läänepiirist. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Keelelisi küsimusi.* Tallinn. 86–95.

Must, Mari 1965a. Keskmurde liigendus ja karakteristika. – *Keskmurde tekstid.* Eesti murded II. Toim Helmi Viires. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn. 13–32.

Must, Mari 1965c. Eesti murrete uurimisest aastail 1940–1964. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 11.* Tallinn. 23–42.

Must, Mari 1971. Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 17.* Tallinn: Eesti Raamat. 9–33.

Must, Mari 1975a. Murded ja kirjakeel. – *Kodumurre* 12*,* 22–30.

Must, Mari 1975b. Uut ja puudu olevat "Eesti murrete sõnaraamatus". – *Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20*. Tallinn: Eesti Raamat. 109–127.

Must, Mari 1983. Kirderannikumurde tänapäev. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 26–27*. Tallinn: Eesti Raamat. 77–91.

Must, Mari 1987. *Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade.* Toim Arvo Laanest. Tallinn: Valgus.

Must, Mari 1995a. Kirderannikumurdest – *Kirderannikumurde tekstid.* Eesti murded V. Toim Helmi Viires. Eesti Keele Instituut. Tallinn. 15–56.

Must, Mari 2000. *Vene laensõnad eesti murretes.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Must, Mari; Univere, Aili 2002. *Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni*. Eesti Keele Instituudi toimetised 10. Toim Eevi Ross. Tallinn.

Mäger, Mart 1966a. Eesti murrete sõnaraamat. Ajalugu, koostamisprintsiibid, väljavaated. – *Keel ja Kirjandus* 10, 11, 602–611, 663–669.

Mäger, Mart 1966b. Intensiivistavad reduplikatiivsõnad eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 12*. Tallinn: Eesti Raamat. 91–107.

Mäger, Mart 1967. *Eesti linnunimetused.* Toim Valdek Pall. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.

Mägiste, Julius 1938. Eesti murdekujudest *onè, onò* ja nendega ühenduses kerkivast lisandvokaali-probleemist. – *Eesti Keel* 6*,* 167–181.

Mägiste, Julius 1940. Kagu-eesti murde eitavast *k*-aineseta imperatiivist. – *Eesti Keel* 6*,* 169–189.

Mägiste, Julius 1977a. Äänne-, lause- ja muoto-opillisia murteen erikoispiirteitä. – *Setukaistekstejä*. SUST 159. Helsingi. 11–16.

Mägiste, Julius 1977b. Setukaisten alkuperästä ja nimityksistä. – *Setukaistekstejä*. SUST 159. Helsinki. 16–23.

Neetar, Helmi 1963. Ühest aluse ja öeldise ühildumise juhust eesti murretes. – *Nonaginta.* Emakeele Seltsi toimetised 6. Tallinn. 217–223.

Neetar, Helmi 1964. Aluse ja öeldise ühildumist mõjutavatest teguritest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat X.* Tallinn. 151–166.

Neetar, Helmi 1965a. Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 1, 25–29.

Neetar, Helmi 1965b. Aluse (kollektiivsubstantiivi) ja öeldise ühildumisest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 11*. Tallinn. 185–193.

Neetar, Helmi 1970. Määrsõnalisest täiendist eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 16*. Tallinn: Eesti Raamat. 195–206.

Neetar, Helmi 1975. *i*-mitmusest Hiiumaal. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20*. Tallinn: Eesti Raamat. 205–217.

Neetar, Helmi 1978. Hiiu keelest ja selle kirjapanijaist. – *Hiiumaast ja hiidlastest.* Tallinn. 66–71.

Neetar, Helmi 1985a. *is*- ja *us*-deverbaalide murdetaustast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 29.* Tallinn: Eesti Raamat. 30–38.

Neetar, Helmi 1985b. Zur Form des Nomens agentis in den estnischen Dialekten: Vokalharmonie, einsilbige und *e*-stämmige Verben. – *Советское финно-угроведение* 4, 237–246.

Neetar, Helmi 1986. Zu nichtsynkopischen Nomina agentis in den estnischen Dialekten. – *Советское финно-угроведение* 3, 187–197.

Neetar, Helmi 1987. Zu den Beziehungen zwischen Verb und Nomen agentis in den estnischen Dialekten. – *Советское финно-угроведение* 1, 1–12.

Neetar, Helmi 1990. *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I.* Toim V. Pall. ETA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.

Neetar, Helmi 1994. *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 2. Tartu.

Neetar, Helmi 1998. Võru murre eesti kirjakeele rikastajana. – *Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.* Võro Instituudi toimõtisõq 3. Toim Nele Reimann, Tõnu Tender. Tarto–Võro. 45–50.

Neetar, Helmi 2000. Kihnu murraku kahest erijoonest. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 179–183.

Neetar, Helmi 2009. Järvamaa keelest. – *Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene.* Toim Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 280–285.

Neetar, Helmi 2012. Regilaulude keele murdelisus. Foneetika ja morfoloogia. – *Vana Kannel X. Paide ja Anna regilaulud.* Toim Janika Oras. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. 42–51.

Nigol, Salme 1955. Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – *Emakeele Seltsi aastaraamat I.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 147–151.

Nigol, Salme 1957. Afrikaadid hargla murrakus. – *Emakeele Seltsi aastaraamat III.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 82–103.

Nigol, Salme 1958. *h*-häälik hargla murrakus. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Keelelisi küsimusi.* Toim Mari Must. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 118–147.

Nigol, Salme 1970. Paar sõna Leivu ja Lutsi murrakust. – *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi.* Tallinn: Valgus. 62–68.

Nigol, Salme 1994. *Hargla murraku konsonantism*. Toim Karl Pajusalu. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.

Niilus, Valter 1935. Leivu rahvas. – *Eesti Kirjandus* 8, 365–381.

Niilus, Valter 1936. Leivu passiivist. – *Eesti Keel* 4, 109–112.

Niilus, Valter 1939. Keelegeograafiast ja eesti keeleatlasest. – *Eesti Kirjandus* 3, 122–129.

Niit, Ellen 1980. *The Structure of the Baltic Prosodic Area and the Place of Estonian Dialects in it.* Preprint KKI-17. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR.

Niit, Ellen (toim) 1981. *Symposium: Processing of Dialectological Data. Tallinn, November 23–25, 1981. Summaries.* Tallinn.

Niit, Ellen 1985. *Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikud ja balti prosoodilise areaali struktuur.* Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn. Kandidaaditöö käsikiri.

Niit, Ellen 1997. Kihnu rahvalaulude keelest. – *Vana Kannel VII:1. Kihnu regilaulud.* Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Keele Instituut. Folkloristika osakond. Tartu. 41–46.

Niit, Ellen 2014. Kodavere rahvalaulude murdelisest taustast. – *Vana Kannel XI. Kodavere regilaulud.* Toim Janika Oras, Kristi Salve. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. 41–61.

Niit, Ellen; Lonn, Varje, Kallasmaa, Marja 2002. Keel. – *Saaremaa 1. Loodus. Aeg. Inimene.* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 467–500.

Norvik, Piret 1985. *Über die lexikalischen Beziehungen zwischen den nordestnischen Dialekten.* Preprint KKI-35. Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR. Abteilung für Gesellschaftswissenschaften. Tallinn.

Norvik, Piret 2000. Kirderannikumurde sõnavaralisi suhteid. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 184–201.

Oja, Vilja 2001. *Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 9. Tartu.

Oja, Vilja 2002. Eesti keel keeleatlastes. – *Oma Keel* 2, 11–20.

Org, Ervin; Reimann, Nele; Uind, Katrin; Velsker, Eva; Pajusalu, Karl 1994: Vastseliina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – *Keel ja Kirjandus* 4, 203–209.

Pajusalu, Karl 1987. Nivelleeruv murre: Karksi verb. – *Keel ja Kirjandus* 9, 529–543.

Pajusalu, Karl 1989. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – *Keel ja Kirjandus* 3, 142–149.

Pajusalu, Karl 1996. *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi.* Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku.

Pajusalu, Karl 1999a. Eesti murded ja murderühmad. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 43*. Tartu: Emakeele Selts. 64–98.

Pajusalu, Karl 1999b. Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad.* Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toim Karl Pajusalu, Tõnu Tender. Võro. 65–79.

Pajusalu, Karl 1999c. Etelä-Viron murremaisemat uudessa valaistuksessa. – *Sananjalka 41*, 145–166.

Pajusalu, Karl 2000b. Lõunaeesti murdeliigendusest. – *Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel.* Võro Instituudi toimõndusõq 10. Toim Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv. Võro. 76–86.

Pajusalu, Karl 2001. Baby talk as a sophisticated register: A phonological analysis of South Estonian. – *Psychology of Language and Communication* 5/2, 81–92.

Pajusalu, Karl 2007. Estonian Dialects. – *Estonian Language.* Toim Mati Erelt. Linguistica Uralica. Supplementary Series / Vol 1. 231–272.

Pajusalu, Karl; Velsker, Eva; Org, Ervin 1999. On recent changes in South Estonian: dynamics in the formation of the inessive. – *International Journal of the Sociology of Language* 139. Estonian Sociolinguistics. Issue editor Tiit Hennoste. 87–103.

Pajusalu, Karl; Koreinik, Kadri; Rahman, Jan 2000. Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis. – *A kiilt rahvas kynõlõs... Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist.* Võro Instituudi toimõtiseq 8. Toim Kadri Koreinik, Jan Rahman. Võro. 13–37.

Pajusalu, Karl; Parve, Merike; Teras, Pire; Iva, Sulev 2000. *Võru vokaalid I*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13. Tartu.

Pajusalu, Karl; Parve, Merike; Teras, Pire 2001. On the main characteristics of the prosody of South Estonian dialects. – *Congressus Nonus Internationalis FennoUgristarum 7.–13.8.2000. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III*. Toim Tõnu Seilenthal. Tartu. 9–13.

Pajusalu, Karl; Teras, Pire (toim) 2003. *Lõunaeesti häälikud II*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 27. Tartu.

Pajusalu, Karl; Krikmann, Arvo; Winkler, Eberhard 2009. Lexical Relations between Salaca Livonian and Estonian Dialects. – *Linguistica Uralica XLV,* 283–298.

Pajusalu, Karl; Teras, Pire 2012. Ühest edelaläänemeresoome fonoloogilisest ühisuuendusest: prevokalisatsioon eesti ja liivi murretes. – *Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks*. Toim Reili Argus, Annika Hussar, Tiina Rüütmaa. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 14. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus. 156−176.

Pall, Valdek 1980. Murdearhiiv ja murrete märksõnastik. – *Keel ja Kirjandus* 9*,* 543–546.

Pall, Valdek 1982. Idamurde vahekorrast naabermurretega ja vadja keelega. – *Keel ja Kirjandus* 5, 246–251.

Pall, Valdek 1987. Veel kord *õ*: eesti murded. – *Keel ja Kirjandus* 7, 405–415.

Pall, Valdek 1994a. Eesti murretest. – *Eesti murrete sõnaraamat I (A–J)*. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 5–12.

Parbus, Ülo 1964. Anseküla murrakust. – *Eesti keele ringi töid.* Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. 110–127.

Parbus, Ülo 1967. Mitu *ö*-d on saarte murdes. – *Keel ja Kirjandus* 7, 419–420.

Parbus, Ülo 1968. Mõtteid eesti murdeuurimise suundadest. – *Keel ja Kirjandus* 6, 334–339.

Parve, Merike 2003. *Välted lõunaeesti murretes*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Peebo, Jaak 2006. Märkusi dialoogide murdekeele kohta. – Madis Kõiv, *Näidendid I*. Tartu: Akkon. 266–267.

Pihelgas, Kaire 2000. *nud*-partitsiibi liitumine vokaaltüvele Võru murrakuis. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 257–267.

Pilvik, Maarja-Liisa 2016. *Olema* + *-mine* konstruktsioonid eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 6, 429−446.

Rammo, Sirje 1981. Noomen Põlva murrakus. Ainsus. – *Eesti keele grammatika probleeme. Töid eesti filoloogia alalt 8.* Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 574. Tartu. 11–34.

Riikoja, Elli 1956. Kirjakeele ja rahvakeele vahekorrast mõningates nominatiivse liitumise rühmades. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Keelelisi küsimusi.* Tallinn. 88–104.

Riikoja, Elli 1960. *Eesti nimisõnade nominatiivse liitumise reeglite rahvapärane alus*. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut. Kandidaaditöö käsikiri.

Rosenberg, Taimi 2000. Hargla murraku genitiiv. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn. 320–339.

Rosenberg, Taimi 2004. *Hargla noomeni muutmine*. Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 5. Tallinn: TPÜ Kirjastus.

Ross, Eevi 1981. Tuletussufiksi produktiivsuse ja leviku suhetest eesti murretes. – *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum: Turku 20.–27. VIII 1980.* Pars 6 : Dissertationes sectionum. Turku. 226–230.

Saaberk, Albert 1917. *Vigala murde peajooned*. Helsingi.

Saadre, Tiina 1964. *ne-, s*-sõnade pluurali partitiiv eesti keele grammatikais ja murdeis. – *Eesti keele ringi töid.* Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Tartu. 128–132.

Saar, Theodor; Valmet, Aino 1997. Kihnu murrakust. – *Vana Kannel VII:1. Kihnu regilaulud.* Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Eesti Keele Instituut. Folkloristika osakond. Tallinn. 35–40.

Saareste, Albert 1922. Translativi *-st* Eesti idapoolseis murdeis. – *Eesti Keel* 5–6, 129– 132.

Saareste, Albert 1924. *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga.* Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI_1. Tartu.

Saareste, Albert 1931. Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti? – *Eesti Kirjandus* 1, 29–44.

Saareste, Albert 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – *Eesti Keel* 1–2 , 17–40.

Saareste, Andrus 1938a. Eräitä piirteitä Viron kielikartastosta. – *Virittäjä* 42, 159–168.

Saareste, Andrus 1939. "Eesti murdeatlaksen" johdosta. – *Virittäjä* 43*,* 432–435.

Saareste, Andrus 1952b. Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahepiir. – *Virittäjä* 56, 292–307.

Saareste, Andrus 1953. *Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen.* Suomi 106: 3. Helsinki.

Saareste, Andrus 1955a. Kielenmuutosten leviämisen ja leviämisrajojen luonteesta Virossa. – *Virittäjä* 59, 18–41.

Sang, August 1936. Lutsi maarahvas a. 1936. – *Eesti Kirjandus* 9, 399–409.

Sang, Joel 1975. Eitus Kihnu murrakus. – *Keel ja Kirjandus* 3, 155–162.

Sedrik, Meeli 1994. Hiiu murrakute ja soome murrete ühissõnavarast. – *Lähivertailuja 7. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tammivalkamassa*

5.–7.5.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44. Toim K. Pajusalu, V. Yli-Vakkuri. Turku. 103–127.

Sepp, Aldi 1985. Verbi kordusest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 29.* Tallinn: Eesti Raamat. 39–44.

Suhonen, Seppo 2000. Kirderannikumurde suhted naaberkeeltega. – *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Koost ja toim Jüri Viikberg.Tallinn. 362–374.

Söderman, Tiina 1996. *Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect.* Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 24. Uppsala.

Tanning, Salme 1953. *Karksi murrak.* Keele ja Kirjanduse Instituut. Käsikiri.

Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. Keelelisi küsimusi*. Tallinn. 105–117.

Tanning, Salme 1961a. Mulgi murde peajooni – *Mulgi murdetekstid.* Eesti murded I. Toim Aili Univere. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn. 15–53

Tanning, Salme 1963. Ühest lõuna-eesti momentaanverbide rühmast. – *Nonaginta.* Emakeele Seltsi toimetised 6. Tallinn. 260–266.

Tanning, Salme 1965. Kontraktaverbidest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 11.* Tallinn. 157–173.

Tanning, Salme 2004. *Karksi murrak.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Teras, Pire 2003. *Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Teras, Pire 2010. Quantity in Leivu. – *Linguistica Uralica XLVI*, 1–16.

Teras, Pire; Pajusalu, Karl 2012. Palatalisatsioonist ja prepalatalisatsioonist spontaanses eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 4, 257−269.

Toikka, Kaja 2003. *Kirderannikumurde idaosa murde- ja keelekontaktid.* Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Toomsalu, Ülo 1995. *Setu verbi grammatika ja sõnastikud.* "Keele ja Kirjanduse" raamatusari, nr 2. Tallinn.

Tooms, Mihkel 1935. Singulari partitiivi *-ta, -Da* eestis. – *Eesti Keel* 4–6, 154–161.

Toomse, Mihkel 1937. Passiivivormide segunemisi. – *Eesti Keel* 7–8, 235–238.

Toomse, Mihkel 1938a. Eesti *se-, ske-, kse*-verbide konsonantse liitumise esindusest. – *Eesti Keel* 2, 3–5, 34–55, 120–138.

Toomse, Mihkel 1941. *Eesti* ta-, tä-*verbide konsonantsest liitumisest*. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.

Toomse, Mihkel 1955. Zur dritten Person Singularis im Südestnischen. – *Commentationes Balticae: Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts 2/6,* 1–49.

Toomse, Mihkel 1959. Zur dritten Person Pluralis im Südestnischen. – *Commentationes Balticae: Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts 6–7/8,* 1–35.

Turu, Ellen 1959. Kahesilbiliste *e*-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat V.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 78–96.

Turu, Ellen 1960. Ühesilbiliste vokaaltüveliste verbide imperfektist. – *Keel ja Kirjandus* 1, 36–45.

Türk, Helen; Asu, Eva Liina; Lippus, Pärtel; Niit, Ellen 2016. Diftongidest ja triftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel. – *Keel ja Kirjandus* 1, 1–12.

Uiboaed, Kristel 2013. *Verbiühendid eesti murretes.* Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 34. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Uiboaed, Kristel; Hasselblatt, Cornelius; Lindström, Liina; Muischnek, Kadri; Nerbonne, John 2013. Variation of Verbal Constructions in Estonian Dialects. – *Literary and Linguistic Computing 28*, 1, 42−62.

Uiboaed, Kristel; Lindström, Liina 2014. Murrete lauseehitus ja selle uurimine. *Oma Keel* 1, 12−21.

Univere, Aili 1955. *a*-listest mitmuse vormidest eesti murdeis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat I.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 118–127.

Univere, Aili 1961. *se* ~ *tse* vaheldus eesti *ne*-adjektiivides. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VII.* Tallinn. 31–53.

Univere, Aili 1965. Omadussõnadega homonüümsetest määraadverbidest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 11*. Tallinn. 175–184.

Univere, Aili 1988. Idamurre. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 32.* Tallinn: Eesti Raamat. 59–93.

Univere, Aili 1996a. Idamurde kujunemine ja liigendus – *Idamurde tekstid.* Eesti murded IV. Toim Valdek Pall. Eesti Keele Instituut. Tallinn. 11–15.

Vaba, Lembit 2015. *Sõna sisse minek.* Emakeele Seltsi toimetised 73. Tallinn.

Valmet, Aino 1970. Lääne-Eesti randadel. – *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi*. Tallinn: Valgus. 18–30.

Valmet, Aino 1981. Miten monikko on muodostunut Pohjois-Eestin murteissa. – *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum: Turku 20.–27. VIII. 1980. Pars 6: Dissertationes sectionum.* Turku. 306–311.

Vihma, Helgi; Vihma, Heidi 1982. "Muhu monoloogid" ja Muhu murrak. – *Keel ja Kirjandus* 2, 85–91.

Viikberg, Jüri 1985. Kingsepatöö. Küsitlemiseks. – *Kodumurre 17.* Tallinn. 97–115.

Viikberg, Jüri 1989. Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – *Keel ja Kirjandus* 4, 202–205.

Viikberg, Jüri 1997a. Murdesektor 1947–1996. – *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias.* Toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 10–28.

Viikberg, Jüri (koost ja toim) 2000. *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000.* Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Tallinn.

Viikberg, Jüri; Vaba, Lembit 1984. Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – *Keel ja Kirjandus* 3–4, 145–156, 210–223.

Viires, Helmi 1958. Adjektiivse täiendsõnaga liitsõnadest eesti murretes. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Keelelisi küsimusi.* Tallinn. 63–85.

Viires, Helmi 1961. *ne*-omadussõnade kahe tuletustüübi (*kuldne* ~ *kullane*) kujunemisest. – *Keel ja Kirjandus* 4, 224–229.

Viitso, Tiit-Rein 1990a. Stress and quantity in North Setu (South Estonian). – *Linguistica Uralica* 2, 81–88.

Viitso, Tiit-Rein 1990b. Vowels and consonants in North Setu (South Estonian). – *Linguistica Uralica* 3, 161–172.

Viitso, Tiit-Rein 1996. Virumaa keeled. – *Virumaa*. Koguteos. Koost Kalju Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus. Rakvere. 390–401.

Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused.* Emakeele Seltsi toimetised 20 (67). Tallinn.

Voolaine, P. 1925. Lutsi maarahvas 1925. a. – *Eesti Kirjandus* 9, 372–379.
Voolaine, Paulopriit 1981. Esimest korda leivude juures. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 25*. Tallinn: Eesti Raamat. 99–106.
Wiedemann, Ferdinand Johann 1864/2002. *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt*. Faksiimile ja tõlge eesti keelde: *Uurimus Võru murdest*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu 2002.
Wiik, Kalevi 1999a. Etelä-Viron murrerajat Toomse–Pajusalun karttojen valossa. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad.* Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toim Karl Pajusalu, Tõnu Tender. Võro. 93–114.
Wiik, Kalevi 1999b. Viron murteiden pohjois-etelä-raja Saaresten tutkimusten valossa. – *Õdangumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad.* Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toim Karl Pajusalu, Tõnu Tender. Võro. 115–125.

Tekstikogud

Ahven, Heino 1957. *Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II.* Toim Mari Must. Tallinn: Emakeele Selts.
Ariste, Paul 1939b. *Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast.* Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B 47: 2. Tartu.
Eesti murdepalu. Valinud Evi Juhkam, Hella Keem, Mari Must, Salme Nigol. Meloodia. Tallinna Heliplaadistuudio 1975.
Eesti murdepalu. Kirderannikumurre I (Jõe, Kuu, Hlj, VNg). Valinud Mari Must, Evi Juhkam. Meloodia. Tallinna Heliplaadistuudio 1986.
Eesti murdepalu. Kirderannikumurre II (Lüg, IisR, Jõh, Vai). Valinud Mari Must, Evi Juhkam. Meloodia. Tallinna Heliplaadistuudio 1989.
Eesti murdepalu. Toim Jüri Viikberg. CD. Eesti Keele Instituut 2000.
Eesti murdeplaat. Koost Jüri Viikberg. CD-ROM. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tiigrihüppe Sihtasutus 2002; Eesti Keele Sihtasutus 2003.
Ennemustitsel Mulgimaal. Valimik korrespondentide murdetekste VII. Toim Helju. Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Tallinn: Emakeele Selts 2008.
Juhkam, Evi 2017. *Loode-Eesti murdelood. Risti ja Harju-Madise.* Valimik murdetekste IX. Toim Mari-Liis Kalvik, Jüri Viikberg. Eesti TA Emakeele Selts. Tallinn: EKSA.
Juhkam, Evi; Sepp, Aldi 2000b. *Läänemurde tekstid*. Eesti murded VIII. Toim Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
Kask, Arnold 1962b. *Valimik eesti murdenäiteid.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool (2. tr 1966, 3. tr 1980).
Keem, Hella 1970b. *Tartu murde tekstid.* Eesti murded III. Toim Salme Nigol. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.
Keem, Hella 1995. *Tartumaa saja-aastaste jutud.* Valimik murdetekste V. Tallinn: Emakeele Selts.
Keem, Hella; Käsi, Inge 2002b. *Võru murde tekstid.* Eesti murded VI. Toim Aldi Sepp. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
Kirderannikumurde palu. Toim M. Kendla. CD. Eesti Keele Instituut 2001.

Kuiss vanal Võromaal eleti. Valimik korrespondentide murdetekste VI. Toim Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Tallinn: Emakeele Selts 2005.

Kõmmus, Jegard 2014. *Iiu Leiger. Emasde Sõruotsa murragus loodud muisdendide sari Iiuma vägimihesd Leigrisd*. Toim Helen Kõmmus. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Lonn, Varje; Niit, Ellen 2002b. *Saarte murde tekstid.* Eesti murded VII. Toim Evi Juhkam. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Mets, Mari; Haak, Anu; Iva, Triin; Juhkason, Grethe; Kalmus, Mervi; Norvik, Miina; Pajusalu, Karl; Teras, Pire; Tuisk, Tuuli; Vaba, Lembit 2014. *Lõunaeesti keelesaarte tekstid.* Eesti murded IX. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. Tallinn.

Minevikupärandit Häädemeestelt. Valimik korrespondentide murdetekste VIII. Kogunud Marta Mäesalu. Koost ja toim Helju Kaal, Eevi Ross. Tallinn Emakeele Selts. 2012.

Must, Mari 1965b. *Keskmurde tekstid.* Eesti murded II. Toim Helmi Viires. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.

Must, Mari 1989. *Lahemaa lugusid.* Valimik korrespondentide murdetekste IV. Tallinn: Emakeele Selts.

Must, Mari 1995b. *Kirderannikumurde tekstid.* Eesti murded V. Toim Helmi Viires. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Must, Mari; Palmeos, Paula 1956. *Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste I.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Mägiste, Julius 1977c. *Setukaistekstejä.* Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 159. Helsinki.

Niilus, Valter 1937. *Valimik leivu murdetekste.* Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXI. Tartu.

Norvik, Piret 2001a. *Käsmu randlaste jutte.* Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Norvik, Piret 2001b. *Käsmu randlaste jutte.* CD. Eesti Keele Instituut.

Pühakud ja Vägimehed. Muinasjutte Lutsi maarahvalt ja nende naabritelt. E-väljaanne. Koost ja toim Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond. http://www.folklore.ee/muinasjutt/lutsi/

Sepp, Nikolai 2014. *Kihnu mehe luegõlend*. Koost Mark Soosaar, toim Lülli Laos. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.

Tanning, Salme 1961b. *Mulgi murdetekstid.* Eesti murded I. Toim Aili Univere. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.

Toomesalu, Aadu 1969. *Tuulik, kadakas ja leib. III valimik korrespondentide murdetekste.* Emakeele Selts. Tallinn: Valgus.

Toomse, Mihkel 1938b. *Ida-Vaivara murdest.* Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXIV. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.

Univere, Aili 1996b. *Idamurde tekstid.* Eesti murded IV. Toim Valdek Pall. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Virtaranta Pertti 1967. *Lähisukukielten lukemisto.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 280. Helsinki.

Võru murde palu. Toim M. Kendla. CD. Eesti Keele Instituut 2001.

Sõnaraamatud

Eesti murrete sõnaraamat. I köide *(A–J)*. Koost A. Haak, E. Juhkam, M. Must, M. Mäger, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, V. Pall, E. Ross, A. Univere, H. Viires. Toim H. Neetar, E. Niit, E. Ross. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994–1997.

Eesti murrete sõnaraamat. II köide *(J–K)*. Koost A. Haak, E. Juhkam, M. Must, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, E. Ross, H. Viires. Toim A. Haak, E. Niit, V. Oja, A. Sepp, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997–2001.

Eesti murrete sõnaraamat. III köide *(K)*. Koost A. Haak, E. Juhkam, M. Kendla, V. Lonn, M. Must, H. Neetar, S. Nigol, E. Niit, P. Norvik, V. Oja, V. Pall, E. Ross, A. Sepp, J. Viikberg, H. Viires. Toim A. Haak, E. Juhkam, V. Lonn, H. Neetar, P. Norvik, V. Oja, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2001–2004.

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide *(K–L)*. Koost A. Haak, E. Juhkam, A. Kask, M. Must, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, E. Ross, A. Sepp, A. Univere, H. Viires. Toim A. Haak, E. Juhkam, M.-L. Kalvik, M. Kendla, V. Oja, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2004–2008.

Eesti murrete sõnaraamat. V köide *(L–M).* Koost A. Haak, E. Juhkam, A. Kask, M. Must, S. Nigol, E. Niit, V. Oja, E. Ross, A. Sepp, A. Univere, H. Viires. Toim M.-L. Kalvik, M. Kendla, V. Oja, T. Tärk, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 2009–2015.

Eesti murrete sõnaraamat. VI köide *(M–O).* Toim M.-L. Kalvik, M. Kendla, T. Laansalu. Tallinn: Eesti Keele Instituut. 2016–.

Faster, Mariko; Org, Laivi; Kalla, Urmas; Iva, Sulev; Iva, Triin (koost) 2014. *Eesti–võro sõnaraamat*. Võru: Võro Instituut.

Iva, Sulev (Jüvä, Sullõv) 2002. *Võro–eesti synaraamat*. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tarto– Võro.

Kokla, Paul 2015. *Hiiu sõnaraamat.* Eesti Keele Instituut. Toim Meeli Sedrik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/hiiu/

Käsi, Inge 2011. *Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu.* Toim Helmi Neetar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Laande, Alli; Todesk, Triin 2013. *Mulgi sõnastik.* Toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Ellen Niit. Mulgi Kultuuri Instituut, Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool. Abja-Paluoja–Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/mulgi/

Leas, Reene; Könninge, Reti; Murulauk, Silvi; Niit, Ellen 2016. *Kihnu sõnaraamat*. Toim Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu-Pärnu-Tallinn-Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.

Must, Mari; Mäger, Mart; Pall, Valdek 1968. Näiteid eesti murrete sõnaraamatust. – *Keel ja Kirjandus* 6, 349–353.

Must, Mari; Tanning, Salme; Viires, Helmi 1969. Eesti murrete sõnaraamatu prooviartikleid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15.* Tallinn: Eesti Raamat 257– 279.

Mägiste, Julius 2007. *Seto sõnastik*. Toim Mariko Faster. Võro: Võro Instituut.

Pall, Valdek 1994b. *Idamurde sõnastik.* Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Pall, Valdek 2016. *Idamurde sõnastik.* 2. täiendatud ja parandatud trükk. Toim Ellen Niit. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. www.eki.ee/dict/ida/

Saareste, Andrus 1938b. *Eesti murdeatlas. Atlas des parlers estoniens. I vihk.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Saareste, Andrus 1941. *Eesti murdeatlas. Atlas des parlers estoniens. II vihk.* Tartu: Teaduslik Kirjandus.

Saareste, Andrus 1955b. *Väike eesti murdeatlas. Petit atlas des parlers estoniens.* Uppsala.

Saareste, Andrus 1958–1968. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat.* 1–4. Stockholm: Vaba Eesti.

Saareste, Andrus 1979. *Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks*. Finsk-ugriska institutionen. Uppsala.

Seto sõnastik. 2016. http://www.eki.ee/dict/setosonastik/

Toomse, Mihkel 1987. *Lõuna-eesti murded 1–30. Sisukord ja kaartide register.* Toim A. Hakanen, O. Ikola. Turun yliopisto. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turku.

Toomse, Mihkel 1998. *Lõuna-eesti murded 1–30. Kaardid.* Toim K. Pajusalu. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 56. Turku.

Võro–eesti–võro võrgusõnaraamat. https://synaq.org/priv/.

Väike murdesõnastik 1, 2. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus 1982, 1989.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti–saksa sõnaraamat.* Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Õpikud jm

Hõrna Aarõ; Kauksi Ülle; Lillmaa Terje; Reimanni Nele; Riitsaarõ Evar 2011. *Seto aabits*. Setomaa Valdade Liit.

Kokla, Järvi (koost) 2016. *Hiiu keele raamand*. Kärdla: MTÜ Hiiu Öko.

Laande, Alli 2015. *Kärt ja Märt Mulgimaa reisu pääl*. Kõnelemisraamat. Pildid Lillu Laande. Vali Press.

Laos, Külli 2015. *Kihnlasõ emäkiel.* [2., täiendatud trükk.] Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.

Laos, Külli; Soosaar, Mark (koost) [2011]. *Aett, eit ning mia*. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.

Niitra, Mari; Treial Eevi 2015. *Kodavere uavits*. Illustreerinud ja kujundanud Pusa. Liivi Muuseum.

Karksi murraku õpik. Salme Tanningu „Karksi murraku“ põhjal. Koost Meila Israel. Karksi-Nuia: Karksi Vallavalitsus 2013.

Kohanimeteemaline kirjandus

Alvre, Paul 1963. Kuidas on tekkinud *vere*-lõpulised kohanimed. – *Keel ja Kirjandus* 4, 219–224.

Alvre, Paul 1965. Veelgi *vere*-lõpuliste kohanimede käsitlemisest. – *Keel ja Kirjandus* 6, 351–356.

Alvre, Paul 1966. Tehkem vahet olulise ja ebaolulise vahel. – *Keel ja Kirjandus* 1, 44–46.

Alvre, Paul 1984. Veel kord kohanimest *Ocrielae*. – *Keel ja Kirjandus* 1, 47–48.

Alvre, Paul 1985. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed. – *Keel ja Kirjandus* 1, 2, 32–36, 96–105.

Alvre, Paul 1988. *kõrb-, kõrve*-kohanimed looduses ja asustuses. – *Eesti Loodus* 10, 663–666.

Ariste, Paul 1935. Reigi. – *Eesti Keel* 1, 11–13.

Ariste, Paul 1937. Ojamaa – det estniska namnet på Gotland. – *Svio-Estonica.* Akadeemilise Rootsi–Eesti Seltsi väljaanne. Vol. 4. Tartu. 199–202.

Ariste, Paul 1938. Etümoloogiaid. – *Eesti Keel* 3– 5, 92–97.

Ariste, Paul 1938. Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö. – *Svio-Estonica.* Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne. Vol. 5. Lund. 5–57.

Ariste, Paul 1939. Sõnaseletusi. – *Eesti Keel* 3–4, 81–84.

Ariste, Paul 1957. Kohanimest *Mahtra*. – *ENSV TA toimetised. Ühiskonnateadused* 6/2, 163–165.

Ariste, Paul 1957. *Pandivere, Pandja* ja *Pandju*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat III*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 130–133.

Ariste, Paul 1960. *Cozzo*. – *Keel ja Kirjandus* 8, 479–481.

Ariste, Paul 1963. Veelgi *vere*-lõpulistest kohanimedest. – *Keel ja Kirjandus* 8, 474–475.

Ariste, Paul 1965. *Vadja* kohanimedes. – *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost.* Artiklite kogumik. Toim H. Moora, L. Jaanits. Tallinn: Ajaloo Instituut, Keele ja Kirjanduse Instituut. 91–106.

Ariste, Paul 1969. Estnisch *Kose*, deutsch *Kosch*. – *Советское финно-угроведение* 5/1, 1–2.

Ariste, Paul 1971. *Luigamaa* der setukesischen Volkslieder. – *Baltistica VII/2*. Mintis, Vilnius. 183–184.

Baltisches historisches Ortslexikon 1985. Teil I. Estland (einschließlich Nordlivland). Begonnen von Hans Feldmann. Herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Herausgegeben im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohors. Band 8/I. Köln-Wien: Böhlau Verlag 1985.

Eesti kohanimeraamat 2016. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eisen, Matthias Johann 1913. Lapi kohanimed. – *Eesti Kirjandus* 26–29.
Eisen, Matthias Johannes 1914. Soome Eestis. – *Eesti Kirjandus* 147–155.
Eisen, Matthias Johann 1920. Daani hindamise raamat. *Liber census Daniae*. Tallinn: Varrak.
Eisen, Matthias Johann 1921a. Läti jäljed Eestis. – *Eesti Kirjandus* 2, 33–37.
Eisen, Matthias Johann 1921b. Põldsamaa. – *Eesti Kirjandus* 9, 292–296.
Eisen, Matthias Johann 1922a. Kõlleste. – *Eesti Keel* 2, 33–37.
Eisen, Matthias Johann 1922b. Rootsi mälestused Eestis. – *Eesti Kirjandus* 1, 18–28.
Eisen, Matthias Johann 1923a. Kanapää ja Kanepi. – *Eesti Kirjandus* 2, 82–88.
Eisen, Matthias Johann 1923b. Pedja. – *Eesti Keel* 3, 65–70.
Eisen, Matthias Johann 1924a. Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed. – *Eesti Keel* 3– 4, 67–82.
Eisen, Matthias Johann 1924b. Pilkuse. – *Eesti Keel* 1, 26–27.
Eisen, Matthias Johann 1926. Saksamaalised kohanimed Eestis. – *Eesti Kirjandus* 4, 193–202.
Eisen, Matthias Johann 1929. Helme kohanimesid. – *Eesti Kirjandus* 4, 157–164.
Ernits, Enn 2015. Lõuna-Eesti *a(h)i-* ~ *ä(h)i-*alguliste kohanimede päritolust. – *Keel ja Kirjandus* 10, 697–710.
Faster, Mariko 2005. *Võru- ja Setumaa kohanimede determinandid.* Magistritöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti keele ajaloo ja murrete õppetool. Tartu. Käsikiri Tartu ülikoolis.
Faster, Mariko 2013. Veekogude ja teekonnaga seotud kohanimesid Eesti lõunapiiril. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 58. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. 39–57.
Faster, Mariko; Saar, Evar 2002. *Võromaa kotussõnimmist.* Võro Instituudi toimõndusõq 13. Võro.
Gustavson, Heino 1978. Die von Personennamen abgeleiteten Gutsnamen im ehemaligen Kreise Harjumaa. – *Советское финно-угроведение* 14/1, 8–14.
Gustavson, Heino 1980. Die von Personennamen abgeleiteten Gutsnamen im ehemaligen Kreise Järvamaa. – *Советское финно-угроведение* 16/1, 11–18.
Hurt, Jakob 1886. Die Ortsnamen auf *-ste*. – *Die estnischen Nomina auf -ne purum.* Helsingfors. 183–185.
Johansen, Paul 1925. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter.* Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Band 23. Dorpat..
Johansen, Paul 1933. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae.* Kopenhagen–Reval.
Johansen, Paul 1951. *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. 74. Lund.
Johansen, Paul 1952. Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiel Livlands. – *Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 56/4. 1–33.
Kallasmaa, Marja 1978a. Mikrotoponüümi determinandid ja järelkomponendid. – *Sõnast tekstini.* Tallinn. 11–48.
Kallasmaa, Marja 1978b. Mõiste “mikrotoponüüm” erinevates käsitlustes. – *Sõnast tekstini.* Tallinn. 5–10.
Kallasmaa, Marja 1987. Isikunimedest lähtunud kohanimesid Lääne-Saaremaalt I. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 31*. Tallinn: Eesti Raamat. 42–68.

Kallasmaa, Marja 1988. Muutuv ja püsiv nimemaailm. – *Keel ja Kirjandus* 8, 477–485.

Kallasmaa, Marja 1989. Isikunimedest lähtunud kohanimesid Lääne-Saaremaalt II. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 33.* Tallinn: Eesti Raamat. 67–80.

Kallasmaa, Marja 1995a. Mitmusevorme Saaremaa kohanimedes. – *Keel ja Kirjandus* 1, 20–28.

Kallasmaa, Marja 1995b. Name studies in Estonia. – *Name Studies*. Volume 1. Berlin, New York. 178–182.

Kallasmaa, Marja 1995c. Rahvaetümoloogia ja historismi printsiip onomastikas. – *Keel ja Kirjandus* 11, 763–766.

Kallasmaa, Marja 1996. *Saaremaa kohanimed I.* Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kallasmaa, Marja 1998. Saaremaa *vere*-lõpulistest kohanimedest. – *Keel ja Kirjandus* 4, 260–261.

Kallasmaa, Marja 1999. Eesti kohanimed ja teised rahvad. – *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud.* Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 112–119.

Kallasmaa, Marja 2000. *Saaremaa kohanimed II.* Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kallasmaa, Marja 2002. Name Studies in Estonia. – *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages.* Ed István Nyirkos. Debrecen–Helsinki. 47–80.

Kallasmaa, Marja 2010. *Hiiumaa kohanimed.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kask, Arnold 1974. J. V. Veski ja eesti kohanimede ortograafia fikseerimine. – *Centum.* Tallinn. 57–67.

Kettunen, Lauri 1955. *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen.* Suomalaisen Tiedeakademian Toimituksia. Sarja B, 90, 1. Helsinki.

Kiristaja, Arvis 2013. *Setomaa kohanimed*. Seto Instituudi toimetised 1. [Värska]: Seto Instituut.

Kivi, Aleksander 1964. Mäed ja mäenimelised tänavad Tallinnas. – *Keel ja Kirjandus* 6, 7, 334–338, 399–411.

Kivi, Aleksander 1972. *Tallinna tänavad.* Tallinn: Valgus.

Kiviniemi, Eero 1990. *Perustietoa paikannimistä.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 516. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Koit, Enn 1962. Valjala kohanimesid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VIII.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 229–237.

Koit, Enn 1966. Mõningaid Saaremaa kohanimesid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 12.* Tallinn: Eesti Raamat. 79–82.

Koit, Enn 1970. Saaremaa *jala*-liitelistest kohanimedest. – *Töid eesti filoloogia alalt. III.* TRÜ toimetised. Vihik 259. Tartu. 85–94.

Kull, Rein 1958. Eesti kohanimede ortograafiast. – *Keel ja Kirjandus* 9, 556–563.

Laansalu, Tiina 2015. Kose kihelkonna põliste asustusnimede vanus ja päritolu. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 60. *Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.* 101–126.

Lagman, Edvin 1964. Ortnamn och terrängord i Estlands svenskbygd. – *En bok om Estlands svenskar 2.* Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner. Stockholm. 9–125.

Must, Aadu 2000. *Eestlaste perekonnaloo allikad.* Ajalooarhiiv. Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetool. Tartu: Kleio.

Mägiste, Julius 1952. Drei ostseefinnische Ortsnamen. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat / Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia 2.* Stockholm. 71–87.

Mägiste, Julius 1970. Viron paikannimistä *Põlva* ja 1200-luvun *Walgatabalwe*. – *Virittäjä* 74/2, 249–255.

Nerman, Robert; Lõhmus, Leho 2013. *Tallinna asumid ja ametlikud kohanimed.* Tallinn: Tallinna Linnaplaneerimise Amet.

Norvik, Madis 1962. Kohanimedest *Koka-, Koke-, Koki*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VIII*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 75–86.

Norvik, Madis 1963. Miks on *Järvemaa* asemel *Järvamaa*? – *Nonaginta*. Emakeele Seltsi toimetised VI. Tallinn. 224–228.

Pall, Valdek 1961. Veekogude nimedest endisel Põhja-Tartumaal. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VII*. Tallinn. 74–85.

Pall, Valdek 1964–1965. Mõned kohanimed Tartu ja Jõgeva rajoonist 1–3. – *Keel ja Kirjandus* 1964: 12, 752; 1965: 1, 48–49; 2, 106–107.

Pall, Valdek 1965. Märkmeid *vere*-lõpuliste kohanimede käsitlemise kohta. – *Keel ja Kirjandus* 5, 291–297.

Pall, Valdek 1966. Kohanimede struktuurist ja uurimisest. – *Keel ja Kirjandus* 1, 42–44.

Pall, Valdek 1968. Eesti kohanimede struktuurist. – *Keel ja Kirjandus* 3, 147–158. Pall, Valdek 1969. *Põhja-Tartumaa kohanimed I.* Tallinn: Valgus.

Pall, Valdek 1970. Maahanmuuton jälkiä Pohjois-Tartumaan paikannimissä. – *Virittäjä* 74/1, 12–22

Pall, Valdek 1975. Siedlungsgeschichte und Ortsnamen. – *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Tallinnae habitus 17.–23.VIII 1970. Pars I. Acta linguistica.* Tallinn. 314–318.

Pall, Valdek 1976. Eesti kohanimede normimine. – *Keel ja Kirjandus* 8, 9, 454–466, 537–540.

Pall, Valdek 1977. *Põhja-Tartumaa kohanimed II.* Tallinn: Valgus.

Pall, Valdek 1979. Nimi, pärisnimi, üldnimi, nimetus. – *Keel ja Kirjandus* 5, 267–271.

Pall, Valdek 1985. Apellatiivist ja toponüümist. – *Läänemeresoomlastest neenetsiteni.* Uurimusi ja memuaare. Tallinn: Valgus. 81–83.

Pall, Valdek 1991. Die geographischen Termini in der estnischen Mikrotoponymie. – *Linguistica Uralica* 27/1, 42–46.

Pall, Valdek 1992. Maastikuesemete nimed ja nimetused. – *Keel ja Kirjandus* 9, 527–534.

Pall, Valdek 1997. *L'em't'n'e.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Päll, Peeter 1997. Eesti kohanimede õigekirjast. – *Keel ja Kirjandus* 1, 41–42.

Päll, Peeter 1999. Muukeelsed kohanimed Eestis. – *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud.* Koost ja toim Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 340–347.

Raid, Niina 1999. *Tartu tänavad aastani 1940*. Tartu: ARC Projekt.

Raun, Alo 1937. Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal. – *Eesti Keel* 7–8, 195–223.

Saar, Evar 1999. Inemisenimmi ja kotussõnimmi läbikasumisest Räpinä kihlkunnan. – *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad.* Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toim Karl Pajusalu, Tõnu Tender. Võro. 80–92.

Saar, Evar 2008. *Võrumaa kohanimede analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis. 22. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Saar, Evar 2012. Lümanda, Lümandu ja Lümatu. – *Keel ja Kirjandus* 1, 48–53.

Saareste, Albert 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – *Eesti Keel* 4, 5–6, 97–104, 136–149.

Saareste, Andrus 1934. Tallinna praegusest nimest. – *Eesti Kirjandus* 3, 4, 120–127, 164–174.

Saari, Henn 1998. Termin *nimi* onomastika ja sätestu ühismaal. – *Õiguskeel* 2, 3, 29–34, 4–17.

Simm, Jaak 1970a. Märkmeid Setumaa endise Satseri valla külanimedest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 16.* Tallinn: Eesti Raamat. 173–177.

Simm, Jaak 1970b. Setu külanimedest. – *Eesti keele ringi töid 2.* Tartu. 129–146.

Simm, Jaak 1971. Võnnu asulanimede vahetumine ja hävi. – *Keel ja Kirjandus* 11, 686–688.

Simm, Jaak 1972a. Mõningaid märkmeid Setumaa mikrotoponüümidest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 18.* Tallinn: Eesti Raamat. 151–157.

Simm, Jaak 1972b. Vene elemente Võnnu asulanimedes. – *ENSV TA toimetised. Ühiskonnateadused* 21/3, 287–299.

Simm, Jaak 1973. Elukutset ja päritolu märkivad Võnnu talunimed. – *ENSV TA toimetised. Ühiskonnateadused* 22/4, 400–407.

Simm, Jaak 1975. Zur Geschichte der estnischen Ortsnamenforschung. – *Linguistica VI.* Tartu. 128–146.

Simm, Jaak 1976. Nimeteaduse põhimõisteid. – *Keel, mida me uurime*. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus. 137–140.

Simm, Jaak 1978. Kohanimesid J. Hurda "Setukeste lauludest". – *Emakeele Seltsi aastaraamat 23.* Tallinn: Eesti Raamat. 65–69.

Tarvel, Enn 1968. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – *Keel ja Kirjandus* 9, 10, 543–550, 586–596.

Tarvel, Enn 1971. Läänemaa seitse kihelkonda. – *Keel ja Kirjandus* 5, 292–298.

Tarvel, Enn 1978. Eesti toponüüme skandinaavia ruunikirjades. – *Keel ja Kirjandus* 10, 613–615.

Tarvel, Enn 1999. Lihulinn ja Lihula. – *Keel ja Kirjandus* 1, 53–54.

Tarvel, Enn 2001. *Jalg*. – *Keel ja Kirjandus* 3, 202–203.

Tiik, Leo 1966. Lisandeid Hiiumaa kohanimede tundmisele. – *Keel ja Kirjandus* 9, 549–555.

Tiik, Leo 1970. Kohanimesid Hiiumaalt. Emmaste. – *Keel ja Kirjandus* 10, 605–613.

Troska, Gea 1987. *Eesti külad XIX sajandil.* Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn.

Troska, Gea 1995. *Talunimed läbi aegade.* Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Uustalu, Koidu 1968. Mõisate ja mõisnike nimedest lähtunud kohanimesid Lõuna-Eestis. – *Keel ja Kirjandus* 12, 734–746.

Uustalu, Koidu 1970. Eesti laene endisaegsete saksakeelsete kohanimede seas. – *Keel ja Kirjandus* 5, 280–288.

Varep, Endel 1957. *C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal.* Tallinn.

Vassar, Artur 1966. Millal ja kus tekkisid *vere*-kohanimed? – *Keel ja Kirjandus* 6, 344–350.

Weske, M. 1877. Ueber die estnischen Ortsnamen auf *-were* (im deutschen auf *-fer*). – *Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat.* Band 8, Heft 4. Dorpat. 47–95.

Westrén-Doll, August 1921. Beiträge zur estnischen Ortsnamen- und Sprachforschung. – *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1912–1920.* Dorpat. 154–173.

Westrén-Doll, August 1923. Bemerkungen zu den in den Livländischen Güterurkunden I erwähnten Ortsnamen des estnischen Sprachgebiets. – *Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1922.* Dorpat. 57–74.

Westrén-Doll, August 1927. Grundwörter in estnischen Siedlungsnamen. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926*. Tartu-Dorpat. 7–26.

Wieselgren, Per 1951. *Ortnamn och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder. Ostharrien med Nargö.* Studien till en svensk ortnamnsatlas, utgivna av Jöran Sahlgren 7. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 22. Lund.

Wieselgren, Per 1962. *Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria.* Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XLI. Lund.